

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

115. kötet

Budapest
2019

Főszerkesztő

CSER ANDRÁS

Szerkesztő

MATICSÁK SÁNDOR

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

CSEPREGI MÁRTA

CSÚCS SÁNDOR

SIPŐCZ KATALIN

SIPOS MÁRIA

VÁSÁRY ISTVÁN

Technikai szerkesztő

LIGETI-NAGY NOÉMI

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. Osztálya támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

TARTALOM

Kenesei István: É. Kiss Katalin köszöntése	7
Andor József: A generatív nyelvész. Interjú É. Kiss Katalinnal	9
Csepregi Márta: Igeneves szerkezetek a déli hanti nyelvjárásokban [Non-finite structures in southern Khanty]	33
Kubitsch Rebeka: Az evidencialitás és az első személy kapcsolata az udmurt nyelvben [The relation between evidentiality and first person in Udmurt]	85
Rebrus Péter: A magyar névszói inflexiók rendszer a szó és paradigma modellben [The Hungarian nominal inflectional system in a Word and Paradigm model]	109
Varga Mónika: Feltételes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek történeti-társadalmi kontextusáról [On the historical and social context of the conditional use of adverbial participle constructions]	149
Farkas Imola-Ágnes: <i>Sóhajtott egyet, mélyet, hangosat</i> : a magyar áltárgyak mint aspektuális belső tárgyak [Sóhajtott egyet, mélyet, hangosat: Hungarian pseudo-objects as aspectual cognate objects]	173
Deme Andrea – Bartók Márton – Grácsi Tekla Etelka – Csapó Tamás Gábor – Markó Alexandra: A mondathangsúly hatása a magánhangzók megvalósulásának változatosságára [The effect of accent on vowel variation]	199
Markó Alexandra – Bartók Márton – Csapó Tamás Gábor – Grácsi Tekla Etelka – Deme Andrea: Az /i:/ artikulációs és akusztikai sajátosságai harmonikusan és antiharmonikusan todalékolódó tövekben [The articulatory and acoustic characteristics of /i:/ in harmonic and antiharmonic stems]	233
Horváth Viktória – Krepsz Valéria – Gyarmathy Dorottya – Hámori Ágnes – Bóna Judit – Dér Csilla Iлона – Weidl Zsófia: Háromfős társalgások annotálása a BEA-adatbázisban: elvek és kihívások [Annotating tryadic conversations in the Hungarian Spontaneous Speech Database: principles and challenges]	255
Olach Zsuzsanna: Bibliai héber hatások a karaim nyelvű bibliafordításokban. Még egyszer a héber határozott névelő és a jelzői mellékneves szerkezetek karaim fordításáról [The impact of Biblical Hebrew on Karaim Bible translations. A note on the Karaim translation of the Hebrew definite article and of adjectival constructions]	275

Szigetvári Péter: Van-e az angolban mellékhangsúly? [Is there secondary stress in English?]	293
Szabó Martina Katalin – Szvetelszky Zsuzsanna: Részlegesen spontán körülmények között keletkezett pletykaszövegek pragmatikai szempontú vizsgálata [Pragmatic analysis of semi-spontaneous gossip conversations]	317

ISMERTETÉSEK

Dalmi Gréte: Frederica Cognola – Jan Casalicchio (eds.): Null Subjects in Generative Grammar. Diachronic and synchronic perspective.	345
B. Papp Eszter: Bölskei Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): Magyar és nemzetközi névtani terminológia [Hungarian and International Onomastic Terminology]	354
Csepregi Márta: Maticsák Sándor (szerk.): Voigt Vilmos: Finnugrisztika – filológia – folklorisztika. Válogatott tanulmányok. Studia Folkloristica et Ethnographica 70. [Finno-Ugric Studies – Philology – Ethnography. Selected Studies]	359

СОДЕРЖАНИЕ

Кенешеи, Иштван: Поздравление Каталин Э. Киш	7
Андор, Йожеф: Интервью с Каталин Э. Киш	9
Чепреги, Марта: Конструкции с инфинитными формами глагола в южно-хантыйских диалектах	33
Кубич, Ребека: Связь эвиденциальности и первого лица в удмуртском языке	85
Ребруш, Петер: Склонение венгерских имен в модели слов и парадигм	109
Варга, Моника: О социально-историческом контексте деепричастных конструкций со значением условности	149
Фаркаш, Имола-Агнеш: <i>Sóhajtott egyet, mélyet, hangosat</i> : ненастоящие объекты в венгерском языке как аспектуальные внутренние объекты	173
Деме, Андреа – Барток, Мартон – Граци, Текла Этелька – Чапо, Тамаш Габор – Марко, Александра: Влияние ударения в предложении на разнообразие реализации гласных	199
Марко, Александра – Барток, Мартон – Чапо Тамаш Габор – Граци, Текла Этелька – Деме, Андреа: Артикуляционные и акустические особенности гласного /i:/ в основах слов с суффиксами, подчиняющимися и не подчиняющимися законам гармонии	233
Хорват, Виктория – Крепс, Валерия – Дьярматы, Дороття – Хамори, Агнеш – Бона, Юдит – Дер, Чилла Илона – Вейдл, Жофия: Аннотация бесед с тремя участниками в базе данных «ВЕА»: принципы и проблемы	255
Олах, Жужанна: Влияние иврита на переводы Библии на караимский язык	275
Сигетвари, Петер: Существует ли второстепенное ударение в английском языке?	293
Сабо, Мартина Каталин – Светельски, Жужанна: Исследование текстов сплетен, возникших при частично спонтанных обстоятельствах, с точки зрения прагматики	317

РЕЦЕНЗИИ

- Далми, Грете: Фредерика Коньёла – Йан Казаликкио (ред.): Нулевой субъект в генеративной грамматики. Диахронический и синхронический перспектив..... 345
- Б. Пап, Эстер: Бёлчкеи, Андреа – Фаркаш, Тамаш – Шлиз, Марианн (ред.): Венгерская и международная терминология ономастики 354
- Чепреги, Марта: Матичак, Шандор (ред.): Фойгт, Вилмош: Финно-угроведение – филология – фольклористика. Избранные исследования..... 359

É. KISS KATALIN KÖSZÖNTÉSE

Andor József ünnepi interjúja É. Kiss Katalinnal szép gesztus egy olyan életmű kapcsán, amelyről – teljesen érthetően – sem az interjú alanya, sem – következőképpen – annak készítője nem beszél olyan felsőfokban, ami az interjúban kívül álló számára megengedhető. É. Kiss Katalin Debrecenben még szép reményű irodalmárként kezdte pályáját és Egri Péter professzor mentorálásával Shakespeare szonettjeiről jelentetett meg több publikációt, de hamarosan Papp Ferenc hatására nyelvészettel, sőt számítógépes nyelvészettel kezdett foglalkozni. Az áttörést az 1970-es évek második felében egy montreali tanulmányút hozta meg, amely során David Lightfoottal alakított ki máig tartó munkakapcsolatot. Montreal után jelentette meg azokat az első tanulmányait, amelyek a magyar mondatszerkezet és azon belül a szórend addig rejtélyesnek, de mindenképpen problematikusnak, sőt kezelhetetlennek látszó kérdését gordiuszi csomóként oldotta meg – nem pedig barbár alexandroszi módon hasította ketté.

Debrecenből az ELTE Angol Tanszékén tett rövid kitérővel az MTA Nyelv-tudományi Intézetébe került, ahol a Várbeli épület 13. szobájának lakóival folytatott élénk vitákban az egyik meghatározó résztvevő lett. Andor József túlzásnak is mondható tévedésben van, amikor É. Kisst „a hazai generatív nyelvészet megteremtőjének” nevezi, hiszen azt már az 1960-as években megalapozták az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*-ban publikáló és/vagy az amerikai ösztöndíjas tanulmányútjaikról hazatért nyelvészek, mint Dezső László, Kiefer Ferenc, Szépe György és mások, például Kiefernek éppen a magyar szórendről írt Bloomingtonban kiadott 1967-es könyvével. Tény azonban, hogy az 1970-es végétől itthon és külföldön rangos folyóiratokban, kiadóknál egymás után megjelenő cikkeiben és monográfiáiban É. Kiss Katalin a magyar mondatszerkezet vizsgálatának radikális fordulatát valósította meg: túllépve a korábbi hagyományos nyelvtanok, illetve az alany – állítmány mintázatot követő addig általános generatív felfogás megoldhatatlan problémáin a topik – komment típusú megközelítésre váltott át, amely egy csapásra megnyerte magának a generatív nyelvészek közösségét Magyarországon és szerte a világban. E szerint az úttörő felfogás szerint például a magyarban a fókusz ahhoz hasonlóan van grammatikalizálva, mint a franciában a nyelvtani nemek vagy az angolban a többféle múlt idő.

Jóllehet a részletekről máig folynak viták, például az ígét követő mondatrészek szerkezeti ábrázolásáról vagy a nominativus eset kiosztásáról, É. Kisst ez a konceptuális újítása több irányban is segítette elindulni. Mindenekelőtt felfedezte nyelvészettörténeti elődjét, Brassai Sámuel, aki száz évvel korábban hasonló gondolatokat fogalmazott meg, azután a magyar mondatszerkezet problémakörén belül világossá tette a kvantorok szerepét egymás között, illetve a kérdőszók vonatkozásában, különös tekintettel a többszörös kérdőszókra, akár a mondat elején, akár más pozíciókban állnak, tisztázta a mondatthatározók, illetve a többi

határozó elhelyezkedésének kérdéseit, könnyű kézzel „honosította” a magyar nyelvre az olyan fogós problémaköröket, mint a parazita őrök esetét, és még sok más kérdést, amelyekről az itt következő interjúban is szó esik. Kiváló keretet teremtett a magyar mondattörténet tanulmányozásához, valamint a rokon uráli nyelvek szintaxisának összevető vizsgálatához is, ezzel a magyart és nyelvcsaládját a germán, újlatin, szláv nyelveken folytatott hasonló kutatásokkal egy szintre emelte.

Kevés magyar tudós van, akinek a munkássága még életében külföldön kiadott tankönyvekbe kerül bele: É. Kiss ezek közé tartozik. Azzal, hogy felismerte a magyar egyedi, de rendszerszerű tulajdonságait, melyek sokban, de nem minden tekintetben hasonlítanak a koreaira, a törökre vagy a klasszikus latinra, mind e nyelvet, mind saját elméleti keretét megkerülhetetlen hivatkozási alappá tette. A magyar ma a standard alany-prominens nyelvektől különböző egyik legjobban leírt nyelvnek számít, és ebben É. Kiss érdemei jelentősnek mondhatók.

Végül ne feledkezzünk el É. Kiss Katalinról, a tanárról. Előbb a Nyelvtudományi Intézetben alapított ELTE-MTA kihelyezett tanszéken, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, különösen annak doktori iskolájában követhető nyomon tevékenysége. Első diákjai ma már egyetemi professzorok, akadémiai doktorok, nemzetközileg elismert személyiségek, de folyamatosan jönnek az újabb generációk, melyeknek a tagjait élenjáró eredményeket produkáló kutatócsoportjaiban foglalkoztatja, amíg saját lábukra nem állnak.

Az alatt a 15 év alatt, amíg az Intézet igazgatójaként közvetlen közelről láthattam fáradhatatlan munkálkodását a tudomány és a köz érdekében, miközben három gyermekét nevelte és a város egyik végéből a másikba szállította, képviselte a női kutatók ügyét, majd végre – még ha érthetetlenül hosszú várakozás után is – az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának első női tagja lett, ezt követően pedig az első nyelvész és nő, aki Bolyai-díjat kapott. Megnyugtató tudni, hogy az ünnepléssorozat, amelyben most részesül, alkotóerejének teljében, további izgalmas feladatok között és nagy hatású eredmények előtt találja őt.

KENESEI ISTVÁN
MTA Nyelvtudományi Intézet

A generatív nyelvész Interjú É. Kiss Katalinnal*

Andor: Kedves Kati, Széchenyi- és Bolyai-díjas Kollégám!

A Noam Chomsky nevével fémjelzett generatív nyelvelmélet a 20. sz. második fele nyelvtudományi kutatásainak meghatározó irányvonalát képezte, s ez a szerepe a 21. sz. nyelvészetében is jól érzékelhető. A múlt század közepe óta fejlesztett nyelvelméleti modell utat nyitott más társadalom- és élettudományok kutatásainak, köztük a filozófia, a kognitív pszichológia, a biológia és az idegtudományok irányába is, hatást gyakorolva azok skópuszának radikális bővülésére, kutatási terjedelmük kiszélesedésére, egyúttal integrálva magát azok kutatási területeivel. Tevékenységével Chomsky közvetlen kapcsolatot ismert fel és teremtet az eredetileg társadalomtudományi bázisúnak vélt nyelvtudomány és a természettudományok között, felismerésével, valamint szemléletével megalapozva egy kibontakozó, napjainkban nagy léptekkel fejlődő diszciplína, a kognitív tudomány fejlődéstörténetét (É. Kiss 2007).

Téged, kutatásaid révén, a hazai nyelvtudomány leginkább a magyar nyelv generatív leírására és tipológiai helyének tisztázására vonatkozó ismeretek megalapozójának, a diszciplína hazai meghonosítójának, meghatározó státusú kutatójának tart. Hetvenedik életéved betöltésének közeledtével szeretnék a jelen interjúban visszatekinteni pályafutásodra, áttekinteni érdeklődésedet és kutatómunkád tárgyait (igen, többes számban kell ezt a Te esetekben mondani) a jelenre vonatkozóan, valamint érdeklődni a jövőre vonatkozó terveid iránt is.

Első kérdésem megfogalmazásában talán szokványosnak, túl egyszerűnek, sőt, még banálisnak is tűnhet: hogy érzi magát a hazai generatív nyelvészet megteremtője, tudósa, a nyelvtudomány jelenének körülményei között? A kérdés ugyanakkor felettebb komplex, főként azok számára, akik ismerik a jelenkori nyelvelméleti kutatások tárgyi palettájának, diszciplináris modelljeinek sokféleségét, a nyelvelírás módszereinek és eszköztárának rendkívüli és gyors ütemű bővülését. Egyes irányzatok, megközelítések és modellek ebben az elméleti kavalkádban tiszavirág életűnek bizonyultak, míg mások radikális fejlődésen mentek keresztül. Utóbbiak közé tartozik, kimondhatóan az egyik „főcsapást” képezve, a generatív nyelvészet (vagy ahogy azt sokan nevezik, főleg Chomsky munkásságát ismerve, a generatív grammatika). Hogy látod tehát a generatív nyelvészélet és saját kutatómunkád jelenkori helyzetét?

* A felvétel 2019. február 21-én készült az MTA Nyelvtudományi Intézetében.

É. Kiss: Úgy látom, hogy továbbra is a generatív nyelvelmélet képezi a grammatikai kutatások fő paradigmáját, világszerte is, és Magyarországon is. Hangsúlyozom, hogy a grammatikai kutatásokét, mert a nyelvészetnek azért más területei is vannak, amelyek virágoznak Magyarországon is. A magyarban, vagy az angol nyelvben, ahol ez az elmélet elindult, tulajdonképpen már ismerjük a fő általánosításokat, már jól ismerjük a grammatika rendszerét, tehát új empirikus felfedezések mostanában akkor történnek, hogyha új empirikus területekre terjesztik ki az elméletet. Magyarországon ez jelentheti a nyelvtörténeti kutatásokat, a gyermeknyelv-kutatást, a rokonnyelvek kutatását. Itt az ember még mindig átélheti azt az élményt, azt az örömet, amikor egy látszólag rendezetlen adathalmazban felfedezi a rendszert. Ami a szorosán vett mai magyar grammatika-kutatást vagy az angol grammatika-kutatást illeti, itt már többnyire arról van szó, hogy egyre elegánsabb, egyre absztraktabb, egyre általánosabb modellekkel próbálják leírni az ismert tényeket. S hát a szintaxis komponensből sok kutatási kérdés átkerült a szintaxis-prozódia, szintaxis-szemantika interfészre. Ezek megint olyan területek, ahol még sok a nyitott kérdés a magyarral kapcsolatban is, és ahol érdekes új eredmények születnek.

Azt kérdezted, hogy érzem magam, mint e területnek a kutatója. Abból a szempontból, hogy izgalmas, fontos, új eredményekre vezető kutatások folynak, nagyon jól. Ha persze arra gondolok, hogy ebből mennyi ment át az egyetemi oktatásba Magyarországon, akkor már nem érzem magam olyan jól. Vagy átment-e például valami az iskolai tananyagba? Nagyjából ugyanott tartunk, mint 40 vagy 50 évvel ezelőtt. Tehát szinte semmi nem jelenik meg az eredményeinkből a magyar szakos egyetemi oktatásban. Az iskolai magyar nyelvtan tankönyveknek persze elsősorban nem az a feladatuk, hogy grammatikát tanítsanak, hanem nyelvhasználatot, stilisztikát, helyesírást stb. De azért minimális tudomány beleférhetne, és ennek nem okvetlenül a 19. századi grammatikának kellene lennie.

Andor: Hogy ítéled meg a chomskyánus modell fejlődéstörténetében bekövetkezett több, meglehetősen radikális természetű változást a *Syntactic Structures*-től napjainkig? A generatív nyelvészet történetének kutatói az 1957-ben megjelent alapművet tekintik Chomsky nyelvészettörténeti „forradalma” kiinduló pontjának. (Maga Chomsky számos alkalommal megjegyezte, hogy ő maga a jóval korábban írt, de csak jóval később megjelent *The Logical Structure of Linguistic Theory* [A nyelvelmélet logikai struktúrája] (1975) c. nagy terjedelmű munkáját tekinti nyelvelmélete közreadása első fázisának.) Mégis, számos kutató, köztük jómagam is, az 1965-ben kiadott (részben még a megkívánt kidolgozottsági fokot nélkülöző), ún. **Aspects modellt** tekinti a generatív-transzformációs grammatika (a kezdeti fázisban így nevezték) irányadó művének. Ezt követte az ún. **X-vonás elmélete** a 70-es években, majd a 80-as évek első felében az ún. **kormányzás és kötés elmélete** (1981), amit hamarosan az **alapelvek és paraméterek elméletének** kifejtése követett. Úgy tűnik, a modell módosításának leghosszabb időtartamú, jelenleg is fennálló változatát a **mini-**

malizmus elméleti kerete képezi, melynek első kifejtése 1995-ben jelent meg a The MIT Press kiadásában. Az elmélet fejlődéstörténetének különböző fázisában, de legfőképpen a 70-es évek második felében, valamint a 80-as évek elején, a chomskyánus modell „főcsapásáról” számos generatív modellváltozat és attól eltérő, a szemantika primátusát valló elmélet (köztük a ma **kognitív nyelvészet**-nek hívták is) vált le és önállósította magát. A chomskyánus modell legnevesebb hazai képviselőjeként hogyan élted meg, miként értékeled az alapmodell fázisváltásait? Történt-e valamiféle paradigmaváltás ebben a folyamatban? Különösképpen érdekelne, hogy modell-értékűnek tartod-e ezeket, vagy pedig csupán programoknak (ahogy például maga Chomsky a program névvel illeti az általa ismertetett nézetrendszert, erről szóló irányadó monográfiájának már a címében is (1995))?

É. Kiss: Az én szememben is a *Syntactic Structures*, a *Szintaktikai szerkezetek* (megjelent magyarul is) a kiindulópont – ebben jelenik meg a modellnek az az alapvető gondolata, hogy a nyelv szerkezete nem ismerhető meg a hallott vagy olvasott kifejezések szegmentálásával és a szegmensek osztályozásával; hogy nem-látható, mögöttes szerkezetek is léteznek a nyelvben. S aztán a 60-as években járult hozzá ehhez az elmélet másik alapvető gondolata, nevezetesen az, hogy valójában arra az alapkérdésre kell a nyelvelméletnek válaszolnia, hogy hogyan lehet az, hogy egy kisgyerek olyan hamar birtokába jut egy ilyen hihetetlenül komplex rendszernek, amelyet, ugye, felnőttként nyelvészek százainak, ezreinek a munkájával sem tudunk tökéletesen modellálni.

Andor: A nyelvi csoda.

É. Kiss: Igen, a nyelvi csoda. Tehát a 60-as évektől az is célja az elméletnek, hogy erre a kérdésre választ tudjon adni.

Azokat az elmélet-változatokat, amelyeket te említettél, én egy egyenes vonalú fejlődésnek látom. Tehát nem érzem úgy, hogy paradigmaváltás történt volna.

Andor: Én is így vélem, de nem mindenki gondolja így.

É. Kiss: Igen, de azt kell belátni, hogy a Chomsky-féle nyelvléírás vagy grammatika-leírás az a természettudományokban megszokott modell-építő tevékenység. Tehát modellálni akarja az egyénnek az anyanyelv-tudását; azt a képességét, amely lehetővé teszi számára, hogy anyanyelvén minden lehetséges mondatot létrehozson és megértsen. Már most ez a modell-építő módszer azt jelenti, hogy egyre újabb és újabb, egyre tökéletesebb modellekkel kísérletezünk. Egy modell, már annál a ténynél fogva is, hogy nem maga a valóság, hanem annak egy leképezése, sohasem fedi a valóságnak minden aspektusát, és ezért az mindig kérdés marad, hogy hogyan lehet olyan modell-változatot létrehozni, amely még többet ad vissza a nyelv valóságából. Ez szépen nyomon követhető az egymást követő elmélet-változatokban. Az 1965-ös változatban még minden angol mondattani jelenségre külön szabályt adott az elmélet, és mindig megadta a feltételeket is, melyek között az adott változás végbement, vagy nem mehetett végbe; tehát

minden szabály külön szerkezeti leírásból, szerkezeti változásból és feltételekből állt. Azután később, már a **kiterjesztett sztenderd elméletben** a sokféle transzformációs szabályból kettő lett, az operátor-mozgatás meg az argumentum-mozgatás; az egyes szabályokhoz tartozó külön feltételekből pedig általános megszorítások. Ezután a **kormányzás – kötés elméletben** a két mozgató transzformációból már csak egy maradt, a mozgás α -t. Szóval, tulajdonképpen egyre magasabb szintű a modellnek az absztrakciója. Az **elvek és paraméterek elméletében** pedig az lett a fő cél, hogy a modell minél inkább lefedje a nyelvek sokféleségét is, tehát nem csak az egy nyelven belüli műveleteket.

Andor: Ami nem volt cél a korábbi fázisokban.

É. Kiss: Igen, még nem merült fel megoldandó problémaként. A **minimalizmus** az egyetlen elmélet-változat, amelyet Chomsky programnak nevez, és én is úgy érzem, hogy ez jogos, mivel ez nem egy részletesen kidolgozott rendszer. Itt az a gondolat került előtérbe, az az igény, hogy egy olyan modellhez érkezzünk el, amelyről elképzelhető, hogy genetikusan adott. Chomsky válasza arra a kérdésre, hogy hogy lehet, hogy egy kisgyerek ilyen hamar birtokába jut a grammatikának, az, hogy valamilyen módon a grammatika lényege genetikusan öröklődik. Tehát része a velünk született eszközrendszernek. Az **elvek és paraméterek elméletéről** (lásd pl. Freidin 1991) kiderült, hogy túlságosan részletgazdag ahhoz, hogy a biológiai meghatározottsága hihető legyen. Például létezik egy projektum, Longobardi nevéhez fűződik (Longobardi–Guardiano 2017), amely megkísérelte számba venni azokat a paramétereket, amelyekkel a főnévi csoport, tehát a grammatikának egy kis részlete, leírható a világ nyelveiben. Hatvan körül van a paraméterek száma, melyeket egyenként rögzíteni kell ahhoz, hogy egy nyelvben megismerjük a főnévi csoportnak a mondattanát. Tehát ezzel a modellel szakít a **minimalizmus**, és tényleg, a végletekig lecsupaszítja a szintaxist. Ennek persze az az ára, hogy a jelenségek jó része kikerül a szintaxisból a szintaxis-prozódia vagy a szintaxis-szemantika interfészre, tehát kikerül abból a komponensből, amelyet valahogy genetikusan rögzítve vagy hagyományozva képzelünk el. Azt hiszem, válaszoltam a kérdésedre.

Andor: Jól tudjuk, maga Chomsky sosem foglalkozott behatóan, programszerűen a nyelv lexikális elemeinek, a szavaknak, jobban mondva, az ún. **kifejezéseknek**, a nyelv **lexikon komponensének** vizsgálatával. Ezt a kérdést az iskolájához kapcsolódó, tanítványainak körébe tartozó Beth Levin és lexikalista munkacsoportja (1985, 1993), valamint a generativista iskola másik prominens kutatója, James Pustejovsky tanulmányozta (1995). Mellettük, a szintén Chomsky-tanítvány, a magát ma is generativistának valló Ray Jackendoff végzett/végez ilyen irányú kutatásokat (lásd többek között Jackendoff 2002). Bár ő mindig úgy nyilatkozik a generativizmusról, mintha küzdelemben állna Noam Chomskyval. Én egyszer, amikor az LSA, az Amerikai Nyelvészek Szövetsége konferenciáján, 2004-ben hallottam Chomsky beszéde után az ő plenáris előadását, ma is emlékszem arra, hogy azt mondta: igen, foglalkozunk egymás modelljeivel, üt-

köztetjük azokat, de valahogy mindig Noam győz. Érdekes volt ezt hallani. Utóbbi kutató arról is nevezetes, hogy megkísérli ötvözni a mondatközpontúság elvét szem előtt tartó generativista elméleti keretet a konceptuális szemléletet valló kognitivistá nyelvelmélettel, az ún. reprezentációs modularitás elvén alapuló lexikalista nézetrendszerekkel, interfész viszonyokat állapítva meg a nyelvi rendszer működésének komponensei között. Jackendoff nézetrendszere alapvető módon köthető a nyelvi kifejezés-elemek szerkezeti összefüggéseit vizsgáló kutatásokhoz, az ún. konstrukciós grammatikához. Mi a véleményed a generatív bázisú nyelvelmélet ilyen, alapvetően lexikalista irányú kiterjedéséről?

É. Kiss: A generatív elméletben valójában már történt egy lexikalista fordulat, még valamikor a 70-es években. A 60-as évek elmélete még valahogy úgy képzelte el a nyelvi kifejezések létrehozását, hogy üres szintaktikai szerkezeteket generálunk, és ezeket töltjük ki lexikai elemekkel. Bresnan (lásd pl. 1982) hatására valójában megváltozott e tekintetben az elmélet álláspontja, és most a kiindulópont a **szótár**. Tehát ha egy mondatot akarunk létrehozni, akkor veszünk egy predikátumot a szótárból, az hozza magával a vonzatait, és ezekből építünk mondatot. A szótári szerkezetet képezzük le mondattani szerkezetre, egy absztrakt szintaktikai vázra. Ez az ún. **lexicon to syntax mapping**.

Na most, én nagyon szeretem és fontosnak tartom Levin munkáit; például a Malka Rappaporttal együtt írt *Unaccusativity* (**unakkuzativitás**) című könyvét (1995) szoktam tanítani is. De úgy érzem, hogy ez egy kicsit más terület; nem ugyanaz a terület, mint a szintaxis vizsgálata. Persze a lexikonban, magyarul a szótárban is nagyon fontos összefüggéseket lehet feltárni, amint ezt Levinék bebizonyították.

Andor: Szoros összefüggésben az ún. tematikai szerepeknek a funkcionálásával.

É. Kiss: Igen. Itt meg lehet említeni például Vendler Zénó nevét. Ő volt az a nagy magyar nyelvfilozófus, aki úttörő volt ezen a téren; aki ezeknek a kutatásoknak a kiindulópontja volt. Csak melleleg jegyzem meg, hogy próbálok rábeszélni a munkatársaimat, hogy írjanak már egy monográfiát Vendlerről. Ő itt született, itt kezdett el dolgozni, itt halt meg. Hazajött Amerikából meghalni. Még vannak tanúk, elérhetők azok a levéltári adatok, amelyek segítségével életének a kevésbé ismert szakaszai is megírhatók lennének. Tulajdonképpen nálunk is, magyarul is jó volna egy ilyen könyv, meg angolul is.

Valójában Vendler Zénó, valamint Levin és Rappaport munkássága, ezek nagyon fontos kiegészítői a szintaxisnak. Ők olyan igecsoportokat állapítottak meg, amelyek jelentésükből, lexikai sajátágaikból következően eltérő szintaktikai viselkedést mutatnak. Néhány évvel ezelőtt én is foglalkoztam az igekötők, az igekötős igék osztályozásával (É. Kiss 2004a). Ez is tulajdonképpen olyan jellegű munka, mint amit Levinék végeznek. Ez szükséges volt ahhoz, hogy megértsük az igekötős igék szintaktikai viselkedését.

Andor: Levin egy szótárszerű könyvet is publikált ebből, az angol igeosztályokról és alternációkról (1993).

É. Kiss: Így van. Na most, ami Jackendoffot és a konstrukciós grammatikát illeti, ...

Andor: Hát arra roppant kíváncsi vagyok, hogy erről mit mondasz. Azért, mert ő elmozdult. Az az érzésem, hogy Jackendoff hol generativistának vallja magát, kötődik ahhoz, hol pedig kokettál a kognitív nyelvészekkel, valamint a konstrukciósokkal.

É. Kiss: Igazából be kell valljam, hogy én valójában nem ismerem mélységében az ő munkáját, és a konstrukciós grammatikát se. De például ismerem egy tanulmányát, amely a *Language*-ben jelent meg, amelyben lényegében kifejti az alapelveit. Ha jól emlékszem, a cikknek az volt a címe, hogy *Construction after Construction* (2008), s itt ő arra mutat rá, hogy léteznek olyan kifejezések, melyek nem vezethetők le az angol generatív grammatika szabályaival. Ilyen a *construction after construction, example after example* típus is. Érdekes megszorítások vonatkoznak rá: hiányzik például a névelő, és a két főnévnek azonosnak kell lennie. A megszorítások dacára ez mégis valamennyire produktív szerkezet. Tehát nem lehet egyszerűen azt mondani rá, hogy egy komplex szótári elem (ami igaz lehet a magyar *nap nap után*-ra). Ő az ilyeneket konstrukciónak hívja, és azt állítja, hogy nem csupán szavak vannak a szótárban, hanem konstrukciók is, és ezek nem szükségszerűen fixek, hanem lehetnek produktívan képezhetők is. Én ezzel egyetértek. Valóban vannak szótári műveletek, ezt a generatív grammatika is elismeri – de azok nem okvetlenül rendszerszerűek. A grammatikáról viszont azt tartja a generatív elmélet, hogy az egy zárt rendszer, nincsenek benne kivételek. És ha mégis találunk kivételeket, akkor ezeket a szótárba rakja. Azt mondja, hogy ezeket nem produktívan állítjuk elő, hanem szótári tételként tanuljuk meg. Hogy mondjak egy angol példát: a többes szám jele mindig és kivétel nélkül az *-s*. De persze van néhány kövület: a *gyerek* az *child*, a *gyerekek* megfelelője *children*.

Andor: Ennek persze mindig nyelvtörténeti okai vannak.

É. Kiss: Erről azt mondhatjuk, hogy a *child* annyiban kivételes, hogy nincs többes száma. A *children* meg annyiban kivételes, hogy nincs egyes száma. A többes alakot tehát nem az egyes számúból képezzük, hanem mindkettő külön-külön része a szótárnak. Igen, ennek nyelvtörténeti okai vannak. Én is, amióta nyelvtörténettel foglalkozom, azt látom, hogy nagyon sok nyelvi fosszília van a nyelvünkben. A korábbi korok grammatikája itt van a mai magyarban kövületek formájában. A *child* – *children*, egyszerű eset. Ezeket tényleg fel lehet fogni külön szótári tételekként. Bonyolultabb a helyzet, amikor egy korábbi produktív szerkezet fokozatosan veszti el a produktivitását. Vannak olyan fél-produktív dolgok, amelyek valahol félúton vannak a szintaxis szabályaival kezelhető elemek és a szótári tételek között. Hogy mondjak egy magyar példát, itt van a *haza-felé mentünkben*. A *mentünk*, ez a fajta igenév, vagy inkább gerundium, teljesen

produktív szerkezet volt az ómagyarban, az ősmagyarban, és az ugor és finnugor alapnyelvben. Még van *élte, halta, volta, nyugta* is, ezek is mind ilyen kifejezések. Lehet olyanokat mondani, hogy *Olaszországba utaztomban* vagy *utaztunkban*, tehát valamennyire még produktív a szerkezet. de az már furcsa lenne, hogy *az ebédet ettemben*, vagy *a könyvet olvastamban*.

Andor: Olyant mondunk, hogy *nyugtában*, tehát, hogy esetvégződéseket képesek fölvenni vagy kapni ezek a formációk.

É. Kiss: Bizonyos esetvégződéseket igen, meg birtokos személyragot, de már kitett birtokost nem. Ugye, azt nem lehet mondani, hogy *János mentében*, vagy *a te mentedben*. Igen, ezek konstrukciók. De hát ez más, mint a produktív szintaxis; ezek egymást kiegészítő területek.

Az én fő érdeklődési területem, és azt hiszem, hogy a Chomskyé is, a produktív grammatika, a produktív szabályok. Chomskynak az az igénye, és ezt én is osztom, hogy grammatikaelméletet írjon abban az értelemben, hogy az általa megállapított szabályoknak prediktív erejük legyen. Tehát predikciókat tegyenek arra nézve, hogy mi lehetséges szerkezet a nyelvben, és mi nem az. Ő ezzel akar foglalkozni, és – ugye – a konstrukciók vizsgálata, az nem ilyen. Ezért hártja ő ezt el magától.

Andor: A generatív szemléletű kutatásokat odaadóan, nagy ambícióval végző kutatónak ismerlek. Ahogy interjúm elején említettem, Te alapoztad meg itthon a magyar nyelv vizsgálatára irányuló generatív nyelvészeti kutatásokat, megkísérelve eleget tenni a nyelvelméleti modellekkel (főként a grammatikaelméletiekkel) szemben támasztott adekvátsági (a leíró-, megfigyelési-, magyarázó potenciát illető) követelményeknek. Erre az interjúra készülve újra elolvastam valamennyi, számomra elérhető publikációdát, köztük a magyar mondattan leírásában úttörő jelentőségű, 1983-ban kiadott kismonográfiádát, valamint a Siptár Péterrel és Kiefer Ferencsel társszerzésben készített *Új magyar nyelvtan* (1999/2003) mondattannal foglalkozó fejezetét, amelyben meggyőző erővel bizonyítod, hogy a magyar nyelv szintaxisa leírható és értelmezhető a generatív nyelvleírás keretében. Alapvető célkitűzését tekintve a 2002-ben, a Cambridge University Press kiadásában megjelent *The Syntax of Hungarian [A magyar nyelv mondattana]* c. könyved is leíró státusú, szemléletét tekintve ugyanakkor a generatív nyelvelméltre épülő munka. Kíváncsi vagyok, hogy értékeled ezeket a műveidet 36, illetve mintegy 20 év távlatából.

É. Kiss: Én is arra törekszem, hogy egyre jobb, egyre jobban közelítő modelleket konstruáljak a magyar grammatikáról. A 83-as modell már elég jó közelítéssel leírja a topik és a fókusz jelenségeket. Amit abban még nem tudtam jól megoldani, az a kvantorok kérdése. Tehát ezért inkább azt javasolnám, ha valaki még akar ismerkedni a magyar generatív grammatikával, akkor most már hagyja ezt a 83-as könyvet. Az *Új magyar nyelvtan*, az egy nagyon leegyszerűsített mo-

dell. Ezt mi, céljait illetően, a középiskolai magyartanároknak szántuk. Tehát igyekeztünk a lehető legegyszerűbb technikai apparátussal dolgozni.

Andor: Körülbelül ezekben az időkben jelentek meg a Kiefer Ferenc projektuma által publikált *Strukturális magyar nyelvtan* kötetei, köztük elsőként a *Mondattan* (Kiefer 1992). Az viszont más profilú, az nem a tanárok számára készült.

Van egy csalafinta kérdésem, Kati. Mindig meg szerettem volna tudni, hogy miért kapta maga a projektum a *Strukturális magyar nyelvészet* elnevezést. Azt, hogy „strukturális”, holott rengeteg generatív munka van benne. És igazából, persze, igen sok megközelítés esetében lehet arról beszélni, hogy strukturális, csak nem úgy, hogy profiljában strukturális, ahogy a strukturalizmust bíráló Chomsky annak idején kifejtette nézeteit. És mi a projektumot mégis strukturális magyar nyelvtannak hívjuk.

É. Kiss: Én tulajdonképpen nem tudom, hogy miért ez lett a címe. De Kiefer a Chomsky előtti irányzatot strukturalistának nevezné.

Andor: Csakhogy ez már nem Chomsky előtti volt.

É. Kiss: Kiefer megkülönbözteti a „strukturálist” a „strukturalistától”. Ezzel a címmel azt akarta kifejezni, hogy a nyelv szerkezetét vizsgáljuk. A „funkcionálissal” szembeállított kifejezés akart ez lenni, és ilyen értelemben a generatív megközelítés is „strukturális”. És talán, amikor ezt írtuk, és amikor ez megjelent (a 80-as években írtuk és 1992-ben jelent meg), akkor még elriasztó lett volna a „generatív” terminus. Ez könnyebben érthető.

Andor: Igen, ez valószínű. De hadd tegyek hozzá még egy picit kérdést. Ezekben a művekben, az *Új magyar nyelvtanban* is, de igazából a Strukturális Magyar Nyelvtan projektumnak a *Mondattan* részében is, sőt, főként az angolul, a Cambridge University Pressnél megjelent könyvedben is (2002) nagyon erős a leíró adekvátságnak való megfelelés. Tehát, hogy igazából más eszközökkel végrehajtva ugyan, de ez leíró grammatika. Nem tudom most konkrétan felidézni, hogy a Chomsky-művekben annyira hangsúlyt kapott-e a leíró grammatikai státus. Aminek, persze, a magyar grammatikaelmélet történetében megvoltak az előzményei. El ne felejtjük a Tompa József által szerkesztett ún. akadémiai nyelvtant (1961-62), a maga, igen markánsan kifejezett leíró státusával. Csakhogy az máshogy volt „leíró”.

É. Kiss: A mi célunk elsősorban a leíró adekvátság volt. Tehát ha megnézzük a korábbi grammatikákat, pl. a Tompa József által szerkesztettet, de akár Lotz Jánosét is, abban minimális a szintaxis, ami pedig szintaxis, az arra irányul, hogy milyen módon állapítjuk meg, hogy mi az alany, mi az állítmány, tárgy, határozó, hányféle határozó van, ezeket hogyan osztályozzuk, tehát egyféle taxonimikus szintaxis. Mi nem ezt tartottuk szintaxisnak. Mi azt akartuk leírni, hogy mik azok a szabályok, amelyekkel a magyar szókincsből egy ige és vonzatainak minden lehetséges szórendi változata leírható, és csakis a jó változatok; és me-

lyekkel az is levezethető, hogy a különféle változatok mennyiben eltérő jelentésűek és mennyiben eltérő prozódiajúak. Ez nincs benne a korábbi grammatikákban.

Andor: Tehát itt jelentkezik a generativitásnak a célszerűsége és a hasznosíthatósága.

É. Kiss: Igyekeztünk mi az elméleti tanulságokat is levonni, de azt gondoltuk, arra inkább nemzetközi folyóiratokban publikált cikkek valók. Említhetem a 2014-ben megjelent *Magyar generatív történeti mondattan* című könyvünket is (É. Kiss 2014a). Ezt a Nyelvtudományi Intézet-beli munkatársaimmal írtuk, én voltam a szerkesztője. Ez is elsősorban leíró akar lenni, de ugyanabban az évben megjelent egy angol nyelvű kötetünk is (É. Kiss 2014b), ott meg inkább az elméleti tanulságokra koncentráltunk.

Andor: Az előző kérdésben hivatkozott korai könyvedben (és a magyar szintaxis leírásával foglalkozó későbbi tucatnyi művedben is) hangsúlyozod, hogy milyen nagy jelentőségű volt (és az ma is) a magyar mondattan számára az utolsó erdélyi polihisztorként ismert Brassai Sámuel mondattan-elmélete. Brassait tulajdonképpen Te fedezted fel újra a mai hazai mondattani kutatások számára (É. Kiss 1981). Mondat-felfogásában kiemelt státussal kezeli az ige szerepét, melyhez a mondatbéli lexikális konstituensek igehatározói szerepben kötődnek, szórendi megjelenésüket/reprezentációjukat pedig az aktuális mondatperspektíva viszonyrendszere befolyásolja. Utóbbi fogalmának leírását, szerepének értelmezését viszont a nemzetközi nyelvelmélet a Brassainál jóval később, csaknem egy évszázadnyi eltéréssel jelentkező Prágai Funkcionális Nyelvészeti Iskola tanaihoz köti. Brassai felfogása az ige mondatbéli központi szerepéről igencsak hasonlítható Fillmore esetgrammatikájában (1968) az ige + argumentum státusú konstituensek viszonyának alapvetően jelentés-bázisú értelmezéséhez. Fillmore esetgrammatikája pedig alapvetően generativista felfogásban fogalmazódott meg, ugyanakkor Chomsky elméleti apparátusától eltérő módon. Az argumentum státus Chomsky modelljének követőinél, alapvetően Jackendoff (1972) nyomán, az ún. tematikus szerepek köntösébe bújtatva jelent meg újra. Fillmore verbális-centrikus mondattan-elméleti kerete, ún. mély-eset felfogása kísértetiesen hasonlított az óind egypólusú mondattan megalapozójának, Pāṇininak a szanszkrit nyelv esetrendszerét funkcionálisan (!!) értelmező **kāraka** elméletére (lásd Kiparsky 1980). De térjünk vissza Brassaihoz: véleményem szerint ilyen mondattan-felfogással csak olyan kutató rendelkezhetett, aki ismerte Pāṇininak az i.e. 4. században született grammatikáját, az *Aṣṭādhyāyī*-t (lásd Chandra Vasu 1891/1962/1997), különös tekintettel annak morfológiájára, és egyúttal tudott szanszkritül, vagy legalábbis olvasóképes volt ezen a nyelven. S Brassai éppen ilyen nyelvész volt: oktatott szanszkritot és előadásokat tartott a szanszkrit nyelvről a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban, valamint a Kolozsvári Tudományegyetemen (Boros 1927: 220, 226).

A fentiek alapján pedig Brassai munkásságának jelentősége a modern filológia és nyelvelmélet számára (beleértve a generatívot is) tekintélyes mértékben felértékelődik. Te miként értékeled ezt mai szemmel nézve, a generatív nyelvészet terén végzett saját kutatómunkád prizmáján keresztül?

É. Kiss: Én nagyon nagyra értékelem Brassai munkásságát. Ő valóban úttörő volt, megelőzte a Prágai Funkcionális Iskolát, és számos más területen is megelőzte korát. Most már késő elismertetni az ő úttörő voltát. Sajnos, csak magyarul publikált. Emiatt nem váltak ismertté a tanai Európában. Ez intő jel kell, hogy legyen a számunkra is. Az nem igaz, hogy a nyelvészet vagy a néprajz nemzeti tudomány. Ezek nemzetközi tudományok. A tárgyuk lehet nemzeti, legyen is az, de amit megállapítunk a magyar nyelv alapján vagy a magyar néprajz alapján, annak mind nemzetközi, általános relevanciája van. Ezért a megállapításainkat mások számára hozzáférhető módon is publikálni kell.

Brassai egy sokoldalú zseni volt, noha ezt még az unitárius egyházon belül se tudják. Emlékszem, hogy talán 1997-ben, amikor a halálának 100., születésének 200. évfordulója volt, az unitárius egyház egyik vezetője úgy nyilatkozott a rádióban, hogy volt nekünk egy kiváló pedagógusunk, igaz, hogy a tudományban semmi újat nem fedezett fel, de pedagógusnak, tankönyvírónak nagyszerű volt. Na most, mint hallom például a közgazdászoktól, a közgazdaságtanban is úttörő jelentőségű elméletei voltak. Azután úttörő gondolatai voltak az alkalmazott nyelvészetben, a nyelvoktatás terén is. Szépe György szerint, egyébként, azért lehetett ő ennyire újító ezekben a tudományokban, mert nem ezekben a tudományokban nevelkedett. Nem ezeket tanulta, tehát nem szerezte meg azokat a beidgzódéseket, amelyek arra készítetnek például egy nyelvészt, hogy a korábban kitűzött úton menjen tovább. Tehát ő teljesen friss szemmel nézte a magyar nyelvet. Tulajdonképpen nem tudom, hogy hatott-e rá Pāṇini. Ő a munkáiban azt írja, hogy nyolc nyelvet ismer. A különféle nyelvek mondatait összevetette és egyszerűen természettudományos módszerekkel megkereste, hogy mi bennük az általános.

Andor: Tudjuk, Chomsky napjainkban is meglehetősen mereven ragaszkodik grammatika-elméletének, és azon keresztül a nyelv egészére vonatkozóan is kifejett elméletének mondatközpontú bázisához, mivel nézete szerint ez reprezentálja az ún. belső nyelv (I-language) esszenciális sajátosságát. Nem mutat különösebb érdeklődést a mondathatárokat túlhaladó, a diskurzus, a szövegség irányába mutató jelenségek tanulmányozása iránt. Nézete szerint azok a performancia körébe tartoznak. Chomsky pedig a nyelvészeti pragmatika, azaz a nyelvhasználat, az ún. külső nyelv (E-language) hatáskörébe utalta a szövegség, a diskurzus-reprezentáció vizsgálatának teljes kérdéskörét.

Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy már Brassai mondattan-elmélete, a továbbiakban pedig a prágai funkcionalistáknak a mondat aktuális tagolását, a mondatperspektívát vizsgáló tanulmányai is lehetőséget adtak (volna) a diskur-

zus-bázisú elemzésekre. S adnak is manapság, mégpedig a szövegalapú szemantikai-pragmatikai vizsgálatokban, melyben a kutatók rendelkezésére állnak hatalmas volumenű elektronikus adatbázisok, az ún. szövegtörzsek, és a szövegvizsgálatot segítő szoftverek. Sajnálatos módon azonban Chomsky a mai napig elveti, haszontalannak tartja az ilyen irányú kutatásokat (lásd Andor 2004).

Kíváncsi vagyok véleményedre, arra, hogy Te, a generatív nyelvészlelet jeles hazai reprezentánsa, miként szemléléd a korpusznyelvészet egyre nagyobb térhódítását a nyelvi adatok elemzésében, elemezhetővé válásában.

É. Kiss: Itt több kérdést is felvetettél. Ami a diskurzus-szemléletű mondatelemzést illeti, itt azt mondom, ugye, hogy amit én csinállok, az is bizonyos értelemben diskurzus-szemléletű mondatelemzés.

Andor: Illetőleg azt, hogy nyitott tud lenni, vagy nyitottá tud válni abban az irányban.

É. Kiss: Igen, de azért én megkülönböztetem azoknak a fogalmaknak, melyeket én használok: topik, fókusz, a mondattani-szemantikai, illetve a pragmatikai-prozódiai értelmét. Az eltérő értelmezésekből félreértések adódhatnak. A fókusszal kapcsolatban a talán legtöbbet hivatkozott cikkem, amely 1998-ban a *Language*-ben jelent meg, pont ezt a kérdést akarta tisztázni. Tehát azt, hogy más a szintaktikai fókusz-fogalom, és más a pragmatikai fókusz-fogalom. Az én mondat-modellem az egy szintaktikai mondat-modell, és a topik és a fókusz meghatározott szerkezeti pozíciók benne, melyek sajátos jelentéstartalommal és sajátos prozódiai járnak együtt. A sajátos jelentéstartalomból persze levezethető, hogy egy adott topikkal kezdődő, adott fókuszot tartalmazó mondat milyenfajta előzménnyel alkothat koherens szöveget, például milyen kérdésre szolgálhat válaszként - de azért itt nem látok olyan szigorú törvényszerűségeket, mint a mondathatáron belül. Tehát megint azt tudom mondani, hogy Chomsky nyilván azért húzódozik a mondathatáron túlélő jelenségek vizsgálatától, mert ezzel kapcsolatban nem látható olyan elmélet, amelynek prediktív ereje volna. Olvastam én is igen érdekes tanulmányokat a diskurzusról, újabban például a „question under discussion”-nel, a diskurzusban tárgyalt mögöttes kérdés szerepével kapcsolatban. De ezek a megfigyelések, általánosítások egyelőre, a mai tudásunk szerint nem foglalhatók olyan, prediktív erővel bíró elméletbe, melynek alapján azt mondhatnánk, hogy akkor és csak akkor helyes egy diskurzus, ha ennek és ennek eleget tesz, egyébként helytelen. Ezt egyelőre nem tudjuk megoldani.

Ami a korpuszokat illeti, én most nyelvtörténettel is foglalkozom, és ugye, itt nincs más forrásunk, mint a korpuszok, tehát nagyon is látom a korpuszok hasznát. Hozzátenném, hogy tanítok a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, ahol létezik egy számítógépes nyelvészeti mesterprogram, vannak számítógépes

nyelvészettel foglalkozó doktorandusaink is, és az ő munkájuk végképp meggyőző arról, hogy bizonyos sejtéseket csak korpuszvizsgálattal lehet bizonyítani. Tehát, például a magyarban az ige utáni szórend lényegében szabad. De Otto Behaghelnek (1932) van egy nagyjából már százéves megfigyelése, miszerint a szabad szórendűnek látszó mondatszakaszokban a növekvő összetevők törvénye érvényesül. Tehát úgy sorakoznak az összetevők, hogy a legkisebb, legrövidebb, prozódiailag legsúlytalanabb kerül előre, és az egyre nagyobb és súlyosabb összetevők kerülnek hátra. Ezt például egy tanítványunk megvizsgálta számítógéppel egy többmillió szavas korpuszon, és ez a törvény 90-valahány százalékban igaz a magyar ige utáni mondatszakaszra.

Vagy például nagyon nehéz eldönteni azt, hogy mi igekötő, mi nem. Arról örök vita van, hogy mondjuk az *ott*, az *agyon* vagy a *kint*, pl. *ott van*, *kint van az ablakban*, szóval, hogy ezek igekötők-e vagy sem. Korpuszvizsgálattal szépen kideríthető (itt Kalivoda Ágnesre hivatkozom – Kalivoda 2018), hogy vannak alapigekötők vagy magigekötők, például a *meg*, *el*, *ki*, *be*, *le*, *fel*, valamint periferiális igekötők, és ezek viselkedése több tekintetben is eltér. Tehát hasznosak a korpuszvizsgálatok. Vagy például egy másik kérdés, amit Dömötör Andrea nevű doktorandusunk vizsgált: úgy tudjuk, hogy a helyhatározó mellett nem maradhat el a létige (pl. *az asztalon van*, *a szobában van*), ugyanakkor néha mégis hiányzik. Andrea megmutatta, hogy a *hol*, *itt* és *ott* helyhatározó szokott létige nélkül állni, például *Hol a kulcs?* vagy *Itt a tavasz*. Ezt a kérdést is korpuszvizsgálattal lehetett megbízhatóan megválaszolni.

A lényegi dolog, amit mondani akartam, az, hogy a nyelvtörténetben korpuszvizsgálattal – nemcsak a szövegolvasással, hanem ma már gépi kereséssel – nyerjük az adatokat. Lassan így lesz már az uralisztikában is; sok uráli nyelv esetében is már csak korpuszokkal tudunk dolgozni, mert nincsenek, vagy hamarosan nem lesznek beszélők. Nyelvet váltanak.

Andor: Olvasva az utóbbi években megjelent tanulmányaidat (pl. 2010, 2016), láthatóvá válik számomra, hogy főként a mondat aktuális tagolásának, a mondat-topik és fókusz reprezentációjának, típusuk azonosításának alapvetően funkcionális szemléletű tárgyalása kapcsán, vizsgálataid (Brassai nézeteiből is eredeztethetően), és azok alapján megfigyeléseid és következtetéseid túlmutatnak a mereven szintakto-centrikus bázison, s kiterjednek az ezen túlmutató diszkurzív vizsgálatok skópuszának területére, nem nélkülözve a szemantikai és a pragmatikai alapú értelmezés módozatait (lásd pl. 2016: 680-685). Igazam lehet ennek megítélésében?

É. Kiss: Itt tulajdonképpen az a kérdés, hogy mit tekintünk primer jelenségnek. Én itt a szintaxist tekintem primernek. De persze foglalkoztat az a kérdés, hogy a magyar mondatban az első összetevőt képező topiknak és az ige előtti összetevőt képező fókusznak mi a szerepe, mi a funkciója. Ez világszerte nagyon sokat tár-

gyalt kérdés, és egy kicsit én is módosítottam a nézeteimen. Másképp látom most már, hogy mi ezeknek a legadekvátabb szemantikai értelmezése. Korábban úgy tekintettem a fókuszra, mint valamilyen kimerítőséget kifejező operátorra, most pedig úgy látom, hogy ez egy fajta predikátum, azonosító állítmány, melynek alanya a preszupponált mondatszakasz által meghatározott nyitott mondat (tehát pl. a *János késett el* mondat azt fejezi ki: 'Aki elkésett, az János').

Andor: A chomskyánus generatív nyelvészeti program kritikusai több alkalommal bírálták az éppen aktuális modellváltozatot amiatt, hogy nézetük szerint az apparátus túl- vagy alul-generálhat. Azaz generálhat olyan mondatokat, amelyek nem hangzanak el a nyelvhasználat adott, aktuális kontextusában, vagy pedig a modell elmulaszt számot adni olyan különféle tényekről és tényezőkről, amelyeket adott mondatok (a nyelvészeti pragmatikában ezeket megnyilatkozásnak szokás nevezni) kifejezésekor, a kommunikáció folyamatában kimondunk vagy implikálunk. Például a kommunikációs partner életkora iránt érdeklődve nem szokás a *Mi a korod?* kifejezést/kérdőmondat-formát használni, hanem inkább a *Hány éves vagy?* vagy a *Mennyi/Milyen idős vagy?* kérdést tesszük fel. Ez persze nyelvhasználati kérdés, kommunikatív megjelenésével inkább a nyelvészeti pragmatika foglalkozik. Nem kifejezetten a mondatgenerálás problémakörébe tartozik, hiszen a *Mi a korod?* képzett/generált alakulat. Mi a véleményed a túl- vagy alul-generálás, többek között a kognitív nyelvész John Taylor (2012: 8) által is tárgyalt problematikájáról?

É. Kiss: Ideális esetben egy generatív grammatika minden lehetséges magyar mondatot generál. Tehát kell, hogy generálja azt a mondatot, hogy *Mi a korod?*. Ez egy lehetséges mondat, akkor is, ha nem használjuk. Használhatnánk. És szerintem használjuk is. Például egy épületre vonatkozóan nyugodtan megkérdezhetjük, hogy *mi a kora*.

Az nem grammatikai probléma, hogy azt a lehetséges kérdést tesszük-e fel gyakrabban, hogy *Mi a korod?*, vagy azt, hogy *Hány éves vagy?*, vagy azt, hogy *Mennyi idős vagy?*. Ez nyelvhasználati, stilisztikai kérdés. Erről is azt tudom mondani, hogy érdekes és fontos kutatási terület, amelynek a vizsgálata nagyon szórakoztató tud lenni. Például a kedvenc nyelvész szerzőm Deborah Tannen, aki olyanfajta kérdésekkel foglalkozik, hogy miért használnak más típusú kifejezéseket a férfiak meg a nők, az öregek és a fiatalok, miért beszélünk másképp a kortársainkkal, mint az idősebbekkel. Tehát ezek érdekes dolgok, de a generatív grammatika, amit Chomsky művel, és amit én is próbáltam művelni a magyarral kapcsolatban, az ennél magasabb absztrakciós szinten dolgozik. Ha valóban alul-generál, vagy túl-generál, az baj, de akkor mondhatjuk, hogy alul-generál, ha bizonyos grammatikailag helyes mondatok a szabályrendszerével nem állíthatók elő, és akkor mondhatjuk, hogy túl-generál, ha grammatikailag helytelen mondatokat is generál. Ha ez így van, akkor javítani kell a modellen. De ezek a példák nem ebbe a kategóriába esnek.

Andor: Azok számára, akik figyelemmel követik kutatótevékenységed folyamatának alakulását, egyértelműen feltűnik, hogy az utóbbi években egyre nagyobb érdeklődést mutatsz a diakrónia iránt, különösképpen a magyar és testvérnyelvei szinkrón és diakrón, leginkább morfoszintaxisukra irányuló vizsgálata tekintetében. Kutatod a magyar ősnyelv tipológiai sajátosságait, nyelvünk komplex fejlődéstörténetét. Az is feltűnik, hogy az ilyen irányú vizsgálataid eredményeit általában társszerzésben publikálsz. Kíváncsian várjuk egy generatív magyar, a leíró adekvátság követelményeinek megfelelő nyelvtörténeti leírás megjelenését ...

É. Kiss: Ezt a feladatot az MTA Nyelvtudományi Intézetén belül alakult munkacsoporttal végezzük. Két, egymást követő OTKA projektum keretében vizsgáltuk a nyelvtörténetet a munkatársaimmal együtt. Ez olyan nagy volumenű munka, hogy nem lehet egyéni feladat. De egyébként a *Strukturális magyar nyelvtant* is egy munkacsoporttal írtuk. Igazából munkacsoportban lehet jól dolgozni, ahol állandóan inspiráljuk egymást, megbeszéljük a hipotéziseinket, a talált érdekes tényeket. Tehát a miénk egy munkacsoport, és már vagy 10 éve dolgozunk együtt. A fő eredményünk egyrészt az említett két nyelvtörténeti monográfia (É. Kiss 2014a, 2014b), de például készült egy lényegében teljes ómagyar adatbázis, amely kereshető, és jórészt annotált is. Most készül egy párhuzamos bibliafordítás-adatbázis is. Ez különösen megkönnyíti a nyelvi változások vizsgálatát, hiszen kiválaszthatunk egy passzust, egy verset, például az *Újszövetség*ből, mondjuk a *Máté evangéliumából*, és megnézhetjük tíz, egymást követő bibliafordításban, kezdve 1416-tól, hogy hogyan változott ugyanannak a görög vagy latin mondatnak a magyar megformálása.

Na most, hogy várható-e tőlünk egy ómagyar grammatika, hát valójában nem, mert azért a mai magyar grammatika alapjaiban meglehetősen hasonlít az ómagyarhoz. Csak bizonyos jelenségek változtak. Például sokat változott a tagadás, a kvantorok viselkedése, a főnévi csoporton belül megjelentek a determinánsok, sokat változott az igeidők kifejezése, eltűntek a komplex igeidők, megjelent az igekötőzés. Tehát egyes részterületek változtak. Ezért egy teljes ómagyar grammatika nem is volna minden szempontból annyira érdekes. Másrészt pedig, melyik szeletét válasszuk ki a magyar nyelv múltjának? A nyelvtörténeti kutatások gyakran egy jelenségnek az egymást követő stádiumait vizsgálják.

És itt is vannak általános kérdések is, amelyeket persze megint célszerűbb nemzetközi folyóiratokban felvetni. Például, hogy mi vált ki egy nyelvi változást, vannak-e a nyelvi változásoknak univerzális sajátosságai, és így tovább.

Andor: Köszönöm a választ. Előző kérdésemhez kapcsolható a következő: egyre erősebb a kötődésed, elkötelezettséged a nyelvtipológia irányába, főként a magyar nyelv mondattanának a generatív nyelvelmélet mai (egyre erőteljesebben technicizálttá váló) eszköztárán keresztül, modelljének keretében. Ezzel kapcsolatban számos olyan elméleti és az elemző értelmezés számára újszerű kérdés merül fel, amely további folyamatos kutatásokat igényel. Hadd emeljek

ki csupán egyet ezek közül, s kérem véleményedet róla. Az utóbbi évtizedben, leginkább csupán években, főként a távol-keleti, és Aikhenwald (lásd 2003), valamint mások által a dél-amerikai, amazóniai nyelvek morfoszintaxisának jobb megismerése (és adatolása) nyomán ismerhettük meg behatóan a főnévi csoport belső szerkezetét, a főnévi fejhez akár lexikálisan vagy morfémával megjelenített módon kapcsolódó, mintegy kategorizációs eszközként funkcionáló entitások tucatját, az ún. osztályozó elemeket (angolban a **classifier** névvel illetik ezeket). Az ilyen elemekkel rendelkező nyelveket a nyelvtipológia **osztályozó típusú nyelveknek** tartja. Számos kutató egyúttal rámutatott arra, hogy ilyen osztályozó elemekkel típustanilag egymástól teljesen eltérő nyelvek is rendelkeznek, akár az angol (lásd a *three head cattle* konstrukcióban a *head (fej)* funkcióját), vagy anyanyelvünkben, a magyarban a *három fej káposzta*, a *pár szál cigaretta*, vagy a *két karton sör* szerkezeteket. Az ezekben a konstrukciókban szereplő *fej*, *szál*, *karton* lexikális elemek mintegy klasszifikálják, kategorizálják az utánuk következő nóment. Ezzel kapcsolatban a következő kérdések merülhetnek fel. Az ilyen klasszifikáló főnevek, vagy pedig a konstrukcióban soron következő nómen képezi-e a szerkezet **fej** státusú elemét? Melyik konstituens képezi a kifejezés legmagasabb fokú perceptuális és kognitív szálienciával rendelkező tagját? A **típusfajta** (sortal) osztályozó elemek fej-státusát korpuszbeli magas kollokatív gyakoriságuk látszik alátámasztani. Ugyanakkor az is felmerülhet, hogy a konstrukcióba kerülve ezeknek az elemeknek **menyiséget és mértéket kifejező** (mensural), valamint **típiáló** (sortal) potenciálja lexikálisan reflexív státusú az általuk klasszifikált nómenével.

A nyelvtipológiai releváns alapkérdésem pedig az, hogy mindezek alapján **osztályozó nyelvnek** tartható-e a magyar? Csirmaz Anikó és Dékány Éva (2014) megítélése alapján az. A magam meglátása alapján ezekben az esetekben vizsgálni kell a sematizáció (és hozzá kapcsolódóan a metaforizáció) kognitív alapon kódolt szerepét, mind konceptuális, mind pedig grammatika-elméleti, mégpedig konstrukciós grammatikai szinten. Csak ezek után állapítható meg ezeknek a szerkezeti elemeknek a **szintaktikai fej** státusa. Te miként ítéled meg ezt a problémakört? Meglátásod szerint beszélhetünk-e a magyar osztályozó nyelvi státusáról?

É. Kiss: Tehát említetted az angolt: *three head cattle*. Az angol és a magyar azért nem említhető egy lapon. Az angolban nagyjából ez az egy példa van osztályozószóra, a magyarban pedig több tucat létezik, pl. *egy kötet könyv*, *egy cső kukorica*, *egy szem kukorica*, *egy szál virág*, *egy csokor virág*, *egy karika kolbász* stb. Hogy ezekben a szerkezetekben mi a fej? Én nagyon jónak tartom az említett Csirmaz – Dékány tanulmányt; engem teljesen meggyőztek a következtetések igazáról. Ők nem a száliencia, azaz annak alapján állapítják meg, hogy a szerkezetnek mi a feje, hogy jelentésánál mi a kiugró elem benne, hanem kizárólag szintaktikai tesztek alapján. Ők két csoportot különböztetnek meg. Az egyik a *pár szál cigaretta*, *három fej káposzta*, *egy szem borsó*, ezekben az osz-

tályozószavakat ők determinánsnak veszik. Ezeknek más a szerepe, mint az *egy karton cigaretta*ban a *kartoné*, vagy az *egy falka kutya*ban a *falkáé*. Az *egy szál cigaretta* vagy *egy szem borsó* esetében az osztályozó elem a borsót vagy a cigarettát individuumokra osztja, szegmentálja. Viszont az *egy karton cigaretta*, *egy csokor virág*, *egy falka kutya* konstrukcióban a *karton*, *csokor*, *falka* csoportot képez belőlük, tehát szemantikailag is különbözik az előbbi típustól. Ezekről a kifejezésekről Csirmaz és Dékány azt állítja, hogy a csoportképző osztályozószó bennük az alaptag. Tehát abban, hogy *egy szál cigaretta*, a *cigaretta* a fej, a *szál* pedig a determinánsok közé tartozik, az *egy karton cigaretta* esetében viszont a *karton* az alaptag, a fej, a *cigaretta* pedig egy módosító elem. Én a szintaktikai érvek alapján ezt elfogadom.

Na most, hogy osztályozó nyelv-e a magyar, itt az a kérdés, hogy hogyan definiáljuk az osztályozó nyelv fogalmát. Vannak olyan osztályozó nyelvek, amelyekben minden főnévhez járul egy osztályozószó.

Andor: Ezek nyilván nem olyan morféimák, mint akár a japánban, vagy például egyes távol-keleti nyelvekben, amelyekben egy kis morféimát kell odatenni a főnév mögé, mert ezek igazából jelentésem elemek.

É. Kiss: Persze az is kérdés, hogy ezt kritériumnak tartjuk-e. Sok távol-keleti osztályozó nyelvben, meg egyes dél-amerikai nyelvekben is, az osztályozószók lehetnek jelentésem elemek. A magyarban tulajdonképpen azt is könnyen el lehetne érni, hogy minden főnév mellett feltételezzünk egyet-egyét. Ugye, akkor jelenik meg az osztályozószó, ha van egy számnév vagy mutató névmás a főnév előtt, pl. *ez a szál cigaretta*, *három szál cigaretta*. Feltételezhetjük, hogy van egy zéró osztályozószavunk is, és amikor a számnév vagy a mutató névmás a főnév egyedüli determinánsa, akkor valójában a zéró osztályozószót használjuk. Van egy hangzó általános osztályozószónk is, a *darab*, és ezt mindig ki lehet rakni. De olyan tipologizálás is elképzelhető, hogy **erős osztályozó nyelvek**, **gyenge osztályozó nyelvek**. A nyelvek nyilván valamilyen kontinuumot képeznek ebben a tekintetben, és a magyar valahol középen áll a két végpont – mondjuk az angol és a kínai – között. Egy további tény is arra utal, hogy azért a magyarban van szerepe az osztályozószavaknak. Az erős osztályozó nyelvekben a főnév önmagában anyagnévként funkcionál, és csak akkor jelöl individuumot, ha egy osztályozószóval kapcsolódik össze. A magyarban is lehetséges a főnevek többségét determináns nélkül, anyagnévként használni, például *könyvet olvas*, *levelet ír*, ami például az angolban nem lehetséges. Tehát ez is arra mutat, hogy valamilyen őrizz a magyar ebből a nyelvtípusból, az osztályozószavak meglétén túl is. Egyébként minden ősszel van a Pázmányon egy konferencia, hol Nyelvelmélet és Diakronia, hol pedig Nyelvelmélet és Dialektológia, Nyelvelmélet és Kontaktológia címmel, és a legutóbbin arról hangzott el egy érdekes előadás Agyagási Klárától és Dékány Évától, hogy ha tényleg léteznek osztályozószavak a magyarban, márpedig vannak, ezek honnan jöttek, hiszen sem az uráli nyelvekben, sem pedig a környező indoeurópai nyelvekben nincs ilyen. Ők amellet érveltek,

hogy az osztályozós szerkezetet a törökségi nyelvekből vehettük át. A magyar a honfoglalás előtt szoros kapcsolatban állt törökségi nyelvekkel – a csuvas ezeknek a mai leszármazottja, s a csuvasban is vannak osztályozószavak. Tehát valószínűnek látszik, hogy ezek törökségi hatásra kerültek a nyelvünkbe.

Andor: Egy kis kiegészítő kérdést hadd vessek még fel ezzel kapcsolatban, Kati! Ebben a pillanatban jutott eszembe az, hogy Te a reagálásodban azt mondtad, hogy az angolra vonatkozóan csupán egy „igazi” példát szoktak a szakirodalomban említeni, ami a *cattle*-höz kötődik. De, amikor a magyarban azt mondd, hogy *egy marék homok/egy maréknyi homok*, az utóbbiban ott van a morféma, a *-nyi*. Igen ám, de az angolban meg azt mondhatod, hogy *a handful of dust*, tehát ott van a *-ful* suffixum. Ezek mindkét nyelvben mértéket kifejező megfogalmazások.

É. Kiss: Az angolban ki kell rakni az *of*-ot, és emiatt nem osztályozószó jellegű a *handful*. Igen, a *-nyi* érdekes dolgot csinál. Schwartz Brigittának van erről egy tanulmánya. Ő azt állítja, hogy a *-nyi*-vel ellátott változat azt fejezi ki, hogy „nem pontosan egy marék, hanem kb. egy marék”.

Andor: Én ilyen esetben elicitációs tesztet végeznék anyanyelvűekkel, hogy megítélésük szerint van-e jelentésbeli eltérés a két kifejezésmód között, majd pedig korpuszvizsgálattal megállapítanám, hogy milyen gyakorisági mutatókkal mely főnevek kollokálnak az osztályozó kifejezéssel. De most térjünk rá a következő kérdésre!

Kutatási profilod szélesedésére utal az is, hogy az utóbbi időben egyre nagyobb érdeklődést mutatsz az anyanyelvünk jelenlegi állapotát jelző tények és tényezők, mutatók értelmezése, a nyelv-változatok és nyelvjárások vizsgálata iránt. Mintegy program-szerűen jelezte ezt az *Anyanyelvünk állapotáról* cím alatt 2004-ben megjelent monográfiád (É.Kiss 2004b). Érdekes volt számomra megtapasztalni, megfigyelni, hogy az elsősorban nyelvelméleti kérdésekkel foglalkozó szakember É. Kiss Katalin hogyan konstatálja, szemléli és kezeli a szociológiai, szociolingvisztikai (és csendben megjegyzem, ideológiai) kérdéseket, számba véve a magyar nyelv jelenében zajló változásokat, a dialektusoktól a kommunikációs szövegformák sokrétű megjelenéséig.

Az ezen a területen szerzett tapasztalataid, megfigyeléseid alapján elméleti nyelvészként hogyan ítéled meg a magyar nyelven belül napjainkban végbemenő változásokat, különös tekintettel a nyelv belső sztenderdizációjának, a nyelvváltozatokat érintő változásformák belső regularizációjának folyamatait, s a két folyamat találkozását a nyelvi rendszerben? Ezzel kapcsolatban gondolok itt akár az újabban vizsgálat tárgyát képező internet-használat hatására a szóbeli diskurzus és az írásbeli kommunikáció nyelvezetének alakulására.

É. Kiss: Az *Anyanyelvünk állapota* c. könyv egy kitérő volt számomra, nem tartozik szorosan a kutatási területeimhez. Az motiválta, hogy, ha bemutatkozom valakinek, *É. Kiss Katalin, nyelvész*, akkor tíz emberből kilencnek az lesz az első kérdése, hogy romlik-e a magyar nyelv, vagy esetleg, mit szólok ahhoz, hogy mennyire romlik a magyar nyelv. Valahogy ezt akartam helyretenni. Romlásnak tekintenek olyan dolgokat, amelyek nem azok. Jó esetben változások, amelyek elkerülhetetlenül részei a nyelvnek. Tehát azt akartam tisztázni, hogy a változások, egy felnőtt életében megjelenő nyelvi változások, újítások, azok a felnőtt számára mindig hibaként jelennek meg, hiszen eltérnek attól a grammatikától, amit gyermekkorában megtanult; viszont a későbbi generációknak már ez lesz a norma, ez lesz a jó. Ezt valahogy el kell fogadni. Ha nem volnának ilyen változások, akkor nem lenne francia nyelv meg olasz nyelv, meg spanyol, hanem mindenki latinul beszélne. És ha ma Cicero hallaná, hogy hogy beszélnek franciául, akkor szívszélhűdést kapna. A nyelvek változnak, ezt el kell fogadni. És hát, persze egyes dolgok, amiket az ilyen nagyon tudatos beszélők hibáztatnak, azok az ómagyar és a középmagyar kortól velünk vannak. Tehát téves azt gondolni, hogy ezek valami újabb kori romlás esetei. Ezeket akartam kimutatni a könyvben, de azután belefutottam abba, hogy itt nálunk valóban nem romlik a nyelv, de ezek és tízezrek vannak a határon túli magyarság körében, akik már törlik a magyart, akik esetében leépül a magyar nyelvtudás. Említéd, hogy itt foglalkozom ideológiai kérdésekkel. Az vezetett ehhez, hogy a Magyarországon belüli magyar nyelvért nagyon nem kell aggódnunk, de éppenséggel többet aggódhatnánk a határon túli magyar nyelvért. Foglalkoznunk kell azzal, hogy mi az oka ott a gyorsuló asszimilációnak, hogyan lehet ezt lassítani vagy megállítani, mi kell ahhoz, hogy megőrizhessék a határon túli nemzettársaink is anyanyelvüket. Egyáltalán, miért kell azt megőrizni, milyen káros hatásai vannak például a személyiségre, ha valaki nyomás alatt van, hogy változtassa meg anyanyelvét és önazonosságát. És akkor itt sok mindent felvetek: a nyelvi jogok kérdését, hogy a magyar kormánynak jobban kellene küzdenie a nyelvi jogok általános közösségi jogként való elfogadtatásáért stb. Hétköznapi emberként is többet kellene tennünk azért, hogy mindenki, aki akar, a határon túl is, eljusson magyar iskolába, akkor is, ha hétköznapi életében, mondjuk szórványban, kevés hasznát látja a magyar nyelvnek az otthonán kívül. Lássá egyéb hasznát, tehát legyen része a magyar kulturális hálózatoknak, a szakmai hálózatoknak stb.

Azt is kérdezed, hogy mit szólok például az internet nyelvéhez?

Andor: Amiatt, mert ott tapinthatók, ott fölgyorsultak a változások. És pláne olyan szempontból, ahogy itt fölvetted, hogy hibának tekinthető-e vagy nem, hogy törvényszerű-e, hogy változik.

É. Kiss: Megint azt tudom mondani, hogy itt elsősorban a nyelvhasználat változott meg nagyon. Sokkal informálisabb lett. S ez az, ami sokakat zavar. Akik még a szocializmusbeli Kossuth Rádióon nőttek fel, meg a Népszabadságon, azokat zavarja a tömegkommunikációnak az informális nyelve. Itt sok szempont

keresztezi egymást. Ők az informális nyelvhasználattal nyilván azt akarják szuggerálni, hogy ők nem hatóságként szólnak hozzánk, hanem barátként, úgy, mint aki egy közülünk.

Andor: Ezt Te tudatos nyelvhasználatnak gondolod? Nem lehet az, hogy ennek egy bizonyos szegmense belegondolás nélkül egy fajta nyelvi automatizmusként bukkan fel?

É. Kiss: Ez nyilván gerjeszti azt, hogy nyelvi automatizmussá váljon, de ebben voltak tudatos szempontok. Tehát például határozottan tudom, hogy a Kossuth Rádióknak a hallgatói köre a vizsgálatok szerint már túlságosan idős volt, 50 év feletti, és ezen akartak változtatni, például amikor megszüntették a túlságosan lassan, kenetteljesen beszélő bemondókat, és nyugdíjba küldték őket. De vannak, akik ezt a nyelvhasználatot tiszteletlenségnek érzik, és elvárnák az emelkedettebb stílust. Bizonyos tabuk megszűntek, például a trágárság a nők számára tabu volt, a tömegkommunikációban tabu volt. Már ez is kezd eltűnni. De hát lássuk be, ezek nem nyelvi kérdések, ezek inkább szociálpszichológiai kérdések.

Andor: Tehát nem gondolod azt, vagy talán gondolod-e, hogy az ilyenféle – nevezzük így – nyelvi attitűdök, nyelvhasználati aspektusok, valamiféle önindukált regularizációként működnének a nyelvben, vagy lehetségesek a mélyben, csak még nem kutatjuk, mert még nem nagyon ismertük fel azt, hogy ilyen is lehet?

É. Kiss: Hát erre nem tudok válaszolni. Biztos, hogy van ilyen. Ennek az általános informális nyelvhasználatnak van egy ilyen részben álságos vetülete, hogy valahogy a szolidaritást mindenek fölé helyezzük, tehát el akarjuk fedni ezzel a társadalmi hierarchiát, ami persze ettől nem fog eltűnni.

Na most, ez nem nyelvi kérdés. A blogok nyelve még talán inkább nyelvi kérdés. Ha meghallgatunk például egy magnóra vett mindennapi beszélgetést, ugye, most éppenséggel az interneten is van módunk ilyet hallani, amikor privát beszélgetéseket nyilvánosságra hoznak, akkor szembesülünk azzal, hogy alig van benne kerek, szabályos, helyes mondat. Ez volt egyébként Chomsky egyik nagy, megoldandó kérdése, a rejtély része, hogy a gyerek alig hall szabályos, kerek mondatokat; a töredékekből mégis egy tökéletes grammatikát konstruál. Ez a beszélt nyelv sajátosága, mely sajátosságát átvisszük a blogokba. Korábban egy levél, egy írott anyag, amit kiadtunk a kezünkből, mindig ún. gondozott szöveg volt. Azt feltételeztük, hogy azt megőrzi, megtartják, többször elolvassák, tehát valahogy gondosan készítettük. Ma egy-egy blog talán követi ezt, de az e-mail biztosan nem ilyen. Tudjuk, hogy az azonnal törlésre kerül, ezért nem fordítunk rá semmilyen figyelmet.

Andor: Utolsó előtti kérdésként hadd említsek egy kifejezetten alkalmazott nyelvészeti profilú témát. Van-e helye a generatív nyelvészetnek, szükség lehet-e rá az anyanyelvi, valamint az idegen-nyelvi oktatásban? Tudjuk, több évtizeddel

ezelőtt történtek kísérletek az elmélet ilyen irányú alkalmazására, például Bánréti Zoltán (1990) részéről. De mi a helyzet manapság ezzel kapcsolatban? Részt kaphat-e, s kap-e ez a diszciplináris terület a különféle szintű egyetemi nyelv-
szakos képzések programjaiban, moduljaiban?

É. Kiss: Az egyetemi oktatásban ennek abszolút benne kellene lennie. Gondoljunk bele, a Chomsky-féle nyelvészeti forradalom a múlt század 60-as éveiben játszódott le, tehát idestova több, mint fél évszázada. Az bármilyen természettudományban, a fizikában, kémiában elképzelhetetlen volna, hogy félévszázados eredmények, fél évszázada sikeres paradigmák ne legyenek az egyetemi fizika vagy kémia oktatásnak a középpontjában. A magyar nyelvészeti és az általános nyelvészeti oktatás az egyetemek jó részében még mindig a 19. századi eredményekre épül. Ez olyan, mintha az egyetemi fizika-oktatás még ma is Newton fizikájára lenne alapozva. Hogy mennyire kellene a generatív nyelv szemléletnek a középiskolai tananyagba beszivárognia? Akkor tudna beszivárogni, ha megfelelő oktató szakemberek és megfelelő tankönyvek állnának rendelkezésre. Hogy pedig ilyen tankönyvek lehetségesek, annak van egy kiváló példája, az Erdélyben most megjelenő magyar anyanyelvi tankönyvsorozat. Ez most még az általános iskolai tankönyveknél tart, és fokozatosan fog felépülni. Az eddig megjelent kötetek fantasztikusan jók, érdekesek, módszerükben is korszerűek, az oktatás módszertanának tekintetében is sokkal szerethetőbbek, mint a nálunk használatos könyvek, és a rejtetten bennük lévő tudományos anyag is sokkal korszerűbb. Tehát ezt meg lehet csinálni. Bánréti Zoltán kísérleti tankönyvei sajnos feledésbe merültek. Létezett egy program, amelyben ezeket használták. Én még szülőként találkoztam ezzel a tankönyv-sorozattal. A diákok által nagyon szeretett, érdekes tankönyvek voltak ezek. Lehetővé tették a kísérletező, gondolkodtató, a nem magoltató típusú nyelvtanítást. A szülők viszont nem szerették, mert hiányzott belőlük a számon kérhető, kikérdezhető konklúzió. Pedig ez könnyen beépíthető lett volna ebbe a tankönyvsorozatba. De hát azért bizakodom. Most megint folyik egy nagy munka, az Akadémia által inspirált formában új nemzeti alaptanterv készül, és ehhez új tankönyvek szükségesek. Úgyhogy én reménykedem.

Andor: Végezetül pedig arról szeretnék kérdezni, hogy milyen kutatási terveid vannak a jövőre nézve. Milyen vizsgálati témákat rejtesz még a tarsolyodban?

É. Kiss: Most sikerült elnyerni egy nagy OTKA kutatási támogatást az intézeti munkatársaimmal, melynek témája a veszélyeztetett uráli nyelvek magyar nyelvtörténeti és nyelvelméleti sajátosságai. Elsősorban a kihálás szélén álló testvérnyelveket akarjuk vizsgálni. A hantit és a manysit, melyeket már nem sokáig lehet. Tervezünk terepmunkát is. Persze kiderült, hogy ezek nagyon bajosak, mivel manysi beszélők alig vannak, hantit is igen nehéz találni. Nyenyeceket, akik a sarkkörön túl élnek, még valamennyire. Különösen olyan beszélőt rendkívül nehéz találni, aki még jól beszél az anyanyelvét. Amikor pedig kiutazik egy munkatársunk, nehéz őket rábírní, hogy a munkájukat félretéve vele foglalkoz-

zanak. De azért lesz terepmunka is. Adatbázis-építés is lesz, az eddigi források feldolgozása. Mi elsősorban azt szeretnénk vizsgálni, hogy hogyan változott a nyelv, mondjuk, az ugor kortól az ómagyaron át napjainkig. Hogyha a mai ugor nyelveket és az ómagyart egymásra vetítjük, akkor könnyebb a közös őst megtalálni, és akkor a magyar nyelvtörténetet is más perspektívából látjuk, és eddig megválaszolatlan kérdésekre is választ találhatunk. Ez az egyik kutatási terület. Másrészt pedig ezek a nyelvek nagyon sok mondattani érdekességet rejtenek, melyek még ismeretlenek a nyelvelmélet számára. Mostanában sokat foglalkoztunk például az ún. differenciált tárgyi egyeztetéssel. Ugye, a magyarban is ez van, hiszen bizonyos tárgyakkal egyezik az ige, másokkal nem. Ez kicsit másképp működik a hantiban, és a manyсібán. A mai, eltérő változatokat megpróbáljuk visszavezetni a közös őstre. Az ugor alapnyelvben nemcsak differenciált tárgyi egyeztetés, hanem differenciált tárgyjelölés is lehetett. Ez a magyarban már csak olyan kövületekben maradt meg, mint hogy az *engem, téged* nem visel tárgyragot, és 1. és 2. személyű birtokos esetén sem kötelező a tárgyragot kitenni, lásd *Keresem a kalapom, a kalapod*. Ebből a néhány adatból nem volna rekonstruálható az ősmagyar állapot, de ha ezekhez hozzávesszük a hanti és many-si tényeket is, akkor már igen. Na most, a tárgyi egyeztetés, tárgyjelölés kérdésköréről már nagyjából tájékozódunk – de például kevésbé tisztán látunk a birtokos személyragozás ősmagyar kori szerepét illetően. A rokonnyelvek nagy részében a birtokos személyragozás valamiféle határozottság-jelölőként is működik. Ennek maradványa lehet, hogy az *engem, téged*, meg a tájnyelvi *mink, minket, titeket* alakokban a névmás birtokos személyragot visel. Azt is vizsgáljuk, hogy milyen is lehetett ez a rendszer, és mit árulnak el erről a rokonnyelvek. Az udmurt birtokos személyragozás szerepéről most jelent meg egy cikkünk Táncoz Orsolyával a *Language*-ben (2018).

Sok más kérdés is foglalkoztat. Például, hogy lehet az, hogy a hantiban vannak hely-, vagy eszközhatározó ragot viselő alanyok. Szabadon választható, hogy alanyesetbe tesszük-e egy aktív ige alanyát, vagy pedig határozói esetbe. Jó volna tisztán látni, hogy mitől függ ez, mi a szerepe a határozóragos alanyoknak. Azután például a rokonnyelvekben kifejezik az evidencialitást, tehát nagyon pontosan jelölik, hogy milyen forrásból származik a mondatban kifejezett információ. Mindezek nyelvelméletileg is érdekes jelenségek. Ezeket meg kellene mutatni a nemzetközi nyelvelmélet számára, még mielőtt nyomtalanul eltűnnek.

Andor: Nagyon szépen köszönöm, Kati, az interjút. Születésnapod alkalmából kívánok Neked sok boldogságot családi életedben, szakmai céljaid eléréséhez, további munkád végzéséhez pedig jó egészséget, és ambíciód hosszan tartó meglétét. Mi, szakmai tisztelőid és barátaid pedig kíváncsian várjuk további publikációid megjelenését itthon és a nagyvilágban.

Irodalom

- Aikhenwald, Alexandra Y. (2003), *Classifiers (A Typology of Noun Categorization Devices)*. Oxford University Press, Oxford.
- Andor József (2004), *The Master and his performance: An interview with Noam Chomsky*. *Intercultural Pragmatics* 1/1: 93–111.
- Bánréti Zoltán (1990), *Nyelvtan – kommunikáció – irodalom tizenéveseknek (Alternatív képességfejlesztő program az általános iskolák felső tagozata számára)*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Behaghel, Otto (1932), *Deutsche Syntax IV*. Carl Winters, Heidelberg.
- Boros György (1927), *Dr. Brassai Sámuel élete*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Cluj – Kolozsvár.
- Bresnan, Joan (szerk.) (1982), *The Mental Representation of Grammatical Relations*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Chomsky, Noam (1957), *Syntactic Structures*. Mouton, The Hague.
- Chomsky, Noam (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Chomsky, Noam (1975), *The Logical Structure of Linguistic Theory*. Plenum Press, New York.
- Chomsky, Noam (1981), *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.
- Chomsky, Noam (1995), *The Minimalist Program*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Csirmaz Anikó – Dékány Éva (2014), *Hungarian is a classifier language*. In: Simone, Raffaele – Masini, Francesca (eds.): *Word Classes: Nature, typology, and representations*. Benjamins, Amsterdam. 141–160.
- É. Kiss Katalin (1981), *Brassai Sámuel mondatelmélete*. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–102.
- É. Kiss Katalin (1983), *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin (1998), *Identificational Focus versus Information Focus*. *Language* 74/2: 245–273.
- É. Kiss Katalin (2002), *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (2003), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin (2004a), *Egy igekötőelmélet vázlata*. *Magyar Nyelv* 100/1: 15–43.
- É. Kiss Katalin (2004b), *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin (2007), *A nyelv mint természettudomány*. *Magyar Tudomány* 168/2: 165–172.
- É. Kiss Katalin (2010), *Structural focus and exhaustivity*. In: Zimmermann, M. – M. Caroline Féry (eds.): *Information Structure. Theoretical, Typological and Experimental Perspectives*. Oxford University Press, Oxford. 64–88.
- É. Kiss Katalin (szerk.) (2014a), *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin (szerk.) (2014b), *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford University Press, Oxford.

- É. Kiss Katalin (2016), Discourse Functions: The Case of Hungarian. In: Féry, Caroline – Ishihara, Shinichiro (eds.): *The Oxford Handbook of Information Structure*. Oxford University Press, Oxford. 663-685.
- É. Kiss Katalin – Tánczos Orsolya (2018), From possessor agreement to object marking in the evolution of the udmurt -JEZ suffix: A grammaticalization approach to morpheme syncretism. *Language* 94/4: 733–757.
- Fillmore, Charles J. (1968), The case for case. In: Bach, Emmon – Harms, Robert T.: *Universals in Linguistic Theory*. Holt, Rinehart, Winston, New York. 1–88.
- Freidin, Robert (ed.) (1991), *Principles and Parameters in Comparative Grammar*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Jackendoff, Ray (1972), *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Jackendoff, Ray (2002), *Foundations of Language*. Oxford University Press, Oxford.
- Jackendoff, Ray (2008), Construction After Construction and its Theoretical Challenges. *Language* 84/1: 8–28.
- Kalivoda Ágnes (2018), Az igekötők szintaxisa korpuszvezérelt megközelítésben. In: Scheibl György (szerk.): *Lingdok 17. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola*, Szeged. 159–176.
- Kiefer Ferenc (1992), *Strukturális magyar nyelvtan I.: Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiparsky, Paul (1980), *Pāṇini as Variationist*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Levin, Beth (ed) (1985), *Lexical Semantics in Review*. Lexicon Project Working Papers 1. Center for Cognitive Science, MIT, Cambridge, MA.
- Levin, Beth (1993), *English Verb Classes and Alternations*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Levin, Beth – Rappaport Hovav, Malka (1995), Unaccusativity. *At the Syntax – Lexical Semantics Interface*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Longobardi, Giuseppe – Guardiano, Cristina (2017), Phylogenetic reconstruction in syntax: the Parametric Comparison Method. In: Ledgeway, Adam – Roberts, Ian (eds.): *The Cambridge Handbook of Historical Syntax*. Cambridge University Press, Cambridge. 241–272.
- Pustejovsky, James (1995), *The Generative Lexicon*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Taylor, John (2012), *The Mental Corpus (How Language is Represented in the Mind)*. Oxford University Press, Oxford.
- Tompa József (szerk.) (1961/1962), *A mai magyar nyelv rendszere I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vasu, Śrīśa Chandra (1891/1962/1997), *The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini I-II*. Motilal Banarsidass, Delhi.

ANDOR JÓZSEF
Pécsi Tudományegyetem
Angol Nyelvészeti Tanszék

Igeneves szerkezetek a déli hanti nyelvjárásokban¹

Vértes Edit születésének 100. évfordulójára

Csepregi Márta

ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

The present study examines non-finite structures in the now extinct southern dialects of Khanty. The basis of the investigation is K.F. Karjalainen's collection dating from the end of the 19th century (published as Karjalainen – Vértes 1975). The study focusses on the non-finite forms bearing the following suffixes: a) the infinitive marked with *-ta/-tá*; b) the present and the past participle, marked with *-t-* and *-m-*, respectively; c) the converb marked with *-men*; d) the conditional participle marked with *-ŋ-*, *-γ-*. As illustrated by a wealth of examples, these non-finite forms can have the same syntactic functions as the corresponding forms in the other Khanty dialects. Southern dialects are best seen as a transition between the northern and the eastern dialects. On the one hand, the southern dialects do not mark subject agreement on the participle in non-finite relative clauses, similarly to the northern dialects. On the other hand, both the eastern and the southern dialects feature a non-finite conditional form.

Keywords: Southern Khanty, non-finite structures, nominalization, verbalization, subordination

Kulcsszavak: déli hanti, igeneves szerkezetek, nominalizáció, verbalizáció, alárendelés

0. Bevezetés

Az 1919-ben született Vértes Edit életének jelentős részét töltötte az 1919-ben elhunyt Heikki Paasonen és K. F. Karjalainen hagyatékának kiadásával. Mindkét kutató a 19/20. század fordulóján járt Nyugat-Szibériában, s mindketten a déli hanti területeken, az Irtis és mellékfolyói vidékén kezdték a nyelvi gyűjtést. K. F. Karjalainen mintegy fél évet töltött a Demjankán² (1898. július – 1899. február), majd három hónapig a Kondán gyűjtött (1899. február–április). Ezután, mielőtt kelet felé indult, még két hónapra visszatért a Demjankára (1899. április–május). H. Paasonen 1900 augusztusában Demjanszkoje faluban találkozott egy

¹ Hálásan köszönöm lektoraim alapos bírálatát és hasznos megjegyzéseit. Ezeknek figyelembe vételével alakítottam ki a tanulmány végső változatát.

² Bár az orosz kiejtés szerinti helyes magyar írásmód Gyemjanka lenne, megtartom a Demjanka változatot, ugyanis e folyónév ebben a formájában vált ismertté az obi-ugrisztikában.

Konda-torkolati tehetséges osztjával, akivel három hónapig dolgozott együtt. Októberben, amikor a jég beállta előtt az utolsó hajóval Szurgutba utazott, magával vitte nyelvmesterét, s február végéig folytatta vele a munkát.

A két kutató nagymennyiségű szótári, grammatikai és szöveganyaggal tért haza, melynek sajtó alá rendezése már az őket követő nemzedékekre maradt. A szótárakat finn segítséggel adta ki a Finnugor Társaság (Paasonen–Donner 1926, Karjalainen–Toivonen 1948), az egyéb hagyaték feldolgozására pedig Vértes Editet kérte fel a társaság vezetése az 1960-as évek elején. A nyelvtani feljegyzések viszonylag rövid idő alatt megjelentek (Karjalainen–Vértes 1964, Paasonen–Vértes 1965), a terjedelmes szöveganyag megfejtése és nyomdai előkészítése már tovább tartott (Karjalainen–Vértes 1975, Paasonen–Vértes 1980, Vértes 1985). A Karjalainen szövegekhez készített nyelvi és tárgyi magyarázatok technikai szerkesztése annyira elhúzódott, hogy az utolsó kötet megjelenését meg sem érte a 2002-ben elhunyt szerző (Vértes 1997a, 2004). Közben Vértes Edit összegyűjtötte a szövegekben előforduló, de a Karjalainen–Toivonen szótárban nem szereplő szavakat is (Vértes 1996). A szövegkiadásoknak mintegy a melléktermékeként jelentek meg a magyar és német nyelvű műfordítások (Vértes 1975, 1979, Vértes–T. Lovas 1985). A hagyatékkiadó számos kisebb közleményben számolt be azokról a problémákról, melyekkel munkája során szembesült, s melyekre a szövegekkel való foglalatosság során talált megoldást. Ezeket nem idézem külön, csak utalok Vértes Edit műveinek jegyzékére (Zaicz–Csepregi 2004: 23–36). A szövegkiadások során a sajtó alá rendező tetemes mennyiségű, a hitvilággal kapcsolatos információhoz is jutott, ezeket szintén külön kötetekké formálta magyar és német nyelven (Vértes 1990, 1997b).

A hanti nyelv déli nyelvjárásait ma már nem beszéljük. Pontosán nem tudjuk, hogy mikor történt meg a nyelvváltás az Irtis vidékén (oroszra és részben tatárra), feltehetőleg a 20. század első felében. Viszont Karjalainen és Paasonen munkásságának hála, viszonylag pontos információink vannak a nyelvcserre előtti nyelvallapotról. Rajtuk kívül Szerafim Patkanov gyűjtött folklór szövegeket. Kétkötetes műve Szentpéterváron jelent meg (1897–1900), szójegyzékét viszont Budapesten adták ki (1902), valamint az általa összeállított grammatikát is, melynek társszerzője Fokos-Fuchs Dávid volt (Patkanow–Fuchs 1911). Természetesen nem feledhetjük az első irtisi hanti nyelvtant és szójegyzékét, mely M.A. Castrén tollából jelent meg (1849). Ennek második, javított kiadása (Castrén–Schiefner 1858) után nemrég látott napvilágot a Castrén kéziratos feljegyzéseit is számba vevő, angolra fordított kritikai kiadás (Forsberg 2018).

Születésének jubileuma alkalmából a legméltóbb módon úgy róhatjuk le tiszteletünket Vértes Edit emlékének, hogy nyelvészeti kutatásra használjuk az általa kiadott szövegeket. Jelen tanulmányban az igeneves szerkezetek szintaktikai szerepét vizsgálom a Karjalainen által gyűjtött déli hanti szövegekben (Karjalainen–Vértes 1975, a továbbiakban KV I.). A szövegek többsége a hősmese műfajához tartozik. Bár előfordulnak bennük archaikusnak tűnő kifejezések, hasonlatok, mesei formu-

lák, párhuzamos szerkezetek, a szövegek stílusa mégis a beszélt nyelvhez közeli szabad próza. Érezhető az orosz nyelv hatása is, a szókincsben és a szintaxisban egyaránt. A szövegek tehát kontaktusnyelvészeti szempontból is figyelemre méltóak. Az egyes igenevek tárgyalásakor erre külön kitérek.

A szövegegyüttes terjedelme megközelítőleg 20 000 szó, ebből mintegy 900 igeneves szerkezetet gyűjtöttem ki. A Patkanov-féle szövegeket egyrészt azért nem vontam be a vizsgálatba, mert nem akartam eltérő transzkripciójú példamondatokkal megzavarni az olvasót – Patkanov lejegyzését annak következtelensége miatt a későbbi kutatók meg sem próbálták fonematizálni. Másrészt pedig a Patkanow–Fuchs féle nyelvtan viszonylag bőségesen tárgyalja az igeneveket (1911: 203–224), s megállapításai sokban egyeznek a Karjalainen féle szövegek tanúságával. A Paasonen által gyűjtött szövegeket műfajuk miatt nem vontam be a vizsgálatba. Ezeknek nagy része ugyanis ének, ami helyenként befolyásolja a mondatok szintaktikai megformálását is. Figyelembe veszem viszont Paasonen és Karjalainen igenevekkel kapcsolatos megállapításait, melyek a nyelvtani feljegyzésekben maradtak fent (PaasGr 59–67, KarjGr több helyen).

A példamondatokat fonematikus átírásban közlöm, követve Vértes Editnek a kommentárkötetben (Vértes 2004) alkalmazott gyakorlatát. Nem közlöm viszont Vértes Edit német fordítását, hanem a könnyebb érthetőség kedvéért saját, magyar nyelvű fordításommal látom el a példamondatokat. A forrásmegjelölés alapján visszakéreshető a német fordítás is. A kommentárkötetben pedig megtalálhatók Vértes Editnek mindenre kiterjedő, a korábbi szakirodalmat szinte teljes mértékben feldolgozó nyelvi és tárgyi magyarázatai.

A tanulmánynak amellet, hogy tisztelegjen Vértes Edit emléke előtt, több célja van. Az elsődleges cél természetesen az, hogy feltérképezze a déli hanti igenévhasználat sajátosságait, és ezt összevesse a többi nyelvjárás gyakorlatával. Az északi nyelvjárásokat az ezredforduló táján a novoszibirszki iskola kutatói vizsgálták (Koškareva 1991, 2001, 2007, Kovgan 1991, Skribnik–Kovgan 1990, 1991), s a keletiek is jó ideje szisztematikus kutatás tárgyai (Csepregi 1978/1979, 2012ab, 2013, 2014, 2016). A szerzőt nem utolsó sorban az a cél is vezérelte, hogy bőséges, alaposan annotált példaanyaggal szolgáljon az osztjakológus, finnugrista vagy tipológus szakembereknek. Azoknak, akik kissé elhasználódott adattárukat készek egy száz éve kihalt nyelvjárás újonnan felfedezett anyagával frissíteni.

A dolgozat felépítése a következő: Az **1.** fejezetben röviden jellemzem a déli hanti nyelvjárásokat, összehasonlítva a többi hanti nyelvjárással. A **2.** fejezetben a főnévi igenevek, a **3.** fejezetben a participiumok, a **4.** fejezetben a konverbumok, az **5.** fejezetben a feltételes és tagadó igenevek mondattanát elemzem. A záró, **6.** fejezetben összefoglalom kutatásaim tanulságait.

1. A déli hanti nyelvjárások sajátosságai

Ha rápillantunk Északnyugat Szibéria térképére, láthatjuk, hogy az Ob és az Irtis folyóvonalai egy hatalmas, ferde Y-hoz hasonlítanak. Ennek három ága mentén tudjuk elhelyezni a hanti nyelvjárásokat. Az Ob és az Irtis összefolyásától (ott, ahol ma a Hanti-Manysi Autonóm körzet központja, Hanti-Manszijszk városa van), északra az északi nyelvjárások, keletre a keletiek, a kettő között pedig, az Irtis és mellékfolyói (Demjanka, Konda) mentén a déliek helyezkednek el (Honti 1984: 16). A nyelvjárási kontinuumból következően a déli nyelvjárásokban északi és keleti sajátosságok egyaránt felfedezhetők. Az északiakkal az a hangtani változás köti össze őket, melynek során a szókezdő *k*-veláris magánhangzó előtt spirantizálódott ($k > \chi$). Ennek alapján osztotta fel N. I. Tyerjoskin a hanti nyelvjárásokat $\chi\text{änti} / \chi\text{änt}\hat{\delta}$ (É, D) és $k\text{änt}\gamma / q\text{änt}\hat{\delta}\gamma$ (K) nyelvjárásokra. Az ösosztyák *č, *č affrikáták viszont a keleti és a déli nyelvjárásokban viselkednek hasonlóan (č, t' képviseléssel), míg északon spirantizálódtak (š), vö. például a mutató névmás megfelelőit: VVj, Surg. Irt. *tš*, Ni. Š, Kaz. Sy *š* O *š*i 'ez' (DEWOS 1491).

Déli hanti sajátosságként indult, de az utóbbi időben egyre inkább terjed, hogy a finnugor alapnyelvi **l* és **s* hangoknak (protohanti **l* és **ʌ*) -*t*-hang felel meg. Ezek a hangok a legészakibb és legkeletibb nyelvjárásokban (obdorszki és vahi) *l*-é váltak (kivéve a vaszjuganiban, ahol **s* > *j* változás ment végbe). A központ felé közeledve, a szomszédos északi és keleti nyelvjárásokban (kazimi és szurguti) a zöngétlen spirantikus *ʌ* győzött, a központi (az Ob és Irtis összefolyása közelében levő serkali és szalimi), valamint a déli nyelvjárásokban pedig egységesen *t* hang felel meg a két alapnyelvi hangnak. Mindez párhuzamosan érvényes a palatális **l'* fejleményeire is, azaz északról illetve keletről a központ felé haladva *l'*, *ʌ* és *t'* megfelelésekkel találkozunk (Honti 1984:13).

A hanti nyelvben mind a *t*, mind az *l* (*ʌ*) hang igen megterhelt. Nemcsak a szókinsben gyakori mindkettő, hanem számos grammatikai morféma tartalmaz -*ʌ*- és -*t*-hangot. Az eredeti -*t*-hangot tartalmazó morfémák mellett (pl. többes szám jele, az INSTR-COM ragjának, a participium és infinitivus képzőjének, a műveltető képzőnek az eleme, stb.) megjelennek az *ʌ* > *t* változás eredményeként létrejött -*t*-elemű végződéses: a jelen idő jele, a 3SG és 3PL igei és birtokos személyrag, a birtokos személyragozásban a tárgy számára utaló ragok *t* eleme (Du. *γət*, Pl. *t*), stb. Így sok homoním alak jön létre, ami szinte már a megértést is akadályozza, pl. *jästət* 1. mond-PRS-3SG 'ő beszél' 2. mond-PST.3PL<SG 'ők mondták azt'. Jelen tanulmány írásakor is gyakran okozott fejtörést az egyes alakok értelmezése.

A vokalizmusban is vannak kisebbfajta különbségek (az egyes déli hanti nyelvjárások között is), de ezekkel most nem foglalkozom, inkább utalok Honti László összefoglalására (1984: 19–25). Az egyetlen kérdés, melyben nem követtem a Honti 1984 megállapításait, a déli hanti magánhangzó-harmóniával kapcsolatos. Honti nem számol ezzel, viszont Vértes Edit a Karjalainen és Paasonen

szövegek alapján azt állapította meg, hogy a gyűjtés idejében, a 19. század végén létezett déli hanti magánhangzó-harmónia. Igaz, hogy bizonyos mássalhangzók hatására (pl. *j*) végbement a „palatális átcsapás”, azaz az első szótagi veláris magánhangzót a többedik szótagban palatális magánhangzó követte. Vegyes hangrendű szavak alakultak ki az igeragozásban is, mert a múlt idejű, egyes szám 3. személyű, alanyi ragozású igei személyrag az ige hangrendjétől függetlenül *-ot* volt. A példaanyagot ennek megfelelően Vértes Edit szellemében idézem, azaz a nem-első szótagban jelölöm a megfelelő palatális és veláris magánhangzókat.

A déli nyelvjárásokat az északiakkal köti össze az, hogy ezekben nem megy végbe paradigmikus magánhangzó váltakozás, míg a keleti nyelvjárásokban jelen van (pl. Surg. Irt. *káč* 'kívánság' ~ Surg. *kičəm*, Irt. *káčem* 'kívánságom').

Karjalainen a felső- és alsó demjankai (DN, DT), a cingalai (Ts.), szavodnijai (Sav.) és a krasznnojarszki (Kr.) nyelvjárásokról készített nyelvtani feljegyzéseket. A névszói esetragozás ezekben a nyelvjárásokban azonos képet mutat: Nom. *0*, Loc. *-nə/-nâ*, Abl. *-ewə/-ewâ*, Dat-Lat. *-a/-â*, Instr-Com. *-at/-ât*, Karit. *-ta/-tâ*. Ezek szerint a déli nyelvjárások az északiaknál több, de a keletiekénél kevesebb névszói esetet használnak.

A három szám (Sg, Du, Pl) jelölése az egész hanti nyelvterületen jellemző. A kettős szám jele viszont nem azonos minden déli nyelvjárásban: az Irtisen és a Demjankán (Sav. Ts. DN DT) *-γət*, a Kondán (Kr.) *-ηət*.

Karjalainen tapasztalatai szerint a déli nyelvjárásokban nem volt egységesen elterjedt az igék alanyi és tárgyias ragozása. A paradigmákat nem jegyezte fel mindegyik nyelvjárásban, a Demjanka torkolatánál beszélt nyelvváltozatról pedig azt írta, hogy nincs benne tárgyias ragozás (KarjGr 41). A szövegekben viszont előfordulnak tárgyias ragozású igealakok, s az is kiderül, hogy a személyraggal utalni lehet a tárgy számára is úgy, ahogyan a keleti nyelvjárásokban máig. Az északi nyelvjárásokban ez a tulajdonság ma már kiveszni látszik. Déli hanti sajátosság, hogy a többes számú tárgyra utaló elem nem a személyrag előtt van, hanem utána, a morfémasor végén (*tu-t-em-ət* hoz-PRS-1SG-PL 'hozom őket').

Karjalainen feljegyzéseiből azt is megtudjuk, hogy a 19. század végén a déli, valamint a keleti nyelvjárások közül a délivel szomszédos szurgutiban ismerték a passzív igék felszólító módú paradigmáját is. Ez mára a szurgutiban kikopott a használatból. Hasonlóan déli és szurguti közös sajátosság az összesen két időalak, a jelölt jelen idő és a jeltelen múlt. A legkeletebbi, VVj nyelvjárások Karjalainen ottjártakor kevésbé használtak passzív igealakokat, de a múlt időket annál differenciáltabban jelölték, összesen négy múltidőjelet használtak.

Az igenevek szempontjából is különböznek a hanti nyelvjárások. Mindegyikben megvan a főnévi igenév (infinitivus), a folyamatos és befejezett melléknévi igenév (participium), valamint a határozói igenév (konverbum). Feltételes

igenevet csak a keleti és a déli nyelvjárások, tagadó igenevet pedig csak a keleti nyelvjárások használják³. Az igenévképzők alakjában kisebb eltérések figyelhetők meg (1. táblázat).

1. táblázat: Igenévképzők a hanti nyelvjárásokban (Honti 1984 alapján)

	Keleti				Déli		Északi		
	V	Vj.	Surg.	Sal.	Irt.	Ko.	Ni., Šer.	Kaz. Ber.	O
INF	<i>ta/tä</i>	<i>ta/tä</i> <i>nta/ntä</i>	<i>ta,</i> <i>taγə</i>	<i>ta,</i> <i>teγə</i>	<i>ta/tä</i>		<i>ta</i>	<i>tĩ</i>	<i>ta</i>
PTC.PRS	<i>tâ/tə</i>	<i>tâ/tə</i> <i>ntâ/ntə</i>	<i>tə</i>	<i>tə</i>	<i>tâ/tə</i> <i>(ta/tä)</i>	<i>tâ/tə</i> <i>(taj/táj)</i>	<i>tə</i>	<i>tĩ</i>	<i>ti</i>
PTC.PST	<i>(ə/ə)m</i>		<i>(ə)m</i>	<i>(ə)m</i>	<i>(ə/ə)m</i>		<i>(ə)m</i>		
CNV	<i>mjn/min</i>		<i>min</i>	<i>men,</i> <i>man</i>	<i>men</i>		<i>man</i>		
PTC.COND	<i>ŋa/ŋä</i>		<i>ŋa/ŋä</i>	<i>?</i>	<i>aŋ/äŋ</i> <i>(aγ/äγ)</i>	<i>aŋ/äŋ</i>	–		
PTC.NEG	<i>ləγ/ləγ</i>		<i>ləγ</i>	<i>?</i>	–		–		

A nem-véges igealakok közül a leggazdagabban a participiumok toldalékolhatóak. Járulhat hozzájuk személyjelölő morféma, határozórag, és szó szerkezetet alkothatnak néhány névutóval is. A feltételes igenévhez személyjelölő szuffixum járul. A konverbumok csak állítmányi helyzetben láthatók el számjellel. Az infinitívus képzője lezárja a morfémasort, nem lehet hozzá egyéb toldalékot fűzni. Mindezeket részletesen tárgyalom a tanulmány megfelelő fejezeteiben.

Az alábbiakban az igenevek szintaktikai szerepét vizsgáljuk, részvételüket az alárendelésben, a névszók és igék között elfoglalt különleges helyüket. A vizsgálat elméleti háttérét az 1990-es évek végén, 2000-es évek elején megizmosodott funkcionális-tipológiai kutatások adják, melynek alapos összefoglalása olvasható Jussi Ylikoski tanulmányában (2003).

1.1. Glosszázási elvek

A mondatok glosszázása a lipcei szabályok szerint történik⁴. A nyelvi adatok sorában nem használok *0* jelet, de a glosszasorban ponttal [.] elválasztva kiírom a

³ A szalimi nyelvjárásból nincs adatunk a feltételes és tagadó igenév használatára, de hiányára sem.

⁴ <https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf>

jeltelen múlt idő, valamint a jelen idő egyes szám 3. személy rövidítését (*joχt-ot* érkezik-PST.3SG 'megjött', *jə-t* jön-PRS.3SG 'jön'). A szintén nulla morfémás NOM, ACC, GEN eseteket nem jelölöm, valamint nem utalok külön jellel az alanyi ragozásra sem. A tárgyas ragozásra egyes számú tárgy esetén a morfémásor végén utalok (*jäst-e* beszél-IMP.2SG<SG 'mondd'), a kettős vagy többes számú tárgy esetében a tárgy számára utaló elemet kiteszem a személyre utaló elem elé vagy mögé (*senk-t-eyət-əm* üt-PRS-DU-1SG 'ütöm azt a kettőt', *tu-t-em-ət* hoz-PRS-1SG-PL 'hozom őket'). Hasonlóképpen, birtokos személyragok esetében az egy birtokot külön nem jelölöm, de a kettő v. több birtokra utaló végződéseket jelölöm (*jəγ-pəγ-t-at* atya-fi-PL-3PL 'bátyjai'). Az aktív igenemet és a jelentő módot nem jelölöm, de a passzív igenemet és a felszólító módot igen (*χut-aj* hall-PST.PASS.3SG 'meghallották', *t'ətəs-ətən* harcol-IMP.2DU 'harcoljatok').

A szételemezhetetlen morfémák glosszázásakor a jelek közé pontot teszek. Ilyenek a személyes névmások accusativusi és dativusi alakjai (*mant* én.ACC 'engem' *nüñen* te.DAT 'neked'). Hasonlóképpen szételemezhetetlennek tartom azokat az eseteket, amikor a morfémahatáron két azonos mássalhangzó került egymás mellé, de Karjalainen csak egyet írt. Ilyen esetek a *-t*, *-t'* végű igék jelen idejű, 3SG személyű alakjai, ahol a jelen idő jele *-t*, illetve hasonlóan *-t'*. Ezeket az alakokat úgy glosszázom, hogy az igeigéhez ponttal kapcsolom a morfémák jeleit, pl. *ət* [ät+t] alszik.PRS.3SG, *χerət'* [χerət'+t] morog.PRS.3SG. Az, hogy ezekben az esetekben a PRS.3SG a helyes nyelvtani alak, tudjuk akár Karjalainen széljegyzeteiből, akár Vértes Edit kommentárjaiból. Hasonló a helyzet a *-ta* infinitivusképző és hasonló változatai esetében, pl. *janta* [jant+ta] játszik.INF, *kəñčá* [kəñč+ta > kəñč+ča] keres.INF, *jánt'a* [jánt'+ta > jánt'-t'a] iszik-INF.

2. Főnévi igenév – infinitivus

A déli hanti nyelvjárásokban a főnévi igenév végződése a magánhangzó-harmóniának megfelelően *-ta/-tá*, ugyanúgy, mint a magánhangzó-harmóniát szintén érvényesítő vahi és vaszjugani, valamint a 20. század eleji szurguti nyelvjárásban. A képző *-t-* eleme azonos eredetű a folyamatos melléknévi ige-nevek képzőjével, a magánhangzója pedig eredetileg lativusrag lehetett (Honti 1984: 55–56).

Egy korábbi tanulmányomban (Csepregi 2016) áttekintettem a szurguti hanti infinitivusok használatát. A vizsgálatban nagy hasznát vettem Martin Haspelmath tanulmányának (1989), mely szerint az infinitivus elsődleges funkciója a szándék kifejezése. Ilyenkor a főnévi igenév a lativusi jelentésű helyhatározó helyére lép, a főige pedig mozgást, helyváltoztatást jelentő ige. A grammatikalizáció további fokán más, akaratlagos cselekvést kifejező főige mellett is megjelenhet infinitivust tartalmazó célhatározói mellékmondat. Egyéb igék bővítményeként a célhatározói jelentés egyre elvontabbá válik, és a főnévi ige-nevek különféle modális jelentéseket (akarat, érzelem, lehetőség, szükségszerűség, értékelés) fejez-

nek ki, vagy pedig a modalitás szempontjából semleges, beszéddel vagy tudással kapcsolatos kijelentéseket tesznek. Egy jól leírható skála mentén az infinitivus a cselekvésnevekhez közelít, több olyan tulajdonságot vesz fel, mely a névszókra jellemző. Ez a skála megfigyelhető a déli hanti példaanyagban is, bár a korpusz véges volta miatt lyukak is előfordulnak a grammatikalizációs ösvényen. Az alábbiakban példákat hozok a skála egyes fokaira.

2. 1. Célhatározó

Mozgást jelentő ige bővítményeként az infinitivus konkrét célt fejez ki. A hantiban megfigyelhető SOV szórendnek megfelelően a bővítmény az ige előtti helyet foglalja el. Maga az infinitivus megőrzi a bázisige bővítményét, az (1)–(2) mondatokban például a tárgyi bővítményt:

- (1) Sav. KV I. 160
təw təwə məγ-ət kəŋčə t'ə ńox-t-ət.
 ő maga föld-3SG keres.INF ím indul-PST.3SG
 'Elindult a saját földjét megkeresni'.
- (2) Kr. KV I. 188
nəŋetən neŋ totəm-ta men-ot.
 ti.DAT nő lop-INF megy-PST.3SG
 'Elment, hogy nőt raboljon nektek'.

Viszonylag gyakoriak az olyan mondatok, melyekben a célhatározói funkciójú infinitivus az ige után áll, ellentmondva ezzel az SOV szórendnek. Egy korábbi kutatás, mely az ige után álló mondatrészeket vizsgálta uráli nyelvekben, megállapította, hogy éppen a célhatározó az, mely a legkönnyebben önállósul és hagyja el hagyományos szórendi helyét. A szórendi változás egyik oka a szerzők szerint az, hogy „mivel a célhatározói mellékmondat utóidejű a főmondathoz képest, esetükben a finit ige utáni elhelyezés tükrözheti ezt az időviszonytást” (Asztalos et al. 2017: 42). Egy másik kutatás, mely az északi és a keleti hanti nyelvjárásokat vizsgálta, hasonló eredményre jutott (Gugán–Sipos 2017). A főnévi igenév állhat közvetlenül az ige után (3), de ha több összetevőből álló vonzata van, a szószerkezet még könnyebben önállósodik (4):

- (3) DN KV I. 15
kim ti tiwt-ət janta.
 ki ím kimegy-PST.3PL játszik.INF
 'Kimentek játszani'.

(4) Sav. KV I. 146

mā mən-t-ám tǎŋkə sot tis-em ettit-tá.
 én megy-PRS-1SG mókus száz csapda-1SG megnéz-INF
 'Megyek, hogy ellenőrizzem száz mókuscspadámat'.

Ha az ige tárgyi bővítménye elfoglalja az ige előtti helyet, a főnévi igenév állhat a mondat élén is (5):

(5) Sav. KV I. 156

t'üt'əs-tá joχt-ət wəj-ot.
 harcol-INF új-3SG vesz-PST.3SG
 'Hogy harcoljon, elővette az újat'.

A (6)–(7) mondatokban a főige jelentéséből nem következik magától értetődően az, hogy célhatározói mellékmondat kapcsolódik hozzá. Az igék viszont tudatos, akaratlagos cselekvést fejeznek ki, ami valamely cél elérésére is irányulhat. A (6) mondatban a főnévi igenévnek határozói bővítménye van (*möjā mǎntā* 'esküvőre menni'):

(6) Ts. KV I. 77

mǎnem möj-á mǎn-tá sorńā piün-əp ket wojā est-á.
 én.DAT nász-LAT megy-INF arany szőr-ADJ kettő állat enged-IMP.2SG
 'Nekem, hogy esküvőre mehessek, bocsáss le két aranyszőrű állatot'.

A (7) mondatban a *mǎntā* 'menni' főnévi igenévnek a bővítménye (*kəŋčā*) és az alapszava (*jəwmennə*) is igenév:

(7) Sav. KV I. 162

pəγət táš kəŋčā mǎn-tá jəw-m-en-nə
 fekete prém keres-INF megy-INF kezd-PTC.PST-2SG-LOC
t'üt-nə ma jǎst-əm nūŋen.
 az-LOC én mond-PST.1SG te.DAT
 'Amikor cobolyvadászatra indultál, akkor mondtam neked'.

Mivel a főnévi igenév önállóan nem képes személyjelölésre (nem kapcsolódhat hozzá személyjelölő morféma), az ágense általában megegyezik az alany személyével. Kivételek is vannak, mint például a (8) mondatban, melyben nincs kitett alany, az ige 3PL alakú, viszont a főnévi igenév ágense a hős, akit leültettek enni-inni. Ebben az esetben – és hasonlóképpen a (9) mondatban is – a főige tárgyával koreferens az igenév alanya.

- (8) DN KV I. 19
t'əw kemnə urt te-tá jánt'á omt-ət.
 az után hős eszik-INF iszik.INF ültet-PST.3PL
 'Azután leültették a hőst, hogy egyen és igyon'.

2.2 Akaratnyilvánítás, utasítás

Az utasítást tartalmazó mondatok gyakori állítmánya a *párt-* 'rendel, parancsol' ige. Aktív (9) és passzív (10) ragozásban egyaránt előfordul:

- (9) Sav. KV I. 162
párt-etən tápət jir wer-tá.
 parancsol-PST.3DU hét áldozat csinál-INF
 'Megparancsolták, hogy hét áldozatot mutassanak be'

- (10) Sav. KV I. 161
kət wətəj-ət jik-tá t'ə párt-əj.
 két rén-INSTR befog-INF ím rendel-PASS.PST.3SG
 'Megparancsolták, hogy fogjon be két rént'.

Egyes tranzitív igék szemantikája ('hív', 'küld') már magában foglalja a készte-tést, azaz, hogy az alany akarata a tárgyra irányul. A (11) mondatban a főige passzív ragozású, ágense locativusraggal van jelölve. A főnévi igenév ágense nincs kitéve, csak a főige személyragjából derül ki, hogy 2SG személyű.

- (11) DN KV I. 14
up-t-ən-nə pusa jánt'á wəχ-t-əj-ən.
 sógor-PL-2SG-LOC házisör iszik.INF hív-PRS-PASS-2SG
 'Sógoraid házi sört inni hívnak [téged]'.

Bár az akarat, kívánság kifejezésére melléknévi igeneves szerkezet is rendelkezésre áll (l. 3.2.2. pont), használatos a főnévi igenév + 'akar' jelentésű igét tartalmazó szókapcsolat is (12):

- (12) DN KV I. 11
χoj-at ət-ta t'əχ-t-an.
 férfi-INSTR alszik-INF akar-PRS-2SG
 'Férfival akarsz háltni'.

2.3. Modalitások: szükségesség, lehetőség, értékelés

A szükségesség kifejezhető hanti eredetű *mos-* 'kell' segédigével, de a korpuszban erre mindössze két példát találtam. A segédige mindkettőben az SOV szórendnek megfelelően a mondat végén, a főnévi igenév után áll (13):

- (13) Ts. KV I. 96
nüj nəŋ-át át-t-an, mənem-pá χuj-át át-ta
 te nő-INSTR alszik-PRS-2SG én.DAT-PTCL férfi-INSTR alszik-INF
mos.
 kell.PST.3SG
 'Te nővel hálsz, nekem is férfival kellett hálnom.'

Hat esetben orosz jövevénypartikula (*năto* < надо 'kell') fejezi ki a necesszítást. Az orosz partikula átvételét az is támogathatta, hogy ugyanúgy főnévi igenév a bővítménye, mint a *mos* segédigéé. Az összetevők szórendje viszont különbözik. Az orosz jövevény elem felborította a hagyományos hanti szórendet. Mind a hat mondatban az állítmányi funkciójú *năto* partikula a (tag)mondat élén áll, úgy, mint a (14) példában:

- (14) DN KV I. 8
năto pusa rəwət-tá tám itáj.
 kell sör főz-INF DET este
 'Sört kell főzni ma este'.

Karjalainen grammatikai feljegyzései között azonban akad olyan mondat is, melyben a *năto* mondatvégi helyzetben van (15):

- (15) DN KarjGr 28
sem-át táγət-men táj-tá năto.
 szem-INSTR néz-CNV tart-INF kell
 'Szemmel kell tartani'.

Egy esetben segédige nélkül, a pusztán főnévi igenév is kifejezi a szükségességet (16):

- (16) DN KV I. 15
mőŋetewá təwətətát imətöjə ən wer-tá.
 mi.DAT ő.INSTR semmi NEG csinál-INF
 'Nekünk semmit sem [kell] csinálnunk vele'.

A kívánsághoz hasonlóan a lehetőséget is hagyományosan melléknévi igeneves szerkezettel fejezik ki a hantik (l. (62)–(64) mondat). Viszont itt is megjelent az orosz jövevénypartikula + főnévi igenév alakulat (17):

- (17) Sav. KV I. 158–159
i-χajád-etən ěe mošno it tǎχǎmǎ-tǎ.
 egy-valaki-2DU nem lehet le győz-INF
 'Egyikőtök sem tudná őt legyőzni'.

Talán a vizsgált anyag szűkössége az oka, hogy értékelő, evaluatív modalitás kifejezésére nem találtunk példát. Ez a „gyalogolni jó” jellegű szerkezet, melyben a főnévi igenév alanyi funkciót tölt be. Az egyetlen ide sorolható példamondatban orosz jövevény elem és főnévi igenév fejezi ki a 'nincs időm, nincs mikor' jelentést. Az orosz szerkezet másolása a datívusi személynévmásra is kiterjed (18):

- (18) Ts. KV I. 105
mǎnem mǎγ jǎγk te-tǎ ěekowta.
 én.DAT méz víz eszik.INF nincs_mikor
 'Nekem nincs időm méhsört inni'.

2.4. Propozíciós attitűd

A 'gondol', elhatároz' jelentésű igéknek nincs modális tartalmuk, de a SZÁNDÉK szemantikai jegyet tartalmazzák. Az igék bővítményeként megjelenő főnévi igenevek fejezik ki a szándék tartalmát (19)–(20):

- (19) DN KV I. 21.
t'ǎw kemnǎ nǎms-ǎt-a pit-ot
 az után gondolat-3SG-LAT esik-PST.3SG
jǎγ-pǎχ-t-at pǒǎtǎ jǎχ-ta.
 atya-fi-PL-3PL felé jár-INF
 'Aztán eszébe jutott, hogy elmegy a testvéreihez'.

- (20) Kr. KV I. 232
pirǎ keret-tǎ nǎmǎs-ǎγ-en, pirǎ mǎn-ǎ.
 vissza fordul-INF gondol-PTC.COND-2SG vissza megy-IMP.2SG
 'Ha vissza akarsz fordulni, menj vissza'.

2.5. Egyéb tárgyi alárendelés

A korpuszban 'tud', 'vár', 'ad, enged' jelentésű igékkal alkotott főnévi igeneves szerkezetek is előfordulnak (21)–(23):

(21) Kr. KV I. 220.

tin jurâχ ant ut-ηân χōtajæt mæn-ta.
 ők.DU irány NEG tud-PST.3DU hova megy-INF
 'Nem tudták, hogy hova menjenek':

(22) Kr. KV I. 230

taw küš tiγas-ət χuj sewarmə-tá.
 ő PTCL vár-PRS.3SG férfi megüt-INF
 'Ő alig várja, hogy megüthesse a férfit'.

(23) Kr. KV I. 230

aŋke-m tāj-əm roχ-wəs kəŋn-em
 anya-1SG birtokol-PTC.PST gallér-nyílás gomb-1SG
mūχât-ta ant mæ-t-em.
 kiold-INF NEG ad-PRS-1SG
 'Anyám[tól] való ingemet kigombolni nem engedem'.

2.6. Aspektus és akcióminőség kifejezése

A M. Haspelmath-féle tanulmány (1989) nem foglalkozik azokkal a szerkezetekkel, melyekben a főnévi igenév ún. fázisigéknek, azaz a cselekvés kezdetét vagy befejezését jelentő igéknek a bővítménye. Ezek az igék gyakran kiüresedett szemantikájúak, inkább segédigéknek tarthatók. Egyetlen funkciójuk, hogy kifejezzék az infinitívus által jelölt cselekvés kezdetét vagy eredményességét.

2.6.1. A cselekvés kezdése

A hanti nyelvjárások a cselekvés kezdetét általában főnévi igenév + segédige szerkezettel fejezik ki. (A *-kətə-* inchoatív képzőt elsősorban a legkeletebbi, V, Vj. nyelvjárások használják). A vizsgált déli hanti korpuszban 194 segédigés szerkezet fordul elő, ez az összes igenévi alakot tartalmazó szerkezetnek közel egynegyede. Túlnyomó többségükben a *jə-* 'jön, válik vmivé, kezd' segédige valamely alakja kapcsolódik a főnévi igenévhez. A további segédigék: *tōχlat-*, *pit-*, *wit-*, *wərat-*. A segédigék használatának megoszlása a következő (2. táblázat):

2. táblázat: Kezdést kifejező segédigék a déli hantiban

Segédige	Előfordulás száma	Előfordulás helye	Szótári előfordulás
<i>jə-</i> 'jön, válik vmivé, kezd v. akar vmit csinálni'	158	DN, Ts, Sav., Kr.	DEWOS 309 KT 196b
<i>tʰəlat-</i> 'kezd vmit csinálni'	15	DN, Kr.	DEWOS 1502, KT 903a
<i>pit-</i> 'esik, jut, kerül, kezd vmit csinálni'	9	Kr., Sav	DEWOS 1236 KT 772
<i>witʰ-</i> 'akar, készül, kezd vmit csinálni'	7	Ts	DEWOS 1649, KT 259a
<i>wərat-</i> 'készül vmit csinálni'	5	DN, Ts, Sav., Kr.	DEWOS 1621 KT 241b

Figyelemreméltó, hogy a *witʰ-* segédige csak egy, a cingali alnyelvjárás szövegeiben van adatolva. Lehetséges, hogy nagyobb korpusz átvizsgálásával más eredményre jutnánk, de ma már nem ellenőrizhető ez a kérdés.

A segédigék közül a *jə-* viselkedik a leginkább segédigeként: szemantikailag ez a leginkább kiüresedett. Valóban csak az inchoatív jelentés, valamint az alany számának és személyének jelölésére szolgál. Ez fordulhat elő a legtöbb környezetben, így ez a leggyakoribb. Mivel a korpusz szövegei főleg mesék, tipikusan a segédige aktív múlt idejű alakja áll a főnévi igenév után (24):

- (24) DN KV I. 4
jəγ-ət jüstə-tá ti jəw-ot.
 apa-SG beszél-INF ím kezd-PST.3SG
 'Apja ím beszélni kezdett'.

Előfordul, hogy a határozói bővítmény az ige mögé kerül (25):

- (25) DN KV I. 16
tʰəw kemnə us ti utit-tá jəw-ət neŋ-ət untp-ət-ət.
 az után már ím él-FRQ-INF kezd-INF nő-3SG anyós-3SG-INSTR
 'Azután már élni kezdtek a feleség[ével és] anyósával'.

Gyakori a passzív szerkezet is, melyben a cselekvőt LOC rag jelöli (26):

- (26) DN KV I. 24
enə jəγ-pəγ-ət-nə tət ti tʰəwət-tə-tá jəw-aj.
 nagy atya-fi-3SG-LOC ott ím szid-INF kezd-PST.PASS.3SG
 'Bátyja ott ím szidni kezdte'.

A *jə*- segédige melléknévi igenévi alakja is kaphat főnévi igenévi bővítményt. A főnévi igeneves szerkezet így egy időhatározói alárendelő mondat összetevője lesz (27):

(27) DN KV I. 59

tí jǒχt-ot χǎtañ woč-a χǎt omǎt-ta jəw-əm tǎt-nə.
 ím érkezik-PST.3SG tatár város-LAT nap leül-INF kezd-PTC.PST idő-LOC
 'Ím megérkezett a tatár városba, amikor a nap kezdett lenyugodni'.

A *jə*- szinonímájaként a *pit*- segédige használata is széleskörű a hanti nyelvjárásokban, de a déli szövegekben csak ritkán fordul elő, s csak a Konda mentéről (Kr.) van rá példánk (28):

(28) Kr. KV I. 205

sewar-tǎ, poχǎt-ta ñut tǎ pit-ǎt.
 vág-INF üt-INF egymás ím kezd-PST.3PL
 'Vágni, ütni kezdték egymást'.

A hanti igeidőrendszerről azt tartjuk, hogy egy jelen idővel szemben egy vagy több múlt idő áll. A mai északi és keleti hanti iskolai nyelvtanok azonban – orosz mintára – jövő idővel is számolnak, melyet egy analitikus szerkezet, főnévi igenév + *pit*- segédige fejez ki. A déli hanti példák között egyetlen ilyen, jövő idejűnek értelmezhető szerkezetet lehet találni (29). Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy rendszerszerűen számolhatunk a jövő idő meglétével. A jövőben megtörténő cselekvésre más módon (időhatározóval, az ige aspektusával) utal a hanti beszélő.

(29) Kr. KV I. 206

jəpə-nə termǎt-ta pit-t-ǎj-ən.
 bagoly-LOC siettet-INF kezd-PRS-PASS-2SG
 'A bagoly siettetni fog téged'.

Példák a cselekvés kezdését kifejező egyéb segédigék használatára (30)–(31):

(30) DN KV I. 5

tǎw kemnə tǎš-t-ǎt pirǎ ǎttǎ-tǎ tí t'ǒχlat-ǎt.
 az után prém-PL-3PL vissza hord-INF ím kezd-PST-3PL
 'Azután kezdték visszahordani a prémjeiket'.

(31) Ts. KV I. 99

ǎňəχ-ət joχ joχt-ot,
 ángy-3SG haza érkezik-PST.3SG
ike-t sār jəŋk-ət tǎpət-tǎ wit'-t'-ət.
 férj-3SG sör víz-INSTR táplál-INF kezd-PRS-3SG<SG
 'Ángya hazaért, férjét söritállal kezdte táplálni'.

A (32ab) példában a *kim jaχ-ta* 'kimegy/kijön/kijár' igenévhez egymás után két segédige is kapcsolódik. Előbb a *jə-* segédige passzív felszólító módú alakja, mely kívánságot fejez ki ('Bárcsak a szolgáló asszonyt valami arra késztetné, hogy kijöjjön a házból'), majd a következő mondatban a *wərat-* 'készül vmit csinálni' segédige.

(32a) Sav. KV I. 148–149.

ort-imə kim jǎχ-tǎ jəw-məs-ə.
 szolgáló-asszony ki jár-INF kezd-PASS.IMP.3SG
 'Bárcsak kijönné (=lit. kijönni kezdessék) a szolgáló'.

(32b) *ort-imə kim jǎχ-tǎ t'ə wərat-ot.*

szolgáló-asszony ki jár-INF ím készül-PST.3SG
 'A szolgáló kijönni készült'.

Az előbbieken kívül az orosz eredetű *tawaj* (< давай 'nosza', 'gyerünk') partikula és főnévi igenév kapcsolata is a cselekvés kezdetét fejezi ki. Ahogyan a (14) mondat illusztrált, *nato* partikulával alkotott szerkezetekben, itt is megfigyelhető az orosz szórendi minta másolása: a főnévi igenév követi a partikulát, sőt utána is állhatnak még különböző mondatrészek. A cselekvő személyére a mondaton belül semmilyen morféma nem utal, az csak a szövegösszefüggésből derül ki (33)–(34):

(33) Ts. KV I. 97.

tawaj ut-ta t'ut-ət-at.
 PTCL él-INF ez-3SG-INSTR
 'Így ezzel kezdtek élni'.

(34) DN KV I. 22

t'əw kemnə tawaj seŋk-tǎ tǎw-ət χutəm wǎχ nǎrm-ət-ət.
 az után PTCL üt-INF ló-3SG három vas korbács-3SG-INSTR
 'Aztán ütni kezdte a lovát három vaskorbácsával'.

2.6.2. A cselekvés befejezése

A szurguti hantiban több olyan főnévi igeneves szerkezet is van, mely a cselekvés megtörtént vagy befejezett voltára utal (Csepregi 2016: 157–158). A déli szövegekben viszont az 'abbahagy, befejez' ige bővítménye nem főnévi, hanem határozói igenév (138)–(139). Egyetlen olyan mondatot találtam, mely formálisan a cselekvés kezdetét jelenti (*jə-* 'kezd' segédigét tartalmaz), de mivel tagadó mondat, valódi értelme ezzel ellentétes: 'elkezdett nem halászni'. Figyelemre méltó, hogy a tagadószó nem az ige, hanem a főnévi igenév elé kerül (35). Ebben az esetben azonban nem mondattagadásról, hanem mondatrész tagadásáról van szó, azaz a tagadószó csak a főnévi igenévre vonatkozik⁵.

(35) Ts. KV I. 97

təw kemnə jəŋ-pəχ-ət jəŋ-χut ən χotəm-ta jəw-ot.
 az után atya-fi-3SG víz-hal NEG szerez-INF kezd-PST.3SG
 'Azután a testvére abbahagyta a halászatot'.

2.7. A megengedés speciális kifejezése: 'menni mész'

Gyakori szófordulat, egyfajta figura etymologica a déli hanti mesékben, amikor a beszélő a véges ige elé tett főnévi igenévvel fejezi ki a feltételelességet vagy a megengedést (36):

(36) Kr. KV. I. 202

mən-tū tə mən-t-ən (...) ńet urt mošot wet-t-en.
 megy-INF ím megy-PRS-2SG négy hős lehet megöl-PRS-2SG<SG
 'Ha elmész, csak menj, a négy hőst talán megöld'.

Ez a szerkezet mindhárom ugor nyelvben ismeretes. Az előfordulásokat és az ezzel kapcsolatos szakirodalmat Vértes Edit gondosan kigyűjtötte, és egyenként szótárként a kommentárkötetben (2004) a következő helyeken: Komm. Kr. 199, DN 293, 436, Ts. 500, Sav 261. A kifejezéssel Fokos Dávid is találkozott a Patkanov-féle szövegekben. A 'menni elmész' kifejezés jelentését Fokos így írja körül: 'ha el akarsz menni, menj el, elmehetsz'. Patkanovnál olyan példát is talált, melyben a főnévi igenév helyén feltételes igenév áll: *menəŋen, te-mendan* 'ha elmész, hát elmész' (Fokos 1910).

A kifejezés tömörsége miatt nehéz pontosan meghatározni a főnévi igenév mondattani szerepét. A magyar párhuzamok értelmezhetők egyfajta tekintethatározóként is, l. Bakó Elemér példáját: „Vetettél az idén búzát? Vetni vetettem, de nagyon gyenge” (1943). A hanti mondatokban inkább az egész szerkezet modális jelentése dominál. Kifejezhet feltételt, 'ha megölded' (37):

⁵ Köszönöm lektoromnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a különbségre.

- (37) DN KV I. 42
màn xoǰ-em wet-tá ti wet-en,
 én férj-1SG megöl-INF ím megöl-PST.2SG
mən-á-pá məǰ-á it xoroñitt-e.
 megy-IMP.2SG-PTCL föld-LAT le temet-IMP.2SG<SG
 'A férjem megölni megölted, menj csak, temesd el a földbe'.

Kifejezhet megengedést, 'elvághatod' (38):

- (38) Sav. KV I. 159
mā tür-em wāñt'-t'á tǎ wāñten
 én torok-1SG elvág-INF ím vág.PRS.1SG
tol'ko mā ux-soǰ-em at xor-ǰ.
 csak én fej-szőr-1SG PROH nyúz-IMP.2SG<SG
 'A torkom elvágni elvághatod, csak a skalpom ne nyúzd le'.

3. Melléknévi igenév – participium

A déli hanti nyelvjárásokban kétféle participium van: a *-t(ə)* képzős folyamatos (jelen idejű) melléknévi igenév (participium praesentis) és az *-(ə)m* képzős befejezett (múlt idejű) melléknévi igenév (participium praeteriti).

3.1. A folyamatos melléknévi igenév képzőjének változatai

M. A. Castrén irtisi hanti nyelvtanában a participium praesens képzőjeként *-da/-de*, *-ta/-te* végződés van feltüntetve, valamint az a megállapítás, hogy ez gyakran megegyezik az infinitivus képzőjével (Castrén 1849: 62, Castrén-Schiefner 1858: 58, Forsberg 2018: 108). Ugyanez olvasható a Patkanow-Fuchs nyelvtanban (1911: 208). Grammatikai feljegyzéseiben Karjalainen világosan különbséget tesz a redukált hangot tartalmazó participium és a teljes magánhangzót tartalmazó infinitivus között. A szövegekben viszont néhány helyen előfordul *-ta/-tá* képzős participium. Ezeket a kivételeket Vértes Edit minden alkalommal szóvá teszi kommentárkötetében (2004). A teljes képzésű magánhangzó gyakran nevekben jelentkezik (39)–(41):

- (39) Ts. KV I. 113
jǎwət-tǎ ket-pe xuj
 lóbál-PTC.PRS kéz-ADJ férfi
 'lóbáló kezű férfi' (Vértes E. fordítása: Hadonászómancsú férfi)
- (40) Sav. KV I. 142
čāñš-pətǎttǎ mənčǎ ur-neǰ-iwǎ tiw-əm pǎx
 térd-magasságban cibál.PTC.PRS hős-nő-ABL születik-PTC.PST fiú
 'Térdmagasságban cibáló hősnőtől született fiú'

(41) Sav. KV I. 140

soχ **χowāt-ta** *ńeli* woš
 tokhal felfelé_úszik-PTC.PRS *ńeli* város
 'ńeli város, ahova a tokhal felúszik' (városnév)

Lehetséges, hogy a nevekben megőrződött magánhangzó egy korábbi nyelvállapotra vagy ejtésmódra utal? A kommentárkötet tanúsága szerint Karjalainen két esetben aláhúzta a *-tā* végződést, és a lapszélen megjegyezte: „nyt 3”, azaz most, manapság redukált hang van ezen a helyen (Komm. Kr 174 és 241, Vértes 2004: 308, 318). Ez a két eset (42)–(43):

(42) Kr. KV I. 199

jewāt-tā *maraj*
 hajít-PTC.PRS kéreglap
 'célta'bla'

(43) Kr. KV I. 205

tōt *it* **kerā-tā** *təw-et*
 ott le esik-PTC.PRS csont-3PL
 'ott leeső csontjuk'

Egyes északi nyelvjárásokban is megegyezik a participium praesens és az infinitivus képzője (Kaz. Ber. *-tī*, O. *-ti*). Ezekben a nyelvjárásokban csak a szintaktikai szerep alapján lehet elkülöníteni a két igenevet: jelzői (adnominális) funkcióban melléknévi igenévvel, határozói (adverbális) funkcióban vagy argumentumként főnévi igenévvel számolnak. Természetesen vannak helyzetek, amikor nehéz különbséget tenni, ezt a Patkanow-Fuchs nyelvtan is szóvá teszi: *juχ men-da tādet te-juwōt* 'haza menni v. haza menő idő ím eljött' (1911: 208).

A másik fonetikai variáns a krasznnojarszki szövegekben viszonylag ritkán előforduló *-taj-taj* képző. Úgy tűnik, valóban csak fonetikai variáns, mert használata semmiben sem különbözik a *-tə* képzős igenevektől (44)–(46):

(44) Kr. KV I. 213

āmp-ət **āt-taj** *enə* *tepəŋ* *tōttā* *χut-aj*.
 kutya-PL fekszik-PTC.PRS nagy pitvar ott hall-PST.PASS.3SG
 'A nagy pitvarban, ahol a kutyák fekszenek, meghallották (=lit. kutyák fekvő nagy pitvar[ban] ott meghallatott)'.
 'A nagy pitvarban, ahol a kutyák fekszenek, meghallották (=lit. kutyák fekvő nagy pitvar[ban] ott meghallatott)'.

(45) Kr. KV I. 217

nūŋ **omās-taj** *rot-en* *wāχə* *paχl-ət* *ar-ət* *pān-māsə*.
 te ül-PTC.PRS csónak-2sg pénz darab-PL sok-PL rak-PASS.IMP.3SG
 'Csónakodba, melyben ülsz, sok kincset rakjanak'.

- (46) Kr. KV I. 228–229
mīh pirā keret-tāj sew-āt uχ pirā kerət-t-ew unta (...)
 mi vissza fordít-PTC.PRS hajfonat-INSTR fej vissza fordít-PTC.PRS-1PL-ig
woč-en sittānk-et jətp-ā t'öt'-e!
 város-2SG dúc-3SG új-LAT állít-IMP.2SG<SG
 'Mire visszafordító hajfonatos fejünket visszafordítjuk (=mire visszatérünk), városod tartóoszlopait újra állítsd fel!'

3.2. A melléknévi igenevek szemantikája – igenem és modalitás

Az alábbiakban a rendelkezésre álló példaanyag alapján felvázolom a déli hanti melléknévi igenevek szemantikai és szintaktikai jellemzőit, összevetve az északi és keleti nyelvjárások hasonló szerkezeteivel. Megvizsgálom, hogy hogyan jelenik meg az igeneveken az aktív és passzív szemlélet, valamint azt, hogy milyen funkciót töltenek be az igenevek a mondatban.

3.2.1. Az igenevek igeneme

Mind a folyamatos, mind a befejezett melléknévi igenév aktív és passzív (cselekvő és szenvedő) értelemben egyaránt előfordulhat. Az igenem a bázisige szemantikájától és a szintaktikai helyzettől függ. Ha tranzitív igékből képzett igenevekről van szó, az igenév abban az esetben aktív, ha a jelzős szerkezet feje az igenév agense.

- (47) Sav. KV I. 143
nārə nōχə te-tə jərn-ət
 nyers hús eszik-PTC.PRS szamojéd-PL
 'nyers hús evő szamojédok'
- (48) Sav. KV I. 163
jānt'-tə χuj meytā jānt', a jāk-tə χuj jāk-ət.
 iszik-PTC.PRS férfi mindig iszik.PRS.3SG és táncol-PTC.PRS férfi táncol-PRS.3SG
 'Az ivó ember mindig iszik, a táncoló ember meg táncol'.

Az eszköznevekben álló participiumok is felfoghatók aktívként (49)–(50):

- (49) Kr. KV I. 238
χutəm sot χuj tewit-tə təpət pət-əp saran
 három száz férfi etet-PTC.PRS hét fül-ADJ üst
 'háromszáz férfit tápláló hét fülű üst'
- (50) Sav. KV I. 153
tānkə jewət-tə joxt-ət t'ə waj-ət.
 mókus lő-PTC.PRS új-3SG ím vesz-PST.3SG
 'Elővette mókuslövő úját'.

Ha a jelzős szerkezet feje az igenév *patience*, az igenevet passzívként tartjuk számon (51)–(52):

(51) Sav. KV I. 146

pəɣ χuj sewr-əm juχ pãrêχ-a joχt-ot.
idegen férfi vág-PTC.PST fa tönk-LAT érkezik-PST.3SG
'Idegen férfi kivágta fatönkhöz érkezett'.

(52) Sav. KV I. 150

tápət wətə soχ jont-əm χerə
hét rénszarvas bőr varr-PTC.PST zsák
'hét rénszarvas bőr[éből] varrt zsák'

Haspelmath (1994: 153) a (48)–(50) mondatokkal illusztrált esetet *agens-orientáltak*, az ágensre irányulónak (*agent-oriented*) nevezi, az (51)–(52) mondatbelieket pedig *patients-orientáltak*, azaz a páciensre irányulónak (*patient-oriented*).

Ha az igenév bázisigéje *intranszítív*, elsődlegesen *aktív szerkezetet* hoz létre. Az igenév lehet *folyamatos* (53) vagy *befejezett* (54)–(55):

(53) Kr. KV I. 233

muŋãttew tiw-tə ew-ew, pãχ-ew
mi.ABL születik-PTC.PRS lány-1PL fiú-1PL
'tőlünk születő lányunk, fiunk'

(54) Kr. KV I. 227

nüŋ titŋ-ə tiw-əm titəŋ toŋχ-pãχ us-en.
te eleven-LAT születik-PTC.PST eleven szellem-fiú COP-2SG
'Te elevennek született eleven szellemfi vagy'.

(55) Kr. KV I. 235

mãχat jãŋχ-əm kát pãχ-ŋêŋ-àn pirá tòm jə-t-ŋən.
korábban jár-PTC.PST kettő fiú-DU-2SG vissza ott jön-PRS-3DU
'Múltkor [itt] járt két fiad ott jön vissza'.

Ha a jelzős szerkezet feje az igenévnek sem *ágense*, sem *páciense*, hanem egyéb határozója, az igenév átmenetet képez az *aktív* és a *passzív értelmű* igenevek között. Ezeket Haspelmath *relatív participiumoknak* hívja (1994: 154). Ilyen *indirekt tárgyú szerkezetek* jönnek létre többek között a *mozgásigékből* képzett igenevekkel (56)–(57):

(56) Kr. KV I. 239

mən-tə *χătt-ət* *tə* *χutt-ot*.
 megy-PTC.PRS nap-3PL ím felvirrad-PST.3SG
 'Felvirradt a nap, amikor indultak (= lit. menő napjuk ím felvirradt).'

(57) Kr. KV I. 222

t'át' *tăŋ-tâ* *enə* *χot-a*,
 hadnép belép-PTC.PRS nagy ház-LAT
möj *tăŋ-tâ* *enə* *χot-a* *tõγât* *wat'-aj-ət*.
 násznép belép-PTC.PRS nagy ház-LAT oda int-PST.PASS-3PL
 'Behívták őket a nagy házba, melybe hadnép, násznép lép be'.

Ha a létegeből képzett igenév valamilyen határozói viszonyban van a szerkezet fejével, szintén relatív participiumként értelmezhető (58)–(59):

(58) Sav. KV I. 148

ewe-t *ut-tâ* *χot* *pəŋəta* *t'ə* *mən-ot*.
 lány-PL lakik-PTC.PRS ház felé ím megy-PST.3SG
 'Ment a ház felé, melyben lányok laknak'.

(59) Sav. KV I. 171

tápət *ut-tâ* *pum* *tešt-a*.
 hét van-PTC.PRS fű készít-IMP.2SG
 'Egy hétre való füvet készíts.'

3.2.2. Szubjektív modalitás kifejezése participiális szerkezettel

Az összes hanti nyelvjárásra jellemző (a keletiekre nagyobb, az északiakra kisebb mértékben), hogy akarat, kívánság, szándék, képesség, tudás kifejezésére nem főnévi igenév + (segéd)ige szószervezetet, hanem melléknévi igeneves jelzős szerkezetet használnak (Csepregi 2012a). A vizsgált déli hanti szövegekben a szerkezetek feje *káč* 'kedv, kívánság', *nămâs* 'szándék', *kem* 'képesség', *ămat* 'képesség', *χul* 'tudás'. Lássunk mindegyikre egy-egy példát (60)–(64):

(60) Kr. KV I. 214

χõw *otâm* *ăt-tâ* *káč-en* *pit*,
 hosszú álom alszik-PTC.PRS kedv-2SG esik.PRS.3SG
χõw-a *ăt-t-ən*.
 hosszú-LAT alszik-PRS.2SG
 'Ha sokáig akarsz aludni, sokáig alszol (=lit. hosszú álmot alvó kedved támad, hosszán alszol').

- (61) DN KV I. 7
χōntā nāmās-nā pit-āj.
 elfut.PTC.PRS gondolat-LOC keletkezik-PASS.PST.3SG
 'El akart menekülni (=lit. menekülő gondolat által támadtatott)'
- (62) Ts. KV I 98
in leŋkə tewitat te-tā kem-ā jəw-ot,
 most szegény már eszik-PTC.PRS képesség-LAT válik-PST.3SG
jānt'ə kem-ā jəw-ot.
 iszik.PTC.PRS képesség-LAT válik-PST.3SG
 'Most szegény már enni tudott, inni tudott.'
- (63) DN KV I. 20
up-t-āt wān-ā rāχ-tā āmat-ət əntām.
 sógor-PL-3PL rövid-LAT közeledik-PTC.PRS képesség-3PL NEG.PRED
 'Sógorai nem tudják megközelíteni.'
- (64) Kr. KV I 195
neŋ-ət-āt ŋuta tōk-əm χul-ətən ənt u-jetən.
 nő-3SG-INSTR össze kerül-PTC.PST tudás-3DU NEG tud-PST.3DU
 'Észre sem vették, hogy tudtak összetalálkozni a feleségével.'

3.3. A melléknévi igeneves szerkezetek szintaxisa

Az igenevek közül a participiumok mutatják a legnagyobb morfológiai változottságot: személyjelölő szuffixumok és esetragok járulhatnak hozzájuk, s névutókkal is szerkezeteket tudnak alkotni. Éppen ezért alkalmasak arra, hogy szerepet vállaljanak mindhárom alárendelés kifejezésében, azaz vonatkozói, határozói és vonzat szerepű⁶ mellékmondatot is létre tudnak hozni. A participium elsődleges szintaktikai funkciója a főnévmódosítás, azaz a melléknévi igeneves szerkezetek vonatkozó mellékmondatokat hoznak létre. Mint a 2. fejezetben láttuk, a infinitivus a határozói (2.1.) és a tárgyi alárendelésben vállal szerepet (2.2, 2.4, 2.5 alpontok, (9)–(12), (18)–(23) mondatok), ezen belül a (18) mondatot alanyi alárendelésként is értelmezhetjük, vagyis együttvéve itt is bővítményi alárendelésről van szó. Végül, a 4. fejezetben látni fogjuk, hogy a konverbum elsősorban (mód)határozóként funkcionál a mondatban. Bizonyos körülmények között viszont a melléknévi igenév is részt vesz a vonzat szerepű mellékmondatok (3.3.4. alfejezet) és a határozói alárendelő mondatok létrehozásában (3.3.3.),

⁶ Az angol „complement clause” terminusnak még nincs általánosan bevett magyar megfelelője. Fordítják „bővítményi mellékmondat” szerkezettel is (Sagal–Volkova 2019: 214).

tehát hatóköre lefedi részben az infinitívus, részben a konverbum szintaktikai tartományát is. Esetenként állítmányként, a finit igével megegyező szerepben is megjelenik (3.3.5.).

3.3.1. Az igeneves szerkezeten belüli szintaktikai viszonyok

Amint az infinitívusokról szóló fejezetben már említettük, az igenév rendszerint megőrzi a bázisige vonzatát. Az igenév bővítményei (tárgy, határozó) előtte foglalnak helyet ugyanúgy, mint az ige bővítményei. Mivel a hanti főnévragozásban az ACC megegyezik a NOM esettel, a főnévi tárgy jelöletlen (l. például a (49)–(50) mondatokat). A személynévmásnak van tárgyesete, l. (103) mondat. A függő esetű határozóragok a legtöbbször megjelennek (65):

- (65) Kr. KV I. 231
neŋ wər-át, χuj wər-át ǎw-tâ jeχə
 nő vér-INSTR férfi vér-INSTR folyik-PTC.PRS folyó
 'asszonyvérrel, férfivérrel áradó folyó'

Az (52) mondat viszont azt mutatja, hogy néha elmarad a határozórag.

A jelzős szerkezeten belüli bővítmények szórendje: az igenév áll elől, a számjelző és a minőségjelző pedig a szerkezet fejéhez közelebb. A (66) mondatban a nem-véges igés mellékmondat a 'hét rénszarvas' szószervezetre vonatkozik:

- (66) Sav. KV I. 162
i ńür-a jár-əm tápət wətə
 egy szíj-LAT köt-PTC.PST hét rénszarvas
 'egy szíjra kötött hét rénszarvas'

3.3.2. Jelzői alárendelés – vonatkozó mellékmondatok

A participiális jelzős szerkezetek a főmondat bármely nominális mondatrészének bővítményeként, azaz névszói módosítóként megjelenhetnek. Másként fogalmazva: az alárendelés vonatkozhat alanyra, tárgyra, birtokos jelzőre és határozóra egyaránt. Ezeket a mondatokat le tudjuk fordítani magyarra igenevekkel is, de ha két finit igét tartalmazó mondattal fordítjuk, akkor az *aki*, *akit*, *amelyet*, *amelyben* stb. vonatkozó névmásokat használjuk. Lássunk néhány példát!

Alanyra vonatkozó:

- (67) Kr. KV I. 245
nin ʔ'át'əs-əm χuj-ŋən ninə ʔ'át'əs-átən.
 ti.DU harcol-PTC.PST férfi-DU ti.DU harcol-IMP.2DU
 'Ti ketten, akik már harcoltatok, ti harcoljatok (=lit. ti két harcolt ember, ti harcoljatok)'.
 'Ti ketten, akik már harcoltatok, ti harcoljatok (=lit. ti két harcolt ember, ti harcoljatok)'.

Tárgyra vonatkozó:

(68) Ts. KV I. 110

mā turām jəγ-əm áŋk-əm-nə párt-əm neŋ-em kəŋč-əm.

én ég atya-1SG anya-1SG-LOC rendel-PTC.PST nő-1SG keres-PRS.1SG
'A feleségemet keresem, akit égi apám-anyám rendelt nekem (=lit. én égi apám-anyám által rendelt feleségem keresem).'

(69) Sav. KV I. 172

rut' wer-əm hóŋ-nâ wet-áj-ən.

orosz csinál-PTC.PST nyíl-LOC öl-PST.PASS-2SG

'Olyan nyíllal ölték meg téged, melyet orosz [ember] készített (=lit. orosz csinálta nyíllal ölettél meg).'

(70) Sav. KV I. 162

nüŋ pir-en-nə tǎj-əm pǎχ-em təmə.

te hátulsó-2SG-LOC szül-PTC.PRS fiú-1SG ez

'Ez az a fiú, akit utánad szültem (=lit. te utánad szült fiam ez).'

Birtokos jelzőre vonatkozó:

(71) Ts. KV I. 105

joxt-ot upt-ât ewt-əm sarəŋ möj.

megjön-PST-3SG haj-3SG vág-PTC.PST nagy násznép

'Megjött a nagy násznép, melynek lenyírták a haját (=lit. megjött haja nyírott nagy násznép).'

(72) Kr. KV I. 246

nin əj ket-tən wər-â jəw-əm χuj-ŋən ninə wet-etən.

ti.DU egy kéz-2DU vér-LAT válik-PTC.PST férfi-DU ti.DU öl-IMP.2DU

'Ti öljétek meg őket, akiknek egyik keze már véres lett (=lit. ti egy keze-tek véressé vált két férfi, ti öljétek meg őket).'

Határozóra vonatkozó:

(73) Kr. KV I. 233

nüŋ jǎŋχ-əm tǎχə-n-nâ mətsirə jǎŋχ-ən?

te jár-PTC.PST hely-2SG-LOC hogyan jár-PST.2SG

'Azon a helyen, ahol jártál, hogy jártál (=lit. az általad bejárt helyen hogy jártál)?'

Hasonlóképpen a határozóra vonatkozik a (45) mondatbeli mellékmondat.

3.3.2.1 Az igenév ágensének jelölése a vonatkozó mellékmondatokban

Az aktív igenevet tartalmazó, azaz ágensre irányuló szerkezetekben mindig szerepel az igenév cselekvéshordozója mint a szerkezet feje. Ez általában főnév, mint például a (47) mondatban ('nyershús evő szamojédok'). A passzív vagy relatív igeneveket tartalmazó szerkezetekben az ágenst jelölheti főnév, mint például az (51) és (57) mondatokban, vagy a következőben (74):

(74) Sav. KV I. 154

jəy-ən pǎn-əm jəŋktəp tətta kənč-en-ə?
 apa-2SG rak-PTC.PST kincs itt keres-2SG<SG-PCL
 'Apád eldugta kincset itt keresed-e?'

Nem kötelezően, de előfordul, hogy az ágens LOC raggal van jelölve (75):

(75) Ts. KV I. 110

jəy-əm-nə ǎrt-əm xuj-em joxt-ot.
 apa-1SG-LOC rendel-PTC.PST férj-1SG megjön-PST.3SG
 'Apámtól rendelt férjem megjött.'

Az igenév ágensét nem szükséges mindig megadni, l. (52), (66) mondatok. Ha azonban az igenév ágense személynévmás, akkor valamilyen személyjelölővel lehet utalni rá. A hanti nyelvjárásokban kétféle stratégia érvényesül: a nyugati (északi és déli) nyelvjárásokban az ágensjelölés a szerkezet fejéhez fűzött birtokos személyranggal történik. Ilyen eseteket találunk a Karjalainen-féle szövegekben, a korábban szereplő (70) mondaton kívül, folyamatos (76) és befejezett (77) melléknévi igeneveket tartalmazó szerkezetekben egyaránt:

(76) Kr. KV I. 233

huttə-men kətn-ə ət mən-əw,
 esküt_tesz-CNV kettő-LAT PCL megy-PST-1PL
min jǎx-tǎ tǎxe-mən-ə tin ənt jǎx-ta.
 mi.DU jár-PTC.PRS hely-1DU-LAT ők.DU NEG jár-INF
 'Megesküdvén elváltunk, arra, amerre mi járunk (=lit. mi járó helyünkre),
 ők ne járjanak.'

(77) Sav. KV I. 161

mət tǎx-ǰwə wəj-əm urt-ən xot-ən-nə tǎj-t-en?
 milyen hely-ABL vesz-PTC.PST hős-2SG ház-2SG-LOC birtokol-PRS-2SG
 'Honnan vetted a hőst, akit a házában tartasz (=lit. milyen helyről vett
 hőöd van a házában)?'

A keleti nyelvjárások a nyugatiaktól eltérően az igenévhez kapcsolódó személyjelölővel utalnak az ágensre (78):

(78) Surg. Csepregi 2012b: 67

ɟlə säwər-m-am juɣ-i a'e-m rɨt wär-ɑ.
 le vág-PTC.PST-1SG fa-ABL apa-1SG csónak készít-PRS.3SG
 'Az általam kivágott (=lit. én kivágtam) fából apám csónakot csinál.'

Az utóbbi időben az alárendelés és azon belül a vonatkozó mellékmondatok több kutató érdeklődését felkeltették. Egy széleskörű tipológiai kutatás (Ackerman–Nikolaeva 2013) szerint a világ nyelveinek ágensjelölő stratégiáit négy fő csoportba lehet sorolni: 1. nincs morfológiai jelölője az ágensnek; 2. a személyjelölő az igenéven jelenik meg; 3. a személyjelölő birtokos személyragként a szerkezet fején jelenik meg; 4. a személyjelölő a szerkezet bármely/mindkét tagján megjelenik. A keleti és a nyugati hanti stratégia a 2. és a 3. opcióba illik bele (Ackerman–Nikolaeva 2013: 59–75).

Természetesen a fent bemutatott mintázat sem kivétel nélküli. A Reguly által gyűjtött északi hanti (szigvai) hősénekekben előfordul személyjelezett igenév (Sipos 2018), valamint a déli szövegekben találtam egy esetet, melyben a keleti hanti gyakorlat érvényesül (79). Lehetséges, hogy modális jelentésű *kem* 'képesség' szócska idézte elő ezt a jelölési anomáliát. A mondat egyébként annyira bonyolult, hogy Karjalainen jónak látta szabad fordítást adni mellé: „Minä en voi mitään heille, eivätkä he mitään voi minulle”, azaz 'Én nem tudok semmit tenni ellenük, ők sem tudnak semmit tenni ellenem'.

(79) Kr. KV I. 233

mān-pā tinattetən wə-t-em kem əntām,
 én-PCL ők.DU.ABL vesz-PTC.PRS-1SG képesség NEG.PRED
tin-pā mānättem wə-t-etən kem əntām
 ők.DU-PCL én.ABL vesz-PTC.PRS-3DU képesség NEG.PRED
 'Nem bírunk egymással (=lit. 'nekem tőlük elvevő képességem nincs, ne kik tőlem elvevő képességük nincs)'.
 'Nem bírunk egymással (=lit. 'nekem tőlük elvevő képességem nincs, ne kik tőlem elvevő képességük nincs)'.

A fentiekől függetlenül a déli hanti melléknévi igenevek is felvesznek személyjelölő szuffixumokat, de nem a vonatkozó, hanem a határozói és a bővítményi alárendelésben. A participiumokhoz járuló személyjelölők paradigmáját Karjalainen a DN, Ts. és Kr. nyelvjárások esetében jegyezte föl (KarjGr 18–19, 56–57, 83–84). A paradigmák a DU és PL 2. és 3. személyekben mutatnak kisebb eltéréseket (3. táblázat).

3. táblázat: Déli hanti participiumokhoz járuló személyjelölő szuffixumok

	SG	DU	PL
1.	<i>-em</i>	<i>-emən</i>	<i>-ew</i>
2.	<i>-en</i>	DN <i>-esən</i> Ts. Kr. <i>-etən</i>	DN <i>-esən</i> Ts. <i>-etə</i> Kr. <i>-etən</i>
3.	<i>-et</i>	DN <i>-esən</i> Ts. Kr. <i>-etən</i>	DN <i>-et</i> Ts. <i>-itāt</i> Kr. <i>-etāt</i>

Figyelemreméltó, hogy az igenévi személyjelölők teljes képzésű magánhangzókkal kezdődnek, míg az igei személyragok redukálttal. Ez jellemző a szurguti hanti személyjelezésre is. A végződéseket érdemes összevetni a feltételes igenév megfelelő végződéseivel is (5. fejezet, 4-5. táblázat), melyekben szintén többségben vannak a redukált magánhangzók a morfémák elején.

3.3.3. Határozói alárendelés

A melléknévi igenevek a hozzájuk kapcsolódó határozóraggal vagy névutóval határozói alárendelést fejeznek ki. A déli hanti nyelvjárásokban három határozóraggal és hét névutóval lehet igeneves szerkezeteket alkotni. A Loc. *-nə/-nə* határozórag mind folyamatos, mind befejezett melléknévi igenévhez járul. Emellett sokkal ritkábban, és csak folyamatos melléknévi igenevekhez kapcsolódik az Abl. *-iwə(t) /- ewə* rag. Az Instr. *-āt* rag használatára egyetlen példánk van, ez befejezett participiumhoz járul. A névutók közül a *səχat* 'idején, mialatt', *kemnə* 'után', *tātnə* 'idején', *təjə* 'idején, amíg', *pirnə* 'után', *unta* '-ig' és a *kemiwət* '-tól' használatos. Ezek közül az első kettő a legnépszerűbb, a többi sokkal ritkábban fordul elő.

A többi hanti nyelvjárással összehasonlítva feltűnő különbség egyrészt az, hogy a LAT *-a/-ā* nem kapcsolódik igenevekhez, másrészt, hogy viszonylag kevés névutós igeneves szerkezetet használnak a déli hantik. A szurguti nyelvjárásban 16 különböző névutó alkot szerkezetet melléknévi igenevekkel, és Schön Zsófia kutatásai szerint az északi nyelvjárásokban is változatosabb a névutóhasználat (2017: 247–300). Az ok lehet a vizsgált korpusz szűkös volta, de a műfaji, stílusbeli megkötöttség is. Igaz, hogy más, hasonló stílusú korpusz is ezt az eredményt hozta: a Patkanov-szövegek alapján készült nyelvtan is ugyanezeket a ragokat és névutókat sorolja fel az igeneves szerkezetekről szólva (Patkanow–Fuchs 1911: 218–220), azzal a különbséggel, hogy névutóként tartja számon a *pjš* elemet is, melyet a DEWOS a feltételes partikulák közé sorol (1089).

A szövegek alapján nem tudunk világos képet alkotni az igeneves szerkezetek relatív időjelöléséről. Nem egyértelmű, hogyan viszonyul az igenév folyamatossága vagy befejezettsége a főige idejéhez, vagy hogy egyáltalán függ-e a kető egymástól. Karjalainen grammatikai feljegyzései sokkal egyértelműbb képet mutatnak, azaz ő megtehetette azt, amit mi ma már nem: anyanyelvű adatközlőktől gyűjtött nyelvtani paradigmákat, ezeket értelmezte, elicitált mondatokat fordítottat velük. A PTC.PRS és a PTC.PST közötti különbséget a saját finn fordítása mutatja (80):

(80) Kr. KarjGr 83–84

mən-t-em-nə 'mennessäni, kun menen' = mentemben, amikor megyek
mən-m-em-nə 'mennessäni, kun menin' = mentemben, amikor mentem
män mən-t-em kemnə 'mentyäni, kun olen mennyt' = miután elmegyek
män mən-m-em kemnə 'mentyäni, kun olin mennyt' = miután elmentem

A szövegekben nem fordul elő PTC.PST+ABL szerkezet, de a nyelvtani feljegyzésekben igen, szembeállítva a folyamatos melléknévi igenévvel (81):

(81) Kr. KarjGr 84

mən-t-em-iwə 'пока иду, matkan varrella' = amíg megyek, útközben
mən-m-em-iwə 'mennessäni, kun menin' = mentemben, amikor mentem

A szövegekben egyáltalán nincs *təjə* névutó, melyet a KarjGr a *səχat* névutó (DEWOS 1310) szinonámájaként közöl a DN és a Ts. nyelvjárásokról szóló fejezetben (18–19, 56–57).

3.3.3.1. Határozóragos igeneves szerkezetek

A Loc. *-nə/-nə* határozóragos szerkezetek elsősorban időhatározói alárendelő mellékmondatként funkcionálnak, azaz, ha az igeneves szerkezetet finit igés mellékmondatdal fordítjuk magyarrá, az *amikor* vonatkozó névmást használjuk.

Ha az igenévnek kitett cselekvéshordozója van, nem kap személyjelölőt (82):

(82) Sav. KV I. 163

no, imə, χet-en joχət-tə-nə jəst-e.
 PTCL asszony unoka-2SG érkezik-PTC.PRS-LOC beszél-IMP.2SG<SG
 'No, asszony, amikor megérkezik az unokád (unokád érkeztek) mondd [neki]'.

Ha az igenévnek nincs kitett cselekvéshordozója, az ágensre a személyjelölő morféma utal (83):

(83) Kr. KV I. 238

nikəʔ mən-t-ew-nə məγ-əŋ kōttap-á
 partra megy-PTC.PRS-1PL-LOC föld-ADJ közép-LAT
jōχāt-t-ew-nā jást-əŋ.
 érkezik-PTC.PRS-1PL-LOC beszél-IMP.3SG
 'Amikor partra szállunk, az út közepére érünk, mondja'.

A locativusragos szerkezetek általában egyidejűséget fejeznek ki. Ez vonatkozik a befejezett melléknévi igenevekre is (84)–(85):

(84) DN KV I. 21

tōχ ti jōχāt-m-ət-nā təw jəγ-pǎγ-t-at tōtt-ət.
 oda ím érkezik-PTC.PST-3SG-LOC ő atya-fi-PL-3PL ott-PL
 'Amikor odaérkezett, a bátyjai ott [voltak]'.

(85) Sav. KV I. 169

toχ tūŋ-m-ət-nā ewə ət.
 oda belép-PTC.PST-3SG-LOC leány fekszik.PRS.3SG
 'Amikor belépett oda, egy lány fekszik [ott]'.

A következő mondatnak nincs kitett alanya, csak a kontextusból tudjuk, hogy a „fiú” az, aki körülnézett. Őrá utal az igenév 3SG személyjelölője is. A passzív értelmű igenévnek viszont kitett ágense van, s ez még LOC raggal is jelölve van (86):

(86) Ts. KV I. 113

jəγ-ət-nə estə-m-ət-nə əŋkərm-ot.
 apa-3SG-LOC leereszt-PTC.PST-3SG-LOC körülnez-PST.3SG
 'Amikor apja leeresztette, körülnézett.'

A déli hanti meséknek egy érdekes jellemzője, hogy az érzékelést kifejező igékből ('néz', 'hallgat') képzett igenevek az egyidejű időhatározás mellett a látás/hallás tényét is kifejezik (amint nézi, látja, hogy...; amint fülel, hallja, hogy...). Ezzel a témával korábban részletesen foglalkoztam (Csepregi 1998, 2001), most csak néhány példával illusztrálom a jelenséget, mely folyamatos (87)–(88) és befejezett (89) melléknévi igenevekkel egyaránt előfordul:

(87) Ts. KV I. 109

noχāt etti-t-ət-nə ewə χāt pəχəŋ-tā terətə-nə oməs-t.
 fel néz-PTC.PRS-LOC lány nap felkel-PTC.PRS ablak-LOC ül-PRS.3SG
 'Amikor felnéz [látja, hogy], a lány a keleti ablakban ül'.

(88) Ts. KV I. 114

χutān-t-et-nā *māttā-nə* *ošīhā* *ikə* *χerət'* *āmp-ət-ā.*
hallgat-PTC.PRS-3SG-LOC valami-LOC medve apó morog.PRS.3SGkutya-3SG-LAT
'Ahogy fülel [úgy hallja], mintha egy medve-apó morogna a kutyájára'.

(89) DN KV I. 49

t'əw *kemnə* *urt-pǎχ* *pirā* *əŋkərmə-m-et-nə*
az után hős-fi vissza pillant-PTC.PST-3SG-LOC
iy *χus* *tət* *kem-nə* *jə-t.*
medve hús öl mennyiség-LOC jön-PRS.3SG
'Azután, amikor a hősfi hátra pillantott [látta, hogy], a medve 20 ölnyire
mögötte jön.'

Az időhatározói és a feltételes mellékmondatok szemantikailag közel állnak egymáshoz. A LOC ragos igeneves szerkezetek némelyike is értelmezhető feltételes mellékmondatként (90)–(91):

(90) Kr. KV I. 215

tām *sir* *wer* *ut-tā-nā* *tarām* *ənt* *uti-tə-t.*
eme féle dolog van-PTC.PRS-LOC hiába NEG van-FRQ-PRS.3SG
'Ha ilyen dolog történik, nem hiába van'.

(91) Kr. KV I. 236

tāχr-əm *tōmāt-m-em-nə* *ənt* *χut-em.*
páncél-1SG felölt-PTC.PST-1SG-LOC NEG hall-PRS.1SG<SG
'Ha/Miután felvettem páncéлом, nem hallom [a lövöldözést].

Az irreális feltétel kifejezésének módja a LOC ragos befejezett melléknévi igenév + *ātəŋ* feltételes partikula (l. még (145) mondat):

(92) Kr. KV I. 218

təwätət-ət *əj* *at* *χot-m-em-nə* *ātəŋ,* *χus* *ot* *num-əm.*
ő-INSTR egy éjszaka hál-PTC.PST-1SG-LOC PTCL hús év emlékszik-PST.1SG
'Ha egy éjszakát háltam volna vele, hús évig emlékeztem volna rá'.

Egy mondatban módhatározóként értelmezhető az igeneves szerkezet (93):

(93) Ts. KV I. 95

jā, *āñāχā* *χotə* *jəw-ən* *t'al-t-en-nə?*
PTCL ágy hogyan jön-PST.2SG sír-PTC.PRS-2SG-LOC
'Jé, ágyom, hogyan sírva jössz?'

Az Abl. *-iwə(t)* raggal alkotott szerkezet szintén egyidejű cselekvésre utal, ezt magyarra *amíg* vonatkozó névmással kezdődő mellékmondatokkal lehet fordítani. A példáink között csak folyamatos melléknévi igenevek vannak (94)–(95):

(94) Sav. KV I. 161

təw jəŋχ-t-ət-iwə neŋ-ət pəχ təj-ot.
 ő jár-PTC.PRS-3SG-ABL nő-3SG fiú szül-PST.3SG
 'Amíg távol volt, felesége fiút szült'.

(95) Kr. KV I. 228

nűŋ tətə t'ət'əs-t-en-iwət təŋ itə-nə kerət-aj.
 te itt harcol-PTC.PRS-2SG-ABL ők elülső-LOC fordít-PRS.PASS.3SG
 'Amíg itt harcolsz, őket elöl megfordítják'.

Instr. *-ət* ragos szerkezetre egyetlen példát találtam, ez okhatározói mellékmondatként értelmezhető (96):

(96) Sav. KV I. 153

tət-en jəw-m-itət-ət,
 tél-(109) jön-PTC.PST-3PL-INSTR
jərən ikə tamar-nə t'ont' umppəj-ə tə təŋət-t-aj.
 szamojéd apó nyíl-LOC hó belső-LAT ím dönt-PRS-PASS.3SG
 'Mivel télen jöttek, a szamojéd apót a nyíl a hóba döntötte'.

3.3.3.2. Melléknévi igenév + névutó

Egyidejű időhatározói alárendelés kifejezésére a leggyakoribb a *səχat* 'idején, közben' névutó. A többi hanti nyelvjárásban a *səχat* névutó (DEWOS 1310) változatai leginkább prolativusi és módhatározói 'mentén, módján' jelentéssel bírnak, a vizsgált déli hanti szövegekben azonban a legtöbbször időhatározói alárendelést fejeznek ki.

(97) DN KV I. 24

ti pətr-esən, pətər-t-esən səχat
 ím beszél-PST.3DU beszél-PTC.PRS-3DU közben
jəŋ-pəχ-t-at ti jəχt-ət.
 atya-fi-PL-3PL ím megjön-PST.3PL
 'Így beszélgettek, beszélgetésük közben fivérek ím megjöttek'.

Karjalainen grammatikai feljegyzéseiben a DN és a Ts. nyelvjárás fejezeteiben a *səχat* szinonímájaként szerepel a *təja* névutó (98):

(98) DN Ts. KarjGr 18, 56

mən-t-em tǎjǎ, mən-t-em sǎχat 'während, wenn ich gehe' = amikor megyek

Az idézett helyen szerepel a *mən-* 'megy' ige folyamatos melléknévi igenévi alakjának teljes személyragozott paradigmája (Sg, Du, Pl, 1., 2., 3. személy). A szövegekben a *tǎjǎ* névutó nem fordul elő. A nyelvtani feljegyzésekben viszont befejezett melléknévi igenévhez nem kapcsolódik a *sǎχat* névutó. Az egész korpuszban csak egy példa van rá:

(99) Kr. KV I. 245

χatǎχ wǎt-ta nõχtǎ-m sǎχat
nép néz-INF indul-PTC.PST közben

juχ-t-at-pa wǎt-ta ǎlǎt-ǎt.
fa-PL-3PL-PTCL néz-INF lehajol-PST.3PL

'Miközben a nép elindult megnézni őket, a fák is (=lit. fáik is) lehajoltak, hogy megnézzék őket'.

A *tǎtnǎ* 'idején' is a *sǎχat* szinonímája, de ritkábban fordul elő (100):

(100) Kr. KV I. 238

mən-t-ew tǎt-nǎ nej-en-ǎ jǎst-ǎ.
megy-PTC.PRS-1PL idő-LOC nő-2SG-LAT mond-IMP.2SG
'Amikor elmegyünk, mondd a feleségednek'.

A legnépszerűbb participiumokhoz kapcsolódó névutó a *kemnǎ* 'után', mely előidejűséget fejez ki. Folyamatos melléknévi igenév után állva a jövőre vonatkozik. Ha az igenév alanya határozatlan, nem kap személyjelölőt (101):

(101) DN KV I. 58

jǎγ-pǎγ-ǎw wet-tǎ kemnǎ mǎj nõjǎt jǎγ unta tu-t-ǎw.
atya-fi-1PL öl-PTC.PRS után mi te.ACC haza -ig hoz-PRS-1PL
'Miután a fivérünket megölik, mi téged hazáig hozunk'.

Személynévmási alany esetén az igenéven megjelenik a koreferens személyjelölő (102):

(102) Sav. KV I. 171

mǎ mən-t-em kemnǎ tǎpǎt ut-tǎ pum tešt-ǎ.
én megy-PTC.PRS-1SG után hét van-PTC.PRS fű készít-IMP.2SG
'Miután elmentem, készíts egy hétre való fűvet'.

Az igenévhez járuló személyjelölő morféma is elegendő arra, hogy jelölje az igenév ágensét. Az igenévnek tárgyi bővítménye van, melyet személynévmás fejez ki (103):

(103) Kr. KV I. 206

mānt wet-t-en kemnə mən wər-em
 én.ACC öl-PTC.PRS-2SG után én vér-1SG
mən-t-ə tāχġj-a sümət ħərəm et.
 megy-PTC.PRS hely-LAT nyírfa vessző kihajt.PRS.3SG
 'Miután megöltél engem, azon a helyen, ahol kifolyt a vérem, egy nyírfa
 vessző fog kihajtani'.

A *kemnə* névutó sokkal gyakrabban jelenik meg befejezett melléknévi igenévhez kapcsolódva. Ilyenkor a főmondat állítmánya is múlt időben van, s az egymást követő cselekvések a múltban mentek végbe. Az igenév nem kap személyjelölőt, ha cselekvéshordozója szerepel a mondatban (104):

(104) Sav. KV I. 171

imə χetə tāpət pər-əm kemnə kim tə tiwt-ot.
 asszony unoka hét elmúlik-PTC.PST után ki ím kimegy-PST.3SG
 'Asszony-unokája egy hét múlva kiment'.

Az igenév ágensére személyrag utal (105):

(105) DN KV I. 16

tew-m-itāt jāht'-m-itāt kemnə kim ti tiwt-ət jānta.
 eszik-PTC.PST-3PL.izsik-PTC.PST-3PL után ki ím kimegy-PST.3PL.játszik.INF
 'Miután ettek és ittak, kimentek játszani'.

Az igenévnek tárgyi bővítménye van (106):

(106) DN KV I. 52

joχt-ət, ħot-ət wəj-m-et kemnə joχt-ət tātit-tā jəw-ət.
 íj-PL nyíl-PL vesz-PTC.PST-3PL után íj-PL feszít-INF kezd-PST.3PL
 'Miután vették az íjakat és a nyilakat, az íjakat kezdték megfeszíteni'.

A *kemnə* névutóval szinonim, az egyéb hanti nyelvjárásokban általánosan használt *pirnə* 'után' névutót csak egy példa képviseli a korpuszban (107):

(107) DN KV I. 60

təymən-m-itāt pirnə jəpə əŋkət uχ-pət-ewə it wəχt-ot.
 ők megy-PTC.PST-3PL után bagoly oszlop fő-vég-ABL leereszkedik-PST.3SG
 'Miután elmentek, a bagoly leereszkedett az oszlop tetejéről'.

A cselekvés végpontját kifejező, terminativusi jelentésű *unta* '-ig' névutó folyamatos melléknévi igenevek mellett jelenik meg (108):

(108) Ts. KV I. 100

mā joχāt-t-em unta ket-ət tāj otâη-a t'ot'-āηāt.
 én érkezik-PTC.PRS-1SG -ig kéz-3SG csúcs vég-LAT áll-IMP.3SG<SG
 'Mire megérkezem, erősödjek meg (=lit. keze végére álljon)'

A *kemiwət* 'távolságról' ragos névszó csak egy igeneves szerkezetben fordul elő:

(109) Kr. KV I. 247.

sem-ət u-tâ pət-ət χut-tâ kem-iwət
 szem-3SG lát-PTC.PRS fül-3SG hall-PTC.PRS távolság-ABL
wax-ât te-tâ jāñt'-tâ.
 hív-PST.3PL eszik-INF iszik-INF
 'Látótávoból, hallótávoból (=lit. szeme látó, füle halló távolságról) hív-
 ták [az embereket] enni, inni'.

3.3.3.3. Puszta személyjeles igenév határozói mellékmondatban

A fentiekén kívül van egy speciális eset, amikor személyjeles igenév határozórag vagy névutó nélkül tölt be határozói funkciót, mégpedig időtartamot jelölő előzményhatározóit. Ugyanez megfigyelhető a szurguti hantiban is (Csepregi 2013: 98). A határozói mellékmondat magyar fordítását *mióta* vonatkozó névmás vezeti be (110)–(111):

(110) Kr. KV I. 188

t'ât'tâti-t mən-m-et χutm-ât χätt-ât.
 nagyapa-3SG megy-PTC.PST-3SG három-ORD nap-3SG
 'Mióta nagyapja elment, három nap (=lit. nagyapja elmentének harmadik napja) [telt el]'.

(111) DN KV I. 58

māya wetχājtjōη ot-a jəw-ot jätta mən-m-en.
 már tizenöt év-LAT válik-PST.3SG otthonról megy-PTC.PST-2SG
 'Mióta elmentél, már tizenöt év telt el (=lit. tizenöt éve lett otthonról el-
 mented[nek])'.

3.3.4. Alanyi és tárgyi alárendelés – bővítményi mellékmondat

Bizonyos, szintaktikailag pontosan körülhatárolható esetekben a melléknévi igenevek bővítményi mellékmondatok állítmányává válnak. A leggyakrabban valamely személyjelölő is kapcsolódik hozzájuk. Ezekben az esetekben beszélhe-

tünk cselekvésnevekről, bár a cselekvésnév mint önálló szófaj véleményem szerint nem létezik a hanti nyelvjárásokban. Tulajdonképpen az előző két mondatot (110)–(111) is elemezhetjük is alanyi mellékmondatként, csak a magyarra fordított változatuk áll közelebb a határozói alárendeléshez.

Az egyik speciális eset az, amikor a főmondat állítmánya érzékelést, észlelést fejez ki (*u-* 'lát, tud', *kását-* 'észrevesz'), s ennek argumentuma az igenév. Ez a jelenség ismert a keleti nyelvjárásokban is (Csepregi 2013: 99–100). Folyamatos és befejezett melléknévi igenevekkel egyaránt találunk példát rá (112)–(113):

(112) Kr. KV I 185

luče wet-t-em sem-em ot uj-aj.
 jobb öl-PTC.PRS-1SG szem-1SG PROH lát-IMP.3SG
 'Jobb lenne, ha nem látnám a megöl[et]ésemet'.

(113) Ts. KV I. 72

má aj χuj árt-em-nə jǎŋχ-əm ənt uj-em.
 én kicsi férfi idő-1SG-LOC jár-PTC.PST NEG lát-PST.1SG
 'Nem tudtam, hogy jártam-e itt fiatalkoromban (=lit. én fiatal férfi időm-ben jártam nem tudtam)'.

A főige természetesen lehet passzív ragozású is (114)–(116):

(114) Kr. KV I. 206

təw-nə kását-áj pəŋ tǎŋit-t-etút.
 ő-LOC észrevesz-PST.PASS.3SG gombolyag dobál-PTC.PRS-3PL
 'Észrevette, hogy egy gombolyagot dobálnak (=lit. általa észrevétetett gomolyag dobálásuk)'.

(115) Kr. KV I. 200

təŋχōw ut-m-etat, təŋ wən ut-m-etat χoj-nə u-t-aj.
 ők hosszú él-PTC.PST-3PL ők rövid él-PTC.PST-3PL ki-LOC lát-PRS-PASS.3SG
 'Hosszú vagy rövid ideig éltek, ki tudja (=lit. ő hosszú éltük, ő rövid éltük ki által láttatik)'.

(116) Kr. KV I. 196

wəš-nə səj tə səjmət-ot,
 város-LOC zaj ím hangzik-PST.3SG
ewi-t totm-əm tə kását-áj.
 lány-PL lop-PTC.PST ím észrevesz-PST.PASS.3SG
 'A városban az a hír hallatszott, hogy észrevették a lányok elrablását'.

Ha a mondat állítmánya névszó vagy predikatív tagadószó, szintén alanyi mellékmondat jön létre (117):

(117) Kr. KV I. 216

woč-a tōχāt mən-am ar, pirá jəw-am əntəm.
város-LAT oda megy-PTC.PST sok vissza jön-PTC.PST NEG.PRED
'Sokan elmentek a városba, de nem jöttek vissza (=lit. városba menetel sok van, vissza jövetel nincs).'

Hasonló szerkezet a Patkanov és Paasonen által feljegyzett hősmesékben gyakran előfordul, Vértes Edit többet felsorol (2004: 337, Komm. 353).

3.3.5. Melléknévi igenév állítmányként

Az északi hanti (és manysi) nyelvjárásokban a személyjelölővel ellátott melléknévi igenevek állítmányi helyzetben is előfordulnak, sőt igévé is váltak, a nemszemtanúsági módot (evidencialitást) jelölő igealakokká (Nikolaeva 1999, Skribnik 1999, Skribnik–Kehayov 2018). Ez a mai keleti hanti nyelvjárásokra nem jellemző, viszont az énekes folklór megengedi a participiumok (modális jelentés nélküli) állítmányi használatát (Csepregi 2014).

A Karjalainen feljegyezte déli hanti szövegek átvizsgálásakor nem találtam állítmányi helyzetű melléknévi igeneveket. A grammatikai feljegyzésekben egy bizonytalan utalás szerepel annak kapcsán, hogy a Kam. nyelvjárásban Karjalainen feljegyzett néhány személyragos igenevet (*mənmem, mənmen* stb.) és ezt írta melléjük: *давно* (kertoessa), azaz 'régén (elbeszélésben)'. Ez Vértes Edit szerint „Verbum finitum der Vergangenheit”, azaz múlt idejű ragozott ige lehetne (KarjGr 83). Sajnálatos, hogy ennél több információval nem rendelkezünk ez ügyben.

A folyamatos melléknévi igenevek állítmányi szerepének kérdése a déli hantiban nehezen megítélhető, ugyanis a *t*-ző nyelvjárásban egyes jelen idejű igealakok és személyjelezett folyamatos melléknévi igenevek hangalakilag megegyeznek. A Patkanow–Fuchs nyelvtan létező kategóriának tekinti az állítmányi helyzetű igeneveket (1910: 213, 221), példákat is hoz rá, de a homonímia miatt ezek felfoghatók véges igéknek is. Arról nincs szó a nyelvtani leírásban, hogy szemantikailag miben különböznek az igei és az igenévi eredetű alakok.

Van azonban egy gyanús szóalak, melynél feltételezhető, hogy állítmányi funkciójú participiumot rejt (118):

(118) Kr. KV I. 214

nűŋəj əsəm wəjət-taj kölə pit tǎj-t-en-ət.
te egy párna lefekszik-PTC.PRS kedves fél birtokol-PTC.PRS-2SG-PTCL
'Neked úgy tűnik, van [veled] egy párná[ra] lefekvő feleséged'.

A *táj-t-en* lehet személyjelezett folyamatos melléknévi igenév (vagy jelen idejű, tárgyas ragozású igealak), az *-át* elem viszont feltehetőleg valamilyen partikula. Ennek a morfémának az elemzése Vértes Editnek is gondot okozott, mert azt megállapította, hogy sem INSTR *-át* ragként, sem IMP.3PL ragként, sem 'hadd' jelentésű partikulaként nem lehet értelmezni (2004: 334–335, Komm. Kr. 333). Talán a Paasonen–Donner szótár jár a legközelebb a megfejtéshez, mert abban szerepel 'ikääänkuin, mintha' jelentésű *ät* szócska is (PD 114).

Itt lehet megemlíteni a *piš* módosítószóval alkotott szerkezeteket. A Patkanow–Fuchs nyelvtan ezt a névutók közé sorolja (*taḡmen piš* belép-PTC.PST-2SG ha 'ha bejöttél' 1910: 219). A Karjalainen szövegekben nem akadtam rá, de Paasonen feljegyezte (119):

(119) Ko PaasGr 54, PD 1805

tet-t-ät mäj-m-ität piš, ewe-m mə-t-em.
 kabát-PL-3PL ad-PTC.PST-3PL PTCL, lány-1SG ad-PRS-1SG>SG
 'Ha a kabátjaikat nekem adták, a lányomat adom.'

A partikulával ellátott igenév állítmányi helyzetben van, de nem a főmondat, hanem a feltételes mellékmondat állítmánya. A szerkezet hasonlít a szurguti hanti *-ka* feltételes partikula használatára. Ott is igenév kerül állítmányi funkcióba, de önálló mondat alkotására képtelen, szüksége van egy véges igei állítmányt tartalmazó főmondatra (120):

(120) Surg. Csepregi 2017: 176

ma iə mən-t-am ka tuḡəḡ-qə ti wǎ-l-ən.
 1SG el megy-PTC.PRS-1SG ha boldog-TRANSL DET él-PRS-2SG
 'Ha/amikor én elmegyek, boldogan fogsz élni.'

Karjalainen grammatikai feljegyzései között van egy félmondat, melyben a *ke* partikula szintén igenévi alakhoz kapcsolódik, és a gyűjtő szerint bizonytalanságot, valószínűséget fejez ki. Bővebb nyelvi anyag vagy magyarázat híján nem tudjuk, hogy mennyire elterjedt, és milyen egyéb funkciói vannak a szerkezetnek. Azt viszont a (121) példa alapján is meg tudjuk erősíteni, hogy állítmányi funkcióban valamely modális partikulával együtt, feltehetőleg csak mellékmondatban fordul elő a személyjelezett igenév. Mindez egybecseng azzal, hogy a melléknévi igenév a mondatalkotó összetevők rangsorában lejjebb foglal helyett, az igehez képest korlátozottabbak a lehetőségei.

(121) Kam. KarjGr 85

nöḡ mən-t-an ke
 te megy-PRS-2SG mintha
 'te mintha elmennél / talán elmész'

3.4. A melléknévi igenevek és a szóalkotás

Ahogy az összes hanti nyelvjárásban, a déli hantiban is előfordul, hogy melléknévi igeneves szerkezetekből valamely új fogalmat jelölő kifejezés lesz, mely utóbb lexikalizálódik. A szerkezetek alaptagja olyan szemantikailag kiüresült főnév, mely már-már képzőszerű tulajdonsággal rendelkezik. A vizsgált szövegekben *wer* 'munka, dolog', és a *saj* 'hang, zaj' fordul elő nominalizátorként. Néhány példa (122)–(124):

(122) Ts. KV I. 93

χăjes-á ux-əm wet-tə wer.
 hagy-IMP.2SG fej-1SG öl-PTC.PRS dolog
 'Hagyd abba a fejem tetvezését (=lit. fejem ölé dologát)'.
 'Hagyd abba a fejem tetvezését (=lit. fejem ölé dologát)'.

A *saj* 'hang, zaj' utótagú szerkezetek a legkonkrétabban valamilyen cselekvés keltette zajt, hangadást fejeznek ki (123):

(123) Kr. KV I. 227

təw-kemnə kāmattā χăjat ja-tə-saj tə saj-mət-ot.
 az-után kintről ember jön-PTC.PRS-zaj ím hangzik-MOM-PST.3SG
 'Aztán kintről felhangzott egy ember jövetelének zaja'.

Az absztrahálódás egy következő fokán a szerkezet alkalmas bármely, hangadással együtt járó cselekvés/történés jelölésére (124):

(124) DN KV I. 18

enə-pe up-ăt wöŷət-əm saj sət.
 nagy-DER sógor-3SG kiált-PTC.PST zaj hallatszik.PRS.3SG
 'Legidősebb sógora kiáltása hallatszik'.

Figyelemre méltó, hogy a lejegyző szinte kivétel nélkül egybeírta a participiumot az utótaggal: *tăχrăŋ kečəŋ χoj səylătəsaj* 'páncélos, késes férfi zörgése' (KV I 16), *čăwəw wöŷtəsaj* 'nyúl sikoltása' (KV I. 54), *tuntə mənčəsaj* 'nyírkéreg recscsenése' (KV I 218), *jewət'ətə saj* 'lövés zaja' (KV I. 196)

A keleti és északi hanti nyelvjárásokban a *tăyi* ~ *tăya* 'hely' szóval alkotott szerkezetekben végbement a cselekvés helye > a cselevés ideje > cselekvésnév változás, azaz a 'hely' jelentésű utótag is nominalizátori szerepet tölt be. (Csepregi 2008, Sipos 2018). A vizsgált déli hanti szövegekben előforduló hat esetben viszont, amikor az igenévhez *tăχj* utótag kapcsolódik, mindig konkrét helyre utaló szerkezetet találunk, (125)–(126):

(125) Kr. KV I. 206

wər-em mən-tə tāχāj-a sūmət nərəm et.
 vér-1SG megy-PTC.PRS hely-LAT nyírfa vessző megjelenik.PRS.3SG
 'Azon a helyen, ahol kifolyik a vérem, nyírfavessző hajt ki (=lit. vérem
 menő helyre nyírfa vessző megjelenik)'

(126) Kr. KV I. 187

t'əw kemnə nəŋ wə-tə tāχê tə ājat-ət.
 az után nő vesz-PTC.PRS hely ím megtalál-PST.3PL
 'Azután megtalálták az a helyet, ahol feleséget lehet szerezni (=lit. aztán a
 nő vevő helyet megtalálták)'

Lehetséges, hogy a korpusz véges volta miatt nem találtunk *tāχj* utótagú cselekvésneveket. Szintén csak Karjalainen nyelvtani feljegyzései között fordul elő az *āt* 'dolog, tárgy' utótagú szerkezet, a szövegekben nem: Ts. *wertə āt* '(most folyó) munka, feladat', *werəm āt* '(elvégzett) munka, dolog' (KarjGr 59). Ezzel az összes hanti nyelvjárásban széles körben használatos módszerrel nemcsak elvont főneveket lehet létrehozni. Így keletkeztek foglalkozásnevek a 'nő', 'férfi' utótagú szerkezetekből, szerszámnevek a 'fa', 'vas' utótagú szerkezetekből, intézménynevek a 'ház' utótagú szerkezetekből, stb. Ez a jelenség számos alkalommal kutatás tárgya volt, l. többek között Faludi 1948: 19–20, Csepregi 1978: 36–43, Schmidt 2006: 75–78. Ilyen lexikalizálódott szerkezeteket nem találunk a déli hanti mesékben, aminek oka valószínűleg a mese műfaja. De ebbe az irányba mutatnak a következő szókapcsolatok (127)–(129):

(127) Kr. KV I. 197

nūlā wer-tə χuj
 kanál csinál-PTC.PRS férfi
 'kanálkészítő férfi'

(128) Ts. KV I. 114

χūr jāχ-tê χuj
 erdő jár-PTC.PRS férfi
 'vadász (=lit. erdő járó férfi)'

(129) Kr. KV I. 223

put māt-tê imə
 fazék főz-PTC.PRS asszony
 'szakács (=lit. fazék főző asszony)'

A melléknévi igenév adnominális funkciójából következően közel áll a melléknévhez. Néhány esetben megtörtént a szófajváltás, a valahai igenevek melléknévekként lexikalizálódtak: *mostê* 'szükséges', *mosəm* 'kedves, szeretett', *potəm* 'fagyott, fagyos', *sorəm* 'száraz'.

4. Határozói igenév – konverbum

A határozói igenév (konverbum) képzője *-men*. Nem toldalékolható, az egyetlen kivétel az, amikor állítmányi helyzetben az alany számával megegyező számjelet vesz föl (l. (141) mondat). Mivel személyvégződés nem járul hozzá, a határozói igenév ágense általában megegyezik a mondat alanyával.

4.1 A konverbum határozóként

A határozói igenév a mondatban a leggyakrabban az igét módosítja, azaz az állítmány bővítménye, és módhatározói szerepet tölt be (130):

- (130) Ts. KV I. 90
wərtə wojə kəŋč-men jəŋŋ-ot, pəytə wojə kəŋč-men jəŋŋ-ot.
 vörös vad keres-CNV jár-PST.3SG fekete vad keres-CNV jár-PST.3SG
 'Vörös vadra vadászva járt, fekete vadra vadászva járt'.

- (131) DN KV I. 59
mā nināt uχ-sōχ-tān-ewə kātta-men jəŋk-á jewət-t-ám.
 én ti(2).ACC fej-szőr-2DU-ABL fog-CNV víz-LAT dob-PRS-1SG
 'Én titeket hajatoknál fogva vízbe doblak'.

Állapothatározó is lehet (132):

- (132) Ts. KV I. 92
jəγ-pāχ-āt joχāt tūŋk-á eχāt-men t'ot.
 atya-fi-3SG új szög-LAT akaszt-CNV áll.PST.3SG
 'Bátyja íja szöggre akasztva állt'.

A (133) passzív finit igét (*jəw-áj-em*) tartalmazó mondatot elméletben két tőmondatra bonthatjuk: *jáj-en-nə səŋk-áj-em* 'bátyád által üttetem' és *jáj-en-nə wet-tá jəw-áj-em* 'bátyád által megölni szándékozatom' azaz, a bátyád úgy akar engem megölni, hogy agyonver.

Ezek szerint a *jáj* 'bátya' mind az igenévnek, mind az állítmánynak az ágense, de a passzív szerkezetből adódóan a mondat grammatikai alanya 1SG.

- (133) Ts. KV I. 95
jáj-en-nə səŋk-men wet-tá jəw-áj-em.
 báty-2SG-LOC üt-CNV öl-INF jön/készül tenni vmit-PASS-1SG
 'Bátyád le akar ütni engem (=lit. bátyád által ütve megölni szándékozatom)'.

Az infinitivusok és a participiumok kapcsán is szóba került, hogy cél (és ok-)határozó gyakran kerül az ige utáni helyzetbe (l. (3)–(4) mondatok). A (134) mondatban szereplő konverbumot is értelmezhetjük okhatározónak:

(134) Kr. KV I. 209

mān weγ-em χōt-ot t'āt'asə-men.
 én erő-1SG elfogy-PST.3SG harcol-CNV
 'Az erőm elfogyott a harcban'.

Egyidejű időhatározóként vagy okhatározóként is felfogható a (135) mondatbeli szerkezet:

(135) Kr. KV I. 190

moχ jōχāt' pe'ā nər-men kōr-ət morej-tā jə-tət.
 gyerek haza felé fut-CNV láb-3SG eltör-INF kezd-PRS-3SG<SG
 'A gyerek haza felé futván lábát törni kezdi (majdnem eltöri)'

Előidejű időhatározó:

(136) Kr. KV I. 243

māχat nūt wer-men kātñ-ā mən-əw.
 korábban eskü csinál-CNV kettő-LAT megy-PST.1PL
 'A múltkor esküt téve elváltunk'.

(137) DN KV I. 62

tāpət kem ut-men χātañ-ət neη-et wə-tā ti mən-ət.
 hét mennyiség van-CNV tatár-PL nő-3SG vesz-INF ím megy-PST.3PL
 'Miután egy hetet eltöltöttek, a tatárok elmentek feleséget szerezni'.

A keleti hanti nyelvjárásokban a cselekvés befejezését főnévi igenév + valamilyen befejezést jelentő fázisige kapcsolata fejezi ki. A déli hantiban *ječə-* 'befejez' *tər-* 'elkészül' igék bővítménye határozói igenév (138)–(139):

(138) Sav. KV I. 169

te-tā t'ə oməst-aj-γən,
 eszik-INF ím leültet-PST.PASS-3DU
tew-men t'ə ječə-γən, pāχ jās-t-ət.
 eszik-CNV ím befejez-PST.3DU fiú mond-PRS-3SG<SG
 'Leültették kettejüket enni, amikor az evéssel elkészültek, a fiú mondja'.

(139) DN KV I. 19

tew-men jãnt'-men tər-m-itát kemnə
 eszik-CNV iszik-CNV elkészül-PTC.PST-3PL után
untp-ât jãstə-tà jəw-ot.
 anyós-3SG beszél-INF kezd-PST.3SG
 'Miután befejezték az evést-ivást, anyósa beszélni kezdett'.

Karjalainen nyelvtani feljegyzései alapján úgy tűnik, hogy a perfektiválás egy módja a CNV + *ječə-* szerkezet: *kāwər-men ječ-ot* 'felforrt (=lit. főve elkészült)', *jont-men ječ-ot* 'meg van varrva (=lit. varrva elkészült)' (KarjGr 98). A *taj-* 'tart, birtokol' igével alkotott határozói igeneves szerkezetnek duratív jelentése van: *ettitə-men taj-e* 'tartsd szemmel (=lit. nézve tartsd)' (KarjGr 98). A szerkezet eredetének tisztázása további kutatást igényel. Nem kizárható valamely törökségi nyelvnek a hatása.

4.2. A konverbum állítmányként

Konverbumokkal véges ige nélküli mondatban is lehet találkozni, melyekben a névszói állítmány funkcióját töltik be (140):

(140) DN KV I. 2

jəy-pǎχ-χət-ám mǎjə χot-esən toγər-men?
 atya-fi-DU-1SG miért ház-2DU zár-CONV
 'Bátyáim, miért van a házatok zárva?'

Ha az alany többes számú, egyeztetődik az állítmánnyal, azaz a konverbum is felveszi a számjelet (141):

(141) DN KV I. 23

kim tiwət-m-et-nə
 ki kimegy-PTC.PST-3SG-LOC
up-t-ât χot-t-at uχ-pərt-á χōmpleŕ'tə-men-ət.
 sógor-PL-3PL ház-PL-3PL fej-mög-LAT fordít-CNV-PL
 'Amikor kiment, [látta, hogy] sógorainak a házai fel vannak fordítva'.

5. Feltételes igenév

A feltételes igenév megléte a déli hanti nyelvjárásokat a keletiekkel kapcsolja össze. Mindkét nyelvjárás csoportban ugyanis egy személyranggal ellátott *-ŋ-* elemű igenév jelöli a protazist, azaz a főmondatbeli finit ige által kifejezett cselekvés feltételét. Az északi nyelvjárásokban ezzel szemben a permi eredetű *ke* partikulát használják.

A feltételes igenevek személyragozásának teljes paradigmáját Karjalainen a DT, a Sav. és a Kam. nyelvjárásokban jegyezte föl (4–5. táblázat). A DT nyelvjárásban a többitől eltérően *-γ-* elemű az igenév képzője, az *-η-* csak a 3SG alakban jelenik meg.

4. táblázat: Feltételes igenév ragozása a DT nyelvjárásban (*seŋk-* 'üt' KarjGr 42)

	Sg.	Du.	Pl.
1.	<i>seŋk-āγ-əm</i>	<i>seŋk-āγ-emən</i>	<i>seŋk-āγ-əw</i>
2.	<i>seŋk-āγ-ən</i>	<i>seŋk-āγ-esən</i>	<i>seŋk-āγ-esən</i>
3.	<i>seŋk-āη-nə</i>	<i>seŋk-āγ-esən</i>	<i>seŋk-āγ-et</i>

5. táblázat: Feltételes igenév ragozása a Sav. nyelvjárásban (*mə-*'ad' KarjGr 63)

	Sg.	Du.	Pl.
1.	<i>məj-āη-əm</i>	<i>məj-āη-mən</i>	<i>məj-āη-əw</i>
2.	<i>məj-āη-ən</i>	<i>məj-āη-ətən</i>	<i>məj-āη-ətən</i>
3.	<i>məj-āη-ə</i>	<i>məj-āη-əγən</i>	<i>məj-āη-ət</i>

A táblázatok tanúsága szerint a személyragok némileg eltérnek a melléknévi igenevekhez járuló, 3. táblázatban bemutatott végződésektől. A participiumi személyragok teljes képzésű magánhangzókkal kezdődnek, míg a feltételes igenevekhez járulók többségükben redukált magánhangzóval. Ez jellemző a finit igék személyragjaira is. Valóban, a feltételes igenév tekinthető korlátozott hatókörű véges igének: bár nem járul hozzá időjel, nem tud utalni a tárgy határozott voltára, de állítmányként funkcionál, még ha mellékmondat állítmányaként is.

A Konda menti Kam. nyelvjárásban viszont azt tapasztalta Karjalainen, hogy a feltételes igenevekhez kétféle személyvégződés járulhat, az egyik redukált, a másik teljes képzésű magánhangzót tartalmaz: *mənāηem* ~ *mənāηəm* 'ha megyek' (KarjGr 84). Ez a kettősség a paradigma egészére vonatkozik. Arról nem kapunk magyarázatot, hogy a két alak jelentésbeli, stilisztikai vagy idiolektusi különbséget takar.

A feltételes igenevet Karjalainen potenciálisnak (Potential) nevezte. Már az ő gyűjtése idejében is kiveszőben volt, kezdte átadni helyét a két finit igét tartalmazó összetett mondatoknak. Két tremjugani (szurguti) adatközlője közül a fiatalabbik az igeneves szerkezet helyett szívesebben használta a *kuntā* 'mikor' kö-

tőszós finit igéjű mondatot (KarjGr 275)⁷. A déli hanti adatközlők közül pedig az alsó demjankai (DT) kapcsán jegyzi meg a gyűjtő, hogy ritkán használja a potenciálist, helyette az orosz eredetű *jesli* 'ha' kötőszóval alkotott, jelen idejű finit igés mondatokat részesíti előnyben (KarjGr 42). Talán nem véletlen, hogy Karjalainen ahol tehetete, feljegyezte a teljes paradigmát. A grammatikai feljegyzések a Sav. nyelvjárásból csak a potenciálisról szólnak (KarjGr 63–64). Ebből megtudhatjuk, hogy a potenciális általánosan elterjedt volt az Irtis vidékén, de inkább csak az egyes számú alakokat használták, a duális és plurális alakokat ritkábban. Aktív és passzív értelmű használat egyaránt előfordult. A passzív használatban az igenév ágense LOC raggal van jelölve: *məj-əŋ-əm* 'ha adok' és *jəŋ-əm-nə mə est-əŋ-əm* 'ha apám elenged engem' (KarjGr 63). Példák a szövegekből:

(142) Kr. KV I. 232

pirə keret-tə nəməs-əŋ-en, pirə mən-ə.
vissza fordul-INF gondol-PTC.CND-2SG vissza megy-IMP.2SG
'Ha vissza akarsz fordulni, menj vissza'.

A (143) mondatbeli feltétel a hanti meséknek gyakori fordulata. A bajba jutott főhős fohászkodik így az égiekhez azt kérve, hogy ha az a sorsa, hogy továbbra is róla szóljon az ének vagy a mese, akkor segítsék meg őt.

(143) Sav. KV I. 170

mə ärət tu-tə xuj ut-əŋ-əm,
én ének hoz-PTC.PRS férfi van-PTC.CND-1SG
moŋt' tu-tə xuj ut-əŋ-əm
mese hoz-PTC.PRS férfi van-PTC.CND-1SG
ŋot mənem ot jəŋt-əŋ.
nyíl én.DAT PROH elér-imp.3sg
'Ha én énekhozó ember vagyok, mesehozó ember vagyok, ne érjen el a nyíl'.

Passzív szerkezetben az igenév ágense LOC raggal van jelölve (144):

(144) Ts. KV I. 114

səŋkə-nə pərt-əŋ-ən te-tə, mənt tew-ə.
isten-LOC parancsol-PTC.CND-2SG eszik-INF én.ACC eszik-IMP.2SG
'Ha isten azt parancsolta neked, hogy megegyél, egyél meg engem'.

⁷ A mai szurguti hantiban a két finit igés mondat mellett használatos a személyragozott participium + *ka* partikulás szerkezet is (*mə mən-t-am ka* 'ha én elmegyek', vö. (120)-(121) mondat). A *ka* partikula valószínűleg kapcsolatban van az északi hantiban használatos, permi eredetű *ke* partikulával (Csepregi 2019: 89).

A feltételes igenévvvel alkotott szerkezetek a reális feltétel kifejezésére szolgálnak, és csak jelen vagy jövő időre vonatkozhatnak. Ez az, amit Karjalainen potenciálisnak nevezett. A múlt időre vonatkozó irreális feltétel, azaz a kondicionális kifejezésére is igenévet használ a déli hanti. Ez a LOC ragos befejezett melléknévi igenév, mely után áll az *ataŋ* módosítószó (145), l. még (92) mondat:

(145) Kam. KarjGr 85

mən atit mən-m-em-n ataŋ
 én egyedül megy-PTC.PST-1SG-LOC PTCL
 'Ha egyedül mentem volna'

5.1. Tagadó igenév?

Talán nem is lehet igenévnnek nevezni, csupán fosztóképzővel ellátott, igéből képzett melléknévről van szó, úgy mint a magyarban (pl. *keze-tlen ember, keletlen kenyér*). Honti is megjegyzi, hogy a déli hantiban csak jelzőként fordul elő a *-ta* fosztóképzővel ellátott ige, pl. *χăt-ta* 'nem meghaló', *pot-ta* 'nem befagyó' (1984: 59). A keleti nyelvjárásokban külön kategória a tagadó igenév, személyvégződés és határozórag is kapcsolódik hozzá, így határozói alárendelésre is alkalmas. A déli (és északi) nyelvjárásokban erről nincs szó. A fosztóképzős ige jelzői funkciójú főnévmódosító. A rendelkezésünkre álló példamondatokban az igenév alanyi és tárgyi bővítménnyel szerepel. Alanyi bővítménnyel (146)-(147):

(146) Kr. KV I. 196

jəntəp pət-ta tuχâr woč-ət-a, jewət'tə-tə səj pit-ot.
 tű átszúr-KAR rözse város-3SG-LAT lő-PTC.PRS zaj támad-PST.3SG
 'Tű [számára] áthatolhatatlan rözsekunyhóba lövés zaja hallatszott'.

(147) Kr. KV I. 224

wəjə jəχăt-ta χow məγ-nə
 állat elér-KAR hosszú föld-LOC
 'állat által elérhetetlen messzi földön'

Tárgyi bővítménnyel (148):

(148) Ts. KV I. 72

otŋ-ət jəχăt-ta enə woš
 kezdet-3SG elér-KAR nagy város
 'vége elérhetetlen nagy város'

6. Összefoglalás

A kutatásban a hanti nyelv mára már kihalt déli nyelvjárásainak igeneves szerkezeteit vizsgáltuk meg. A vizsgálat alapja K. F. Karjalainennak a 19. század végén feljegyzett szöveggyűjtése. A korpusz különlegessége annak véges volta. Bizonyos kérdéseket, melyekre a szöveganyag és a grammatikai feljegyzések nem adnak pontos választ, élő nyelvhasználók híján nem tudunk eldönteni.

Az igenevek mondatbeli szerepe általánosságban megegyezik a többi hanti nyelvjárásban tapasztaltakkal. A déli nyelvjárások rendelkeznek északias és keleties tulajdonságokkal egyaránt. Az északiakkal az köti össze őket, hogy egyikben sem kapcsolódik személyjelölő morféma a jelzői szerepű (vonatkozó mellékmondatnak megfelelő) participiumokhoz. A keleti nyelvjárásokkal közös tulajdonsága pedig a feltételes igenév megléte. A melléknévi igenevek határozóraggal és névutóval ellátott szerkezeteiben a déli nyelvjárások kisebb változatosságot mutatnak, mint a többiek.

Jelen tanulmánynak nem volt témája a több finit igés összetett mondatok megjelenése a déli hantiban, ezzel a kérdéssel másutt foglalkoztam (Csepregi 1996, 1997). Megállapítható, hogy a déli hanti szövegekben is előfordulnak összetett mondatok, melyek kötőszó nélkül vagy orosz eredetű kötőszóval, vagy pedig belső keletkezésű kötőszókezdeménnyel kapcsolódnak össze. Hogy ez a fejlődés hova vezetett volna, nem tudjuk, mert a 19/20. század fordulója után tudomásunk szerint nem jegyezték fel szövegeket a területen. Ahogyan a többi hanti nyelvjárásban, feltehetően a déli dialektusokban is elszaporodtak a nyelv-váltás előtt az orosz hatást mutató mondat szerkezetek.

A grammatikai rövidítések feloldásai:

1	1. személy	LOC	locativus
2	2. személy	MOM	momentán képző
3	3. személy	NEG	tagadószó
ABL	ablativus	ORD	sorszámnévképző
ACC	accusativus	PROH	tiltószó
ADJ	melléknévképző	NEG.PRED	állítmányi értelmű tagadószó
CNV	konverbum	NOM	nominativus
COP	kopula	PASS	passivum /szenvedő igenem
DAT	dativus	PL	többes szám
DU	kettős szám	PRS	jelen idő
FRQ	gyakorító képző	PTCL	partikula
IMP	felszólító mód	PST	múlt idő
INCH	inchoatív képző	PTC.NEG	tagadó igenév
INF	főnévi igenév	PTC.PRS	folyamatos melléknévi igenév
INSTR	instrumentalis	PTC.PST	befejezett melléknévi igenév
KAR	fosztóképző	PTC.CND	feltételes igenév
LAT	lativus	SG	egyes szám

A hanti nyelvjárások rövidítéseinek feloldásai:

Déli hanti:

DN = Felső-Demjanka (adatközlő: Narygin)

DT = Alsó-Demjanka (adatközlő: Tajlakov)

Ts. = Cingala az Irtis mentén

Sav. = Szavodnija az Irtis mentén

Kr. = Krasznojarszk a Konda mentén

Kam. = Kaminszkija a Konda mentén

Irt. = irtisi

Ko. = kondai

Keleti hanti:

V = vahi

Vj. = vaszjugani

Surg. = mai szurguti

Trj. = tremjugani (Karjalainen gyűjtése)

Sal. = szalimi

Északi hanti:

Ni. – nyizjami

Š = serkali

Kaz. = kazimi

Ber. =berjozovi

Sy. = szinjai

O = obdorszki

Gyakran hivatkozott források:

DEWOS= Steinitz 1967–1991

KT = Karjalainen–Toivonen 1948

KarjGr = Karjalainen–Vértes 1964

KV I = Karjalainen–Vértes 1975

PaasGr = Paasonen–Vértes 1965

Irodalom

Ackerman, Farell – Nikolaeva, Irina (2013), *Descriptive typology and linguistic theory: a study in the morphosyntax of relative clauses*. CSLI lecture notes number 212. CSLI Publications, Stanford, California.

Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett (2017), *Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondat szerkezeti változatok*. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakronia 3*, PPKÉ Elméleti Nyelvészeti Tanszék – PPKÉ Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba. 30–62.

Bakó Elemér (1943), *Volni volt*. MNy 39: 79.

- Castrén, M. A. (1849), Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. Nordische Reisen und Forschungen. St. Petersburg.
- Castrén, M. A. – Schiefner, A. (1858), Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. Zweite verbesserte Auflage. Nordische Reisen und Forschungen 6. St. Petersburg.
- Csepregi Márta (1978/1979), Keleti osztják igeneves szerkezetek I–II. NyK 80: 31–53; 81: 273–301.
- Csepregi Márta (1996), Orosz nyelvi hatás a déli osztják szintaxisban. In: Mészáros Edit (szerk.), Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. József Attila Tudományegyetem, Szeged. 60–67.
- Csepregi Márta (1997) Russische Einflüsse in der südostjakischen Syntax. In: S-L. Hahmo et al. (hrsg.), Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Maastricht. 71–77.
- Csepregi Márta (2008), Az osztják TAHI 'hely' szó helye a mondatban. In: Bereczki András et al. (szerk.): Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok 18. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 125–135.
- Csepregi Márta (1998), Egy déli osztják igeneves szerkezet problémái. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.), Elemszerkezet és linearitás. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 65–70.
- Csepregi Márta (2001), Az osztják 'néz' ige jelentésanához. In: Mikola emlékkönyv, Néprajz és Nyelvtudomány XLI/1: 63–68.
- Csepregi Márta (2012a), Akarat, kívánság, képesség, készség kifejezése a szurguti hantiban. In: Per Urales ad Orientem. Iter poliphonicum multilingue. MSFOu. 264: 39–52.
- Csepregi Márta (2012b), Participiális jelzős szerkezetek két hanti nyelvjárásban. NyK 108: 61–94.
- Csepregi Márta (2013) Többfunkciós morféma-kapcsolatok a szurguti hantiban. NyK 109: 91–108.
- Csepregi Márta (2014), Evidencialitás a hanti nyelvjárásokban. In: Havas F. et al. (szerk.), Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére. Segédkönyvek a magyar nyelvészet tanulmányozásához 160. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 99–109.
- Csepregi Márta (2016), Infinitívus a szurguti hantiban. NyK 112: 133–170.
- Csepregi, Márta [Чепреги, Марта] (2017), Сургутский диалект хантыйского языка. ОУИПИИР, Ханты-Мансийск.
- Csepregi Márta (2019), Kontaktusjelenségek az északnyugati szibériai nyelvi areában. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): Nyelvelmélet és kontaktológia 4. PPKE BTK, Budapest – Piliscsaba. 77–102.
- Faludi Ágota (1948), Névszói összetételek az osztjákban. Finnugor Értekezések 10. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Fokos Dávid (1910), Szólásegyezések. Nyr. 39: 93–94.
- Forsberg, Ulla-Maija (ed.) (2018), Matthias Alexander Castrén: Ostiacica. Finno-Ugrian Society, Helsinki.
- Gugán Katalin – Sipos Mária (2017), Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 77–94.
- Haspelmith, Martin (1989), From purposive to infinitive – A universal path of grammaticization. Folia Linguistica Historica 10: 287–310.

- Haspelmath, Martin (1994), *Passive Participles across Languages*. In: Barbara Fox – Paul J. Hopper (eds.), *Voice: Form and Function*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia. 152–177.
- Haspelmath, Martin (1995), *The converb as a cross-linguistically valid category*. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard (eds.), *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds*. Mouton de Gruyter, Berlin. 1–56.
- Honti László (1983), *Alanyi és tárgyias igeragozás a demjankai osztják nyelvjárásban*. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálisztikai Tanulmányok (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére)*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 173–178.
- Honti László (1984), *Chrestomathia Ostiatica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. (1948), *Ostjakisches Wörterbuch, LSFU XI–II*. Helsinki.
- Karjalainen, K.F. – Vértes, Edith (1964), *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. MSFOu. 128. Helsinki.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, Edith (1975), *Südostjakische Textsammlungen*. MSFOu. 157. Helsinki.
- Koškareva, N. B. [Кошкарёва Наталья Борисовна] (1991), *Конструкции с инфинитивными формами глагола в хантыйском языке*. Автореф. диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Сибирское отделение Академии Наук СССР, Новосибирск.
- Koškareva N.B. [Кошкарёва Н.Б.] (2001), *Полипредикативные конструкции с инфинитивными формами глагола в казымском и сургутском диалектах хантыйского и ненецкого языках*. CIFU 9/V: 121–133.
- Koškareva N.B. (2007) [Кошкарёва Н.Б.] *Временные синтетические полипредикативные конструкции с инфинитивными формами глагола в форме местно-творительного падежа в сургутском диалекте хантыйского языка (в сопоставлении со смежными хантыйскими и ненецкими диалектами)*. In: *Сибирский филологический журнал*. №3. Новосибирск, 147–162.
- Kovgan, Je. V. (1991), [Ковган Елена Витальевна] 1991: *Причастные определительные конструкции в западных диалектах хантыйского языка*. Автореф. диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Сибирское отделение Академии Наук СССР, Новосибирск.
- Nikolaeva, Irina (1999), *The Semantics of Northern Khanty Evidentials*. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 88: 131–159.
- Paasonen, Heikki – Donner, Kai (1926), *Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*. LSFU 2. Helsingfors.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (1965), *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*. JSFOu. 66.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (1980), *Südostjakische Textsammlungen I–IV*. MSFOu. 172–175.
- Patkanov, Serafim (1897–1900), *Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie I–II*. St.-Petersburg.
- Patkanov, Serafim (1902), *Irtisi-osztják szójegyzék*. *Ugor Füzetek* 14. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Patkanow, S. – Fuchs, D. R. (1911), *Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte*. *Különlenyomat a Keleti Szemle VII, X–XII. évfolyamaiból*. Budapest.

- Sagal, Kszenyija – Volkova, Anna (2019), Participiális főnévmódosítás a hegyi mariban. In: Bakró-Nagy Marianne (szerk.): Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXX. Uralisztikai tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207–232.
- Schmidt Éva (2006), *Nyelv, nyelvjárás, írásbeliség, irodalom*. Schmidt Éva Könyvtár 2. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Schön, Zsófia (2017), *Postpositionale Konstruktionen in chantischen Dialekten*. Dissertationen der LMU München, Band 15. Universitätsbibliothek Ludwig-Maximilians-Universität, München.
- Sipos, Mária (2018), The nominalizer ТАНИ in four North Khanty dialects. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 42: 187–207.
- Skribnik, Elena (1999), Zum Modusystem im Nordwogulischen (in modum speculativum). In: C. Hasselblatt – P. Jääsalmi-Krüger (Hrsg.): *Europa et Sibiria*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51. Harrassowitz, Wiesbaden. 401–411.
- Skribnik, Je. K. – Kovgan, Je. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1990), О системе причастных определительных конструкций в обско-угорских языках. *CIFU VII/3C*: 296–301.
- Skribnik, Je. K. – Kovgan, Je. V. [Скрибник, Е. К. – Ковган, Е. В.] (1991), Система причастных определительных конструкций в обско-угорских языках. In: Е. И. Убрятова – М. И. Черемисина (ред.): *Языки народов Сибири*. Грамматические исследования. Сборник научных трудов. Наука, Новосибирск. 84–107.
- Skribnik, Elena – Kehayov, Petar (2018), Evidentials in Uralic languages. In: Alexandra Y. Aikhenvald (ed.): *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford. 525–553.
- Steinitz, W. (1967–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, 1–15 Lieferungen. Akademie Verlag, Berlin.
- Vértes Edit (1975), *Hadmenet, nászmenet. Irtisi osztják mesék és mondák*. Vál., ford., utószó, jegyzetek: Vértes Edit. *Népek meséi* 62. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Vértes Edit (1979), *Südosztjakische Epen und Heldenlieder*. *Neohelicon* 6/2: 153–174.
- Vértes, Edith (1985), *Südosztjakische Gebete*. *ALH* 35: 223–265.
- Vértes Edit (1990), *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vértes, Edith (1996), *Ergänzungen aus Karjalainens südosztjakischen Textaufzeichnungen zu seinem postumen Wörterbuch*. *LSFU X*, 3. Helsinki.
- Vértes, Edith (1997a), *K. F. Karjalainens südosztjakische Textsammlungen. Bd. II. Transkription, Phonembestand, allgemeinen Erörterungen*. XI+181 l. *MSFOu*. 225. Helsinki.
- Vértes, Edith (1997b), *Die Mythologie der Uralier Sibiriens*. Egidius Schmalzriedt – Hans Wilhelm Haussig (Hrsg.), *Wörterbuch der Mythologie* 30–31. Lieferung. Klett–Cotta, Würzburg.
- Vértes, Edith (2004), *K. F. Karjalainens südosztjakische Textsammlungen. Bd. III. Kommentare zu den Texten*. *MSFOu*. 247. Helsinki.
- Vértes Edit – T. Lovas Rózsa (1985), *Bevezetés az uráli népköltészetbe (Déli osztják népköltészet)*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ylikoski, Jussi (2003), Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives. – *SKY Journal of Linguistics* 16: 185–237.
- Zaicz Gábor – Csepregi Márta (2004), *Vértes Edit emlékezete*. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 82. Debrecen.

Az evidencialitás és az első személy kapcsolata az udmurt nyelvben

Kubitsch Rebeka

Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Uráli program

The article focuses on the relation between the category of evidentiality and first-person in Udmurt. Evidentiality is the linguistic marking of information source and type. Udmurt has a binary evidential system distinguished in the past tenses. The choices of firsthand and non-firsthand evidential are available in the system.

Analysis has been carried out along the typological parameters: co-occurrence, frequency, interpretation and type of predicate. The research material comprised 73 instances of first-person non-firsthand evidential forms taken from blogs written in Udmurt.

The results show that there is no restriction in Udmurt for the co-occurrence of first-person and non-firsthand evidentiality, nor for the type of predicate they may occur with. With respect to frequency such forms are rare in comparison to firsthand evidential forms. Even though first-person non-firsthand evidential forms have several scopes of use, the semantic content of the speaker's lack of control links them. Also, the content of deferred realization (which is a post-factum inference) can be frequently observed. I propose that in Udmurt the semantic extension of non-firsthand evidentials to lack of control rises through the notion of deferred realization.

Keywords: evidentiality, first-person, lack of control, deferred realization, Udmurt

Kulcsszavak: evidencialitás, első személy, kontrollhiány, késleltetett felismerés, udmurt

A tanulmány az evidencialitás és az első személy kategóriájának kapcsolatát vizsgálja az udmurt nyelvben. A két kategória viszonyát a tipológia vonatkozó paramétereit szerint ismertetem. A cikk főként az első személyű indirekt evidencialis alakokra és ezek értelmezésére fókuszál, de a két kategória közti egyéb összefüggések sajátosságai is bemutatásra kerülnek.¹

¹ Szeretném megköszönni a lektoroknak a tanulmánnyal kapcsolatos hasznos észrevételeiket, javaslataikat.

1. Az evidencialitás

Az evidencialitás az ismeret, információ forrásának nyelvi kifejezése (Aikhenvald 2004: 3; Ekberg–Paradis 2009: 5). Ugyanakkor a vonatkozó szakirodalomban eltérő álláspontok jelennek meg azt illetően, hogy mit értünk az *evidencialitás* kategóriája alatt. Aikhenvald (2004, 2014) szerint az evidencialitás önálló, grammatikai kategória. Munkájában különbséget tesz *grammatikai evidencialitás* és az *evidenciális stratégia* között. Eszerint grammatikai evidencialitásról csak azon nyelvek kapcsán szólhatunk, melyekben az információforrás grammatikailag kódolt, melyekben létezik egy olyan grammatikalizálódott elem, melynek elsődleges jelentése az információforrás kifejezéséhez köthető. Azokban a nyelvekben, amelyekben az ismeret forrása egyéb módokon fejezhető ki (pl. lexikális elemek segítségével, más kategóriák mellékjelentéseként) evidenciális stratégia található.

A tanulmány azt az evidencialitás-felfogást képviseli, mely szerint az evidencialitás az információ forrásának nyelvi jelölése, mely a világ nyelveiben változatos módon fejeződik ki, de grammatikai evidencialitás csak azokban a nyelvekben található, melyekben az információforrás kifejezése grammatikalizálódott.

Az evidencialitáshoz köthető szemantikai kategóriák a világ nyelveiben különféle módokon csoportosulhatnak és különülhetnek el önálló grammatikai elemmel. Ezek a típusok Aikhenvald (2004: 63–64) alapján a következők:

- a) vizuális érzékelés
- b) nem-vizuális érzékelés (hallás, szaglás, tapintás)
- c) következtetés (másként: inferenciális evidencia), mely tapasztalati evidencián vagy eredményen alapul
- d) feltételezés, mely egyéb, nem látható bizonyítékon alapul – ez magába foglalhatja az okfejtést vagy általános tudást is
- e) értesülés (másként reportatív evidencia) (a forrásra való hivatkozás nélkül)
- f) idézés (másként kvotatív evidencia) (a forrás pontos megnevezésével)

Az egyes nyelvek grammatikai evidenciálisrendszerét a tipológia gyakran az alapján csoportosítja, hogy a fent említett szemantikai kategóriák közül mennyi kódolt önálló grammatikai elemmel. Ennek alapján léteznek kis és nagy evidenciálisrendszerek. A kevesebb információforrást elkülönítő nyelvekben több evidenciátípus is ugyanolyan módon jelölt, míg egy nagyobb rendszer esetén ez a jelölés differenciáltabb.

2. Evidencialitás az udmurtban

Az udmurtban az információforrás jelölése grammatikalizálódott és fuzionált a múlt idő jelölésével. Ennélfogva az udmurt kapcsán grammatikai evidencialitásról csak a grammatikai múlt idővel összefüggésben szólhatunk.

A tipológiai leírások alapján az udmurt evidenciálisrendszer a jelölők számát tekintve kevésbé differenciált, melyben az első és nem első kézből származó információt kifejező evidenciális (másként direkt és indirekt evidenciális) különül el önálló grammatikai elemmel (Aikhenvald 2004: 28, Skribnik–Kehayov 2018: 539). Az udmurt szakirodalomban az első kézből származó információt kifejező igeidőre első múltként, a nem első kézből származó információt kifejezőre második múltként is szokás hivatkozni.² Az első és második múlt elnevezés a szintetikus múlt időre utal – az analitikus múlt időkben³ a létige első vagy második múlt idejű alakja utalhat az információforrásra. Az információforrás kifejezése az egész múltidő-rendszerben megtalálható.

Az udmurt szakirodalom nem képvisel egységes álláspontot az első és második múlt viszonyát illetően. A nyelvtani leírások általában a szemtanúság meglétét szokták a két múlt idő közötti választás alapjaként meghatározni (Kozmács 2002: 86; vö. még Kelmakov–Hännikäinen 1999: 182).⁴ Az evidencialitás tipológiája alapján így az első múlt elsősorban a vizuális (és gyakran nem vizuális) érzékelést fejezi ki, míg a második múlt közvetett módon (főleg következtetés, értesülés útján) szerzett információ esetén használatos (Aikhenvald 2004: 28; Tarakanov 2011: 189; Skribnik–Kehayov 2018: 539). Az (1) példa az első múlt idő használatát illusztrálja – ebben az esetben a beszélő maga is jelen van az eseményeknél, vizuális tapasztalattal bír azokról. A (2) példa a második múlt idő számos funkciója közül az értesülés útján szerzett információra példa – a beszélő saját nagyanyja fiatalkori életeseményeiről mások elmondása alapján szerzett tudomást.

(1) vuflower.blogspot.ru; 2014. 10. 06. (utolsó látogatás: 2019. 01. 02.)

Pjatinica-je ortčij-i-zj škola-in.

péntek-ILL tart-Pst1⁵-3PL iskola-INE

‘Pénteken tartották az iskolában.’ (A tanárok napját, amelyen tanárként a bejegyzés szerzője is részt vett.)

² Hagyományosan az első múlt időt praeteritumnak, a második múlt időt perfectumnak is nevezik (Csúcs 1990: 52).

³ Az udmurtban négy analitikus múlt idő található.

⁴ A szakirodalom nem következetes abban a tekintetben, hogy a szemtanúság vagy az elsőkezőség szempontja befolyásolja-e a két igeidő közti választást.

⁵ Az udmurt nyelvi példák glosszázásában az első múlt időt Pst1, a második múlt időt, mely a nem első kézből származó információt kifejező evidenciális, Pst2 jelöléssel látom el.

3. Az evidencialitás és az első személy kategóriája közötti kapcsolat tipológiai megközelítésből

Tipológiai szempontból az evidencialitás és a személy kategóriája közti kapcsolatot elsősorban Curnow (2001, 2002, 2003) és Aikhenvald (2004, 2015) vizsgálta. A nyelvekben a személy és az evidencialitás kategóriája között kölcsönös kapcsolat figyelhető meg – vannak nyelvek, melyekben egy bizonyos evidenciálisjelölő használata meghatározza a személy kategóriájának használatát, míg más nyelvekben egy bizonyos személy csak meghatározott evidenciálisjelölőkkel fordulhat elő (Aikhenvald 2015: 256–258).

A tipológiai kutatások azért fordítanak különös figyelmet az evidencialitás és az első személy kategóriájának kapcsolatára, mivel a beszélő részvétele vagy részvételének hiánya a szóban forgó cselekvésben/állapotban befolyásolhatja az evidenciálisok használatát. A beszélő részvételének legtisztább esete, amikor ő maga az állítás grammatikai alanya. Továbbá a grammatikai evidencialitással bíró nyelvekben a jelölők harmadik és első személyben történő használatát öszevetve számos különbség található. (Curnow 2002: 180)

Curnow (2001) az alábbi paraméterek mentén elemzi az evidencialitás és a személy kategóriájának kapcsolatát: közös előfordulás (*co-occurrence*), gyakoriság (*frequency*), értelmezés (*interpretation*) és a predikátum típusa (*type of predicate*).

Az első személyű alanyokra vonatkoztatva a közös előfordulás arra utal, hogy lehetséges-e az adott nyelvben, hogy bizonyos evidenciálisok első személyben álljanak. Az evidenciálisrendszerekben, ha létezik megszorítás valamilyik személyt illetően, az leggyakrabban az első személyre vonatkozik (Aikhenvald 2004: 219–220), például indirekt evidenciálisok számos nyelvben nem állhatnak első személlyel (Curnow 2002: 181).

A gyakorisági mutató az egyes evidenciálisok első személyben való előfordulásának mennyiségére utal, elsősorban a harmadik személyű alakokhoz viszonyítva.⁶ Például az értesülés révén szerzett információt kifejező evidenciálisok ritkán fordulnak elő első személyben (Curnow 2001: 3).

A predikátum típusa kapcsán vizsgálható, hogy egy nyelvben van-e megszorítás a személy, az evidenciális és a predikátum kombinációját illetően. Például lehetséges, hogy nem vizuális evidenciális kifejező alakok első személyben megjelennek olyan predikátumok mellett, melyek belső állapotot, érzéseket írnak le (kifejezve, hogy a beszélő nem vizuális evidenciával rendelkezik), de más típusú predikátumok mellett nem fordulnak elő.

⁶ Maga Curnow (2002: 181) is megemlíti tanulmányában, hogy ebben a tekintetben a gyakoriság meglehetősen informális értelemben használt, mivel a legtöbb nyelv kapcsán nem rendelkezünk számszerű adatokkal az evidenciálisok és a személyek kombinálódásáról.

Az értelmezés tekintetében az első személyű evidenciális alakokhoz különféle jelentések társulhatnak (Curnow 2002: 187–191). Az első személyű alak megtarthatja megszokott értelmezését, vagyis ugyanazt, mint harmadik személyben (pl. nem vizuális érzékelés), de lehet a harmadik személyű alaktól teljesen eltérő értelmezése. Az eltérő értelmezés jellemzően a beszélő kontrolljához kötődik, például kifejezheti, hogy az alany nem szándékosan (*non-volitionally*) hajtotta végre a szóban forgó tettet. Azt a jelenséget, amikor egy első személyű evidenciálisnak a harmadik személyű alaktól eltérő az értelmezése, a szakirodalom első személy hatásnak (*first-person effect*) is nevezi (Aikhenvald 2015: 259). Lehetséges továbbá, hogy az első és a harmadik személyű alakok értelmezése megegyezik, de az első személyű ezen felül valamilyen többletjelentéssel bír. Erre jó példa, amikor egy vizuális evidenciális első személyben nem csupán a szemtanúságot fejezi ki, hanem arra is utal, hogy az alany szándékosan hajtotta végre a szóban forgó cselekedetet. Ezen felül vannak nyelvek, melyekben az első személyű evidenciális alak csak a pragmatikai értelmezés tekintetében mutat a harmadik személyűtől eltérő használatot. Például a katmandui néváriban (sino-tibeti nyelvcsalád) a beszélő a kvotatív jelölővel hangsúlyozhatja, hogy saját, korábban elmondott állítását igaznak tartja (Curnow 2002: 191).

A nem vizuális érzékelés útján, nem első kézből származó információt kifejező, illetve a reportatív evidenciálisok első személyben gyakran a szándékosság, kontroll hiányát vagy mirativitást⁷ fejeznek ki (Aikhenvald 2015: 259; Curnow 2001). A szándékosság hiányának jelentéstartalma csak első személyű kontextusban lehetséges (Curnow 2003: 42–43). Ahhoz, hogy egy cselekvésről a beszélő megállapíthassa, hogy nem volt szándékos, pontosan ismernie kell az ágens szándékait. A beszélő igazán csak saját intenciójával lehet tisztában és csak egy olyan eseményről jelentheti ki, hogy nem volt szándékos, melyet ő maga hajtott végre.

Ehhez kapcsolódik a különbségtétel azon esetek között, amikor a beszélő nem szándékosan cselekedett és ezt a cselekvés végrehajtása közben felismerte, vagy pedig csak később jön rá, gyakran a következtetés folyamatán keresztül, hogy korábban egy nem szándékos tettet vitt véghez (Curnow 2003: 47). Habár a vonatkozó szakirodalom szó szerint nem említi, mégis úgy vélem, hogy utóbbi eset szoros kapcsolatot mutat az ún. késleltetett felismeréssel/realizációval (*deferred realization*). A késleltetett felismerés egy post-factum következtetés egy olyan esemény kapcsán, amelynek a beszélő szemtanúja volt, vagy legalábbis lefolyásánál jelen volt, de valamilyen oknál fogva csak később döbben rá, hogy

⁷ A mirativitás (*mirativity*) az információ újszerűségének, meglepő mivoltának nyelvi jelölése (DeLancey 1997: 33). A mirativitás jelentéskörébe sorolják továbbá még a felismerést (*realization*) is (vö. Aikhenvald 2012). Ugyanakkor Mexas (2016) szerint a mirativitás központi jelentése az információ felismerésére/realizálása. Minden további jelentéstartományt ebből a központi jelentésből vezet le.

mi történt pontosan (Aikhenvald 2012: 468). Az újonnan megértett információ így váratlan és meglepő lehet (Aikhenvald 2012: 471). Vagyis látható, hogy a késleltetett felismerés szoros kapcsolatban áll az inferencialitással (mivel következtetési folyamatokat foglal magába) és a mirativitással is (mivel a felismert információ meglepő lehet), egyfajta átmenetet képez a két kategória között.

Az akaratlanság és a mirativitás közti összefüggésekre a tipológiai szakirodalom is felhívja a figyelmet. Curnow (2003: 52–53) szerint az indirekt evidenciálisok jelentéskiterjedése az akaratlanságra a váratlanság képzetén keresztül lehetséges. Az olyan rendszerekben, amelyekben az indirekt evidenciálisok mirativitást is kifejezhetnek, vagyis a tudáshoz, információhoz kötődő előzetes elvárásokhoz kapcsolódnak, direkt kapcsolatot látnak az (indirekt) evidenciálisok első személyben megfigyelhető használatával (Aikhenvald 2015: 259). Az indirekt evidenciálisok első személyű használata a nem szándékosság kifejezésére valószínűleg ahhoz a nyelveken átívelő metaforához kapcsolódik, melyben a látás fogalma a tudás fogalmához kapcsolódik (Curnow 2003: 49) (vö. A TUDÁS LÁTÁS – KNOWING IS SEEING). Az indirekt evidenciálisok révén kódolt közvettség (vagyis a vizuális közvetlenség hiánya) kapcsolatba hozható a mentális értelemben vett közvetlenség hiányával, mely összefüggésbe hozható az indirekt evidenciálisok különféle jelentéskiterjedéseivel, mint a mirativitás, kontrollhiány vagy episztemikus modalitás.⁸

A következtetés és a kontrollhiány közti összefüggéseket illetően a tipológia az inferencialitás használatát korlátozottnak tartja a nem szándékos cselekvések kifejezésére (Curnow 2003: 53). Ezt arra alapozza, hogy a tipológiai kutatások nem találtak példát arra, hogy egy szigorúan inferenciális értelemben használt evidenciális (pl. differenciáltabb evidenciálisrendszerekben) első személyben olyan esetekben is akaratlanságot fejezzen ki, amelyek nem foglalnak magukba következtetési folyamatokat. Erre alapozva tartja Curnow (2003) a váratlanság képzetén keresztül lehetségesnek az indirekt evidenciálisok jelentéskiterjedését a nem szándékos cselekvések kifejezésére és nem az inferencialitás képzetének kiterjesztése révén.

4. Módszertan és vizsgálati anyag

A kutatás korpuszadatokra épül, a vizsgálati anyagot 73 első személyű indirekt evidenciális alakot tartalmazó mondat és ezek szöveggörnyezeté adta. A vizsgált mondatok udmurt nyelvű blogokról származnak. A mondatok (és azt tartalmazó szövegek) kiválasztása véletlenszerűen történt, az online Udmurt corpus⁹ kereső-

⁸ Vö. a nem érzékelés és a nem tudás/megértés közti leképzés (Tolcsvai 2013: 221).

⁹ Az online Udmurt corpus (<http://web-corpora.net/UdmurtCorpus/search/>) 7,3 millió tokent tartalmaz. A korpusz három alkorpuszból áll: 91%-a újságnyelvi szövegeket tartalmaz, 3%-a nonfiktív szövegekből épül fel (az Új Testamentum udmurt fordításából és

jének segítségével. A blogszövegek vizsgálatát indokolja, hogy műfajuknál fogva közelebb állnak az udmurt beszélt nyelvi változathoz, mint az egyéb udmurt nyelven elérhető szövegtípusok (pl. publicisztikai szövegek, melyek a standard nyelvváltozatban íródnak és erősen szerkesztettek). A kutatási anyag tizenkét blogról származik, tehát a kapott adatok tizenkét ember nyelvhasználatáról adnak képet. Továbbá az adatok csaknem fele egyetlen beszélőtől származik.¹⁰

Az első személyű evidenciális alakokhoz társítható értelmezési lehetőségeket egyrészt a kontextus részletes vizsgálatával, másrészt anyanyelvi adatközlő segítségével azonosítottam. Ehhez a tipológia ezen témában megfogalmazott szempontjait (vö. 3. pont) vettem figyelembe. Ezek alapján vizsgáltam, hogy az első személyű, második múlt idejű alak utal-e az információforrásra, amennyiben nem, megjelenik-e a szándékosság hiánya az adott beszédhelyzetben. Továbbá figyelembe vettem, hogy megjelenik-e a beszélő késleltetett felismerése vagy sem.

A késleltetett felismerés szemantikai tartalmát nem minden esetben könnyű meghatározni, annak ellenére, hogy a tipológiai szakirodalomban definiálják a jelenséget (vö. post-factum következtetés), mivel a vizsgálati anyagban az indirekt evidenciális alakok olyan folyamatok leírásában is megjelennek, melyek természetüknél fogva csak utólag tudatosulhatnak a beszélőben (pl. elaludni, álmodni). A vizsgálat során csak azokat az eseteket kategorizáltam késleltetett felismerésként, melyekben a beszélő valamilyen evidencia alapján következtet az általa végrehajtott cselekvésre. Ennélfogva az 'elaludtam', 'álmodtam' típusú használathoz nem társítottam a késleltetett felismerés szemantikai tartalmát.

5. Az első személy és az evidencialitás kapcsolata az udmurtban

A fejezet először egy rövid áttekintést ad az udmurt első személyű evidenciális alakok morfológiai felépítéséről, majd a tipológiai kutatásokban is alkalmazott szempontok (együttes előfordulás, gyakoriság, értelmezés, predikátumtípus) szerint bemutatja az első személy és az evidencialitás kapcsolatát. A korábban ismertetett paramétereken kívül kitérek az egyes és többes számú első személyű evidenciális alakok előfordulásában, használatában mutatkozó eltérésekre is.

wikipedia cikkekből). A harmadik alkorpusz, az elemzéshez használt blogszövegek a teljes korpusz 6%-át teszik ki.

¹⁰ Ennek oka, hogy míg 2014 körül divatos volt udmurt nyelvű blogokat írni, mára ez a lendület alábbhagyott, így egyre kevesebb friss bejegyzés születik. Mivel az említett beszélő a mai napig aktívan ír, blogjából több bejegyzés került be a véletlenszerűen összeállított kutatási anyagba.

5.1 Az első személyű első és második múlt idejű alakok morfológiai felépítése

Az udmurt nyelvben az igék tótani szempontból két csoportra oszthatók. Az első csoportba azok az igék tartoznak, melyeknek főnévi igenévi alakjában az infinitívusz képzője előtt *-j* szerepel, míg a második csoportba azok az igék sorolhatók, melyekben ugyanebben a pozícióban *-a* található (Kozmács 2002: 14). Az első múlt idejű első személyű alakok morfológiai felépítése a *mijnij* 'menni' és az *užanj* 'dolgozni' igék esetében a következőképpen néz ki:

I.	<i>mijn</i>	<i>-i</i>		<i>mijn</i>	<i>-i</i>	<i>-mj</i>
	megy	-PST1[1Sg]		megy	-PST1	-1Pl
II.	<i>uža</i>	<i>-j</i>		<i>uža</i>	<i>-mj</i>	
	dolgozik[PST1]	-1Sg		dolgozik[PST1]	-1Pl	

Az első csoportba tartozó igékben, egyes szám első személyben csak a múlt idő jele szerepel, míg a második csoportba tartozó igékben a puszta igetűhöz járul az első személy ragja (a többi személyben is ugyanilyen módon képezik az első múlt idejű alakokat).

A második múlt idejű első személyű alakjainak felépítése összetettebb képet mutat:

I.	<i>mjni</i>	<i>-šk</i>	<i>-em</i> ¹¹		<i>mjni</i>	<i>-šk</i>	<i>-em</i>	<i>-mj</i>
	megy	-SK	-PST2		megy	-SK	-PST2	-1Pl
II.	<i>uža</i>	<i>-šk</i>	<i>-em</i>		<i>uža</i>	<i>-šk</i>	<i>-em</i>	<i>-mj</i>
	dolgozik	-SK	-PST2		dolgozik	-SK	-PST2	-1Pl

Történetét tekintve a második múlt idejű alakok nominális eredetűek, a befejezett melléknévi igenévi alakokra vezethetők vissza (a harmadik személyű második múlt idejű alakok homonimák a befejezett participiummal). (Bartens 2000: 202–203).

A *-šk* képző a paradigmában kizárólag az első személyű alakokon jelenik meg. A mai udmurtban a képző számos funkcióval bír, ezek közül leggyakoribb a reflexiválás és intranszitiválás. Kozmács (2008: 175–176) szerint a képző a kontrollhiány kifejezésére nyomult be a paradigmába.

¹¹ A morfológiai felépítés ismertetéséhez az első személyű, második múlt idejű alakok glosszázása Kozmács (2002: 169) alapján történt. Ugyanakkor saját nyelvi példáim glosszázásában a *-šk* képzőt a második múlt idő *-m* elemével egyes számban Pst2.1Sg, többes számban a *-mj* birtokos személyjellel együttesen Pst2.1Pl jelöléssel látom el. A *-šk* képzőről bővebben ld. Kozmács (2002).

5.2 Az első személy és az evidencialitás kapcsolata az udmurtban

Ahogy korábban említettem, a tipológiai kutatásokban megjelent szempontok közül az első személyű, indirekt evidenciális (vagyis az első személyű, második múlt idejű) alakok értelmezésére fókuszálok, mivel az ilyen alakok tendenciaszerűen a harmadik személyű evidenciális alakoktól eltérő jelentéseket vesznek fel az egyes evidenciálisrendszerekben (vö. 3. pont). Ugyanakkor röviden ismertetem megállapításaimat a két kategória közötti egyéb összefüggéseket illetően is.

5.2.1 Együttes előfordulás

Az együttes előfordulás tekintetében elmondható, hogy mind első, mind második múlt időben lehetséges az első személyű alakok képzése. Ahogy a 3. pont taglalta, tipológiai szempontból, ha egy evidenciálisrendszerben van megszorítás a személy kategóriáját illetően, az általában az első személyre vonatkozik (vö. Aikhenvald 2004). Az udmurtban nincs megszorítás a személy kategóriáját illetően. A komiban viszont, melyben az udmurthoz több szempontból is hasonló evidenciálisrendszer található (a múlt idő jelölésével fuzionált kettős rendszer), az első személyű második múlt idejű alakok csak nyelvjárási jelenségként, szórványosan jelennek meg (Leinonen 2000: 429).

5.2.2 Gyakoriság

Gyakorisági szempontból megállapítható, hogy a második múlt idejű első személyű alakok a harmadik személyűekhez viszonyítva ritkák, tekintve, hogy egy meglehetősen szűk jelentésmezőt fednek le (vö. 5.2.3 pont). Egy korábbi kutatás alapján, melynek tárgya 1110 második múlt idejű igealak és ezek funkciója volt, mindössze 38 állt első személyben (~3,4%) (Kubitsch 2018). A használat gyakoriságát szintén csökkenti, hogy habár a standard nyelvváltozat szerint bizonyos esetekben a második múlt idő használatos (pl. nem szándékosan végrehajtott cselekvéseknél), a tényleges nyelvhasználat azt mutatja, hogy ezekben az esetekben is sokszor az első múlt idejű alak szerepel (vö. (7) példa). Feltételezhető, hogy az egyéni preferencia, illetve a nyelvjárásbeli különbségek szintén befolyásolják az első személyű indirekt evidenciális alakok előfordulásának gyakoriságát.¹²

¹² A blogszövegek vizsgálata során kirajzolódik, hogy egyes bejegyzők nem szándékos cselekvések esetén első személyben következetesen a második múlt idejű alakokat használják, míg mások az első múlt idejűeket. Feltételezhető továbbá, hogy a déli nyelvjárást beszélők nagyobb mértékben használják a második múlt idejű első személyű alakokat (vö. Kubitsch–Németh 2018).

5.2.3 Értelmezés

Az értelmezési lehetőségeknél a második múlt idejű igéket taglalom részletesebben. Ezen alakok tárgyalásánál a vonatkozó szakirodalom különféle jelentéseket ad meg. Ezek alapján az első személyű, második múlt idejű igék véletlenszerűséget, a szándékosság, a tudatosság és kontroll hiányát,¹³ továbbá mirativitást fejezhetnek ki az adott cselekvésre vonatkozóan (Siegl 2004: 138; Kozmács 2008: 176; Skribnik–Kehayov 2018: 542). Látható, hogy ez összhangban van a tipológia megállapításai-val: Curnow (2002, 2003) is elősorban a szándékosság hiányát (*non-volitionality*) hangsúlyozza az első személyű indirekt evidenciális alakok esetében. Ezekben az esetekben a cselekvés gyakran valamilyen nemkívánatos eredménnyel is jár.

Az alábbi példákban bemutatom az eddigi szakirodalomban ismertetett értelmezési lehetőségeket, továbbá amellet érvelek, hogy az első személyű indirekt alakok jelentése – annak ellenére, hogy a fent említett változatos funkciók kétségtelenül megtalálhatók a vizsgálati anyagban – pontosabban és letisztultabban leírható a kontrollhiány és a késleltetett felismerés szemantikai tartalmával.

Az alábbi példák a tudatosság és szándékosság hiányát mutatják be. Az (5) példában a megnyilatkozó egy ismerőse haláláról értesül. A hír rendkívül megrázza és ahogy hazafelé tart útközben az elhunytól gondolkodik. Hazaérkezvén veszi észre, hogy gondolkodás közben véresre harapdálta a száját. A (6) példában bejegyző és társai kimentek egy fesztiválra, de mivel későn érkeztek, a legérdekesebb programokról már lemaradtak. A példákban az igék második múlt időben állnak, mivel az érzékelő nem tudatosan harapta ki a száját (5), és az érdekes programok kihagyása sem szándékosan történt (6).

(5) muketulon.tumblr.com; 2015. 12. 14. (utolsó látogatás: 2018. 09. 12.)

Dor pal-am vuj-sa vala-j, imdur-jos-me
 otthon PP-ILL.POSS.1SG érkezik-CVB ért[PST1]-1SG ajak-PL-ACC.POSS.1SG
kurtčijl-sa vir potti-škem¹⁴ ini šuj-sa.
 harapdál-CVB vér kivisz-PST2.1SG már hogy
 'Hazafelé érkezve vettem észre, hogy az ajkaim már véresre harapdáltam.'

¹³ Sajnálatos módon a tipológiai szakirodalom nem taglalja, hogy pontosan hogyan különül el egymástól a tudatosság (*lack of conscious*), a kontroll (*lack of control*) és a szándékosság hiányának (*non-volition*) jelentéstartalma.

¹⁴ Az (5) példában egy ún. páros ige szerepel: *kurtčijl-sa pottinj* (harapva kivisz) 'kiharap'. Az udmurt nyelvben (és a Volga-Káma nyelvcsalád más nyelveiben is) nagy számban használatosak az ún. páros igék. A páros igék egy határozói igenévből és egy finit igéből állnak. A finit ige a modifikátor szerepét tölti be, ezen felül aspektuális és akcióminőséghez köthető tartalmakat is kifejezhet. A páros igék esetében az ige eredeti jelentése különböző mértékben jelenik meg. Ugyanakkor nem szabad összekeverni a páros ige szerkezeteket azokkal az esetekkel, amikor az igenév és a finit ige között ténylegesen határozói viszony áll fenn. (Horváth 2010) A vizsgálati anyagban több olyan eset is szerepel, ahol a páros ige modifikátora áll második múlt első személyben.

(6) vuflower.blogspot.ru; 2016. 02. 14. (utolsó látogatás: 2018. 08. 31.)

Samoj tunsjko-ze mi kelti-škemmi-a mar-a
 SUPL érdekes-ACC.POSS.3SG mi **hagy-PST2.1PL-Q** mi-Q
ber vu-on(n)-amj.

későn érkezik-NMLZ -INE.POSS.1PL

'A legérdekesebbet kihagytuk, vagy mi, mivel későn érkeztünk.'

Itt érdemes megjegyezni, hogy a második múlt idejű alakoktól eltérően az első múlt idejűek nem hordoznak többletjelentést első személyben, vagyis nem tesznek utalást arra, hogy az alany kifejezetten szándékosan hajtott volna végre a szóban forgó cselekvést. Ezt illusztrálja a (7) példa, melyben az 'elfelejteni' ige, mely első személyben tipikusan második múlt időben szokott állni (lévén a felejtés nem tudatosan megy végbe), mégis első múlt időben szerepel.

(7) udmurto4ka.blogspot.ru; 2015. 08. 14. (utolsó látogatás 2018. 11. 19.)

Tunsjko p̄esa, vot toľko nim-ze vunet-i.
 érdekes színdarab PTC csak név-ACC.POSS.3SG **elfelejt-PST1.1SG**

'Érdekes színdarab, csak a nevét felejtettem el.'

Habár a tipológia az első személyű indirekt evidenciális alakok jelentését a nem szándékosan végrehajtott (*non-volitional*) cselekvések kifejezésével azonosítja, az udmurtra vonatkozó szakirodalom korábbi megállapításai (vö. a kontroll hiánya mint értelmezési lehetőség) és a vizsgált anyag alapján számos olyan eset található, amikor az első személyű második múlt idejű alak használata nem az intenció, szándékosság hiányával magyarázható, hanem azzal, hogy az alany egy olyan helyzetbe vagy állapotba került, amelyet nem tudott befolyásolni. Ez látható a (8) példában, melynek kontextusában a bejegyző arról ír, hogy sokfelé utazik a nyáron, de jobb szeretne több időt otthon tölteni a családjával. Ahogy a példamondatban is olvasható, az öccsével viszont tíz napot élt együtt egy táborban, aki már azt megelőzően nagyon hiányzott neki. A (9) példát tartalmazó bejegyzésben a beszélő egy gasztronómiai fesztiválra látogat. Nem bánta meg, hogy részt vett a rendezvényen, csupán egyetlen dolgot: az elektronikus zenére már ráunt, viszont a fesztiválon elsősorban az szőlt.¹⁵ A valaki iránt érzett vágyakozás, illetve valamire való ráunás esetében a második múlt idejű alakok, meglátásom szerint, nem a szándékosság hiányát fejezik ki, hanem azt, hogy az alany nem tudja befolyásolni azokat a folyamatokat, amelyeknek a részese.

¹⁵ Az udmurtiai fesztiválokön kifejezetten gyakori az elektronikus zene.

- (8) muketulon.tumblr.com; 2014. 08. 26. (utolsó látogatás: 2018. 11. 25.)
Noš vjn-ijnim 10 nunal čoš ul-i Šundikar-ijn,
 de öcs-INST.POSS.1SG 10 nap együtt lakik-PST1[1SG] Sundikar-INE
so-leš mežmi-škem ik vjl-em.
 ő-ABL vágyakozik-PST2.1SG PTC van-PST2.3SG
 'De az öcsémmel tíz napot laktunk együtt Sundikarban (tábor), ő is hiányzott már nekem.'
- (9) marjamoll.blogspot.ru; 2014. 07. 21. (utolsó látogatás: 2018. 08. 17.)
Odig-ez gine, mon elektronikjos-leš žadi-škem iini.
 egy-ACC csak én elektronikus.zene-ABL ráun-PST2.1SG már
 'Csak egyet (sajnáltam), az elektronikus zenére már ráuntam.'

Az alakok értelmezési lehetőségei között megjelenik továbbá a mirativitás, ezen belül is a késleltetett felismerés¹⁶ szemantikai tartalma, vagyis mikor a beszélő utólag döbben rá, általában következtetés révén, hogy egy esemény lefolyásánál jelen volt (vö. 3. pont). Ez a jelentéstartalom a második múlt idejű, harmadik személyű alakok esetében is lehetséges.¹⁷

Ez látható a (10) példában, amelyben a bejegyző családjához egy rokonuk megy látogatóba. Amikor a rokon odaér hozzájuk, akkor jön rá, hogy útközben bogáncsok ragadtak végig a ruhájára.

- (10) muketulon.tumblr.com; 2014. 11. 10.; (utolsó letöltés: 2018. 07. 17.)
Tiini uk kopak ługi lakišk -em bord-am!
 hát PTC teljesen bogáncs ragad -PST2.3SG oldal-ILL.POSS.1SG
 'Hát teljesen rám ragadtak a bogáncsok!'

A késleltetett felismerés a vizsgálati anyag 58%-ában (42 példa) található meg (vö. 1. diagram). A jelentéstartalom első személyű második múlt idejű alakoknál való megjelenésére tipikus példa az 'elfelejteni' ige,¹⁸ hiszen ebben az esetben az érzékelő, annak ellenére, hogy ő maga cselekedett, csak utólag ismeri fel, hogy a

¹⁶ Az udmurt indirekt evidenciális miratív használatáról bővebben ld. Kubitsch (2019).

¹⁷ A késleltetett felismerés az inferencialitás jelentéskiterjedése, mivel annak ellenére, hogy az információforrás közvetlen, következtetési folyamatokat is magába foglal. Továbbá egyes evidenciálisrendszerekben a következtetés altípusának is tekinthető (Aikhenvald 2004: 102, 209). A legfőbb különbség, hogy az inferencialitás esetében a beszélő nincs jelen az esemény lefolyásakor, hanem valamilyen tapasztalati evidencia vagy eredmény alapján következtet a történésekre, míg a késleltetett felismerésnél a beszélő már birtokában van a szükséges információknak, csupán később értelmezi őket.

¹⁸ Az első személyű második múlt idejű igék leggyakrabban előforduló formája a *vunetiškem* 'elfelejttem' alak (vö. 1. táblázat).

cselekvés végbement. A (11) példában a tanárnő egy udmurt költőt hív az órára vendégként, de a férfi csodálkozását látva tudatosul benne, hogy elfelejtett előre szólni neki a gyerekek alacsony életkoráról.

(11) vuflower.blogspot.ru; 2014. 12. 03. (utolsó látogatás: 2018. 08. 31.)

Toľko vuneti-škem vera-nj Bogdan-lj, pinal-jos-j
 teljesen **elfelejt-PST2.1SG** mond-INF Bogdan-DAT gyerek-PL-POSS.1SG
kjk-eti klass-in gine džšetsk-o aj šujsa
 kettő-ORD osztály-INE csak tanul-3PL[PRS] PTC hogy
 'Teljesen elfelejtettem mondani Bogdannak, hogy a gyerekeim csak második osztályban tanulnak.'

A (12) példában a kontrollhiány mellett szintén megjelenik a felismerés. A bejegyzőt egy klubban erősen hátba ütik, majd emiatt elgondolkodik, hogy talán ő is meglökhett valakit.

(12) udmurto4ka.blogspot.ru; 2013. 12. 21. (utolsó látogatás: 2018. 08. 17.)

Mjn-on-jam dongj-sa leži-škem-a mar-a.
 megy-NMLZ-INE.POSS.1SG **lök-CVB** **enged-PST2.1SG-Q** mi-Q
 'Menés közben meglöktem, vagy mi.'

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a kontrollhiány ezekben az esetekben is megtalálható: valaminek az elfelejtése nem kontrollálható folyamat, illetve az, hogy a bejegyző valakinek nekiment, szintén a szituáció feletti kontrollhiányból fakad. A késleltetett felismerés tartalma az esetek 64%-ában (27 példa) a kontrollhiány mellett jelenik meg (a késleltetett felismerés és a kontrollhiány összefüggéseiről vö. 3. pont). Az érzékelő nem fordított figyelmet az események teljes láncolatára, lefolyásukat csak akkor ismeri fel, amikor azok már végbementek.

Ahogy korábban is szerepelt, a tipológiai vizsgálatok az első személyű indirekt evidenciális alakok értelmezésében azon esetek között tesz különbséget, amikor a beszélő már a cselekvés végrehajtásának a pillanatában tudatában volt, hogy nem szándékosan cselekedett vagy pedig csak később, következtetés révén ismerte fel azt (vö. 3. pont – a tanulmányban ezt késleltetett felismerésként kategorizáltam). Ugyanakkor a vizsgálati anyagban a késleltetett felismerés szemantikai tartalmát hordozó esetek 36%-ában (15 példa) az első személyű második múlt idejű igealakok nem a kontrollhiányra utalnak, hanem pusztán egy korábbi (akár tudatosan végrehajtott) cselekvés vagy állapot felismerésére. Vagyis ezekben az esetekben az igealakok egyfajta mentális távolságot fejeznek ki a beszélő és saját, korábbi cselekedetei között. A késleltetett felismerés ezen típusú használata (csakúgy, mint a harmadik személyű alakok esetében) szoros összefüggéseket mutat az inferencialitással és a mirativitással is.

A (13) példát tartalmazó blogbejegyzésben a megnyilatkozó egy táborban van, ahol a gyerekeket elnézve úgy gondolja, hogy nem lehet nagy különbség közte és a gyerekek között. Azonban amikor a gyerekek mégis magázzák, rájön, hogy eddig talán fiatalabbnak vélte magát, mint amilyennek tűnik. Habár az, ahogy önmagunkról vélekedünk szintén nem teljes mértékben kontrollálható jelenség, úgy vélem, hogy ebben az esetben az első személyű, második múlt idejű igealak a beszélő felismerését hivatott kifejezni.

(13) muketulon.tumblr.com; 2014. 08. 28. (utolsó letöltés: 2018. 08. 17.)

Tatjn mon asme tuž pinal koža-škem-a mar-a.
itt én magamat nagyon gyerek **vél-PST2.1SG-Q** mi-Q
'Én itt magam nagyon gyereknek véltem, vagy mi.'

Szintén a felismerés/realizáció jelenik meg a (14) példában. A megnyilatkozó fáradtan és kimerültem felül a trolibuszra, de nem nézi meg a járatszámot. Ahogy elindulnak, rájön, hogy hiába ült le, mivel a busz a másik irányba indult el, nem arra, amerre ő akart menni. A második múlt idejű ige ebben az esetben is a hiábavaló helyfoglalás feletti felismerést fejezi ki.

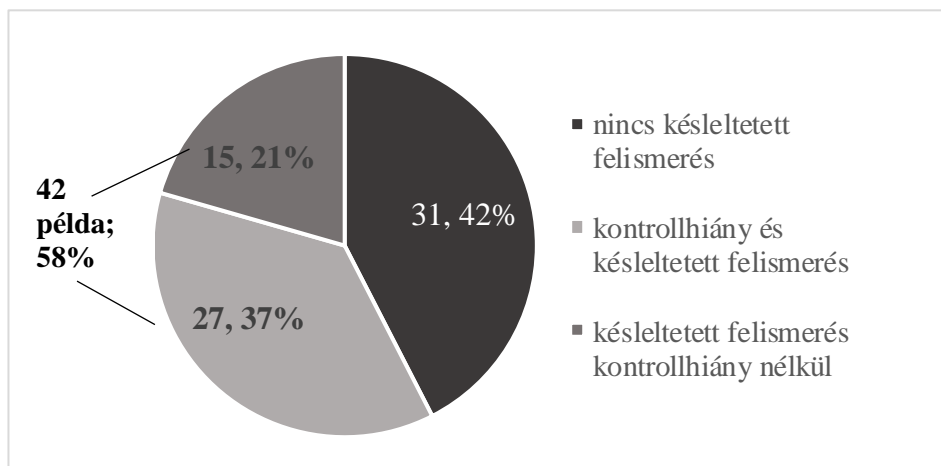
(14) marjamoll.blogspot.ru; 2013. 01. 21. (utolsó látogatás: 2018. 08. 27.)

Junme pukši-škem, trollejbus mone muket pala nu-i-z,
hiába **leül-PST2.1SG** trolibusz engem másik PP **visz-1PST-3SG**
muket intj-e (...)
másik hely-ILL
'Hiába ültem le, a trolibusz a másik irányba, másik helyre vitt (...)',

A fenti példák a késleltetett felismerés kiemelkedően fontos szerepét illusztrálják. A realizáció hangsúlyos jelenléte a vizsgálati anyagban azért is figyelemre méltó, mivel ez a szemantikai tartalom a második múlt idejű, harmadik személyű alakoknál is megjelenik. Az 1. diagram a késleltetett felismerés szemantikai tartalmának megjelenését illusztrálja a vizsgálati anyagban.

Ahogy korábban említettem, a tipológia az indirekt evidenciálisok jelentéskiterjedését a kontrollhiányra a váratlanság képzetén keresztül tartja lehetségesnek (vö. 3. pont). Meglátásom szerint viszont érdemes fontolóra venni, hogy az udmurtban (és talán más hasonló, kisebb evidenciálisrendszerekben is) a felismerés szerepe hangsúlyosabb a váratlanság képzeténél. Feltételezésem szerint az indirekt evidenciálisok jelentéskiterjedése ezekben a kisebb evidenciálisrendszerekben nem a váratlanság képzetén keresztül, hanem a felismerés révén ment végbe, így a következtetéssel is szorosabb összefüggéseket mutathat az indirekt evidenciális ilyen típusú használata (vö. 3. pont). Ezt az is alátámaszthatja, hogy kis számban, de találhatók olyan példák, amikor a késleltetett felismerés nem a

kontrollhiánnyal együttesen jelenik meg. A késleltetett felismerés „kapocs” lehet az inferencialitás és a kontrollhiány között.

1. diagram: A késleltetett felismerés szemantikai tartalma a vizsgálati anyagban.

A vizsgálati anyagban továbbá elkülöníthetők azok az esetek, amikor a beszélő csak másoktól értesül saját cselekedeteiről, vagy mert már elfelejtette őket (pl. kisgyermekkorai élmények), vagy mert nem volt olyan állapotban, hogy emlékezhesen rájuk (pl. betegség, részegség miatt). Vagyis ezekben az esetekben az információ forrása értesülés. A kontrollhiány ugyanakkor itt is jelen van, hiszen az alany nem emlékszik az általa véghez vitt cselekvésekre. A vizsgálati anyagban összesen hét ilyen példa szerepelt (~10%), ebből öt esetben a mondatban megjelenik a *pe* kvotatív partikula is, mely kvotatív funkciójával mellett reportativitást is kifejezhet (vö. Teptiuk).¹⁹ Véleményem szerint a *pe* partikula gyakori megjelenése az első személyű második múlt idejű ige mellett azokban az esetekben, amikor az alany másoktól értesül saját cselekedeteiről, szintén arra utal, hogy az első személyű indirekt evidenciális alakok a kontrollhiányt fejezik ki és nem az információ forrására utalnak. Az információforrásra történő utalást a *pe* partikula kódolja.

A (15) példában a beszélő csak másoktól értesül arról, hogy gyerekkorában nagyon beteg volt és ezért a vajásokok a kemencébe tették, ő maga nem emlékszik rá. A példamondatban nem jelenik meg a *pe* partikula, de a szöveg folytatásában, amikor a bejegyző arról beszél, hogy meggyógyult, már igen.

¹⁹ Második múlt idejű igék és a *pe* partikula harmadik személyű kontextusban nagyon ritkán fordul elő együttesen – amennyiben a *pe* partikula szerepel a mondatban, az ige az esetek túlnyomó többségében első múlt időben áll. Az indirekt evidenciális és a *pe* partikula együttes előfordulása az információ forrásának bizonytalanságára utalhat, pl. pletyka, szóbeszéd, általános értesülés (*general hearsay*) (Sztrelkova szóbeli közlése 2016).

(15) udmurto4ka.blogspot.ru; 2013. 09. 22. (utolsó látogatás: 2018. 08. 27.)

Mon pići dır-jam tuž višiš vili-škem i mon-e
 én kicsi idő-INE.POSS.1SG nagyon beteg **van-PST2.1SG** és én-ACC
pelláškiš-jos tjri-llam gur puškj.
 vajákos-PL berak-PST2.3PL kemence PP
 'Kiskoromban nagyon beteg voltam és a vajákosok betettek a kemencébe.'

A (16) példában az alany szintén mások elmondása alapján szerez tudomást arról, hogy éjjel álmában beszélni kezdett.

(16) pavel-vahrushev.livejournal.com; 2013. 07. 31. (utolsó látogatás: 2018. 11. 25.)

Ujın, pe (...) mon veraški-nj kutski-škem (...)
 éjjel **QUOT** én beszél-INF **kezd-PST2.1SG**
 'Állítólag éjjel beszélni kezdtem.'

Látható, hogy a második múlt idejű első személyű alakok értelmezési lehetőségeit tekintve az eddigi szakirodalomban megjelent funkciók mindegyike megtalálható jelen vizsgálati anyagban is. Ugyanakkor, meglátásom szerint, ezen alakok szemantikájáról pontosabb képet ad, ha a számos hozzájuk társított jelentésárnyalat közül (véletlenszerűség, szándékosság hiánya, mirativitás stb.) a kontrollhiányt elsődleges jelentésként emeljük ki, mivel ez a szemantikai tartalom megközelítőleg mindegyik értelmezési opciónál megtalálható. Mivel az alanynak nincs kontrollja egy adott szituáció felett, így végrehajthat egy nem szándékos, véletlenszerű cselekvést (vö. (5) és (6) példa). Továbbá szintén a kontrollhiány jelenik meg azokban az esetekben is, amikor az alany egy olyan állapotba vagy helyzetbe kerülhet, melyet nem tud befolyásolni²⁰ (vö. (8) és (9) példa). A kontrollhiány központi szerepét a második múlt idejű első személyű alakok morfológia felépítése is támogatja (vö. 5.1 pont).

A kontrollhiány szemantikai tartalma egyedül azokban az esetekben marad el, amikor az első személyű második múlt idejű igealak egy korábbi cselekedet (mely nem feltétlen kontrollálhatatlan) végrehajtásának vagy saját állapotának felismerését fejezik ki (általában következtetési folyamatokon keresztül). Ugyanakkor fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a késleltetett realizáció ezen típusú használata és a kontrollhiány kognitív szempontból nem áll távol egymástól: mindkét esetben mentális "távolság" található az érzékelő és saját cselekedetei/állapota között. Ahogyan korábban is említettem, érdemesnek tartom fontolórra venni, hogy az udmurtban az indirekt evidenciális kiterjedése a kontrollhiányra nem a váratlanság, hanem a felismerés képzetén keresztül lehetséges.

²⁰ Számos esetben nem is beszélhetünk cselekvő ágensről, inkább experiensről (vö. 5.2.4 pont).

5.2.4 A predikátum típusa

A predikátum típusát és az első személyű indirekt evidenciális alakok kapcsolatát tekintve, az udmurtban nem található megszorítás, vagyis nem csupán érzéseket, belső folyamatokat, állapotokat leíró igék állhatnak második múlt első személyben. Ez látható a (17) példában, amelyben a beszélő úgy szállítja a tojásokat, hogy azok összetörnek. Ez a példa más szempontból is izgalmas: nem maga a cselekvés akaratlan, hanem annak módja ('ütődve vittem'). Hasonló jelenség figyelhető meg a páros igéknél, ahol a modifikátor jelentése különféle mértékben jelenik meg (Horváth 2010). Ugyanakkor a (17) példában nem páros igéről van szó, hanem határozói viszony áll fenn az igenév és a finit ige között. Véleményem szerint ez a típusú használat is arra enged következtetni, hogy az alany kontrollhiánya hangsúlyos: az alany saját kontrollhiánya miatt nemkívánatos módon hajtja végre a cselekvést.

(17) muketulon.tumblr.com; 2017. 04. 17. (utolsó látogatás: 2018. 09. 12.)

Kuregpuz-en tǰrm-em sumka-me šukkiǰi-sa vaji-škem
 tojás-INST tölt-PTCP.PST táska-ACC.POSS.1SG üt-CVB hoz-PST2.1SG
ni dor-e, og-ez no piliški-tek kiǰi-mte.
 már otthon-ILL egyik-DEM sem török-CAR marad-NEG.PST2.3SG
 'A tojással teli táskám hazafelé ütődve vittem, egy tojás sem maradt ép.'

Megfigyelhető továbbá, hogy a vizsgált anyagban nagyobb számban fordulnak elő első személyű indirekt evidenciális alakok olyan igékkal, amelyek alanya tematikus szerepét tekintve experiens (vö. 2. diagram). Ezt illusztrálja a (18) példa.

(18) udmurto4ka.blogspot.ru; 2016/02/13 (utolsó látogatás: 2018/08/31)

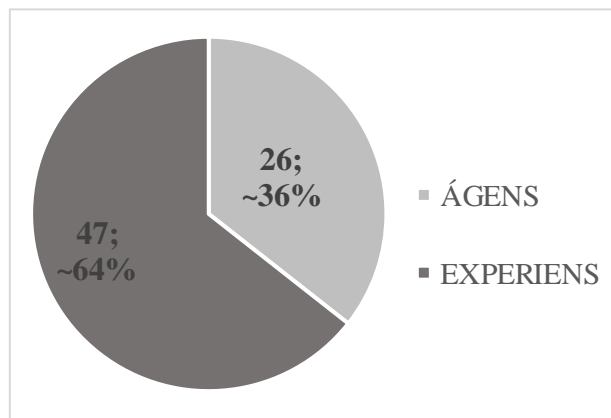
Um-me uši-škem
 álom-ILL esik-PST2.1SG
 'Elaludtam.'

Az alábbi táblázatban (1. táblázat) látható, hogy a vizsgálati anyagban mely predikátumokkal szerepelt a legmagasabb számban első személyben a második múlt idő. Ez alapján látható, hogy előfordulása olyan igékkal a leggyakoribb, melyek önmagukban valamilyen kontrollálhatatlan folyamatot vagy cselekvést fejeznek ki (pl. 'létezni', 'elfelejteni'; 'aludni'; 'szomorkodni').

1. táblázat: Az igék, melyek a legmagasabb számban álltak első személyű indirekt evidenciális alakban

Ige infinitívusza	Jelentés	Előfordulás
<i>vunetijnj</i>	'elfelejt'	12
<i>mezmijnj</i>	'szomorkodik, vágyakozik'	6
<i>izijnj</i>	'alszik'	5
<i>kjijnj</i>	'marad, lemarad'	5
<i>vilijnj</i> ²¹	'létezik'	4
<i>učkijnj</i>	'néz'	3
<i>keltijnj</i>	'otthagyl, elmulaszt'	2
<i>jangišanj</i>	'hibázik'	2
<i>šedtijnj</i>	'talál'	2
<i>vajijnj</i>	'hoz, visz'	2

Minden egyéb predikátummal csak egy-egy előfordulás található a vizsgálati anyagban. Ezek a következők: *adžijnj* 'lát', *baštijnj* 'kap, szerez', *budijnj* 'nő', *burmijnj* 'meggyógyul', *djšijnj* 'hozzászokik', *dongisa ležijnj* 'meglök' (tkp. lökve engedni), *gožtijnj* 'ír', *ižsa koškijnj* 'elalszik' (tkp. alva elmegy), *jenanj* 'meggyógyul', *kačanj* 'leszed', *kožanj* 'vél', *kurijnj* 'kér', *kutskijnj* 'kezd', *kurtčijlisa pottijnj* 'kiharap' (tkp. harapva kivisz) *kuštijnj* 'elejt', *lukanj* 'gyűjt', *ortčijnj* 'túlmege', *otravit'sa kariškijnj* 'mérgezést kap', *pukijnj* 'ül', *pukšijnj* 'leül', *šurijnj* 'kerül valahová', *sajkanj* 'felébred', *tetčijnj* 'ugrik', *ulijnj* 'él', *ušijnj* 'esik', *veraškijnj* 'beszél', *vetljinj* 'jár, megy', *vetanj* 'álmodik', *viržitijnj* 'elmozdít', *žad'ijnj* 'megun'.

2. diagram: A vizsgálati anyagban szereplő predikátumok alanyának tematikus szerepe

²¹ Az ige infinitívuszi alakja önmagában nem használatos, csak az *ulijnj*- *vilijnj* 'létezik' szerkezetben.

Összesítve 37 különböző ige állt második múlt első személyben. A 2. diagram összesítve mutatja be a vizsgálati anyagban szereplő predikátumok alanyának tematikus szerepét. Látható, hogy az első személyű második múlt idejű alakok jellemzően olyan predikátumokkal fordulnak elő, melyek alanya tematikus szerepét tekintve experiens.

5.3 Az egyes és többes számú első személyű evidenciális alakok

A tipológiai leírások általában az egyes szám első személyű alakokra fókuszálnak. Az udmurt nyelvben, az egyes számúakhoz mérten jóval kisebb számban, de többes szám első személyű alakok is megjelennek második múlt időben (vö. 3. diagram). Azért érdemes külön szót ejteni ezekről az alakokról, hiszen ezen esetekben a beszélő nem csupán a saját, hanem egy csoport cselekvését írja le. Egy csoport kontrollhiánya más jellegű, mint az egyéné. A többes szám első személyű alakok ritkák, hiszen használati körük még az egyes szám első személyűeknél is meghatározottabb: a beszélő a cselekvésben részt vevő többi személyről is feltételezi, hogy nem voltak kontrollban a szóban forgó esemény lefolyásakor. Ennélfogva a többes szám első személyű alakok használata olyan beszédhelyzetekben jellemző, amelyekben a beszélő nem emlékszik a szóban forgó eseményre (pl. családi események, amikor még nem élt vagy túl kicsi volt (vö. empatikus többes²²), csak értesülés révén szerzett róla tudomást. A (19) példában a beszélő még nagyon kicsi volt, amikor a család Krímből elköltözött, így csak értesülés révén tudhatja, hogy a nagy fényképalbumokat még onnan hozták. Az reportatív evidenciát a kvotatív partikula jelenléte is megerősíti.

(19) [kepics.tumblr.com](https://www.tumblr.com/kepics); 2016. 05. 16. (utolsó látogatás: 2019. 01. 03.)

Mįnam no apa-je-len biden dorın badźım

nekem és nővér-POSS.1SG-GEN egyenként otthon nagy

A4 *format-jem fotoalbum-jos-mj vań,*

A4 formátum-ADJ fényképalbum-PL-POSS.1PL van

so-os-tj Krım-iś, pe, vai-śkemmj.

az-PL-ACC Krím-ELA QUOT hoz-PST2.1PL

'Nekem és a nővéremnek külön-külön otthon van egy nagy A4-es formátumú fényképalbumunk, állítólag Krímből hoztuk őket.'

²² A többes szám első személy empatikus használata során a beszélő a névmást csak közvetetten vonatkoztatja magára, „a másikkal való azonosulását, közösségvállalását juttatja kifejezésre” (Laczkó–Tátrai 2015: 506). A (19) példa esetében is ezt láthatjuk – a beszélő még kicsi volt az általa leírt események történetkor, nem emlékezhet rájuk, de a családjával való azonosulás révén többes szám első személyt használ.

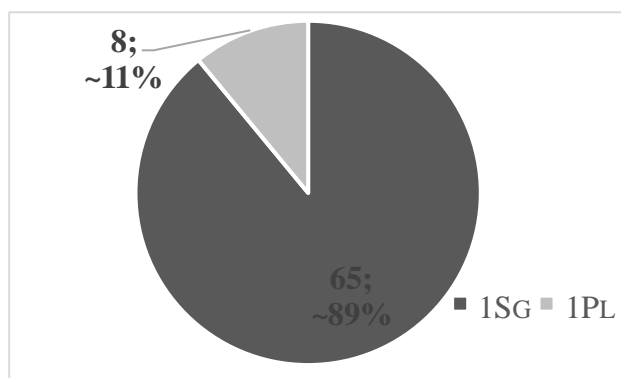
A többes számú alakok olyan esetekben is megjelennek, mikor a kontrollhiány a csoport minden tagjára vonatkoztatható (pl. mindannyian elfelejtettek valamit, mindannyian elszomorodtak). Ilyen a (20) példa, melyben távozáskor elfelejtették bezárni a kaput.

(20) marjamoll.blogspot.ru; 2014. 01. 25. (utolsó látogatás: 2018. 08. 31.)

Kapka-ti potj-ku-mj, kapka-mes
 kapu-PROL kijön-CVB-POSS.1PL kapu-ACC.POSS.1PL
vorsa-nj vuneti-skemmi
 bezár-INF **elfelejt-PST2.1PL**

'Ahogy mentünk ki a kapun, elfelejtettük bezárni.'

Az alábbi diagram (3. diagram) az egyes és többes számú első személyű alakok megoszlását illusztrálja a vizsgálati anyagban.

3. diagram: Az egyes számú és többes számú első személyű alakok megoszlása a vizsgálat anyagban

6. A kutatás eredményei, összegzés

A tanulmány áttekintette az evidencialitás és az első személy közötti kapcsolatot az udmurt nyelvben. Az udmurt nyelv ezen jelensége a tipológiai kutatásokban is felhasznált szempontok szerint került vizsgálatra, így megállapításai összevethetőek más nyelvekben végzett vizsgálatok eredményeivel is. A tanulmány különös figyelmet fordított az indirekt evidenciális (második múlt idejű) alakokra és ezek értelmezési lehetőségére.

Az evidencialitás és az első személy kategóriájának együttes előfordulását illetően a kutatás eredményei azt mutatják, hogy az udmurtban nincs efféle megszorítás – az első személyű alakok mind az első mind a második múlt időben megengedettek.

A gyakorisági szempontot vizsgálva azonban megállapítható, hogy a második múlt idejű, első személyű alakok kifejezetten ritkák, mind az első múlt idejű első személyű (PST1.1SG), mind a második múlt idejű harmadik személyű (PST2.3SG) alakokhoz viszonyítva (vö. 5.2.2 pont). Ez azzal magyarázható, hogy az első személyű, második múlt idejű alakok nagyon szűk jelentésmezőt fednek le (az érzékelő kontrollhiányát vagy késleltetett felismerését). Amennyiben a megnyilatkozó saját múltbeli tetteiről beszél, minden egyéb esetben az első múlt idejű első személyű alak használatos.

Az első személyű evidenciális alakok értelmezését vizsgálva a tanulmány az első személyű, indirekt evidenciális alakokra fókuszált. A kutatási anyagban nem található a korábbi szakirodalomban nem taglalt értelmezési lehetőség, de véleményem szerint a számos használati kör közül célszerű kiemelni az alany kontrollhiányát, mivel ebből a jelentéstartalomból a használat egyéb típusai is levezethetők. Például a szakirodalomban véletlenszerű, nem szándékos cselekvésként leírt események – ezt láthattuk a (5) példában, melyben a beszélő kiharapta a száját, a (7) példában, ahol lekésték az érdekes programokat, továbbá a (17) példában is, melyben a beszélő összetörte a tojásokat. Mivel az alanynak nincs kontrollja az adott szituáció felett, végrehajthat egy véletlenszerű, nem szándékos cselekvést (mely gyakran nemkívánatos eredménnyel is jár.) A kontrollhiány azokban az esetekben is megtalálható, mikor a második múlt idejű ige azt fejezi ki, hogy az alany olyan helyzetbe/állapotba került, melyet nem tudott befolyásolni. Ezt láthattuk a (8) példában, melyben a beszélő hiányolta a testvérét, a (9) példában, ahol ráunt az elektronikus zenére és a (18) példában is, melyben álomba esett. Az alany saját kontrollhiánya révén kerülhet egy olyan állapotba vagy szituációba, melyben tehetetlen, melyet nem tud befolyásolni.

Fontosnak tartom a késleltetett felismerés/realizáció hangsúlyos jelenlétét (58%; vö. 1. diagram) a vizsgálati anyagban, hiszen ez egy olyan típusú használat, mely a harmadik személyű, második múlt idejű igéknél is megtalálható (vö. (10) példa). A késleltetett felismerés jellemzően a kontrollhiány mellett jelenik meg, de található olyan esetek, melyekben a második múlt idejű igealak sokkal inkább az alany korábbi cselekvése vagy állapota feletti felismerését fejezi ki és nem annak kontrollhiányát. Ez látható a (13) példában, melyben a megnyilatkozó rádöbben, hogy túl fiatalnak vélte magát, mivel a gyerekek magázva szólították meg és nem tegezve, ahogy ő feltételezte. Az (13) példa révén illusztrált esetek, illetve arra alapozva, hogy a késleltetett felismerés szemantikai tartalma szoros összefüggéseket mutat az inferencialitással és mirativitással (vö. 3. és 5.2.3 pont), továbbá hogy a második múlt idejű harmadik személyű alakok esetében is megtalálható, feltételezhető, hogy az udmurtban (és talán az udmurthoz hasonló evidenciálisrendszerrel bíró nyelvekben is) az indirekt evidenciálisok jelentéskiterjedése a kontrollhiányra a felismerés képzetén keresztül lehetséges és nem a váratlanság képzete révén, ahogy a tipológia jelenleg feltételezi (vö. Curnow 2003).

A vizsgálati anyagban elkülöníthetők azok az esetek, amikor a beszélő csak másoktól értesül saját cselekedeteiről (a vizsgálati anyag 10%-a). Ez látható a (16) példában, melyben a megnyilatkozó csak mások elmondása alapján tudja meg, hogy álmában beszélni kezdett. Az ilyen példák többségében a reportatív evidencia kifejezőjeként megjelenik a *pe* kvotatív partikula is. Véleményem szerint a partikula jelenléte azzal magyarázható, hogy az első személyű második múlt idejű igealak elsődlegesen az alany kontrollhiányát fejezi ki, mivel vagy nem volt tudatánál, mikor a szóban forgó cselekvést végrehajtotta vagy már elfelejtette, így csak másoktól értesülhet róla.

A predikátum típusát tekintve nincs a tipológiában ismertetett megszorítás az udmurtban. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a második múlt idő első személyben nagyobb számban fordul elő olyan igékkal, melyeknek alanya tematikus szerepét tekintve *experiens* (a vizsgálati anyag 64%-a; vö. 2. diagram).

Habár a tipológia az egyes szám első személyű alakokat taglalja, az udmurt nyelvben lehetségesek a többes szám, első személyű evidenciális alakok is. Ezek ugyanakkor a vizsgálati anyagban csak kis mértékben fordulnak elő (11%; vö. 3. diagram).

Jelen tanulmány eredményei remélhetőleg hozzájárulnak ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk az udmurt evidencialitásról, ezen belül is az indirekt evidenciális nem információforráshoz kötődő jelentéskiterjedéseiről és ezen kiterjedések összefüggéseiről. Segítséget nyújthat az udmurthoz hasonló evidenciális-rendszerekkel bíró nyelvek indirekt evidenciálisának vizsgálatához, különösképpen azokban a nyelvekben, ahol az indirekt evidenciális első személyben is megengedett.

Irodalom

- Aikhenvald, Alexandra Yurievna (2004), *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Yurievna (2012), The essence of mirativity. In: *Linguistic Typology* 16. 435–485.
- Aikhenvald, Alexandra Yurievna (2015), Evidentials: their links with other grammatical categories. In: *Linguistic Typology* 19/2. 239–277.
- Bartens, Raija (2000), *Permilaisten kielten rakenne ja kehitys*. In: *Suomalais-ugralainen seuran toimituksia* 238. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Csúcs Sándor (1990) *Chrestomathia Votiaca*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Curnow, Timothy Jowan (2001), *Evidentiality and Me: The Interaction of Evidentials and First Person*. Proceedings of the 2001 Conference of the Australian Linguistic Society. <http://www.als.asn.au/proceedings/als2001/curnow.pdf> (utolsó letöltés: 2019. 08. 03.)
- Curnow, Timothy Jowan (2002), Types of Interaction between Evidentials and First-Person Subjects. In: *Anthropological Linguistics*, 44/2. 178–196.

- Curnow, Timothy Jowan (2003), Nonvolitionality expressed through evidentials. In: *Studies in Language* 27. 39–60.
- GSUJ (1970) = Perevoščikov, P.N. [Первошиков, П.Н.] (szerk.) Грамматика современного удмуртского языка. II. Удмуртское Книжное Издательство, Izsevszk.
- Horváth Laura (2010), Az úgynevezett páros igék aspektuális szerepe, grammatikalizációja az udmurt (és a mari) nyelvben. 6. Félúton Konferencia. ELTE, Budapest. <https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfjs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/20687/horvath.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (utolsó letöltés: 2019. 08. 03.)
- Kelmakov, Valentin–Hännikäinen, Sara (1999), Udmurtin kielioppia ja harjoituksia. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kozmács István (2002), Udmurt nyelvkönyv. JATEPress, Szeged.
- Kozmács István (2008), Az *-šk-* képző az udmurt (vojják) igeképzés rendszerében. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Kubitsch Rebeka (2018), The use of non-firsthand evidential in contemporary texts in Udmurt (konferenciaelőadás) International Conference on Tense, Aspect, Modality and Evidentiality. University of Neuchâtel, Neuchâtel.
- Kubitsch Rebeka (2019), Az udmurt indirekt evidenciális miratív jelentésárnyalata. In: Scheibl, György (szerk.) *Lingdok* 18. konferenciakötet. Szegedi Tudományegyetem. Nyelvtudományi Doktori Iskola. Szeged. 25–40.
- Kubitsch Rebeka – Németh Zoltán (2018) Evidential forms as politeness strategy in Udmurt (konferenciaelőadás) 6th World Conference on Plucentric Languages and their Non-Dominant Varieties 2018. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (2015), „Évek óta mást se csinálunk.” A többes szám első személyű deixiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárh János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.) *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet., Budapest, 501–514.
- Leinonen, Maria (2000), Evidentiality in Komi Zyrian. In: Johanson, Lars–Utas, Bo (eds.) *Evidentials.* Mouton de Gruyter, Berlin/New York. 419–440.
- Mexas, Haris (2016), Mirativity as realization marking: A cross-linguistic study. Thesis, Universiteit Leiden.
- Siegl, Florian (2004), The 2nd past in the Permic languages. M.A. Thesis. Tartu.
- Skribnik, Elena – Kehayov, Petar (2018), Evidentials in Uralic Languages. In: Aikhenvald, A. Y. (eds.) *The Oxford Handbook of Evidentiality.* 525–555.
- Tarakanov, I. V. [Тараканов, И. В.] (2011), Каронкыл. In: Туимерханова, N. N. (szerk.) *Удмурт кыллэн вераськонлюкетодосэз (морфологиез).* Удмурт университет Издательство. Izsevszk. 138–254.
- Teptiuk, Denis (védésre leadott disszertáció), Quotative indexes in Finno-Ugric (Komi, Udmurt, Hungarian, Finnish and Estonian). PhD-értekezés, University of Tartu.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), Bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Osiris Kiadó, Budapest.

A magyar névszói inflexiós rendszer a szó és paradigma modellben¹

Rebrus Péter

MTA Nyelvtudományi Intézet

In this paper we examine the Hungarian declension system on the basis of Word and Paradigm Morphology (J. P. Blevins 2016). We define inflectional types by the behaviour of the linking vowel, and paradigm classes by the series of types associated to morphosyntactic values. The possible principle parts of the lexemes and predictability relations between different types are also examined. We show that what is essentially determine inflectional types is the analogical similarity of different word forms. The agglutinative patterns of Hungarian are also can be dealt with by paradigmatic similarity without stipulating underlying forms of morphemes and intricate system of morphophonological rules.

Keywords: morphology, word and paradigm, declension, linking vowel, predictability, analogical similarity, Hungarian

Kulcsszavak: alaktan, szó és paradigma, névszóragozás, kötőhangzó, megjósolhatóság, analógiás hasonlóság, magyar nyelv

Bevezetés

Az alábbi tanulmányban a magyar inflexiós rendszert a paradigma fogalmának segítségével vizsgáljuk. Elméleti keretünk a **szó és paradigma** modell (J. P. Blevins 2016, J. P. Blevins és mtsai 2019). Ez a keretelmélet több szempontból eltér a modern nyelvészetben elterjedt morfológiai és fonológiai megközelítéskéntől. Egyrészt **nem atomisztikus**, azaz a hagyományos morfémius elemzéssel szemben az elemzés alapegysége nem valamely minimális egység, például a morféma (vagy ennek valamelyik változata: morf vagy morfóma), hanem a szó. Másrészt a megközelítés **nem absztrakt**: nincsenek absztrakt entitások (pl. morféma, üres morfok vagy zérusmorfémák stb.), nincsenek közvetlenül megfigyelhető mögöttes alakok és határjelölők, morfokra szegmentálás és általánosított allomorfia-szabályok, hanem az elemzés a megfigyelhető szavak közötti hasonlóságokon és az ezek fölötti általánosításokon alapul. Harmadrészt a modell **nem reprezentacionalista**: nem kívánja az adott nyelv összefüggéseit az univerzális nyelvtan eszköztárával magyarázni, így nem alkalmaz komplex fo-

¹Köszönetet szeretnék mondani Kálmán Lászlónak, Törkenczy Miklósnak, Baló András Mártonnak, Fejes Lászlónak és az anonim lektoroknak, akik a kézirat korábbi változatát hasznos megjegyzésekkel látták el. A tanulmány az NKFI-119863 (A magánhangzó-harmónia mintázatainak kísérleti és elméleti vizsgálata) pályázat támogatásával készült.

nológiai vagy morfológiai reprezentációkat és az ezekre vonatkozó univerzális elveket, illetve nem használ a reprezentációkon operáló általános szabályokat, illetve azokra vonatkozó absztrakt megszorításokat.

A szó és paradigma elmélet a megjelenő **teljes szóalakok közötti** összefüggéseket vizsgálja azok morfoszintaktikai és formai hasonlóságai alapján. Inflektált (ragokkal/jelekkel ellátott) alakok esetén a **morfoszintaktikai kategóriák értékei** testesítik meg az adott szó mint nyelvi jel funkcióját, a szóalak pedig a formáját. Az elmélet alapvető eszköze az adott nyelv morfoszintaktikai kategóriái és azok értékei által meghatározott paradigma, és az adott paradigmacellákba tartozó szavaknak egymással való közvetlen kapcsolata (rendszeres hasonlósága és különbözősége). Például a *napot*, *kárt*, *várat* egyes számú nem-birtokos tárgyesetű alakok a SZÁM, a BIRTOKOSSÁG és az ESET morfoszintaktikai kategóriáinak konkrét értékeit mutatják, és ezek az értékek a paradigma egy célját határozzák meg. Az ugyanazon cellába tartozó alakok közötti és a különböző cellába tartozó alakok közötti formai hasonlóságok alkotják az adott nyelv paradigmatis mintázatait. Például az egyes számú, nem-birtokos superessivusi esetű alakok (pl. *napon*, *káron*, *váron*) egy másik paradigmacellába tartoznak, és részleges azonosságokat és különbségeket mutatnak a fenti tárgyesetű alakokkal.

Ennek a megközelítésnek az előnye egyszerűsége mellett az, hogy így közvetlenül lehet megragadni olyan, a felszínen megtalálható mintázatokat, amelyeket a morfémius elemzés nem vagy csak nehézkesen képes, mivel az az absztrakt mögöttes alakokra és a bemenet–kimenet leképezés szabályaira és ezek kölcsönhatásaira összpontosít. Ennélfogva a tanulmány nem foglalkozik a váltakozásokat kiváltó fonológiai és egyéb faktorok számbavételével és azok minél tömörebb szabályokkal/megszorításokkal való leírásával (a magyarra ezekről részletesen l. többek között Siptár–Törkenczy (2000), Rebrus (2000)). Így az adott toldalékváltozathoz tartozó tövek és a váltakozások morfofonológiai jellemzésére csak akkor térünk ki, ha az a gondolatmenet szempontjából vagy didaktikailag szükséges.

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy a magyar nyelvre, amely közkeletű elképzelés szerint alapvetően **agglutinatív** morfológiával bír, hogyan lehet egy olyan szóalapú paradigmaközpontú elképzelést alkalmazni, amelyet hagyományosan a flektáló nyelvek leírására használnak.² Ezen túl azt is bemutatjuk, hogy milyen előnyökkel jár a magyarban egy ilyen megközelítés: az inflexió típusok egyszerűbb megadása mellett a módszertan lehetővé teszi a kötőhangzó-szerű elemek megfelelő alaktani kezelését. A tanulmány központi témája a névszói paradigmatis rendszeren belüli mintázatok és a paradigmatis összefüggések minél alaposabb számba vétele a szóalakok közötti hasonlóságok és az ezek közötti logikai implikációk feltárása révén. A hasonlóságok funkcionális alapja a közös morfoszintaktikai **érték**, formai segédeszközünk az ún. inflexió

² Az "agglutinatív nyelvek" nem agglutinatív vonásairól általában l. Haspelmath 2008, a magyar nem agglutinatív vonásairól l. Rebrus (2005) és megj. előtt.

típus, mely a hasonló alakú szóalakok csoportjára utal. A típusok együttese egy alak teljes inflexiók mintája, az ilyen minták összessége a nyelvben található összes paradigmaosztály. Ezen megfontolások pozitív mellékhatásaként megkapjuk a **névszói paradigmaosztályokat**, és azok egyszerűsített leírását, mely az összes alak megadása helyett azok **alpalakjait** (illetve ezek típusait) tartalmazza. Egy adott lexéma alpalakjainak ismeretében megadható a lexéma összes inflektált alakja, tehát ez praktikus szótári ábrázolásnak (minimálisan megadandó alakoknak) is alkalmas. Végül kitérünk arra a problémára, hogyan lehet a "többszörös toldalékolás" nem-agglutinatív jellemzőit a paradigmaalapú rendszerben egyszerűen megragadni úgy, hogy az "egyszeresen toldalékolt" alakokat új típusokba (és így új paradigmaosztályba) soroljuk. Az adatok forrása elsősorban Papp (1975), Elekfi (1994) és Rebrus (2000). A gyakorisági alakok forrása a Szószablya webkorpusz (Halácsy et al. 2004).

Inflexiók típusok

Ha a teljes szóalakokat vizsgáljuk, akkor adott morfoszintaktikai érték esetén a különböző lexémákhoz tartozó alakokban váltakozásokat tapasztalhatunk. A magyarban a két leginkább szembeötlő ilyen váltakozás a toldalékok hangrendi váltakozása³ és a kötőhangzóval kapcsolatos váltakozások.⁴ Ez utóbbiak a kötőhangzó⁵ (i) minőségét (pl. *sír-on* ~ *hír-en*, *fal-ak* ~ *dal-ok*, *szög-et* ~ *rög-öt*) vagy (ii) a megjelenését (pl. *jel-et* ~ *csel-t* vagy *zsugori-ak* ~ *kapzsi-k*) érintik. Ebben a tanulmányban elsősorban – de nem kizárólagosan – ilyen, kötőhangzókat érintő jelenségeket vizsgálunk; ennek az az oka, hogy a kötőhangzók minősége az esetek nagy részében meghatározza a többi inflexiók toldalék minőségét. Például egy ilyen fontos összefüggés a hangrenddel áll fenn: kötőhangzók harmonikus osztálya meghatározza a többi toldalék harmonikus osztályát, és így a toldalék-belseji magánhangzók minőségét is: pl. hátsó: *sír-on*, *sír-ok* – *sír-hoz*, *sír-nál*, *sír-től*; elülső kerekítetlen: *hír-en*, *hír-ek* – *hír-hez*, *hír-nél*, *hír-től*; elülső kerek: *bőr-ön*, *bőr-ök* – *bőr-höz*, *bőr-nél*, *bőr-től*.⁶

A kötőhangzó minősége és megjelenése különböző morfoszintaktikai értékek esetén ugyanazon lexémánál is különbözhet. Így többes szám (PL), accusativus

³ A magyar magánhangzó-illeszkedésről részletesen l. Rebrus – Törkenczy 2019)

⁴ Az ún. töváltakozások is ide tartoznak, ám ezek további komplikációval járnak, mivel hatókörük meglehetősen változó (más-más töváltakozatok más-más toldalékcsoportokkal járnak együtt). Jelen tanulmányban a töváltakozásokat csak érintőlegesen említjük.

⁵ Itt kötőhangzó alatt azokat a szegmentumokat értjük, amelyek a klasszikus morfémiás megfogalmazás szerint a morfhatáron a semmivel váltakoznak úgy, hogy a toldalékolatlan alakban nincsenek benne – a morfémiás szegmentálásra nem hivatkozó definíciót l. Kálmán et al. (2012)-ben.

⁶ Az előlégi harmóniára ez minden toldalék kötőhangzójára igaz, a kerekégi harmónia esetén teljes mértékben csak a SUE-ra (vö. *fül-ön* -- *fül-höz*, de *fül-ek*, *fül-et* stb.).

(ACC), illetve superessivus (SUE) esetén minőségi különbség lehet: pl. *vár-ak*, *vár-at*, de *vár-on*, illetve *őz-ek*, *őz-et*, de *őz-ön*. Az is előfordul, hogy a kötőhangzó bizonyos morfoszintaktikai értékkel rendelkező alakokban megjelenik, másokban nem, pl. *bér-ek*, *bér-en*, de *bér-t* vagy *férfi-ak*, de *férfit*, *férfi-n*. Ezek a különbségek nem teljesen véletlenszerűek: közöttük komplex összefüggések állapíthatók meg. Ebben a tanulmányban az ilyen összefüggések számbavétele és elemzése kap központi szerepet, hiszen az ilyen összefüggések a paradigmaticus mintázatok szerveződésében központi jelentőségűek.

Fentebb láttuk, hogy a kötőhangzók az adott lexémától és morfoszintaktikai értéktől függően különbözőek lehetnek. Ha viszont a kötőhangzó nem jelenik meg, akkor az adott alakban a toldalék előtt magánhangzó jelenik meg (pl. *hajó-n*, *kapu-k*, *kávé-t*), illetve bizonyos esetekben mássalhangzó áll (pl. *kár-t*, *lány-t*, *fájl-t*). Ezeket a szokásos elemzés "tővégi" szegmentumként azonosít, ez azonban félrevezető, hiszen feltételezi a szóalakoknak a morfoakra való egyértelmű szegmentálását (a morfhatókat). Az egyértelműség azonban nem mindig áll fenn: az, hogy mely szegmentum mely morfhoz tartozik az elemzési kerettől (és az elemző preferenciáitól) függ: elképzelhető a kötőhangzókat vagy más szegmentumokat a tőhöz, de a toldalékhoz is rendelni, pl. *vár+at* vagy *vára+t*, sőt előfordul az, amikor három lehetőség is felmerül: a *művet* alaknak a *mű+vet*, a *műv+et*, sőt a *műve+t* szegmentálása is lehetséges – a részleteket l. Kálmán et al. (2012)-ben.⁷ Másrészt a tővégi szegmentum nem minden esetben azonosítható úgy, mint a "tőalak" (azaz az egyes számú nem-birtokos nominativusi alak) utolsó szegmentuma, mivel ez különböző lehet más morfoszintaktikai értékek esetén, pl. *fa ~ fá-n*, *tó ~ tav-on*, *erő ~ ere-je*. Éppen ezért ebben a tanulmányban a morfémikus elemzésben elterjedt gyakorlattól eltérően nem alkalmazunk alaktani szegmentálást; a megadott alakokban a kötőjelnek nincs elméleti szerepe, azt kizárólag az alakok könnyebb olvashatósága végett használjuk, és a "kötőhangzót" az egységesen a toldalékhoz "kötjük".

Az, hogy az egyértelmű alaktani szegmentálás nem lehetséges, nem jelenti azt, hogy egy adott lexéma paradigmájában, illetve egy adott morfoszintaktikai értéket lerögzítve nem találunk visszatérő formai elemeket. Az előbbi **bázisalaknak**, az utóbbit kitevőnek (**exponensnek**) nevezzük.⁸ Ezek a magyarban tipikusan a szóalakok kezdőszekvenciájaként (morfémikus megközelítésben "tő"), illetve vég szekvenciájaként (morfémikusan "szuffixum") valósulnak meg. A legtöbb morfoszintaktikai érték esetén a kitevőben valamely szekvencia minden,

⁷ A kötőhangzó státuszával kapcsolatban további logikai lehetőségek is felmerülnek: extramorfémikus (nem tartozik sem a tőhöz, sem a toldalékhoz), illetve bimorfémikus (mindkettőhöz tartozik). Ez utóbbit a legtöbb morfémikus elmélet elvileg kizárja. Ebben a tanulmányban, bár nem alkalmazunk morfémikus szegmentálást, informálisan mégis ez utóbbi megközelítéshez állunk legközelebb.

⁸ Az exponensről részletesen l. Matthews (1991).

az adott értékkel rendelkező alakban megjelenik – ez a kitevő állandó része: ACC esetén a *-t*, PL esetén *-k*, SUE esetén *-n*.⁹

A kitevők váltakozó részei alapján a szóalakok **típusokba** sorolhatók. A típus azt mutatja, milyen szegmentumok jelennek meg az exponensek azon része előtt, amelyek minden az adott morfoszintaktikai értékkel rendelkező alakban állandók. Az alábbi (1) táblázat összefoglalja három, a kötőhangzók szempontjából tipikus morfoszintaktikai **értékekkel** – superessivus (SUE), tárgyeset (ACC) és többes szám (PL) – rendelkező névszói alakok formai általánosításait. A fenti három érték esetén az állandó rész rendre az *-n*, *-t*, illetve *-k* végződés, a táblázatban az ezek előtt álló lehetséges szegmentumokat soroltuk fel. Ezek a szegmentumok alkotják a szóalak típusát: az exponens váltakozó része alapján a, o, e, ö és V, illetve C típusokat különböztetünk meg.¹⁰ Az egyszerűség kedvéért a szokásosan kötőhangzónak besorolt esetek típusait (a, o, e, ö típusok) informálisan "kötőhangzós" típusnak, a többi típust (V, C típusok) "tővégi" típusnak fogjuk nevezni.

(1) Az egyes morfoszintaktikai értékekhez rendelt típusok az állandó exponens előtti szegmentumok alapján

érték	exponens	típusok száma	a	o	e	ö	V	C
SUE	<i>-n</i>	4		<i>-o-</i>	<i>-e-</i>	<i>-ö-</i>	<i>-V-</i>	
ACC	<i>-t</i>	6	<i>-a-</i>	<i>-o-</i>	<i>-e-</i>	<i>-ö-</i>	<i>-V-</i>	<i>-C-</i>
PL	<i>-k</i>	5	<i>-a-</i>	<i>-o-</i>	<i>-e-</i>	<i>-ö-</i>	<i>-V-</i>	

ahol $V = \{i, í, u, ú, ü, ű, ó, ő, é, á\}$ (zárt és/vagy hosszú mgh.)

$C = \{j, r, l, n, ny, sz, z, s, zs\}$ (koronális/palatális és szonoráns / folyamatos msh.)

A fentiek alapján a különböző morfoszintaktikai értékekhez a kötőhangzóknak (és egyéb, az állandó kitevő előtt megjelenő szegmentumoknak) különböző halmaza rendelhető. A fenti (1) táblázatból szembetűnő, hogy a szóban forgó három értékhez rendelt típusok halmazai bár nagy átfedést mutatnak, de nem teljesen azonosak. Közös mindhárom értéknél, hogy vannak kötőhangzós típusok (legalább o, e és ö) és van tővégi magánhangzós típus (V). A különbségek a következő két típusban nyilvánulnak meg: a SUE érték nem lehet a típusú (azaz a

⁹ Az E.1/2 birtokos alakokban a tárgyeseti exponens fakultatív hiányát (pl. *karom(at)*, *fejved(et)*) itt figyelmen kívül hagytuk. Ugyancsak nem vesszük itt számba a többes számú birtokra utaló birtokos alakokat, ahol a többes szám exponense *-i*: pl. *napjai*, *lábaim*, *papéi*.

¹⁰ A morfoszintaktikai értékeket nagybetűkkel (pl. ACC), a típusokat Courier betűtípussal (pl. ö) jelöljük.

SUE végződése nem lehet *-an*), és C típust kizárólag ACC-ban látunk (azaz a fentiek közül mássalhangzó-torlódás csak ACC-ban jön létre).

Az itt megadott kötőhangzós típusok (a, o, e, ö) és a V-vel jelölt tővégi magánhangzók halmaza kizáró viszonyban van: a kötőhangzó rövid középső kerek (o, ö) vagy nyílt (a, e) magánhangzó, míg tővégi magánhangzó az összes egyéb magánhangzó lehet: az u, ú, ü, ő, í, í zárt magánhangzók vagy a többi ó, ő, é, á hosszú magánhangzó. Ez a megszorítás funkcionális előnnyel jár, segít a lexéma ("tő") azonosításában. Például a hipotetikus *garok*, *garak* többes számú névszói alakok csak a *gar* tövet tartalmazhatják (*gar-ok*: o típusú kötőhangzó, illetve *gar-ak*: a típusú kötőhangzó), míg a *garik*, *garuk*, *garók*, *garák* alakok töveként a *gari*, *garu*, *garó*, illetve *gara* állhat (*gari-k*, *garu-k*, *garó-k*, *gará-k*: v típusú véghangzó).¹¹

Az állandó exponens előtti mássalhangzók halmaza is korlátozott: a mássalhangzó koronális szonoráns (r, l, n), palatális szonoráns (j, ny) vagy koronális réshang (sz, z, s, zs).¹² A fenti két implikációs általánosítás azonban csak az egyik irányban teljesül: ha a C, illetve a V típusba tartoznak az alakok, akkor a tővégi szegmentumok (a V, illetve a C típus) a fenti osztályokba tartoznak. A fordított implikációra viszont már számos ellenpélda van: tővégi magánhangzók után is állhatnak kötőhangzók PL esetén (pl. *férfi-ak*, *%orrszarvú-ak*, *hiú-ak*, *sűrű-ek*, *olcsó-ak*, *önző-ek*), és ugyanígy a fenti mássalhangzók után is állhatnak kötőhangzók ACC esetén (pl. *vár-at*, *pokl-ot*, *torny-ot*, *fej-et*, *bors-ot*, *rozs-ot*, *okos-at*). Ez utóbbi két megfigyelés is alátámasztja azt, hogy a toldalékok változását nem lehet kizárólag a tővég fonológiai tulajdonságaira hivatkozva pontosan leírni, ahogyan a legtöbb (morfo)fonológiai elemzés próbálja.

Összefüggések a kötőhangzók minősége között

Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy egy adott lexéma (tőparadigma) esetén a fenti morfoszintaktikai értékekhez mely típusok rendelhetők. Ehhez előbb a típusok közötti összefüggéseket tekintjük át. Első megfigyelésünk az, hogy ha az ACC és PL kötőhangzója megjelenik, akkor ugyanazon lexéma esetén minőségük azonos (aa, oo, ee vagy öö).

(2) Megjelenő kötőhangzók ACC-ban és PL-ben

a. létező kombinációk:

	aa	oo	ee	öö
ACC	<i>vár-at</i>	<i>vám-ot</i>	<i>fül-et</i>	<i>nyűg-öt</i>
PL	<i>vár-ak</i>	<i>vám-ok</i>	<i>fül-et</i>	<i>nyűg-ök</i>

¹¹ Erről a funkcionális megfontolásról l. Novák 1999.

¹² Ezek természetes osztályként való megadása nem egyszerű: szokásos megkülönböztető jegyekkel [(alveoláris vagy palatális) és (szonoráns vagy folyamatos)] hangként jellemelmezhetjük őket.

b. nem létező harmonikus kombinációk:

	*a _o	*o _a	*e _ö	*ö _e
ACC	-at	-ot	-et	-öt
PL	-ok	-ak	-ök	-ek

Ha ACC kötőhangzója megjelenik, akkor PL-é is, de fordított viszony nem áll fenn: az ACC egyes mássalhangzók után közvetlenül is megjelenhet, de PL-nek ekkor mindig van kötőhangzója (pl. *lány-t*, de *lány-ok*). A kötőhangzó PL-ben megjelenhet akkor is, ha ACC-ban nem (egyedülálló magánhangzó-végű tövek esetén), ekkor azonban mindig nyílt (*a*, *e*), pl. *férfi-ak*, de *férfi-t* vagy *könnyű-ek*, de *könnyű-t*.

(3) Nem megjelenő kötőhangzók ACC-ban és PL-ben

a. létező kombinációk mássalhangzóval:

	Ca	Co	Ce	Cö
ACC	<i>oldal-t</i>	<i>lány-t</i>	<i>bér-t</i>	<i>úr-t</i>
PL	<i>oldal-ak</i>	<i>lány-ok</i>	<i>bér-ek</i>	<i>úr-ök</i>

b. létező kombinációk magánhangzóval:

	VV	Va	Ve
ACC	<i>kapu-t</i>	<i>bili-t</i>	<i>férfi-t</i>
PL	<i>kapu-k</i>	<i>bili-k</i>	<i>férfi-ak</i>
			<i>könnyű-t</i>
			<i>könnyű-ek</i>

c. nem létező kombinációk:

	*a _V	*o _V	*e _V	*ö _V	*V _o	*V _ö	*CV
ACC	-at	-ot	-et	-öt	-t	-t	C-t
PL	-k	-k	-k	-k	-ok	-ök	-k

Ha PL és ACC megjelenő kötőhangzója középső/kerek (o vagy ö), akkor SUE-é is, azaz nincs a típusoknak e_ö (és a_o) sorozata,¹³ pl. nem létezik egy hipotetikus *pök* tövet tartalmazó *pöken*, *pököt*, *pökök* inflexiók minta. Fordított viszony

¹³ Itt és a továbbiakban a típusok hármassai az adott lexéma(osztály)hoz rendelhető típusokat mutatják SUE ACC PL sorrendben. Ez a sorrend alapvetően önkényes, viszont bizonyos általánosítások könnyebben láthatók a típusok ilyen sorrendje esetén (erről l. később).

azonban nem áll fenn: van öee és oaa sorozat: bizonyos lexémák esetén SUE o vagy ö típusú, viszont PL és ACC alsó a vagy e (pl. *vár-on* és *vár-at*, *vár-ak*, ill. *fül-ön* és *fül-et*, *fül-ek*), l. az alábbi (4) táblázatot.

(4) Megjelenő kötőhangzók minősége SUE, ACC és PL esetén

a. létező kombinációk:

	oaa	ooo	eee	öee	ööö
SUE	<i>vár-on</i>	<i>lom-on</i>	<i>fék-en</i>	<i>fül-ön</i>	<i>gyök-ön</i>
ACC	<i>vár-at</i>	<i>lom-ot</i>	<i>ék-et</i>	<i>fül-et</i>	<i>gyök-öt</i>
PL	<i>vár-ak</i>	<i>lom-ok</i>	<i>ék-ek</i>	<i>fül-ek</i>	<i>gyök-ök</i>

b. nem létező harmonikus kombinációk:

	*eöö	*a..
SUE	<i>-en</i>	<i>*-an</i>
ACC	<i>-öt</i>	
PL	<i>-ök</i>	

Ha SUE kötőhangzója megjelenik, akkor PL-é is, ez megfordítva csak a középső kötőhangzókra igaz: PL nyílt kötőhangzója (a vagy e) megjelenhet úgy, hogy SUE-ben (és ACC-ban) nem – ezek főnévként ritkák (pl. *férfi-ak*, [%]*királyfi-ak*, [%]*orrszarvú-ak*), tipikusan melléknévi alakok (pl. *zsugori-ak*, *régi-ek*, *lassú-ak*, *sűrű-ek*, *méltó-ak*, *meddő-ek*). Így tövégi típusok csak a VVV, VVa vagy VVe hármásokban fordulnak elő.¹⁴

(5) Nem megjelenő kötőhangzók magánhangzó után SUE, ACC és PL esetén

a. létező kombinációk:

	VVV	VVa	VVe
SUE	<i>kapu-n</i>	<i>férfi-n méltó-n</i>	<i>többi-n sűrű-n</i>
ACC	<i>kapu-t</i>	<i>férfi-t méltó-t</i>	<i>többi-t sűrű-t</i>
PL	<i>kapu-k</i>	<i>férfi-ak méltó-ak</i>	<i>többi-ek sűrű-ek</i>

¹⁴ A V típus többszöri említése (pl. VVV, VVa vagy VVe) itt és végig a tanulmányban mindig azonos magánhangzókat jelöl, amelyek a zárt és/vagy hosszú magánhangzók közül kerülnek ki, l. (1) táblázat.

b. nem létező kombinációk:

	*oVV	*eVV	*öVV	*VVö	*VVö
SUE	-on	-en	-ön	-n	-n
ACC	-t	-t	-t	-t	-t
PL	-k	-k	-k	-ok	-ök

Ha ACC kötőhangzója megjelenik, akkor SUE-é is, de ACC kötőhangzója hiányozhat úgy is, hogy SUE-é és PL-é megjelenik (pl. *kár-t*, de *kár-on*, *kár-ok*). Ezek közül azok, amelyekben SUE kötőhangzója középső, viszont PL-é nyílt, ritka. Egyetlen tiszta eset tartozik ide: *oldal-t*, de *oldal-ak*), ezenkívül egyes melléknévi alakoknál hezitáció léphet fel és ritka alternatív alakként előállhat a fenti eset (pl. *ősz* 'fehér hajú' melléknév esetén, *ősz-ek*, de *ősz-(e)t*). Ezeket a hármasokat zárójelbe tettük, és a továbbiakban nem vesszük figyelembe.

(6) Nem megjelenő kötőhangzók mássalhangzó után SUE, ACC és PL esetén

létező kombinációk:

	(oCa)	oCo	eCe	(öCe)	öCö
SUE	<i>oldal-on</i>	<i>kár-on</i>	<i>bér-en</i>	<i>ősz-ön</i> (adj.)	<i>őr-ön</i>
ACC	<i>oldal-t</i>	<i>kár-t</i>	<i>bér-t</i>	% <i>ősz-t</i> (adj.)	<i>őr-t</i>
PL	<i>oldal-ak</i>	<i>kár-ok</i>	<i>bér-ek</i>	<i>ősz-ek</i> (adj.)	<i>őr-ök</i>

Paradigmaosztályok

Adottnak véve a fenti három morfoszintaktikai értéket, egy adott lexémához a típusok rendezett hármását rendelhetjük. Az összes ilyen, a nyelvben előforduló rendezett hármast az adott morfoszintaktikai értékek alapján vett **paradigmaosztályok**at definiálja. Minden egyes lexéma valamelyik (ritka esetben több) paradigmaosztályba tartozik. Például a *NAP* lexéma három szóban forgó alakja (*nap-on*, *nap-ot*, *nap-on*) az ooo típushármast testesíti meg, a *KÁR* lexéma (*kár-on*, *kár-t*, *kár-ok*) típusai sorra: oCo, míg a *VÁR* lexéma (*vár-on*, *vár-at*, *vár-ak*) típusai sorra: oaa. Tömághangzós típus pl. a *NŐ* lexéma (*nő-n*, *nő-t*, *nő-k*) esetén jelentkezik, ez sorban a VVV három típust mutatja, a *FÉRFI* lexéma (*férfi-n*, *férfi-t*, *férfi-ak*) típusai sorra: VVa, l. a fenti (4-5-6) táblázatokat.

Az alapján, hogy az adott paradigmaosztályban azonos vagy különböző magánhangzótípusok szerepelnek, a paradigmaosztályok két fajtáját állapíthatunk meg. A **homogén osztályok**ban, ha magánhangzó jelenik meg, akkor az azonos mindhárom értéknél: ezek azok, amelyekben mindhárom értéknél vett típus ugyanaz a magánhangzó (ooo, eee, ööo vagy VVV), illetve ide sorolhatók azok az osztályok is, ahol ACC-ban C jelenik meg (oCo, eCe, öCö). Az **inho-**

mogén osztályokban vagy SUE vagy PL magánhangzós típusai különbözönek ACC-étól (oaa, öee vagy vVa, vVe). Az (6)-beli oCa, öCe osztályokat rendkívül ritkák és instabilak lévén a továbbiakba figyelmen kívül hagyjuk. Az inhomogén osztályokat szokásosan nyitótoveknek nevezik (l. Vago (1980), Siptár–Törkenczy (2000)), mivel PL-ben (és néha ACC-ban is) nyílt magánhangzós (a vagy e) típusúak, míg a homogén osztályok a sima tövek.

(7) Névszói paradigmaosztályok (11 tipikus osztály):

a. **homogén** osztályok ("sima tövek")

i. "kötőhangzós" ooo eee ööö
 oCo eCe öCö

ii. "tővégi magánhangzós" VVV

b. **inhomogén** osztályok ("nyitótovek")

i. "kötőhangzós" oaa öee

ii. "tővégi magánhangzós" vVa vVe

Az alábbiakban összefoglaljuk, hogy a fenti három morfoszintaktikai érték alapján milyen típusok fordulnak elő. A (8) táblázatban a sorok a fenti 11 tipikus paradigmaosztályt mutatják, az alapján, hogy milyen típusokat vesznek fel az oszlopokban felsorolt morfoszintaktikai értékek esetén

(8) Névszói paradigmaosztályok

SUE	ACC	PL	példa
o	o	o	<i>ok lom nap síp</i>
	C		<i>kár lány pár sír</i>
	a		<i>vár ág díj</i>
v	v	a	<i>férfi zsugori olcsó lassú</i>
		V	<i>kapu só fá- tű sí epé-</i>
			<i>önző sűrű Zrinyi</i>
e	C	e	<i>hír fény</i>
	e		<i>kép él pék</i>
ö		ö	<i>fül tőgy föld</i>
	C		<i>bőr kúr</i>
	ö		<i>tök góg</i>

ez $8/12=67\%$ -os arány. Hasonlóan számolhatjuk ki (9) második, illetve harmadik oszlopából a PL típusából, illetve a SUE típusából jósló eseteket is. Ezek rendre 50%, illetve 25%, l. (10a) táblázat lentebb. Ennek a táblázatnak a második sora, (10b) viszont az egyértelműen jóslt eseteket mutatja, ezek kiszámolásához is az előbbi módszert követjük, azzal a különbséggel, hogy az adott értékhez tartozó típusok hányad részére lehet egyértelműen következtetni. Például az ACC konklúziójú implikációk száma összesen $9=4+5$ (hiszen SUE 4, PL viszont 5 típust vehet fel). Ezek közül csak 2 implikáció konklúziója egyértelmű: "PL:v \Rightarrow ACC:v" és "PL:v \Rightarrow ACC:v" (l. a (9) táblázat középső és jobb oldali oszlopában). Tehát az ACC jóslhatósági képessége $2/9=22\%$ (l. (10b) lent). Az összes esetet megvizsgálva azt találjuk, hogy az értékek sorrendje jóslási arány szempontjából: $ACC > PL > SUE$ (10a), a jóslhatóság szempontjából viszont éppen fordított: $ACC < PL < SUE$ (10b).

(10) Az egyetlen típusból egyértelműen jósló és jóslt esetek aránya

a. $ACC \Rightarrow X:y$ **67%** (8/12) $PL \Rightarrow X:y$ **50%** (5/10) $SUE \Rightarrow X:y$ **25%** (2/8)

b. $X:y \Rightarrow ACC$ **22%** (2/9) $X:y \Rightarrow PL$ **50%** (5/10) $X:y \Rightarrow SUE$ **73%**(8/11)

Ha a premisszában két értéket adunk meg, akkor a helyzet a fentiekhez hasonló. ACC és PL a legjobban jósló páros, azaz a legkönnyebb SUE-t megjósolni (10-ből 9 eset). Csak akkor nem egyértelmű a SUE típusa, ha mindkét premisszában az e típus szerepel: "(ACC:e & PL:e) \Rightarrow SUE:e/ö", l. (11)-ben lentebb. Ehhez nagyon közeli arányt kapunk, ha PL-t akarjuk a másik két típusból megkapni (8-ből 9, csak akkor kapunk nem-egyértelmű típust, ha SUE és ACC mindketten v típusúak: "(SUE:v&ACC:v) \Rightarrow PL:a/e/v"). ACC megjóslása a legnehezebb: itt már csak 8-ből 5 típus egyértelmű. Ez a sorrend egybevág a fenti egypremisszás implikációknál látottakkal (l. (10b)). Az egyetlen kisebb különbség az, hogy PL és SUE jóslhatósági értékei "összecúsznak": ezeket nagyjából ugyanolyan könnyű lesz megtippelni, ha két premisszát alkalmazunk.

(11) Kétpremisszás implikációs viszonyok

(SUE:o & PL:o) \Rightarrow ACC:o/C (SUE:o & ACC:o/C) \Rightarrow PL:o (ACC:o/C & PL:o) \Rightarrow SUE:o
 (SUE:o & PL:a) \Rightarrow ACC:a (SUE:o & ACC:a) \Rightarrow PL:a (ACC:a & PL:a) \Rightarrow SUE:o
 (SUE:e & PL:e) \Rightarrow ACC:e/C (SUE:e & ACC:e/C) \Rightarrow PL:e (ACC:C & PL:e) \Rightarrow SUE:e
 (SUE:ö & PL:e) \Rightarrow ACC:e (SUE:ö & ACC:e) \Rightarrow PL:e (ACC:e & PL:e) \Rightarrow SUE:e/ö
 (SUE:ö & PL:ö) \Rightarrow ACC:ö/C (SUE:ö & ACC:ö/C) \Rightarrow PL:ö (ACC:ö/C & PL:ö) \Rightarrow SUE:ö
 (SUE:v&PL:a/e/v) \Rightarrow ACC:v (SUE:v&ACC:v) \Rightarrow PL:a/e/v (ACC:v&PL:a/e/v) \Rightarrow SUE:v
 ACC: **63%** (5/8) < PL: **88%** (8/9) \lesssim SUE: **90%** (9/10)

A fentieket egyfajta memóriamodellben értelmezhetjük. Ez alapján, ha egy alakról hiányos információnk van, akkor egy adott lexéma paradigmaosztályát legjobban ACC-ből, legkevésbé SUE-ből "tippelhetjük" meg, és viszont: leginkább SUE-t, legkevésbé ACC-ot találhatjuk el. (PL mindkét esetben közepesen magas jósló és jóslt érték). Hasonlóan, két típus ismeretében a legkevésbé SUE számolható ki, ACC és PL közel egyenlő valószínűséggel. Ha ezeket a sorrendeket összevetjük az adott morfoszintaktikai értékkel rendelkező szóalakok gyakoriságával, akkor azt kapjuk, hogy a jóslási képesség ezzel pozitívan, a jósolhatóság viszont negatívan korrelál: ACC a leggyakoribb, PL ennél ritkább, SUE viszont a legritkább főnévi érték (a mellékneveket a korpuszok nem-konzekvensz szófaji besorolása miatt és a gyakori melléknév–főnév duplikátumok miatt itt nem vizsgáltuk; az adatok a Szószablya webkorpuszból, Halácsy et al. (2004)-ből valók.)

- (12) Az adott morfoszintaktikai értékkel rendelkező alakok szótípus- és token- gyakorisága főnévi inflektálatlan tövel és jóslási, illetve egy, illetve két típusból való megjósolhatósági aránya

típus:	ACC		PL		SUE
típusgyakoriság:	47,8k	>	36,0k	>	28,3k
tokengyakoriság:	17,4M	>	15,7M	>	4,8M
jóslási képesség:	67%	>	50%	>	25%
jósolhatóság 1-ből:	22%	<	50%	<	73%
2-ből:	63%	<	88%	≈	90%

Ez az eredmény összevág a fent említett memóriamoddellel, hiszen a nyelvben funkcionálisan előnyös, ha a legjobban jósló és a legkevésbé jóslt alakok a leggyakoribbak, mivel ekkor az egész rendszerre vonatkozó jóslási érték nagyobb. Hiszen az, hogy egy toldalékolt alak milyen mértékben van memorizálva (azaz mekkora eséllyel nem hallottuk vagy felejtettük el), fordítottan korrelál annak gyakoriságával. Az adott morfoszintaktikai értékkel rendelkező alakok összgyakorisága viszont ennek egy lehetséges fokmérője.

Alapalakok

Felmerül a kérdés, hogy a paradigmaosztályokat megadhatjuk-e annál tömörebben, mint ahogy a fenti három típus segítségével megadtuk. Másképpen ez azt jelenti, hogy a típusok fenti, rendezett hármának megadása helyett elégséges-e kettő vagy akár egyetlen típus. Fentebb, (9)-ben és (11)-ben láttuk, hogy sem az egypremisszás sem a kétpremisszás rendszerek sem teljesekek, azaz nem lehetsé-

ges sem egy, sem két **rögzített** morfoszintaktikai értékből megadni a három szóban forgó alakot. Viszont ha a morfoszintaktikai értékeket nem rögzítjük, akkor lehetséges úgy kiválasztani két értéket, hogy azokból egyértelmű legyen a harmadik típus. Így a paradigmaosztályok kétbetűs rövidítésénél ezt a "vegyes" módszert vagyunk kénytelenek alkalmazni. Általában a SUE és ACC típusát adjuk meg (pl. **oo**=ooo vagy **oa**=oaa);¹⁵ ACC típusa általában azonos PL-ével, ekkor PL típusa ebből megkapható (i. 13a,c). Két kivétel van ez alól: ha ACC típusa C, ekkor SUE mellett csak ezt adjuk meg (pl. **oC**=oCo), ekkor PL típusa azonos SUE-jével, l. (11b). Ha viszont SUE=ACC típusa V, viszont PL értéke nem V, ekkor SUE helyett a PL értékét vesszük (**Va**=VVa vagy **Ve**=VVe), l. (13d).

(13) Paradigmaosztályok két típussal való megadása

	Tömör kódolás	SUE	ACC	PL	Alapalakok
a.	SUE = ACC(= PL)				
	o o	o	o	o	<i>napon napot</i>
	e e	e	e	e	<i>képen képet</i>
	ö ö	ö	ö	ö	<i>ködön ködöt</i>
	v v	V	V	V	<i>kapun kaput</i>
b.	(PL=)SUE ACC				
	o C	o	C	o	<i>soron sort</i>
	e C	e	C	e	<i>fényen fényt</i>
	ö C	ö	C	ö	<i>körön kört</i>
c.	SUE ACC(=PL)				
	o a	o	a	a	<i>áron árat</i>
	ö e	ö	e	e	<i>ügyön ügyet</i>
d.	(SUE=)ACC PL				
	v a	V	V	a	<i>hosszút hosszúak</i>
	v e	V	V	e	<i>könnyút könnyűek</i>

¹⁵ A tömör kéttípusos leírásban a típusokat félkövér **Courier**-val szedtük.

A fenti típusokból álló rendezett párok úgy interpretálhatók, mint az adott paradigmaosztályt meghatározó két **alpalak** vagy **szótári alak** (*principal part*). Azaz egy lexéma paradigmaosztálya úgy adható meg, mint két teljes szóalak, melyeknek morfoszintaktikai értéke a paradigmaosztálytól függ. Praktikus okokból, ha csak lehetséges, az adott lexémának a SUE és ACC alakjait érdemes megadni (mivel bizonyos névszóknál – pl. anyagneveknél, absztrakt főneveknél – a PL alak nagyon speciális használatú és ritka). Az alpalakok így egyszerűen adódnak: pl. a NAP lexéma két alpalakja (oo paradigmaosztály): *napon, napot*; a SOR lexémáé (oC paradigmaosztály): *soron, sort*, az ÁR lexémáé pedig (oa paradigmaosztály) *áron, árat* stb – l. fent (13a-c). Ezekből az alakokból kikövetkeztethető a hiányzó PL alak: kötőhangzós ACC esetén (13a, c) PL típusa ezzel megegyezik (*napot* ⇒ *napok*, *árat* ⇒ *árak* stb). Ha az ACC C-típusú (13b), akkor PL típusa a SUE típusával egyezik meg (*soron* ⇒ *sorok*, *körön* ⇒ *körök* stb.). Abban az esetben viszont, amikor a PL alakot kényszerülünk alpalaknak venni, érdemes ezt a SUE helyett megadni, azaz a két alpalak ACC és PL lesz, l. (13d).¹⁶ Ekkor két alpalak (ACC és PL) a következő lesz a HOSSZÚ lexéma esetén (Va osztály): *hosszút, hosszúak*, a KÖNNYŰ esetén (Ve osztály): *könnyűt, könnyűek*.

A paradigmaosztályok fenti "kódolása" alapjaiban különbözik attól az elképzeléstől, amely szerint a paradigmaosztályok sorszámot (vagy más absztrakt kódot) kapnak (l. pl. Elekfi 1994). A paradigmaosztályok itt javasolt kétbetűs rövidítése két típusra utal, amelyek valójában két konkrét alpalakot takarnak (hasonló megközelítésre l. Papp 1975). A típusok az azonos módon viselkedő szóalakok **általánosításai**, belőlük egy konkrét lexéma esetén rekonstruálhatók a konkrét alpalakok. Az alpalakok összessége a teljes paradigmát "kifeszíti", azaz minden egyes paradigmaosztály minden egyes elemét meghatározza (az egyedi szóalakokat, a kevert paradigmaosztályú lexémákat és a paradigmaosztályok közötti variációt nem számítva). Mivel az alpalakok nincsenek lerögzítve, különböző paradigmaosztály esetén más lehet, ezért ez az alpalakok dinamikus megközelítése (l. erről Finkel–Stump 2009; Ackerman–Malouf 2016).

Analógiás hasonlóság

Ahogy a korábbiakban említettük, a fenti típusok maguk is egyfajta rövidítéseknek tekinthetők. Arra utalnak, hogy az exponens állandó része előtt milyen szegmentum áll. A szóalakoknak az ilyen azonos és különböző típusokba sorolása alkalmas arra, hogy a szóalakok között hasonlósági kapcsolatokat állapítsunk meg. Ez a hasonlóság az alakok közötti **formai analógiás kapcsolatok** alapja (l.

¹⁶ Az ebbe a paradigmaosztályba (VVa és VVe) tartozó névszók túlnyomó többsége melléknév, amelyeknek SUE alakjai ritkák és összekeverhetők az *-(a/e/o/ö)n* adverbiumképzővel, vö.: *sűrűn* vs. *sűrűen*. Ezért SUE helyett alpalakként inkább ACC-ot használjuk.

pl. Bybee (2001), Blevins–Blevins (2016)). Egyazon lexémához tartozó szavak között az analógia a lexémák jelentésének azonosságán (funkcionális hasonlóság) túl általában a bázisalak teljes szekvenciájára (formai hasonlóság) is kiterjed. Így például a *kárért* és a *károm* szóalakok között a funkcionális hasonlóságot a lexémajelentés azonossága teremti meg, a formai hasonlóság a *kár* kezdősztring azonosságában nyilvánul meg (a tóváltakozás esetén ez részleges lehet, erre később visszatérünk; szuppletív töveknél a különbség teljes, ezeket itt most nem vizsgáljuk). Ha egy paradigmaosztályban viszont két azonos típus szerepel (pl. $\circ\circ$), akkor az azt jelenti, hogy a hasonlóság az előbbi esethez képest nagyobb fokú: kezdőszekvencia a tőalakon (bázison) túl a kötőhangzóra is áll: pl. a *káron* és a *károk* között a formai hasonlóság a *káro-* kezdőszekvenciák azonosságában jelenik meg. Két különböző típus esetén a hasonlóság ennél kisebb fokú, pl. C és \circ típusú *kárt* – *károk* páros esetén csupán csak a *kár*- kezdőszekvencia azonos, és hasonlóan az \circ és a típusú *váron* – *várok* szó pár esetén csak a *vár*- kezdőszekvencia azonos).¹⁷

Az alábbi (14) ábra ezt mutatja az öt hátsó magánhangzót tartalmazó paradigmaosztályra. A teljesen homogén $\circ\circ\circ$ és VVV osztályokban (l. első két oszlop) mindhárom alak (SUE, ACC, PL, l. sorok) **maximálisan hasonló**, hiszen az exponens állandó részei (*-n*, *-t*, illetve *-k*) előtti teljes **kezdőszekvencia** mindig azonos (*napo*, illetve *buli*), az alábbi ábrában ezt satírozással emeltük ki. Ha azonban valamelyik értékhez nem ez a típus van rendelve, akkor a három alak közül csak kettő lesz maximálisan hasonló: $\circ\text{C}\circ$ esetén SUE és PL, $\circ\text{aa}$ esetén ACC és PL, VVa esetén SUE és ACC. Ez utóbbi esetben a PL alakban is szerepel az a kezdőszekvencia, amelyik a SUE és az ACC alakban közös (*férfi*), de maximális hasonlóságról mégsem beszélhetünk, hiszen PL állandó exponense (*-k*) előtt levő szekvencia ennél bővebb (*férfi*ja a *férfi*[j]ak alakban).

¹⁷ Elképzelhető a két eset közötti lehetőség is: pl. a *vár-ak* és az *őz-ek* alakok a *-k* vég-szekvencia azonosságán túl abban is hasonlítanak, hogy a *-k* előtt rövid nyílt magánhangzó (*a*, illetve *e*) áll, vagy a *kár-t* és a *sün-t* alakok abban, hogy a közös *-t* vég-szekvencia előtt mindkét alakban koronális szonoráns (*r*, illetve *n*) áll. Hasonló a helyzet a kezdőszekvenciákra: a *vár-on* és a *vár-ak* alakban a *vár*- közös kezdőszekvencia után mindkét alakban rövid hátsó nem-zárt magánhangzó áll (*o*, illetve *a*). Az ilyen **szubsegmentális** jellemzésekkel itt részletesen nem foglalkozunk, ezek szerepe akkor válik lényegessé, ha segítségükkel másképpen nem leírható nyelvi mintázatok ragadhatók meg.

(14) A szóalakok hasonlóságai adott homogén és inhomogén osztályokban

érték	ooo	VVV	oCo	oaa	VVa
SUE	<u>n a p o</u> n	<u>b u l i</u> n	<u>k á r o</u> n	<u>v á r o</u> n	<u>f é r f i</u> n
ACC	<u>n a p o</u> t	<u>b u l i</u> t	<u>k á r</u> t	<u>v á r a</u> t	<u>f é r f i</u> t
PL	<u>n a p o</u> k	<u>b u l i</u> k	<u>k á r o</u> k	<u>v á r a</u> k	<u>f é r f i</u> j a k

A hasonlóság természetesen az egyazon paradigmaosztályba, de különböző lexémához tartozó alakok között is fennáll: adott morfoszintaktikai érték esetén ugyanabba az osztályba tartozó szavak **végsszekvenciái** között **maximális hasonlóság** van. Például az oaa osztályba tartozó *vár* és a *fog* szóban forgó toldalékolt alakjaiban az *-on*, *-at* és *-ak* végsszekvenciák rendre azonosak (a minimális hasonlóság nyilván az összes azonos morfoszintaktikai értékű alak között fennáll: az *-n*, *-t*, *-k* állandó exponensek lévén minden alakban rendre szerepelnek). Hasonlóan az eCe osztályba tartozó *hír* és *les* lexémához tartozó fenti alakok között rendre az *-en*, *-Ct* és *-ek* végsszekvenciák azonosak, ahol a hasonlóság kiterjedhet a C minőségre is (koronális/palatális szonoráns vagy ugyanilyen folyamatos mássalhangzó).

Különböző paradigmaosztályokba tartozó alakok között is lehet azonban maximális a hasonlóság: akkor, ha ugyanazon morfoszintaktikai értéknél ugyanazon típusúak. Ezt mutatja az alábbi (15) ábra. Például az ooo, oCo és oaa osztályokba tartozó elemek SUE alakjai maximálisan hasonlóak, mert végsszekvenciájuk mindig *-on* (pl. *napon*, *káron*, *hason*). Két alak között, amelyek a VVa vagy VVV osztályba tartoznak, között már kisebb lehet a hasonlóság: *-Vn* (ahol *V* zárt vagy hosszú magánhangzó, pl. *férfin*, *kapun*, *fán*). PL esetén az ooo és oCo, illetve az oaa és VVa között van maximális hasonlóság (*napok-károk*: *-ok*, illetve *hasak-férfiak*: *-ak*). Az ACC a legheterogénebb: a *-Vt* fenti részbeni azonosságánál (pl. *férfit-fát*) nagyobb hasonlóság nincs.

A kezdő- és végsszekvenciák fent részletezett azonosságai átfedőek lehetnek – ez is mutatja, hogy az itt vázolt paradigmaalapú elemzés nem tartozik a morfémaalapú elemzések körébe, hiszen nem alkalmaz olyan morfoakra szegmentálást, amely diszjunkt és kimerítő – a kötőhangzók esetében ez amúgy is problematikus, hiszen a kötőhangzók morfemikus státusza bizonytalan. Maximális hasonlóság esetén a kötőhangzó (ill. az állandó exponens előtti más szegmentum) beletartozik mind az adott lexéma (14), mind az adott paradigmaosztály (15) által meghatározott kezdő-, illetve végsszekvenciába. Ennyiben ezek olyan **átfedő konstrukcióknak** tekinthetők, amelyek két paradigmatis "dimenzióban" (lexéma, illetve paradigmaosztály) érvényesülnek, amelyek által meghatározott pozícióban az adott alak van, és a két konstrukció metszete az adott típus. Ez

bármely osztály és bármely lexéma esetén fennáll mindhárom morfoszintaktikai értékre, az alábbi (16)-ban a *VÁR* és a *NAP* lexémák PL, illetve SUE értékeire mutatjuk meg. A *VÁR*-PL alak funkcionálisan hasonló a *VÁR* lexéma más alakjaihoz (pl. *VÁR*-SUE, *VÁR*-ACC), másfelől más lexémák PL alakjaihoz (pl. *FÉRFI*-PL, *NAP*-PL, *BULI*-PL). A funkcionális hasonlóságot az első esetben a lexémák azonossága, a második esetben a morfoszintaktikai értékek azonossága mutatja (ezt a (16a) ábra bal oldalán függőleges vonalakkal összekötött félkövér glosszákkal mutattuk). Ezen **funkcionális hasonlóságokkal formai hasonlóságok járnak együtt**: a lexémák azonossága a szóalak kezdőszekvenciájának, az értékek azonossága azok végszekvenciáinak azonosságában nyilvánul meg. Ezt mutatjuk a (16a) jobb oldalán a szóalakokban úgy, hogy az aláhúzással jelölt szekvenciákat vonallal összekötöttük. A közös kezdőszekvenciák állhatnak csak a bázis ("szótő") szegmentumaiból (minimális közös szekvencia), de lehetséges ennél nagyobb mértékű hasonlóság (maximális közös szekvencia). A *VÁR* lexéma bizonyos értékei minimális, más értékei maximális közös kezdőszekvenciát adnak. Mivel a *VÁR* oaa-osztályú, ezért PL alakja és ACC alakja maximálisan hasonlóak (mindkettő a típusú): közös kezdőszekvenciája, a *vára*- maximális (vö. *várak* – *várat*), míg PL alakja és SUE alakja csak minimálisan hasonlóak, mert különböző (a, illetve o típusúak), és így a közös kezdőszekvencia csupán a *vár*- (vö. *várak* – *váron*). Hasonlóan a más lexémához (és esetleg más paradigmaosztályhoz) tartozó PL alakokkal minimális vagy maximális közös végszekvenciát találunk. A *FÉRFI* lexéma osztálya VVa, azaz a PL típusa a, ami ugyanaz, mint a *VÁR* esetében (amelynek osztálya oaa). Ezzel maximális közös végszekvenciát (-ak) alkotnak (*várak* – *férfiak*), míg a *NAP* (ooo osztályú) és a *buli* (oCo osztályú) lexémák PL alakjaival csak a minimális -k közös végszekvencia (*várak* – *napok*, *bulik*). Hasonló mutatható meg a *NAP* lexéma SUE alakjára (16b): bizonyos alakokkal maximális, bizonyos alakokkal minimális kezdő-, és végszekvenciákat kapunk.

(15) A szóalakok hasonlóságai adott morfoszintaktikai értéknél különböző osztályok között

osztály	SUE	ACC	PL
ooo	n a p <u>o n</u> 	n a p o <u>t</u> 	n a p <u>o k</u>
oCo	k á r <u>o n</u> 	k á r <u>t</u> 	k á r <u>o k</u>
oaa	h a s <u>o n</u> 	h a s a <u>t</u> 	h a s <u>a k</u>
VVa (V=i)	f é r f <u>i n</u> 	f é r f i <u>t</u> 	f é r f i j <u>a k</u>
VVV (V=á)	f <u>á n</u>	f á <u>t</u>	f á <u>k</u>

(16) Átfedő konstrukciók

	a. <i>várak</i>		b. <i>napon</i>
VÁR-SUE	v á r o n	NAP - PL	n a p o k
VÁR-ACC	v á r a t	NAP-ACC	n a p o t
VÁR - PL	v á r a k	NAP-SUE	n a p o n
FÉRFI-PL	f é r f i j a k	KÁR-SUE	k á r o n
NAP - PL	n a p o k	VÁR-SUE	v á r o n
BULI - PL	b u l i k	BULI-SUE	b u l i n

A fenti maximális kezdő- és végszekvenciák olyan alakokkal közösek, amelyek a szóban forgó alakkal azonos lexémájúak, illetve azonos morfoszintaktikai értékűek. Viszont ezen alakok közül sem az összessel áll fenn ilyen maximális hasonlóság, csupán azokkal, amelyeknek a típusa azonos a szóban forgó alakéval. A fenti *várak* alak esetén ez az a típus: (VÁR-)ACC, illetve FÉRFI(-PL); a *napon* esetén az o típus: pl. (VÁR-)PL, (VÁR-)ACC, illetve KÁR(-PL), VÁR(-PL). A fenti példákból az látszik, hogy a maximális kezdő- és végszekvenciák átfedőek lehetnek, és éppen a kötőhangzó az, amely a két maximális szekvencia közös eleme: *vára-* és *-ak*, illetve *napo-* és *-on*. Ez a szemlélet élesen szembenáll a morfémius elemzés nézőpontjával, amely szerint a morféma (morfok) határai élesek és a levezetés folyamán nem változnak (ez a kitevő állandóságának elve, l. pl. McCarthy – Prince 1993).

Birtokos alakok

A magyar birtokos paradigma a fentiektől több szempontból különbözik. Itt bizonyos szám/személyekben (1SG, 2SG és 2PL) a korábbról ismert rövid nemzárta kötőhangzók (*-a-*, *-o-*, *-e-*, *-ö-*: pl. *vár-am*, *lom-od*, *fül-etek*, *őr-ötök*) vagy egyéb magánhangzók (*-V-*: pl. pl. *kapu-m*, *buli-d*, *fá-tok*) állnak. Más esetben (1PL) azonban a kötőhangzó zárt *-u-* vagy *-ü-*, pl. *nap-unk*, *bér-ünk*: ezzel két újabb magánhangzós típus – u, illetve ü – keletkezik. Harmadik személyben az egyik lehetőség az, hogy az exponens állandó része jelenik csak meg: ez 3SG esetén *-a~e* (pl. *ok-a*, *fül-e*), 3PL esetén *-uk~ük* (pl. *ok-uk*, *fül-ük*), ekkor azonban egy újabb típust is meg kell különböztetnünk. Bizonyos 3. személyű alakokban viszont az exponens állandó része előtt *-j-* szegmentum (pl. *nap-ja*, *pár-juk*)

vagy más palatális mássalhangzó ([gy]: *pad-ja* [ty]: *bolt-ja*, [ny]: *kan-ja*) áll.¹⁸ Ezt a típust általánosan J-vel jelöljük. Fontos megjegyezni, hogy a nem-J típusokban a 3. személyű alakok magánhangzói (-a~e, az E.3. toldalékban, illetve -u~ü- a T.3. -uk~ük toldalékban) a klasszikus morfémiás elemzés szerint nem kötőhangzók, hiszen az állandó exponens részei (azaz nem váltakoznak zérussal), mégis a kötőhangzókhoz hasonlóan a, e, illetve u, ü típusként való besorolásuk előnyökkel jár, erről l. később.¹⁹

(17) A birtokos alakok típusai exponensek szerint

érték	exponens	számuk	a	o	e	ö	V	J	u	ü
1SG	-m	5	-a-	-o-	-e-	-ö-	-V-			
2SG	-d	5	-a-	-o-	-e-	-ö-	-V-			
2PL	-tok~tek~tök	5	-a-	-o-	-e-	-ö-	-V-			
3SG	-a~e	4	-a-		-e-			-j-/pal.		
3PL	-uk~ük	4						-j-/pal.	-u-	-ü-
1PL	-nk	3					-V-		-u-	-ü-

A fenti (17) táblázatból jól látható, hogy a különbségek ellenére átfedések vannak az adott értékekhez tartozó típusok között. A kötőhangzós (nem 3. személyű), illetve a 3. személyű típusok közötti átfedések az a és e típusokban (1SG, 2SG, 2PL és 3SG között, pl. *vár-am* – *vár-a*, *bér-em* – *bére*), valamint az u és ü típusokban (1PL és 3PL között, pl. *kár-unk* – *kár-uk*, *gyök-ünk* – *gyök-ük*) valósulnak meg. Ez utóbbi 1PL érték különleges tulajdonsága, hogy a kötőhangzója zárt magánhangzó (-u-, -ü-). Ennek viszont az a következménye, hogy a V típus és az u/ü típusok átfedőek: létezik olyan eset, amikor az alak morfológiailag kétértelmű, pl. *lap-unk* (kötőhangzós u típus) vs. *lapu-nk* (magánhangzóvégű tő, V típus). A C típus birtokos alakokban nem létezik, a J típus csak 3. személyben jelentkezik.

¹⁸ Pontosabban C+palatális mássalhangzó áll (pl. *kar[gy]a*, *bol[ty]a*, de a két mássalhangzó együtt alkothat palatális geminátát is: pl. *pa[gg]ya*, *bo[tt]ya*, *a[nn]ya*); az intervokális rövid palatális mássalhangzókat – pl. *vágya*, *ínye* – nem számítjuk ide.

¹⁹ A harmadik személyű birtokos alakokban megjelenő -j- viszont bizonyos értelemben kötőhangzónak számít, hiszen a bázishoz nem tartozik és zérussal váltakozik. Az, hogy szokásosan nem számítjuk kötőhangzónak, mássalhangzó léte mellett abból fakadhat, hogy az általa létrehozott alakulat bizonyos esetekben fonotaktikailag jelöltebb lehet (C+jV), mint az a szekvencia, amely a hiánya esetén áll (C+V): pl. az előző esetben zárt szótag, az utóbbi esetben nyílt szótag áll elő (pl. *kar.ja* vs. *ka.ra*). Ez az ellenérv azonban nem túl meggyőző, hiszen a magánhangzós kötőhangzók is előállhatnak jelölt kontextusban – ez a helyzet a magánhangzó utáni kötőhangzókkal, amelyek a **Va** és **Ve** osztályokban jelennek meg és hiátusban állnak (pl. *hosszú-ak*, *sűrű-ek*).

Az 1SG, a 2SG alakok és kötőhangzó tekintetében a 2PL alakok egymással azonosan viselkednek (ezért gyakran az egyszerűség kedvéért csak 1SG-ként fogunk hivatkozni rájuk). Ezen alakok a nem birtokos PL alakokkal azonos típusba sorolhatók (l. (18a) lentebb) két osztály kivételével: ezek a VVa és a VVe osztályok, ahol csak PL-ben van nyílt kötőhangzó, birtokos alakokban nincs (l. 18b: *férfi-ak, régi-ek, sűrű-ek*, de *férfi-m, régi-m, sűrű-d*).

(18) Típusok PL és 1SG, 2SG, illetve 2PL esetén

a. kötőhangzós típusok:

	oaa és a	ooo és o	eee és e	öee és e	ööö és ö
PL	<i>vár-ak</i>	<i>lom-ok</i>	<i>ék-ek</i>	<i>fül-ek</i>	<i>gyök-ök</i>
1SG	<i>vár-am</i>	<i>lom-om</i>	<i>ék-em</i>	<i>fül-em</i>	<i>gyök-öm</i>
2SG	<i>vár-ad</i>	<i>lom-od</i>	<i>ék-ed</i>	<i>fül-ed</i>	<i>gyök-öd</i>
2PL	<i>vár-atok</i>	<i>lom-otok</i>	<i>ék-etek</i>	<i>fül-etek</i>	<i>gyök-ötök</i>

b. egyéb típusok:

	VVV és V			VVa vs V	VVe vs V	
PL	<i>só-k</i>	<i>sí-k</i>	<i>hő-k</i>	<i>férfi-ak</i>	<i>régi-ek</i>	<i>sűrű-ek</i>
1SG	<i>só-m</i>	<i>sí-m</i>	<i>hő-m</i>	<i>férfi-m</i>	<i>régi-m</i>	<i>sűrű-m</i>
2SG	<i>só-d</i>	<i>sí-d</i>	<i>hő-d</i>	<i>férfi-d</i>	<i>régi-d</i>	<i>sűrű-d</i>
2PL	<i>só-tok</i>	<i>sí-tek</i>	<i>hő-tök</i>	<i>férfi-tok</i>	<i>régi-tek</i>	<i>sűrű-tök</i>

A 3. személyű alakok típusa nagyrészt független a korábban említett SUE, ACC, PL (illetve a fenti 1SG, 2SG 1PL típusától): lehet J (pl. *nap-ja, vád-juk, rét-je, föld-jük*), de lehet magánhangzós a/e, illetve u/ü is (pl. *ok-a, hír-ük, bőr-e, fül-ük*), l. (19a) lentebb. Viszont ha SUE (és ACC) típusa V, a 3. személyű alakok típusa kötelezően J (pl. *só-ja, kapu-ja, férfi-ja, hosszú-ja*), l. (19b). A 2PL alakok típusa ekkor V (pl. *só-nk, férfi-nk* stb.), viszont máskor u vagy ü (*nap-unk, vád-unk* stb.). Az alábbi ezt mutatja néhány példán – a példasorok fölött a szóban forgó paradigmaosztályok leírásánál az eddigi SUE ACC PL hármas értékeket az 1SG, 3SG, 3PL, 1PL négyes értékeivel kiegészítettük – az alábbi (19)-ban ezt aláhúztuk.

(19) Hátulsó magánhangzós típusok 1SG, 3SG, 3PL, illetve 1PL esetén

a. kötőhangzós típusok:

	ooo	<u>oJJu</u>	ooo	<u>oaau</u>	ooo	<u>aaau</u>	oaa	<u>aJJu</u>
1SG	<i>nap-om</i>	<i>ok-om</i>	<i>vár-am</i>	<i>vád-am</i>				
3SG	<i>nap-ja</i>	<i>ok-a</i>	<i>vár-a</i>	<i>vád-ja</i>				
3PL	<i>nap-juk</i>	<i>ok-uk</i>	<i>vár-uk</i>	<i>vád-juk</i>				
1PL	<i>nap-unk</i>	<i>ok-unk</i>	<i>vár-unk</i>	<i>vád-unk</i>				

b. egyéb típusok:

	VVV	<u>VJJV</u>	VVa	<u>VJJV</u>	
1SG	<i>só-m</i>	<i>sí-m</i>	<i>hő-m</i>	<i>férfi-m</i>	<i>hosszú-m</i>
3SG	<i>só-ja</i>	<i>sí-je</i>	<i>hő-je</i>	<i>férfi-ja</i>	<i>hosszú-ja</i>
3PL	<i>só-juk</i>	<i>sí-jük</i>	<i>hő-jük</i>	<i>férfi-juk</i>	<i>hosszú-juk</i>
1PL	<i>só-nk</i>	<i>sí-nk</i>	<i>hő-nk</i>	<i>férfi-nk</i>	<i>hosszú-nk</i>

Összefoglalva, az alábbi 19 különböző típus-kombináció, azaz paradigmaosztály létezik, ezeket mutatják az alábbi (20) táblázat sorai (az egyszerűség kedvéért a 3. személyű alakok kétféle típusait a táblázatban összevontuk).

(20) Birtokos alakokkal kiegészített paradigmaosztályok

SUE	ACC	PL	1SG	3SG	3PL	1PL	példa
o	o	o	o	J/a	J/u	u	<i>lom nap súp / ok fagy</i>
	c						<i>pár sír / kár lány</i>
	a	<i>vár ág díj / vád hold</i>					
v	v	a	v	J	J	v	<i>férfi zsugori olcsó lassú</i>
		v					<i>kapu só fá- tű sí epé- önző sűrű Zrínyi</i>
e	c	e	e	e/J	ü/J	ü	<i>hír fény / sín</i>
	e						<i>kép él / pék rét</i>
ö	c	ö	ö	e/J	ü/J	ü	<i>fül tőgy / föld</i>
	ö						<i>bőr / kőr tök / gőg</i>

Látható, hogy a birtokos alakok számbavételéhez a paradigmaosztályok leírásánál használt, rendezett párt használó alapalakokat ki kell egészíteni, hiszen a 3.

személyű birtokos alakok típusa nagyrészt nem jósolható meg: az csak akkor egyértelmű, ha a bázis magánhangzó-végű (azaz **VV**, **Va**, **Ve** típusok esetén mindig J), más esetekben magánhangzós vagy mássalhangzós (J) is lehet – l. (21a). A harmadik alpalak típusának alkalmas a 3PL birtokos alak típusa. Ez viszont elegendő, hiszen ha ez mássalhangzós típus (J), akkor 3PL is ilyen, ha ez magánhangzós típus (a vagy e), akkor 3PL is a megfelelő hangrendű magánhangzós típus (u, illetve ü). A többi birtokos alak is egyszerűen megadható ebből a hármásból, l. (21b) lentebb.

(21) A birtokos alakok megjósolhatósága

a. 3. személyű birtokosok

SUE/ACC:V ⇒ 3SG:J, 3PL:J (**VV/Va/Ve** esetén)
 egyébként: 3SG:J/a/e, 3PL:J/u/ü

b. nem-3. személyű birtokosok

SUE/ACC:V ⇒ 1SG:V, 1PL:V (**VV/Va/Ve** esetén)
 egyébként:
 PL:o ⇒ 1SG:o, 1PL:u (**oo/oC** esetén)
 PL:a ⇒ 1SG:a, 1PL:u (**oa** esetén)
 PL:e ⇒ 1SG:e, 1PL:ü (**ee/eC/öe** esetén)
 PL:ö ⇒ 1SG:ö, 1PL:ü (**öö/öC** esetén)

Így a továbbiakban a paradigmaosztályokat kijelölendő az eddigi két alpalak típusa mellé a 3SG birtokos alak típusát vesszük fel. A paradigmaosztályokat az alábbi (22)-ben bemutatott módon csoportosíthatjuk aszerint, hogy milyen mértékben "változékonyak" a bennük szereplő magánhangzós típusok. Homogén paradigmaosztályok (22a) tipikusan főnéviek, bennük maximális az azonos magánhangzós típusok száma (pl. **ooJ=ooooJJu**: *napon, napot, napok, napom, napja* stb). Az inhomogén osztályokba (22c), ahol a lehető legkevesebb azonos típus van, tipikusan melléknevek tartoznak (pl. **oaJ=oaaaJJu**: *tágon, tágat, tágak, tágam, tágja* stb). A félig homogén típusok a kettő között helyezkednek el: bennük 3SG típusa magánhangzós (a vagy e): ez vagy azonos a többi nem-zárt kötőhangzóval (ezek a nyitótövek, pl. **oaa=oaaaauu** osztály: *falon, falat, falak, falam, fala* stb.), vagy nem azonos (ezek a j-nélküli 3SG birtokossal rendelkező nem nyitótövek, pl. **ooa=ooooauu**: *okon, okot, okok, okom, oka* stb.). Ezek főnévi zárt osztályok, tipikusan nagyszámú elemmel, és csak speciális ese-

tekben produktívak.²⁰ Az első két paradigmaosztályból van "kötőhangzós" és "tővégi magánhangzós", ide mássalhangzó, illetve magánhangzó végű tövek tartoznak (pl. **VVJ**=VVVVJJV: *fiún, fiút, fiúk, fiúm, fiúja* stb, illetve **VaJ**=VVaVJJV: *hiún, hiút, hiúak, hiúm, hiúja* stb – e két osztály között csak a PL alak kötőhangzójának megjelenése tesz különbséget). A (22b) szemihomogén csoportba viszont csak kötőhangzós osztályok tartoznak (l. pl. a fenti **oaa**, illetve **oaa** osztályokat). Ennek az aszimmetriának a következménye, hogy főnévi magánhangzó végű nyitótövek (22b) nem igazán vannak, míg a magánhangzóra végződő melléknevek (22c) jelentős része ilyen.

Egy másik aszimmetria az *e* típust tartalmazó osztályokkal kapcsolatos: az egyetlen maximálisan homogén osztály (**eee**=eeeeüü: *végen, véget, végek, végem, vége* stb) "kilóg" a többi közül. A többi kötőhangzós típus esetén ez a mértékű egységesség nem lehetséges, mivel SUE és 3SG magánhangzós típusai nem lehetnek azonosak (*o* és *a*, illetve *ö* és *e*). Ennek viszont az a következménye, hogy ez az egyetlen olyan homogén osztály, melyben a 3. személyű birtokosok *j*-nélküliek. Így magyarázható az a tény, hogy szemben a produktív 3. személyű birtokossal ami *-j*-t tartalmaz, az *e* kötőhangzós főnevek között a *j* nélküli birtokos is lehet produktív – erről a jelenségről l. részletesen Rebrus et al. (2017)-et.

A típusok egybetűs kódjai (és a paradigmaosztályra utaló, három betűből álló kódok) rövidítések. Funkciójuk az, hogy belőlük rekonstruálható legyen az exponens és ezáltal a teljes szóalak is. Ez azokra az exponensekre automatikusan teljesül, amelyek csak kötőhangzót (vagy azt sem) tartalmaznak, hiszen a kötőhangzó minőségét az adott típus mutatja. Három birtokos érték esetén azonban az exponens egy további (stabil) magánhangzót is tartalmaz: 2PL: *-tok~tek~tök*, 3SG: *-(j)a~(j)e* és 3PL: *-(j)uk~(j)ük*. Ezekben az esetekben a legtöbb paradigmaosztály esetén az exponens stabil magánhangzója kiszámítható: 2PL-ben ez hátsó kötőhangzók (*a* vagy *o*) esetén *o* (pl. *nap-otok, fal-atok*), elülső esetén viszont megegyezik vele: *e* vagy *ö* (pl. *fül-etek, sün-ötök*) – 2PL kötőhangzója pedig azonos 1SG és 2SG kötőhangzójával (l. 25b). Ha viszont nincs kötőhangzó, akkor a stabil magánhangzót a tővégi magánhangzó határozza meg a magánhangzó-illeszkedés szabályai szerint: a **VVJ** (és a **VaJ**, **VeJ**) osztályokban a *V* minősége számít. Azaz a *V* típust tartalmazó osztályokban további információ is szükséges a harmonikusan váltakozó exponensek megadásához. Ezt jelölhetjük a különböző nagybetűkkel: *B* a hátulképzett (*á, ó, ú, u*), *N* az előlképzett kerekítetlen (*é, í, i*), *F* az előlképzett kerekített (*ő, ű, ü*) magánhangzók közül azok, amelyek nem lehetnek kötőhangzók. *B* esetén a toldalék stabil magánhangzója *o* (pl. *fá-tok, kapu-tok*), *F* esetén *ö* (pl. *betű-tök*), *N* esetén azonban kétféle lehet: *o*

²⁰ Ilyen eset az, amikor a bázis palatális vagy szibiláns hangra végződik, pl. *húsuk, póza, fagyuk, lánya*.

vagy *e* (pl. *kávétok*, *kocsitok*; ill. *kévétek*, *biliték*). Hasonló a 3. személyű birtokos exponens-magánhangzóinak eloszlása, amely minősége J típus esetén nincs jelölve a kódban: BBJ esetén *a/u* (*fájá*, *fájuk*), FFJ esetén *e/ü* (*tűje*, *tűjük*), NNJ esetén viszont mindkettő lehet (pl. *kávėja/juk*, *híja/juk*; ill. *kévéje/jük*, *stíje/jük*). Az összes többi magánhangzó-illeszkedést mutató toldalék harmonikus változata szintén ezekből az információkból számítható ki: az előlségi és kerekési harmóniát egyszerre mutató háromalakú toldalékok (pl. *-hoz~hez~höz*) esetén 2PL-hez hasonlóan, a csak előlségi harmóniát mutató toldalékok (pl. *-ban~ben*, *-tól~től*, *-nál~nél* stb.) esetén 3SG/PL-hez hasonlóan.

(22) Névszói paradigmaosztályok és alapalakjaik (19 tipikus osztály):

a. **homogén** osztályok: "produktív" főnévi mintázat (11 osztály)

i. "kötőhangzós"

ooJ	ooo	oJJu	eeJ	eee	eJJü	ööJ	ööö	öJJü
oCJ	oCo	oJJu	eCJ	eCe	eJJü	öCJ	öCö	öJJü
			eee	eee	eeüü			
			eCe	eCe	eeüü			

ii. "tővégi magánhangzós"

VVJ VVV VJJV

b. **szemihomogén** osztályok: gyakori minta főnévként, speciális esetben "produktív"

ooa	ooo	oauu	öoe	ööö	öeüü
oCa	oCo	oauu	öCe	öCö	öeüü
oaa	oaa	aaau	öee	öee	eeüü

c. **inhomogén** osztályok: főnévként ritka, melléknévként "produktív"

i. "kötőhangzós"

oaJ	oaa	aJJu	öeJ	öee	eJJü
------------	-----	------	------------	-----	------

ii. "tővégi magánhangzós"

VaJ	VVa	VJJV	VeJ	VVe	VJJV
------------	-----	------	------------	-----	------

Így a (20)-ban és (22)-ben bemutatott paradigmaosztályokban a V típust tartalmazó három osztály helyett hat osztályt kell megkülönböztetnünk. **VVJ** helyett a három hangrend alapján **BBJ** (pl. *SÓ, KAPU, FIÚ*), **NNJ** (pl. *SÍ, MI, TÉVÉ*) és **FFJ** (pl. *BETŰ, NÓ*) osztályokat. Hasonlóan VaJ és VeJ helyett **BaJ** (pl. *HIÚ, LASSÚ*), **NeJ** (pl. *TÖBBI, RÉGI*) és **FeJ** (pl. *KÖNNYŰ, HŰ*). Ez alapján az így kapott 22 paradigmaosztályban az alapalakok a következőképpen néznek ki.

(23) A hangrendekkel ellátott 22 névszói paradigmaosztály

ooJ <i>napon napot napja</i>	eeJ <i>téten tétet tétje</i>	ööJ <i>csődön csődöt csődje</i>
oCJ <i>páron párt párja</i>	eCJ <i>sínen sínt sínje</i>	ööJ <i>zúrön zúrót zúrje</i>
ooa <i>napon napot napja</i>	eee <i>képen képet képe</i>	öoe <i>tökön tököt töke</i>
oCa <i>soron sort sora</i>	eCe <i>híren hírt híre</i>	öCe <i>körön kört köre</i>
oaJ <i>vádon vádat vádja</i>		öeJ <i>földön földet földje</i>
oaa <i>áron árat ára</i>		öee <i>fülön fület füle</i>
BBJ <i>kapun kaput kapuja</i>	NNJ <i>min mit mije</i>	FFJ <i>betűn betűt betűje</i>
BaJ <i>hiút hiúak hiúja</i>	NeJ <i>régít régiek régije</i>	FeJ <i>hűt hűek hűje</i>

Az azonos lexémához tartozó különböző morfoszintaktikai értékkel rendelkező szóalakok között a birtokos alparadigmán belül is analógiás kapcsolatok állnak fenn, ezek tipikusan a szó kezdőszekvenciájának azonosságát jelentik. A 3. személyű birtokos alakok esetén a bázis az adott típus által jelölt szegmentummal együtt adja ezt a kezdőszekvenciát. Így J típus esetén például a *napja, kapuja* 3SG alakok a *napjuk, kapujuk* 3PL alakokkal maximálisan hasonlóak, mivel kezdőszekvenciáik egyaránt *napj-*, illetve *kapuj-*.²¹ Ha viszont 3SG magánhangzós (a vagy e) típusú, akkor a 3PL alakokkal való maximális hasonlóság nem áll fenn: a többes számú birtokos alak (pl. *fokuk, várjuk*) u vagy ü típusú, így nem a 3SG, hanem az 1PL alakokkal (pl. *fokunk, várunk*) mutat maximális hasonlóságot a *foku-*, illetve *váru-* kezdőszekvenciák révén. Ezekben az esetekben a 3SG alakok hasonlóságára két dolog teljesülhet: vagy maximálisan hasonló valamely kötőhangzós alakhoz (mint a nyitótövek esetén, pl. *váram, várad, váratok – vára: vára-* kezdőszekvencia), vagy a j nélküli 3SG alak kezdőszekvenciája semelyik másik alakban nem jelentkezik (a nem nyitótövek esetén, pl. *fokok, fokom, fokod* stb. – *foka*). Ezeket a hasonlóságokat mutatja az alábbi (24) a négy fenti paradigmaosztályra.

²¹ Palatális gemináta esetén is ugyanez a helyzet: pl. a *pa[j:]a, pa[j:]uk*, illetve *tró[n:]a, tró[n:]uk* releváns kezdőszekvenciája a [pa:j:], illetve a [tro:j:].

(24) Birtokos alakok közötti analógiás kapcsolatok fajtái

	ooJ=ooo oJ<u>Ju</u>	ooa=ooo oa<u>uu</u>	oaa=oaa <u>aa</u> <u>uu</u>	VV=VVV V<u>JJV</u>
1SG	<u>n a p</u> o m	<u>f o k</u> o m	<u>v á r a</u> m	<u>f á</u> m
3SG	<u>n a p j</u> a	<u>f o k</u> a	<u>v á r a</u>	<u>f á j</u> a
3PL	<u>n a p j</u> u k	<u>f o k u</u> k	<u>v á r u</u> k	<u>f á j u</u> k
1PL	<u>n a p</u> u n k	<u>f o k u</u> n k	<u>v á r u</u> n k	<u>f á</u> n k

Az analógiás kapcsolatok eloszlása egy adott lexéma paradigmáján belül alkalmas arra, hogy vele az adott paradigmaosztályt jellemezzük. Ez a jellemzés lehetséges úgy, hogy megadjuk az adott paradigmaosztályban levő különböző típusok számát (az azonos típusúak között mindig maximális hasonlóság áll fenn a kezdőszekvenciák tekintetében, l. fenti (24)). A lehetséges eseteket mutatja az alábbi (25) táblázat a birtokos értékekre.

(25) A birtokos alakok közötti analógiás kapcsolatok eloszlása és a típusok száma

1SG/...	3SG	3PL	1PL	típusok száma
o a ö e	J		u u ü ü	3
o ö	a e	u ü		3
	a e	u ü		2
V	J		V	2

A fenténél finomabb jellemzést kapunk, ha nem a típusok számát, hanem az adott osztály entrópiáját (H) vesszük figyelembe: ez a mérőszám mutatja legjobban a típusok eloszlását, mert arra is érzékeny, hogy az adott számú típus egyenként hány-hány értékhez van rendelve. Az alábbi (26a,b) táblázatokban a 3 nem-birtokos (SUE, ACC, PL) és a 6 birtokos szám/személy értékre adjuk meg az egyes paradigmaosztályok eloszlását és entrópiáját. Az entrópia elméleti minimuma 0, ez akkor állna fenn, ha mind a 9 értékhez ugyanaz a típus lenne rendel-

ve – ilyen eset itt nincs. Elméleti maximuma 9 különböző típus esetén $H_{\max}=\log_2(9)=3,17$; ez abban a legrendezetlenebb esetben állna fenn, ha minden értékhez különböző típus lenne kötve (ekkor nem lenne a tőszekvencián túli "maximális" hasonlóság semelyik két alak között). Az ez alatti legmagasabb entrópia-értékek csökkenő sorrendben a következők: 2,95; 2,73; 2,64; 2,50 stb – ezek az esetek 8-5 különböző típust tartalmaznak egy osztályon belül. Azt látjuk, hogy ez utóbbi értékektől a valós paradigmaosztályok entrópiája alacsonyabb: azok egy alacsony ($0,76 \leq H \leq 1,66$) sávban helyezkednek el, azaz a típusok "szóródása", rendezetlensége kicsi. Ezenkívül a mért entrópia-értékek még az ugyanannyi típust tartalmazó elméletileg lehetséges paradigmák között is alacsonyak: mindenhol az adott (2, 3 vagy 4) típussal rendelkező lehetséges paradigmák esetén a második legalacsonyabbak. Figyeljük meg, hogy az entrópia együttjár a (22)-beli homogenitással: a maximális homogenitású **eee** és **VVJ** osztályoknak a legkisebb az entrópiája (0,76; azaz 7+2 azonos típus) és az inhomogén **oaJ** és **öeJ** osztálynak a legnagyobb (1,66; azaz 5+2+1+1 típus-eloszlás). A többi típus ezek "között" helyezkedik el (1,22; azaz 6+2+1 eloszlás). A fenti számításokban az egyszerűség kedvéért kihagytuk azokat az osztályokat, melyekben ACC C-típusú (**oCJ**, **oCa**, **eCe**, **eCJ**, **öCJ**, **öCe**), ezeknek az entrópiája a kötőhangzós ACC osztályoknál valamivel magasabb (az utolsó oszlopban zárójelben szerepelnek ezek az értékek is).

(26) A paradigmaosztályok entrópiája

a. "kötőhangzós" osztályok

	osztályok	SUE	ACC	PL	1SG/...	3SG	3PL	1PL	H
max. hom.	eee	e			ü		0,76 (1,22)		
(fél)ig homogén	ooJ/ööJ/eeJ	o/e/ö			J	u/ü		1,22 (1,66)	
	ooa/öoe	o/ö			a/e	u/ü			
	oaa/öee	o/ö	a/e			u/ü			
inhomogén	oaJ/öeJ	o/ö	a/e		J	u/ü		1,66 (2,06)	

b. "magánhangzós" osztályok

	osztályok	SUE	ACC	PL	1SG/...	3SG	3PL	1PL	H
homogén	VVJ	v			J		v		0,76
inhomogén	VAJ	v	a/e	v	J		v		1,22

Komplex morfoszintaktikai értékek

Azok az alakok, amelyek összetett (többszörös) morfoszintaktikai értékkel és több exponenssel rendelkeznek, úgy tekinthetők, mintha az első exponenssel ellátott szóalak a második exponens alakjának bázisa (hagyományos megközelítésben: töve) lenne. Ez egyszerű esetben agglutinatív mintát jelent: a két exponens szekvenciálisan egymást követi a *tő* után (pl. *nap-ok-ig*). Azonban az esetek jelentős részében nem ez történik: az egyszerű agglutinációs mintától való eltérést tapasztalunk. Kétféle ilyen eltéréssel fogunk foglalkozni: (i) amikor a második exponensváltakozást mutat (a paradigmaosztályok különbözőek, vö. *nap-ok-on* vs. *nap-ok-at*), illetve (ii) amikor a bázis morfoszintaktikai értéke vagy a kitevő alakja nem azonos azzal, ami az összetett morfoszintaktikai értékben szerepel (pl. *nap-ja-i-m*, a nem létező **nap-om-ak* alak helyett).²² Az (i) típust klasszikusan morfofonológiai váltakozásnak szokták tekinteni, míg a (ii) típust morfológiainak. Itt jegyezzük meg, hogy a paradigmatis megközelítés flexibilebb és egyszerűbb az agglutinációs morfológiát és morfofonológiát egyszerre tartalmazó elméleteknél, és ez előnyös lehet a fenti esetekben. Az alábbiakban a fenti (i) típussal fogunk foglalkozni, a (ii) típussal ebben a tanulmányban nem foglalkozunk (l. erről egy másik keretben Rebrus 2000).

A többes számú SUE és ACC alakok (jelölésben PL.SUE, illetve PL.ACC) bázisa a többes számú nominatívusi alak (PL.NOM, korábbi jelöléssel PL): az összetett exponens eleje megegyezik a lexéma paradigmaosztálya által előírttal. Például a *nap* lexéma $\circ\circ\circ$ osztályú, tehát PL típusa \circ ; ekkor az összetett exponenssel rendelkező alakok első exponense megegyezik a nem összetett alakok exponensével: *napokon* (PL.SUE), *napokat* (PL.ACC), vö. *napok* (PL); a *kapu* viszont \veveve -osztályú, tehát *kapukon* (PL.SUE), *kapukat* (PL.ACC), vö. *kapuk* (PL) – az első exponens típusát meghatározó hangot aláhúzással kiemeltük.²³ Az exponens második része viszont úgy adható meg, hogy a PL-alakot mint bázist (pl. *napok*, *kapuk*) újra besoroljuk egy paradigmaosztályba és ez határozza meg az összetett exponens végén álló állandó exponens (-*n*, illetve -*t*) előtt álló szegmentum minőségét. Ez néha megegyezik a lexéma paradigmaosztályával, ekkor az egyes és többes számú alakban az állandó exponens előtti szegmentum azonos, pl. *napon* és *napokon* (mindkettő \circ -típus), ill. *falat* és *falakat* (mindkettő a -típus). Máskor azonban nem: pl. *napot*, de *napokat* (\circ -, ill. a -típus), vagy *kapun*, *kaput*, de *kapukon*, *kapukat* (\ve -, ill. \circ - vagy a -típus), vagy *fülön*, de *füleken* (\circ -, ill. e -típus).

²² Erre további példák az igei paradigmában a 2PL és 3PL definit alakok, ahol a 3SG definit alak a bázis: pl. 2PL *vár-ja-tok* (vö. 3SG *vár-ja*), 3PL *kér-i-k* (vö. 3SG *kér-i*). Erről l. Rebrus 2019.

²³ Ez nem minden esetben van így: a múlt idejű igék "második foka" (l. Abondolo 1988) esetén a továbbtoldalékolás módosítja az első toldalék típusát, pl. *kap-ott*, de *kap-(*ot)t-a*.

Az új bázis (a PL-alak) paradigmaosztályba sorolása sok szempontból önkényes, de bizonyos általánosítások megtehetőek. Az új bázis paradigmaosztályát alapvetően az eredeti bázis PL-típusa határozza meg. Ha az eredeti bázis PL.NOM-ban *o* vagy *a* típusú (az *ooo*, *oCo*, illetve az *oaa*, *VVa* osztályok valamelyikébe tartozik), akkor PL.SUE *o* típusú, PL.ACC pedig *a* típusú lesz. Az az új PL-bázis az **oa-** paradigmaosztályba fog tartozni – mivel a PL érték nem kombinálódhat önmagával (nincs PL.PL), ezért az új paradigmaosztály leírásánál a harmadik értéket kihúztuk. Az *ö* típusra hasonló áll: PL:*ö* esetén PL.SUE:*ö* és PL.ACC:*e*. Az *e* típus esetén az új típusok is mind *e*-k lesznek. Ezt mutatja az alábbi (27a). Ha azonban az eredeti PL *v* típusú (*VVV* osztály), akkor a *V* minőségétől függően bármelyik fenti lehetőség előfordul. Ezt látjuk (27b)-ben.

(27) Összefüggések többes számú alanyesetű, illetve SUE és ACC típusok között

a.	PL(.NOM): <i>o</i> ⇒ PL.SUE: <i>o</i> ,	PL.ACC: <i>a</i>	(<i>o.o</i> ⇒ oa-)
	PL(.NOM): <i>a</i> ⇒ PL.SUE: <i>o</i> ,	PL.ACC: <i>a</i>	(<i>. . a</i> ⇒ oa-)
	PL(.NOM): <i>e</i> ⇒ PL.SUE: <i>e</i> ,	PL.ACC: <i>e</i>	(<i>. . e</i> ⇒ ee-)
	PL(.NOM): <i>ö</i> ⇒ PL.SUE: <i>ö</i> ,	PL.ACC: <i>e</i>	(<i>ö.ö</i> ⇒ öe-)
b.	PL(.NOM): <i>B</i> ⇒ PL.SUE: <i>o</i> ,	PL.ACC: <i>a</i>	(<i>VBB</i> ⇒ oa-)
	PL(.NOM): <i>N</i> ⇒ PL.SUE: <i>e</i> ,	PL.ACC: <i>e</i>	(<i>VBB</i> ⇒ ee-)
	PL(.NOM): <i>F</i> ⇒ PL.SUE: <i>ö</i> ,	PL.ACC: <i>e</i>	(<i>VBB</i> ⇒ öe-)

Azt találtuk tehát, hogy az "új" paradigmaosztály a két alapalakos rövidítést használva (l. (13)) mindig **oa**, **ee** vagy **öe** lesz attól függően, hogy milyen magánhangzó áll az eredeti bázis után (azaz a PL-alak állandó exponense előtt). Az alábbi (28) táblázatban ezt mutatjuk be, felsorolva az eredeti lexéma mind a 13 paradigmaosztályát, illetve a 3 új paradigmaosztályt. Az utolsó sor azt mutatja, hogy a **vv** osztálynál mindhárom lehetőség előfordulhat, attól függően, hogy mi a *V* minősége: hátulképzett magánhangzók esetében **oa** (pl. *kapukon*, *kapukat*), elülső kerekített esetén **öe** (pl. *tűkön*, *tűket*). elülső nem kerek magánhangzók (esetünkben: *i*, *í* és *é*) esetén azonban két lehetőség van: vagy **ee** (pl. *kévéken*, *kévéket*) vagy **oa** (*kávékön*, *kávékat*).

(28) Új bázisra vonatkozó paradigmaosztályok többszörös exponens esetén

paradigmaosztályok		összetett exponensek		eredeti bázis utáni mgh.
eredeti bázis (SG-alak)	új bázis (PL-alak)	PL.SUE	PL.ACC	
oo oC	oa	-okon	-okat	o
oa Ba		-akon	-akat	a
BB		-Vkon	-Vkat	V=u ú ó á í é
ee eC öe Ne Fe	ee	-eket	-eket	e
NN		-Vken	-Vket	V=i í é
öö öC	öe	-ökön	-öket	ö
FF		-Vkön	-Vket	V=ü ű ő

Ahogy fentebb említettük, a morfémius elemzés a fenti jelenségeket agglutinatív módon kezeli: a morfémiák szótári (mögöttes) alakját morfofonológiai változásoknak veti alá, és ezek segítségével állítja elő a kötőhangzók (és egyéb releváns magánhangzók) minőségét. Ezeknek a morfofonológiai szabályoknak a bonyolult kölcsönhatásaként kapjuk meg a megfigyelt (felszíni) alakot. A szabályok az előlségi és a kerekességi harmóniával kapcsolatosak, illetve a kötőhangzók megjelenésével és azok ún. nyitó viselkedésével (l. pl. Vago 1980, Kornai 1995, Siptár–Törkenczy i. m.). A nyitás mind a tőnek, mind a toldaléknak idioszinkratikus (egyedi) tulajdonsága: vannak nyitótövek, ill. nyitó toldalékok és nem-nyitó tövek, ill. nem-nyitó toldalékok; ezenfelül vannak nyitódó toldalékok és nem-nyitódó toldalékok. Abban az esetben, ha egy nyitótó vagy egy nyitó toldalék után olyan toldalék áll, amely nyitódó, akkor nyílt kötőhangzó jelenik meg (-a-, -e-), ha viszont ilyen morféma nem áll a szóban forgó pozíció előtt vagy a toldalék nem nyitódó, nem kötelező a nyílt magánhangzó.²⁴ Mászor is megjelenhet azonban elülső réses nyílt magánhangzó (-e-), viszont ezt az előlségi és a kerekességi harmónia szabályosságai határozzák meg. A probléma a magarázat bonyolultságán túl főleg az, hogy míg a magánhangzó-harmónia szabályosságai bizonyos fokig (de nem teljesen) általánosíthatók sok tőre és toldalékra, a nyitótó/nem-nyitótó tulajdonság nagyon kevésé általánosítható, és sokszor egyedi, morfémiához kötött tulajdonság (pl. vö. a -kon, -kat, illetve a -kön, -ket többes számú SUE és ACC alak végződéseinek különbségét (28)-ban). Ráadásul az

²⁴ Egyes igei toldalékoknál még ez az "önnyitás" is lehetséges, pl. *mos-at, mond-anak* – ezek nem témái a jelen értekezésnek.

előlképzett esetben nemcsak nyíltsági, hanem kerekcségi különbség is van (-e- vs. -ö-), amely a kerekcségi harmóniát is érinti. Így az a szabály, amelyik a nyílt magánhangzót előírja, speciális kikötés, érvényességi köre erősen korlátozott, a legtöbbször csak konkrét morféma-összetételekre terjed ki. Ez felveti azt, hogy nem egyszerűbb-e ezen alakokat speciális korlátozó feltételekkel rendelkező bonyolult, egymással interakcióba lépő, nehezen általánosítható dinamikus szabályok helyett statikus paradigmákban leírni. (A morféma-összetétel kapcsolatos további probléma a reprezentáció problémája, amelyet itt részletesen nem érintünk: a reprezentációs keretrendszer gyakran kevesebb különbözően viselkedő reprezentációt enged meg, mint amennyit aktuálisan fel kell tételnie az alakok eltérő viselkedése alapján; és ezt csak a keret önkényes, az adott jelenségre szabott változtatásával tudjuk orvosolni).

A fenti paradigmatisztikus megközelítés rámutat arra, hogy a többes számú alakok toldalékolása esetén kisebb a bizonytalanság, mint az egyes számú alakok (tövek) toldalékolása esetén. Ezek alakja könnyebben megjósolható, mivel kevesebb (három) lehetőséget kell tárolni, és ezek a lehetőségek is nagyrészt megjósolhatók az eredeti fő paradigmatisztályából. Az egyetlen kivétel az, amikor az eredeti fő **VV**-osztályú, akkor az eddig felépített (SUE, ACC, PL értékeket tartalmazó) paradigma nem ad információt a fő hangrendjére. Pontosabban ha a **V** minőségét is számba vesszük, akkor ad: hátsó és elülső kerekített magánhangzók esetén egyértelműen, elülső kerekítetlen magánhangzók esetén részben. Erre a megfigyelésre a következő részben, a birtokos toldalékolás esetén még visszatérünk.

Az összetett exponensekre vonatkozó fenti megfontolások értelmezhetők az analógiás hasonlóságok keretében is. Az új bázis a (16)-ban bemutatott "kétirányú" konstrukciók révén van analógiás viszonyban más szavakkal. Egyfelől a szóalakok kezdőszekvenciái azonosak ugyanannak a bázisnak (azonos lexémának) a más morfoszintaktikai értékű alakjaival, másfelől a végszekvenciák azonosak az ugyanolyan összetett morfoszintaktikai értékkel rendelkező esetleg más bázisú (esetleg más lexémához tartozó) alakokéval. Például a *napokon, fogakon, fákön* alak PL.SUE alakok kezdőszekvenciái azonosak a *napok, fogak, fák* PL.(NOM) alakokéival lévén az utóbbiak az előbbiek bázisai. Másrészt a *napokon, fogakon* alakok *-on* végszekvenciája azonos az ugyanilyen lexémájú (SG.)SUE alakok (*napon, fogon*) exponenseivel – l. (29a) lentebb. Itt maximális azonosság van, azonban a magánhangzóvégű bázisok esetén ez nem áll fenn: a *fákön* és a *fán* alak között nincs ilyen az exponens tekintetében (természetesen van ilyen más lexémához tartozó alakkal: a *fákön* és pl. a *napon* exponensei maximálisan hasonlóak). PL.ACC esetén az exponensek maximális azonossága csak nyitó-tövek esetén teljesül: a *fogakat* és a *fogat* ugyanazt az *-at* végszekvenciát tartalmazza; más tövek esetén csak az exponens *-t* állandó része azonos: *napokat* – *napot*, illetve *fákat* – *fát*, l. (29b) lentebb.

(29) Kétirányú konstrukciók többszörös exponens esetén

a. X-PL.NOM	<u>n a p o k</u>		<u>f o g a k</u>		<u>f á k</u>
X-PL.SUE:ö	<u>n a p o k</u>	<u>ö n</u>	<u>f o g a k</u>	<u>ö n</u>	<u>f á k</u> <u>ö n</u>
X-SG.SUE	<u>n a p</u>	<u>ö n</u>	<u>f o g</u>	<u>ö n</u>	<u>f á</u> <u>n</u>
b. X-PL.NOM	<u>n a p o k</u>		<u>f o g a k</u>		<u>f á k</u>
X-PL.ACC:a	<u>n a p o k</u>	<u>a t</u>	<u>f o g a k</u>	<u>a t</u>	<u>f á k</u> <u>a t</u>
X-SG.ACC	<u>n a p</u>	<u>o t</u>	<u>f o g</u>	<u>a t</u>	<u>f á</u> <u>t</u>

A birtokos alakoknak a két szóban forgó esettel (SUE és ACC) ellátott alakjai a többes számú alakokhoz hasonlóan kerülnek kiosztásra a paradigmaosztályok között: a birtokos alakok is újra besorolódnak valamely paradigmaosztályba.²⁵ Azt, hogy melyikbe, az eredeti paradigmaosztályuk és a birtokos szám/személye egyszerre határozza meg. Hátulsó magánhangzójú osztályok nem-3SG birtokos esetén egységesen *ö* típusú SUE és *a* típusú ACC alakot adnak (pl. *napomon*, *napodon*, *napotokon*, *napunkon*, *napukon*, illetve *napomat*, *napodat*, *napotokat*, *napunkat*, *napukat*), ezért *öa*-osztályúak (a mínuszjel azt mutatja, hogy ezeknek a birtokos alakoknak nincs további birtokos alakjuk (pl. **napom(j)a*). A kerekített elülső magánhangzós osztályok, mint bázisok (ahol a SUE értéke *ö* vagy *F*) egységesen *öe*-osztályúak, hiszen SUE alakjuk *ö*, ACC alakjuk *e* típusú (pl. *tökömön*, ..., *tökünkön*, *tökükön*, illetve *tökömet*, ..., *tökünket*, *töküket*). Azok az osztályok viszont, melyeknek 1SG alakjai *e* típusúak (ezek az *ee.*, *eC.* és *öe.* osztályok, ahol a "." a felvehető 3SG értékeket jelöli) 1SG/2SG/2PL-ben más típust adnak, mint 1PL/3PL-ben: az előző esetekben SUE *e* típusú lesz, míg utóbbi esetekben *ö* típusú (pl. *véremen*, *véreden*, *véreteken* vs. *vérünkön*, *vérükön*). ACC-ban viszont mind ugyanúgy *e* típusú (pl. *véremet*, ..., *vérünket*, *vérüket*), így az első esetben *ee*-osztályúak, a második esetben *öe*-osztályúak lesznek. Ez a különbség megvan a kerekítettlen elülső magánhangzóra végződő tövek esetén is (*NNJ* és *NeJ* osztályok), de itt 1PL ugyanúgy viselkedik, mint 1SG/2SG/2PL (*ee*-osztályú), 3PL viszont *öe*-osztályú lesz (pl. *bilimen*, *bilinken* vs. *bilijükön*). Két N típust tartalmazó osztály (*NNJ* és *NaJ*) viszont hátsó

²⁵ A többes számú birtokot tartalmazó birtokos alakok viszont más morfológiai konstrukciót mutatnak: más a bázis (3SG alak) és más az exponens (-i) is: pl. *nap-ja-i*, *nap-ja-i-m*. Ezzel a jelenséggel itt nem foglalkozunk, részletesen l. többek között Melcsuk (1965) vagy Rebrus (2000).

toldalékokkal áll(hat), ezért nem-3SG bázisa **oa-** osztályú lesz (pl. *bulimon*, *bulinkon* vs. *bulijukon*). A 3PL alakok egységesen **vv-** osztályúak lesznek: hangrendtől függően **áá-** vagy **éé-** osztályúak. A fenti eseteket mutatja az alábbi (30), ahol az első oszlopban az eredeti nem-birtokos bázisok osztályai szerepelnek, a következő oszlopokban pedig az új, a birtokos szám/személytől függő osztályok. A sorokban az eredeti és az új bázis paradigmaosztályai szerepelnek.

(30) Új bázisra vonatkozó paradigmaosztályok többszörös exponens esetén

eredeti bázis (nem birtokos)	birtokos bázisok				Példák
	1SG/...	1PL	3PL	3SG	
o. . B. .	oa-	oa-	oa-	áá-	<i>napom-on/-at napuk-on/-at napjá-n/-t</i> <i>sóm-on/-at sójuk-on/-at sójá-n/-t</i>
ö. . öC. F. .	öe-	öe-	öe-	éé-	<i>tökömön/-et tökükön/-et tökén/-t</i> <i>tűmön/-et tűjükön/-et tűjé-n/-t</i>
e. . öe.	ee-	öe-	öe-	éé-	<i>vérem-en/-et vérük-ön/-et vére-n/-t</i> <i>fülem-en/-et fülük-ön/-et fülé-n/-t</i>
N. .	ee-	ee-	öe-	éé-	<i>sím-en/-et sínk-en/-et síjük-ön/-et</i> <i>síjé-n/-t</i>

Egyéb váltakozások és vegyes osztályok

Azok az alakok, amelyek az exponens előtt (azaz nagyjából a tő és a toldalék határán) váltakozást mutatnak, az eddigi gondolatmenetbe könnyen beleilleszthetők. A tövégi nyíltmagánhangzó-nyúlás esetei (pl. *fa* ~ *fát*, *eke* ~ *ekét*) a **vvJ** (pontosabban az **ááJ** vagy **ééJ**) osztályba tartoznak: minden szóban forgó alakjukban a megfelelő értékeknél az exponens előtt (tövégen) *á* vagy *é* áll: pl. {*fán*, *fát*, *fák*, *fám*, ..., *fánk*}. Hasonlóan a *v*-vel bővülő tövek (pl. *ló* ~ *lovak*, *lé* ~ *levek*, *mű* ~ *művek*) a kötőhangzós nyitótövek közé (**oaa**, **eee**, **öee**) tartoznak, szóban forgó alakjukban a töváltózat *v*-re végződik: pl. {*lovon*, *lovat*, *lovak*, *lovam*, *lova*, *lovuk*, *lovunk*}. Egyes esetekben vegyes eredményt kapunk, mert nem minden alakban ugyanaz a típus jelenik meg, pl. *szón*, *szót*, de *szavak*, *szavam*, *szava*, *szavuk*, *szavunk* – ekkor valójában **VVa_aauu** (V=ó) típusorozat jelentkezik, amely egyedi volta miatt nem tekinthető önálló paradigmaosztálynak, hanem inkább a **óóJ=óóóóJJó** (pl. *só*) és az **oaa=oaaaaauu** (pl. *sav*) osztályok keveredésének (a megmaradó típusok aláhúzással vannak megjelölve). Ugyanezek az osztályok keverednek máshogyan a {*falun*, *falut*, *falvak*, *falum*, *faluja*, *falujuk*, *falunk*} lexéma (**VVa_vVJJV**) esetén, ahol a szó paradigmája alapvetően

uuJ=uuuuJJu (pl. *gyalu*) osztályú, az **oaa**=oaaauu osztályból csak a PL alak (*falv-ak*) maradt meg.

Vannak egyedi (vagy csak néhány szóra kiterjedő) váltakozások. Ezek néha nem állítanak elő új típusorozatot, pl. az *apa*, *anya*, *atya* stb. esetén: az {*apán*, *apát*, *apák*, *apám*, *apja*, *apjuk*, *apánk*} sorozat **ááJ**=ááááJJá osztályú). A különbség azonban a szabályos **ááJ** tövekhez képest az, hogy itt a 3. személyű birtokos alakokban a kezdőszekvenciák analógiás hasonlósága kisebb: vö. a *kapám* ~ *kapája* alakpárban a teljes tőszekvencia (*kapá-*), az *apám* ~ *apja* párban viszont csak a tövek állandó része (*ap-*) azonos. Ezt mutatjuk be az alábbi (31)-ben. Hasonló áll egyes magánhangzós tövekre, ahol a tövégi magánhangzó 3. személyben megváltozik: pl. {*ajtón*, *ajtót*, *ajtók*, *ajtóm*, *ajtaja*, *ajtajuk*, *ajtónk*} **óóJ**=óóóóJJó osztály, de pl. az *ajtó* ~ *ajtaja* párban a kezdőszekvencia rövidebb a tónél, ezért itt a hasonlóságot csak az *ajt-* kezdőszekvencia valósítja meg. Itt is előfordul kevert típuskombináció: a *vő* lexéma alakjai {*vőn*, *vőt*, *vők*, *vejem*, *veje*, *vejük*, *vejünk*}, **VVVeüü** (V=ő) típusúak. Ez két osztálynak a keveredését mutatja: **vvJ**=őőőóJJő (pl. *nő*, *hő*) és **eee**=eeeeüü (pl. *fej*, *tej*).

Vannak olyan esetek is, amikor a vártnál több analógiás kapcsolat van: az önállóan álló *fi-* 'fiúgyermek' defektív paradigmájánál, amelynek nincs egyes nominativusi, SUE és ACC alakja (**fi*, **fi(o)n*, **fi(a)t*) ez a helyzet áll fenn.²⁶ Az elméletileg megállapítható absztrakt tő ("fi-") magánhangzózéggű és nyitató és mivel veláris, ezért a **VaJ** osztályba kellene tartoznia. Ebben az osztályban azonban az a kötőhangzó kizárólag PL-ben jelenik meg (vö. *férfi-ak*, de *férfi-t*, *férfi-m*, *férfi-nk* stb.), szemben a szóban forgó (etimológiailag rokon) lexémával: *fi-am*, *fi-ad*, *fi-atok*, *fi-unk* stb. Ráadásul a megjelenő alakokban nem hiátus, hanem *j* jelenik meg *fi[j]am*, *fi[j]ad*, *fi[j]atok*, *fi[j]unk*, ezzel a *j-t* tartalmazó 3. személyű birtokos alakokkal (*fija*, *fijuk*) azonos kezdőszekvenciát (*fi j-*) állítanak elő. Ha ehhez a maximális kezdőszekvenciához mérjük a paradigmaosztályt, akkor azt találjuk, hogy a paradigma –aaauu sorozatként, azaz egy hiányos kötőhangzós nyitató paradigmájaként (szokásosan **oaa**) írható le (ahol a 3PL és 1PL alakok u típusúak, az összes többi alak viszont a típusú), és nem magánhangzózéggű tövüként (ahogyan a *fi-* elvont tő sejteti). A *száj*, *szájon*, *szájat* ~ *szám*, *szád*, *szátok*, *szánk* váltakozás az **oaa**=oaaaaauu és az **vvJ**=ááááJJá osztály keveredését mutatja. A 3. személyű alakok viszont mindkét paradigmaosztály szerint értelmezhetők: egyfelől a típusúak (*száj-a*, *száj-uk*), másfelől J típusúak (*szá-ja*, *szá-juk*). Ennek az a következménye, hogy PL és 3SG között maximális hasonlóság van (*szájak* – *szája*). Az alábbi (31)-ben a fent leírt hason-

²⁶ Rendes összetételi utótagként a *fi* nem defektív (pl. *királyfi*, *királyfit*, *királyfin*) és ingadozik a **vvJ** és a **VaJ** csoport között (*királyfiak* vagy *királyfik*)

lóságokat láthatjuk. Az utolsó sorokban a szóban forgó alakoknak az adott típus-hoz tartozó kezdőszekvenciáit mutatjuk be.

(31) Egyedi/kivételes alakok

	VVJ=	VVJ=	-aa=	oaa+VVJ=
	VVV VJJV	VVV VJJV	--a aauu	oaa VJJV
PL	<u>a p á</u> k	<u>a j t ó</u> k	<u>f i j a</u> k	<u>szá j a</u> k
1SG	<u>a p á</u> m	<u>a j t ó</u> m	<u>f i j a</u> m	<u>szá</u> m
3SG	<u>a p j</u> a	<u>a j t a j</u> a	<u>f i j a</u>	<u>szá j a</u>
3PL	<u>a p j</u> u k	<u>a j t a j</u> u k	<u>f i j u</u> k	<u>szá j</u> u k
1PL	<u>a p á</u> n k	<u>a j t ó</u> n k	<u>f i j u</u> n k	<u>szá</u> n k
	V: <i>apá-</i>	V: <i>ajtó-</i>	a: <i>fi ja-</i>	a: <i>szá ja-</i>
	J: <i>apj-</i>	J: <i>ajtaj-</i>	u: <i>fi ju-</i>	J: <i>száj-</i>
				V: <i>szá-</i>

A fentiekben láttuk, hogy a kivételes váltakozást vagy egyedi váltakozást mutató alakok is beilleszthetők a már létező névszói paradigmaosztályokba (egyes esetekben paradigmakeveredést feltételezve). Ami ezekre az alakokra speciálisan jellemző, szemben a "szabályos" alakokkal, az az, hogy itt a típusorozatok (illetve az ezeket rövidítő alpalak-hármasok) nem adnak egyértelmű instrukciót arra nézve, hogy egy paradigmán belül mely alakok között állnak fenn maximális és nem-maximális hasonlóságok. A maximális hasonlóságok a speciális továltakozások miatt a szabályos alakoknál látottaknál lehetnek kevesebben (pl. *ajtóm ~ ajtaja*) vagy akár többen is (pl. *fi[j]am ~ fi[j]a*), és nem feltétlenül ugyanazon morfoszintaktikai értékű alakok között állnak fenn.

Összefoglalva, a fentiekben bemutattuk, hogy eredetileg egy alapvetően a flektáló nyelvekre kialakított megközelítés, a teljes szóalakok paradigmatisztikus osztályaira alapozó szó és paradigma modell mennyiben alkalmazható a magyar névszók inflektált alakjaira. Az empirikus eredmények mellett azt találtuk, hogy a paradigmatisztikus megközelítés olyan globális összefüggések feltárására képes, amelyre a morféma-alapú morfológiai elmélet nem. A magyar névszók 22 paradigmaosztályba sorolhatók, ezen osztályok különböző homogenitásúak, mely tulajdonságuk mérhető az entrópiájuk segítségével. A paradigmaosztályok megadhatók három alpalak segítségével, ezen alpalakok meghatározzák az

adott osztályra jellemző típus-sorozat. A típusok az adott szóalaknak a szóban forgó morfoszintaktikai érték mentén való viselkedését írják le. A szóalakok között adott lexéma vagy adott morfoszintaktikai érték mentén analógiás hasonlóságok állnak fenn, a hozzárendelt típus jól jellemzi ezen hasonlóságok mértékét és helyét a paradigmában.

(32) A bázis alakja és a lehetséges paradigmaosztályok közötti összefüggések

a. magánhangzók

	oo.	oa.	ee.	öö.	öe.	BBJ	BaJ	NNJ	NeJ	FFJ	FeJ
	oC.		eC.	öC.							
SUE	-on	-on	-en	-ön	-ön	-n	-n	-n	-n	-n	-n
PL	-ok	-ak	-ek	-ök	-ek	-k	-ak	-k	-ek	-k	-ek
2PL	-otok	-atok	-etek	-ötök	-etek	-tok	-tok	-tek	-tek	-tök	-tök
...BC ⁺ ₋	+	+									
...FC ⁺ ₋				+	+						
...NC ⁺ ₋	+	+	+								
...ú/ó ₋						+	+				
...á ₋						+					
...u ₋						+					
...ű/ő ₋										+	+
...ü ₋										+	
...é ₋						+		+			
...í/í ₋						+	+	+	+		

b. mássalhangzók

	oCJ	oCa	ooJ	ooa	oaJ	oaa
	öCJ	öCe	ööJ	ööe	öeJ	öee
	eCJ	eCe		eeJ	eee	
ACC	-Ct	-Ct	-ot/öt	-ot/öt	-at/et	-at/et
3SG	-ja/je	-a/e	-ja/je	-a/e	-ja/je	-a/e
koronális szonoráns (<i>n, r, l</i>)	+	+	(+)	(+)	+	+
palatális szonoráns (<i>ny, j</i>)		+		(+)		+
koronális réshang (<i>sz, z, s, zs</i>)		+		+		+
affrikáta (<i>c, cs, dz, dzs</i>)				+		+
palatális zárhang (<i>ty, gy</i>)				+		+
egyéb (<i>m, f, v, [x], d, t, k, g, p, b</i>)			+	+	+	+

A (32) táblázatban megadjuk azokat az összefüggéseket, amelyek a szóalakok bázisa (töve) és a szóalak paradigmaosztálya között fennáll. Látjuk, hogy ez a hozzárendelés messze nem kölcsönösen egyértelmű. A (32a) táblázat a bázis utolsó magánhangzója és a paradigmaosztály közötti viszonyt mutatja: három eset kivételével (*á-*, *u-*, és *ü-*végű bázis) sehol sincs egyértelműség. Sőt *i/i-*végű alakok és a N+mássalhangzó végű alakok négy, illetve három osztályba is besorolhatók, a többi esetben két lehetséges osztály van. Ez azt mutatja, hogy a **fonológiai alak** jelentősen **aluldeterminálja az inflexiós toldalékolást**. Sok esetben még a szó hangrendje sem állapítható meg a hangalakból, a pontos harmonikus viselkedés megállapításához lexikális információk kellenek (l. erről Rebrus–Törkenczy 2019, ill. Hayes 2019), és ezenkívül további lexikális információk szükségesek (pl. nyitótőről van-e szó vagy nem). A (32b) táblázat a tövégi mássalhangzó és a paradigmaosztályok közötti összefüggéseket adja meg, azt, hogy ACC és 3SG/3PL milyen típusú. Itt sehol sincs egyértelműség, sőt két nagyobb mássalhangzócsoport (koronális szonoráns: első sor és egyéb nem-koronális/nem-palatális mássalhangzók: utolsó sor) esetén négy (vagy akár több) lehetséges osztály van.²⁷

Az egyértelműség hiánya arra mutat, hogy a morféimák mögöttes alakjából fonológiai szabályok segítségével nem vagy csak absztrakt jegyek és számos szabály bevezetésével lehet előállítani a fenti alakokat. Úgy tűnik legitim az a megközelítés, amely az ilyen atomisztikus megközelítés helyett a mintázatok egészére fókuszál.

Irodalom

- Abondolo, Daniel Mario (1988), *Hungarian Inflectional Grammar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ackerman, Farrell – Robert Malouf (2016), Implicative relations in word-based morphological systems. In: Andrew Hippisley – Gregory Stump (ed.), *Cambridge Handbook of Morphology*. Cambridge University Press. 272–296.
- Blevins, J. P. (2016), *Word and Paradigm Morphology*. Oxford, Oxford University Press.
- Blevins, J. P., – J. Blevins (eds.) (2009). *Analogy in Grammar: Form and Acquisition*. Oxford, Oxford University Press.
- Blevins, J. P. – F. Ackerman, – R. Malouf (2019), Word and Paradigm Morphology. *The Oxford Handbook of Morphological Theory*, ed. by J. Audring – F. Masini. Oxford, Oxford University Press. 265–285.
- Bybee, Joan (2001), *Phonology and language use*. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁷ A zárójel (+) azokat az eseteket jelöli, ahol kizárólag tőalternációt mutató (tipikusan hangkivető, pl. *haszn-ot*, *bokr-ot*, *pokl-ot*, *torny-ot*, *fogly-ot*) alakok lehetnek.

- Elekfi László (1994), Magyar ragozási szótár. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Finkel, Raphael – Stump, Gregory (2009), Principal parts and degrees of paradigmatic transparency.
- Halácsy Péter, Kornai András, Németh László, Rung András, Szakadát István, Trón Viktor (2004), Creating open language resources for Hungarian. In: *Proceedings of the 4th international conference on Language Resources and Evaluation (LREC2004)*
- Haspelmath, Martin (2008), An empirical test of the Agglutination Hypothesis. In: G. Scalise et al. (eds.), *Universals of Language Today*. Springer. 13–29.
- Hayes, Bruce (2019), Handout. UCLA Journal Club. Phonology Seminar. 2019. április 17.
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós (2012) Possible and impossible variation. In: Kiefer, F. – Ladányi, M. – Siptár, P. (eds.), *Current Issues in Morphological Theory: (Ir)Regularity, Analogy and Frequency*. Selected papers from the 14th International Morphology Meeting, Philadelphia (PA). Amsterdam, Hollandia, John Benjamins. 23–49.
- Kornai, András (1995), *Formal Phonology*. Routledge.
- Matthews, Peter (1991), *Morphology*. Cambridge University Press. 175–6.
- McCarthy, John – Alan Prince (1993), ‘Prosodic Morphology. Constraint Interaction and Satisfaction’. *ROA* 485–1201.
- Melcsuk, Igor (1965), A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről. *Magyar Nyelv* 61. 3: 264–275.
- Novák, Attila (1999), Inflectional paradigms in Hungarian – The conditioning of suffix- and stem alternations (Ragozási paradigmák a magyarban – A toldalék- és tőalternációkat kiváltó tényezők). Szakdolgozat, ELTE Elméleti Nyelvészet Szak, Budapest.
- Papp Ferenc (1975), *A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rebrus Péter (2000), Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Alaktan*. Akadémiai Kiadó.
- Rebrus Péter (2005), Hogyan inflektál a magyar? In: Gervain, Kovács, Lukács, Racsmany (szerk.), *Az ezerarcú elme: Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 56–68.
- Rebrus Péter (megj. előtt), A tárgyaz ragozás alaktani templátuma a magyarban. *Köszöntő kötet É. Kiss Katalin tiszteletére*. (pp 14)
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós (2019), *Magyar harmónia: a dolgok állása*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXI.
- Rebrus Péter – Szigetvári Péter – Törkenczy Miklós (2017), Asymmetric variation. In: Geoff, Lindsey – Andrew, Nevins (eds.), *Sonic Signatures*. Amsterdam, Hollandia, John Benjamins Publishing Company. 164–187.
- Siptár Péter – Törkenczy Miklós (2000), *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press.

Feltételes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek történeti–társadalmi kontextusáról¹

Varga Mónika

MTA Nyelvtudományi Intézet

This paper explores the conditional use of adverbial participle constructions (as variables for ‘if’ clauses) in the Middle Hungarian Period based on testimonies of witch trials and private correspondence. This type of construction is basically no longer active in recent language use. I argue however, that the use of the conditional participles appears to be quite frequent in informal registers of Middle Hungarian. The distribution of data shows that this innovation was a feature of letters and other practical text types (culinary, gardening). The analysis reveals that the frequency of the variant is partly due some formulae in letters (e. g. ‘God giving me/you health’, ‘God bringing you home’), and partly due to the simple endeavor of expressing condition in different ways, avoiding the repetition of ‘if’ clauses. more characteristic of individuals in the era than of well defined social groups.

Keywords: adverbial participles, conditional clause, variation, Middle Hungarian Period, speech-related register, grammaticalization

Kulcsszavak: határozói igenevek, feltételes jelentéstartalmú tagmondat, variáció, középmagyar korszak, élőnyelv-közeli regiszter, grammatikalizáció.

1. Bevezetés

Dolgozatom célja feltárni a feltételességet kifejező tagmondatok variációjának kontextusait elsősorban 16–18. századi levelek és tanúvallomások alapján. A variációból ezúttal a *ha* kötőszavas és a *-ván/-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek váltakozását tárgyalom. A középmagyar korszakban az utóbbi megoldás szerkezeti – szintaktikai, szövegszintű – és pragmatikai alternatívának mutatkozott:²

¹ A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló K 116217. számú NKFI/OTKA projekt (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült. Ezúton köszönöm a lektori észrevételeket, megjegyzéseket.

² Az adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm, a TMK-ból hozzáférhető adatokat az évszám, a kötet adatbázisbeli rövidítése és a perszám, levél-, illetőleg oldalszám szerint

1638: s nekem *paranczoluan*, nagyobb dologhbul kegyelmednek igiekessem zolgalnom (Zr. p. 64)

1651: ha azt *paranchollya* kegyelmed, hogy en magam adgyam megh az árrát, azt megh chelekedhetem (Zr. p. 184)

1715: *ha* a Méltóságos Úr *parancsol* valami Medicináról Deakul írja megh a nevét, (Peregr. 1. 57.)

1724: mindazonáltal *parantsolván* énnékem az Úr örömet meg cselekeszem (Peregr. 1. 127.)

Az igeneves szerkezetek esetében az ilyen típusú jelentés mindig komplex, elsősorban idő- és/vagy okviszony mellett alakul ki. A vizsgált időszakra az jellemző, hogy az ígés és a határozói igeneves tagmondatok hasonló, egymásnak megfeleltethető funkciókat is betölthetnek, az igeneves szerkezetek igei kategóriákat vehetnek fel. A feltételes jelentéstartalom esetében ez főként a 'ha egyszer', a jövőre vonatkozó, és a sorsra, Istenre bízott feltétel kifejezésekor (ómagyar anyagon ezek kötőszós megoldásait részletesen lásd Rácz 1995) igazolódott (részletesen lásd Varga 2017a, 2017b).

Feltárást igényel azonban az, hogy milyen független – időbeli, területi, társadalmi – tényezők befolyásolhatják a két szerkesztésmód közötti választást, valamint hogy az igeneves változat használata jelezhet-e rendszerszerű összefüggést, kapcsolódást e tényezők valamelyikével. A variáció vizsgálatában különösen lényeges forrásnak számítanak azok a szövegtípusok, amelyek a leginkább felidéznek a korabeli beszélt nyelvet. Az elemzés ennek megfelelően korpuszalapú a Történeti magánéleti korpusz levelezései és boszorkányperei alapján (a továbbiakban TMK, leírását lásd Dömötör et al. 2017), kiegészítve a korszak más magánlevelezéseiből manuálisan gyűjtött adatokkal (lásd lentebb).

Előljáróban annyi mondható el, hogy az igeneves szerkezetek és a *ha* kötőszós tagmondatok váltakozása igazolódik eredeti, gyakran személyes tartalmú magyar nyelvű szövegekben is. Annak meghatározása, hogy variánsok közötti választást mely tényezők befolyásolhatták, igencsak függ a feldolgozott forrásanyagtól; a korpuszos adatokból több határozott következtetés vonható le, amelyek azonban átértelmeződnek a manuálisan gyűjtött adatok alapján.³ Noha a legtöbb vizsgált levélíró írásaiban használatos ez a változat, a kiemelkedő gyakoriság egyelőre inkább személyekhez, mint csoportokhoz köthető. A jelenség szempontjából kulcsfontosságú (főként nemesi) magánlevelezés mint forrástípus

azonosítva (<http://tmk.nytud.hu/forrasok.php>). A korpusztól egyelőre független adatok azonosításhoz lásd Források.

³ E módszertani nehézség azonban természetesen nem az adatbázist minősíti – a rendelkezésre álló történeti forrásokból általában is problematikus reprezentatív és főként kiegyensúlyozott korpuszt létrehozni (utóbb lásd például: Jansen–McGillivray 2018: 135–136).

közel sem homogén a nyelvhasználatot tekintve. Az igeneves változat használata pedig nem mutat egyértelmű korrelációt az egyes társadalmi csoportokkal, illetőleg regiszterekkel; a gyakorlati műfajok alapján semleges stílusértékű variáns lehetett.

2. Előzmények

A feltételesség eredendően az időhatározással függ össze; a jelentésváltozásnak két fő kiindulását állapította meg a nyelvtörténeti szakirodalom (Klemm 1928–1942: 593–594; Berrár 1957: 140; Haader 1995: 595). Az első esetben az együtt járó cselekvések kifejezésekor a hangsúly a cselekvésidőről a cselekvések egymástól függése felé tolódott el, így a mellékmondat egyre inkább a főmondat feltételeként értelmeződött. A másik irány az egyszeri, a jövőben bekövetkező cselekvések mentén alakulhatott ki (az ómagyar korszak adatai alapján Rác 1995: 703–704; Haader 1995: 595). A változást jól mutatja, hogy a feltételes mellékmondat tipikus kötőszava az időhatározói eredetű *ha* kötőszó. A tipológiai munkák szerint igen jellemző több nyelvben is az a folyamat, melynek során a térbeli és időbeli viszonyokat kifejező elemek speciális kontextusban úgynevezett logikai grammatikai viszonyok jelölőivé grammatikalizálódhatnak. A feltételes kapcsolóelem egyik forrása az időhatározói kötőszó, ráadásul annak két fajtája is; a folyamatot, tartósságot kifejező, és az, amely egyaránt jelenthet folyamatot és pontszerűséget (Heine–Kuteva 2002: 293).

A *ha* kötőszó annyira széleskörűnek bizonyul már a kései ómagyar kor során, hogy „igény sincs új kötőszóra” (Haader 1995: 595). Időnként, alkalmi analógiás megoldásként használatos a korszakban a *mikor*, illetőleg – főként már a közép-magyarban – a *holott*, és terjed az *amennyiben* ilyen használata is. Rác Endre (1995: 704–706) a kései ómagyar kor anyagán hat csoportját különíti el a nem mondatrészkifejtő feltételes mellékmondatoknak – ebből a három a hagyományosnak tekinthető reális, potenciális és irreális feltétel. A további három csoport formailag kevésbé markánsan választható el az első és a második típustól, így a különbség inkább pragmatikai természetű. A 'ha egyszer' jelentésű használat nyomatékosító szerepű, mivel a beszélő tudja, hogy a feltétel már bekövetkezett. Elkülönül továbbá az úgynevezett modális feltétel, ami inkább beszélői vélekedést jelöl, a sorsra, Istenre – esetleg földi hatalmasságra – bízva a feltétel teljesülését; ez korán levélbeli formulává vált. Különösen problematikus azt a típust elkülöníteni, amelynek jelentését Rác Endre így magyarázza: „a beszélő tudja, hogy a közlés idején a feltétel nem áll fenn, de lehetségesnek tartja, hogy bekövetkezik” (Rác 1995: 707). Ennek ugyanis formailag egyaránt jelölője lehet a kijelentő mód jelen és jövő idő, valamint a feltételes mód és jelen idő, így tehát a reális és a potenciális feltételtől leginkább a jövőre mutatóban tér el.

3. Hiány, váltakozás, grammatikalizáció

A középmagyarban szerkezeti alternatíváról is beszélhetünk, ha tekintetbe vesszük a komplex jelentésű határozói igeneves szerkezeteket. Berrár Jolán az időhatározós szerkezetek további változását tárgyalva a feltételes határozó kategóriájában (az *esetén* névutó mellett) a következőre hívja fel a figyelmet: „A régi nyelvben az időhatározói szerepű igenévnek lehet feltételes értelme is” (Berrár 1957: 106). Későbbi írásában ugyanakkor szűkíti fenti állítása érvényességét: „A létige határozói igenevének feltételes határozói szerepe valóban kimutatható a nyelvtörténetből is” (Berrár 1977: 178).

A Történeti magánéleti korpusz alapján végzett feltáró vizsgálatok igazolták, hogy nemcsak a *lévén*, hanem lényegében bármely határozói igenév képes a feltételesség diskurzusfunkcióját kifejezni – összetett módon, a szerkezeti sajátosságoknak köszönhetően. A nyelvi változást a rendszerbeli lehetőségek teszik lehetővé, noha a realizálódás pragmatikai, műfaji jellemzőktől függ (Haader 2001; 2004), így röviden érdemes kitérni a *-ván/-vén* képzős igenév funkcióbővülésének szemantikai-grammatikai alapjaira. A határozói igenév alapvetően ugyanazokkal a bővítményekkel bírhat, mint az ige, s így ugyanolyan funkciókat képes kifejezni, a mellékmondatos megoldások azonban – általában – redundánssabbak, „szellősebbek” (Haader 2004: 466–467). Az alárendelés általában csak egy jelentést, viszonyítást fejez ki, azt azonban – a kötőszó és/vagy az utalószó miatt – világosan, explicit módon, míg a határozói igeneves szerkezetek egyszerűre tudnak időt, okot, eszközt, célt stb. kifejezni, ebben pedig hasonlítanak a mellérendelő mondat szerkesztésre (Gugán 2002: 35–39, Dömötör 2003: 452–454).

További szempont, hogy a feltételes jelentéstartalom kifejezése hogyan illeszkedik a határozói igenevek alakulástörténetébe, konzervatív vagy innovatív jelenségről van-e szó, s a vizsgált források melyik megoldást preferálják inkább. D. Mátai Mária szerint a középmagyar korszakban a határozói igenév használata annyiban változik az ómagyarhoz képest, hogy a korábban általános *-ván/-vén* képzős alakokhoz képest egyre gyakoribbá váltak a *-va/-ve* képzősek. Megállapítja emellett azt is, hogy a két alak között bizonyos funkcionális különbség alakul ki: a *-ván/-vén* képzősek idő- vagy okhatározói, míg a *-va/-ve* képzősek mód- és állapothatározói szerepűek lettek (D. Mátai 2003: 634; 2011: 304).

A magánéleti regiszter korpusza alapján még a 18. század során sem mutatható ki a *-va/-ve* képzős változat térnyerése a *-ván/-vén* képzős alakokhoz képest. A TMK-ban a *-ván/-vén* képzős keresés a gyűjtés idején⁴ összesen 10178 találatot hozott, közel tízszer annyit, mint a *-va/-ve* változat; egy találatban több igenév is lehet (az úgynevezett ragozott határozói igenevek a korszakban nem jellemzők). A markáns funkciómegoszlás szintén nem jellemző, a *-ván/-vén* képzős

⁴ Jelenleg a TMK 10439 találatot ad a *-ván/-vén* képzős, és 1175 adatot a *-va/-ve* képzős változat lekérdezésekor.

igenevek számos összetett funkcióban jelennek meg a korszakban, a hagyományosabb idő, ok, mód, cél stb. mellett a sajátos jelentéstartalmakat is ide sorolhatjuk. Ennek megfelelően a feltételesség kifejezését is innovációnak tekinthetjük – bár az ómagyarban sem teljesen példátlan,⁵ a 16. századtól tűnik fel igazán (vö. Berrár 1957: 106).

A kérdéses jelentéstartalom kifejezésére a határozói igenév szerkezeti-funkcionális tulajdonságainál fogva eleve alkalmas. A *-ván/-vén* képzős igenevek többek között időhatározói funkcióban használatosak, amelyre az alárendelő mondatokhoz hasonlóan rakódhat feltételes jelentéstartalom, azonban mégsem az igenévi toldalékba kódolt szerkezeti jelentésről beszélhetünk. Az igenév számos egyéb lehetséges használatához hasonlóan a komplex idő-feltétel is elsősorban a szövegösszefüggésből, pragmatikai jellemzőkből következtethető ki:

1705: *idejét látván* nem leszek felejdékeny (Kár. 72.)

1712: *mihent idejét látod*, jelentsd és magyarázd meg és tudósíts Szivem (Kár. 128.)

1712: az üdő mutatja meg, *ha látom* szükségét, talán még vissza is jön (Kár. 134.)

1705: Csak szárazsák meg, *amikor alkalmatosság adatik* (Bark. 47.)

1703: *Ha alkalmatosság lesz*, a beretvát és ollót elküldöm (Bark. 11.)

1705: Ha ócska ing volna Kegyelmed körül, aki csak [ha]sigatni való, *alkalmatosság adatván*, elvárja, újat küld érte (Bark. 55.)

Az okviszonyhoz a korszakban a „ha egyszer” típusú feltételesség funkciója kapcsolódik, amikor a beszélő már tudja, hogy a feltétel bekövetkezett, s ennek fényében kell a továbbiakra tekinteni (Rácz 1995). Az ómagyarban gyakran kérdés formájú az ezt követő tagmondat, később azonban nem feltétlenül:

1560: *Ha imár az dolog erre jutot* (Csányi Ákos levele Nádasdy Tamáshoz 346.);

1558: Ím látja kegyelmed, mit ír [...], de *ígi levén az dolok* vélem, hoga kegyelmed it való házát különb renden keli meklátni (Csányi 244.);

1700: lehettem volna én is részes a víglakásban, de *nem vévén* parancsolatját, s maga sem jöhetett el dolgaira nézve, arról nem tehetek (Rákóczi Erzsébet levele Erdődy Györgynek 79.)

1700: de a parasztkok *ha el nem követték*, arról nem tehetek (Rákóczi Erzsébet levele Erdődy Györgynek 80.)

⁵ A kódexirodalomban elsősorban összetett, idő-feltétel értelmezésben mutatható ki: 1493k.: *hogy mý yesosth lathwan mýndenorth egybe ewrewljewnk* (FestK. 196); 1522: *Senky ne legen neked el annyera nyayas. kynek elevtte leueen el ne felegyed zemermeffgedeth* (HorvK. 265).

Nem példátlan azonban a jövőre mutató tényleges feltétel – ezek esetében az időviszonyításként értelmezés kevésbé kérhető számon:

1630: Egyébképen pénzünkön – *szépen kérvén* – ablakunkról is vásárolhatunk (Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához)

1629: Azon vagyok mindazáltal, hogy *szombaton – Isten velem levén* – haza menjek (Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához)

1720: miket küldtem már alá, s miket viszen maga és mik maradtanak még hátra, az melyeket *Isten megtartván*, magam viszek alá (Kár. 199.)

1772: [...] hogy nem hiszem meg is lábálja [= felgyógyul belőle]. *Meg nem lábálván*, mit csináljak, nem tudom (Nagy Tamás levele Csáky Katának)

A feltételes jelentéstartalmat a mondattani mellett pragmatikai változónak célszerű tekinteni, egyrészt a kialakulásából adódóan – az időviszonyításra ráakadó jelentésbeli többlet, amely később előtérbe is kerülhetett –, másrészt mivel a funkciói részben a beszélői vélekedés alapján csoportosíthatók, harmadrészt pedig amiatt, hogy a határozói igeneves szerkezetek esetében a közvetlen szövegkörnyezet és a tágabb szövegösszefüggés alapján azonosítható ez a jelentéstartalom. Noha a környező igealakok alapján elsősorban kijelentő módú, jelen és jövő idejű formáknak feleltethetők meg, nem példátlan az ettől eltérő formai eszközöket igénylő potenciális és az irreális feltétel sem. A korpusz adatai alapján a határozói igeneves szerkezeti változat a leginkább beszélői attitűdöt kifejező pragmatikai jellegű fajtákra jellemző, míg a kötőszós kapcsolódás majdhogynem kizárólagos olyankor, amikor a beszélő a feltétel bekövetkezését lehetségesnek tartja, vagy nem is nyilvánít róla véleményt (lásd még Varga 2017a, 2017b). Vizsgálatot igényel ugyanakkor a variáns szerkezeti beágyazottsága mellett az úgynevezett független tényezők szerepének meghatározása.

4. Problémafelvetés, módszer

A variációs megközelítés alapja az, hogy a grammatikai változás fokozatosan, változatok versengésében realizálódik (Weinreich–Labov–Herzog 1968: 183–184); ez a megközelítés és vizsgálati célkitűzés a hazai nyelvtörténetben régóta ismeretes (Károly 1964: 172; 1980: 45). A variáció leírásába egyaránt beletartozik a szerkezeti beágyazottság meghatározása és összefüggések, korrelációk keresése az ún. külső tényezők között, amelyek a változatok közötti választást befolyásolhatják (Weinreich–Labov–Herzog 1968: 178–180, 185–186). A változatok és az azok közötti választás leírása azzal kezdődik, hogy a változó összes környezetét meghatározzák a vizsgált anyagban, ezt követi kvantitatív feldolgozás a mintázatok kirajzolásához, disztribúcióelemzés, „krossztambulálás” (*cross-tabulate*; Tagliamonte 2018, történeti anyagon Kytö–Walker–Grund 2011). A választást befolyásoló szerkezeti és ún. független tényezők együttes elemzése mentén sorba rendezhető az egyes tényezők hozzájárulása a választáshoz (Tagliamonte 2018).

Az összes variációs környezet azonosítását a feltételes jelentéstartalom esetében nehezíti az a tény, hogy a jelenségnek diskurzusbeli motivációja van. Használata jellegzetesen olyan műfajokhoz kötődik, mint a magánlevelezés és a világi próza egy része (vö. Haader 2008b). A változatosságról pedig elmondható, hogy az egyes forrásokon belül lehetséges a – teljesen vagy majdnem teljesen – kategorikus környezet: azaz egyes forrásokban kizárólag *ha* kötőszót használva is kifejeződik a feltételesség, függetlenül attól, hogy használ-e határozói igeneveket a megnyilatkozó. Nem példátlan ugyanis az sem, hogy a megnyilatkozó nem, vagy csak nagyon szórványosan használ igeneves szerkezeteket, ugyanakkor az is előfordul, hogy szerepelnek ugyan az adott forrásban igeneves szerkezetek, de nem – vagy kevéssé azonosítható módon – feltételességet kifejezve.

Variációs megközelítésben olyan változatokat célszerű vizsgálni, amelyek (szinkrón és esetleg történetileg is) köthetők valamilyen társadalmi csoportokhoz, illetőleg a választásnak szociolingvisztikai motivációja is lehet. A történeti anyagból kiindulva azonban a társadalmi korreláció a kutatás jelen szakaszában közel sem kétségtelen – számos más kérdéskörben is kutatásra vár (hangtani, morfológiai variációk esetében a szinkroniának nagyobb magyarázó szerepe lehet, lásd például Németh 2004, 2008).

A feltételes jelentéstartalmú alárendelő mondatokra általában is igaz, hogy jellegüknél fogva nem törvényszerű, hogy minden szövegtípusban megfigyelhetők, illetve számottevően adatolhatók legyenek. A középmagyar kori levelekben és a korabeli, valamint későbbi szakácskönyvekben ugyanakkor kedvelt megoldásnak számítanak, noha ez az előnyben részesítés pragmatikai kérdés, nincs következménye a változásra nézve (Haader 2004: 466; 2008b: 254).

5. Adatok, szerkezeti beágyazottság

Az igeneves változat terjedését a korpuszadatok (TMK) számszerűsítésével, megoszlási arányai szerint mutatom be – az ezekből levonható következtetéseket a manuálisan gyűjtött anyaggal szembesítve.⁶ A TMK lehetővé teszi a morfológiai kategóriákra keresést, kiadva a *ha* kötőszó összes előfordulását (megkülön-

⁶ Az alábbi levelezésekkel egészítettem ki a korpuszos gyűjtést: 16. század: Péchy Márton levelei, Csányi Ákos levelei (az 500 levélből 400-at dolgozva fel), Nyáry Pál és Várday Kata levelei (49), Dunántúli misszilisek (71); 17. század: literátor politikusok levelei tallózó gyűjtés, Esterházy Miklós 276 levele Nyáry Krisztinához (1624–1639); Kemény János és Lónyai Anna 63 levele (1656–1662); Révai Kata Szidónia levelei; Petrőczy Kata Szidónia levelei (11), Rákóczy Erzsébet levelei Esterházy Pálhoz, Rákóczy Erzsébet levelei férjéhez (a 17. századi rész, 81 levél), valamint a 18. század elejéről Barkóczy Krisztina levelei (második kötet, tallózó gyűjtés), a század közepéről Bethlen Kata száz levele, Csáky Kata levelezése (tallózó gyűjtés), valamint Szentpéteri Katalin levelezése (455 levél), a 16–18. század között a „Magyar hölgyek levelei” kötet anyaga (499 levél).

böztetve a 'vajon' jelentésű *ha* adataitól), emellett külön kereshetők az adatok a forráscsoportok szerint. A *-vÁn* képzős határozói igenévre történő keresést ugyanakkor minden esetben manuális szűrésnek kellett követnie. A funkció azonosításában egyrészt a közvetlen és tágabb szöveggörnyezetnek van szerepe,⁷ másrészt annak, ha meg tudjuk feleltetni, párhuzamba állítani hasonló felépítésű és jelentésű igés tagmondatokkal. A korpuszos gyűjtés idején 502 előfordulást azonosítottam – a korpusz bővülésével további 20 adat került a gyűjtésbe:

1. táblázat: A *ha* kötőszós és a feltételes jelentéstartalmú igeneves szerkezetek előfordulása (adatszám) és összesített aránya a TMK alapján.

forrás	<i>ha</i>	igenév
levelek (4971)	4499 (90%)	472 (9,5%)
boszorkányperek (1653)	1603 (97%)	50 (3%)
összes (6624)	6102 (92%)	522 (7,9%)

A manuális adatkeresés elsősorban nem arra irányult, hogy a gyakoriságbeli versengést feltárja, hanem arra keresett választ, hogy a korszakban az eddig ismert forrásokon kívül használatos-e egyáltalán az igeneves variáns, és ha igen, milyen jellemzőket mutat. A (részben tallózó) gyűjtés további 542 adatot eredményezett.

Az igeneves variánssal kapcsolatos szerkezeti korlátok kapcsán egyelőre „negatív” eredmények mutatkoznak. Nem magától értetődő ugyanis, hogy milyen grammatikai, szerkezeti jellemző befolyásolhatja a választást. Ez az igeneves szerkesztésmódra általában is jellemző a korszakban, nem függ például az ige fajtájától, nem kötődik olyan csoportokhoz, mint például a mozgásigék. A feltételes viszony jelöltsége is csak a fajtákra nézve meghatározó – legalábbis a többszörös grammatikai jelöltséggel járó irreális feltétel alig jellemző a korszakban. A saját (explicit vagy implicit) alany szintén nem általános, ahogy a hiánya sem; a fajták/funkciók egy részében elvárható (tipikusan ilyen az Istenre bízott feltétel), máskor pedig szabadon váltakozik, a pragmatikai helyzettel összefüggésben jelenhet meg:

1662: mennibe az levelek zálokban vannak nála és Slevicsznek letennék, *kezüknél lévén az levelek, mindjárt jobban hozza keszthetiünk az dologhoz* (Révai Kata Szidónia levele)

1758: Kantárt, Kötőféket, egy kis gyapjúból lehet csinálni, Nyerges Kutyá csontból, mely szerszámokat *János Ördög meg kenvén*, minden szerszám készszen volt (Bosz. 103.)

⁷ A határozói igeneves szerkezetek tipikusan kötőszó nélkül kapcsolódnak a főmondatukhoz, ami azt is jelenti, hogy a köztük lévő logikai viszony értelmezése bizonytalan és nem specifikus is lehet. A két tagmondat egymáshoz való szemantikai viszonyát ugyanis a két tagmondat szemantikai viszonyai mellett pragmatikai elvek, szempontok határozzák meg (számos európai nyelvben, vö. König–van der Auwera 1990: 337, 343).

A saját alany mindenesetre a finit jelleg felé elmozdulás lehetőségét mutatja (amennyiben a finitséget fokozatok szerint értelmezzük, vö. Cristofaro 2007), emellett azt is, hogy így a feltételeltséget kifejező szerkezet nem válik mondatrészé (ami a korszak egyik változási lehetősége lenne, vö. Haader 2008a, 2018).

Az igeneves variáns választásában az adatok szerint szerepet kaphat az, ha hasonló diskurzusfunkciók jelennek meg egymás mellett vagy egymásba ágyazódva („feltétel mellett vagy feltételben feltétel”). Ilyenkor a megnyilatkozót a korszakban a változatosabb megfogalmazás igénye motiválhatta. A korpuszból elemzett adatok legalább 20%-ában megfigyelhető a jelenség. Ráadásul nemcsak az azonos diskurzusfunkciók esetében, hanem a feltételeltség különböző fajtái esetében is váltakozott a kétféle szerkezet. Az alábbi első példában mindkét részlet a jövőre vonatkozó feltétel (a megnyilatkozó többé-kevésbé bizonytalan a feltétel teljesülésében):

1709: mert így felettéb nagy szégyene lesz, *ha láthatóképen amaz rájüvén, kel kitudódni* (Bark. 240.)

Eltérő funkciók:

1655: *ha kegyelmed maga is hat napot akar ra szani, [...] eszt veghöz Isten kegyelmebül uiven, az utan osztan kegyelmed legyen mind uezerem mind kalauzom* (Zr. p. 238)

1722: *holot ha Andrásit találom, Lévára megjek dolgában, azt Isten végbe engedvén vinnem, mához egj hétre vissza kell jönöm* (Kár. 240.)

1624: *hogyan ott ne csak vigasztaljanak, hanem neked is ahoz járulván kedved, második levelem érvén benneteket, együtt veled ide hozzám jöhesse nek* (Esterházy Miklós levele)

1625: *Isten egy kis ürességet adván és tágolván a zaj is a Dunából, által futamodom valamöly nap hozzátok* (Esterházy Miklós levele)

A továbbiakban az alábbi szempontok merülnek fel az előfordulások megoszlása kapcsán – a manuálisan gyűjtött adatokat is figyelembe véve: mennyiben feleltethetők meg az arányok az időbeli terjedésnek; felmerül-e az innovatív használatot tekintve valamiféle területi vonatkozás (jóllehet a mondatban szintjén kevésbé feltételezhető nyelvjárási kötődés); a választás szempontjából mennyire lehet szerepe a társadalmi háttérnek.

6. Arányok, megoszlás, lehetséges korrelációk

A TMK adatai alapján igazolódik a feltételes jelentéstartalomra jellemző műfaji megoszlás: főként a misszilisekre jellemző, a tanúvallomásokban a kötőszós változat is kevésbé meghatározó (az összes előfordulás 26%-a). Az igeneves változat is különösen a levelezésekben mutatható ki (91%).

2 táblázat: A *ha* kötőszós és igeneves előfordulások megoszlása szövegtípusonként és évszázadonként a TMK alapján.

	levelezés <i>ha</i> kötőszós (fő) variáns	boszorkányper	levelezés igeneves variáns	boszorkányper
16. sz.	933	82	29	1
17. sz.	477	121	78	3
18. sz.	3089	1400	368	43
összesen	4499 (73,7%)	1603 (26,3%)	475 (91%)	47 (9%)

Az előfordulási arányok ugyanakkor időben és forrásonként egyaránt igen különbözőek. Míg a Telegdy és a Nádasdy levelezésekben szórványosnak mondható az igeneves variáns, addig Zrínyi Miklós (19,7%, 179 kötőszós előfordulással), Károlyi Sándor (13,7%, 1127 kötőszós variánssal) Barkóczy Krisztina (11,5%, 1419 *ha* kötőszós előfordulással) vagy a peregrinusok levelezésében viszonylag jellemző. A Zrínyi levelekben körülbelül minden ötödik, míg Károlyi és Barkóczy írásaiban minden hetedik főváltozatra „jut” igeneves megoldás.

3. táblázat: Feltételességet kifejező igeneves tagmondatok előfordulása a TMK egyes forrásaiban.

16. sz.	-vÁn	17. sz.	-vÁn	18. sz.	-vÁn
ÓmLev.	0	Bark.	5	Bark	117
Nád.	10	Lobk.	20	Kár.	179
Svetk.	3	Szépír.	9	Peregr.	70
Jobb.	1	Zr.	44	MikLev.	2
Tel.	14	Bosz.	3	Bosz.	43
Zr.	1				
(K)Bosz.	1				
összes	30		81		411

A fenti megoszlás alapján arra lehetne következtetni, hogy a variáns terjedése ugrásszerűen növekszik meg a 18. század elejére-közepére (ugyanis a 17. században a növekedés ellenére is kevés előfordulásról beszélhetünk). A kiegészítő gyűjtések alapján azonban ez a megállapítás árnyalható.

4. táblázat: A TMK és a manuális gyűjtés igeneves adatainak időbeli megoszlása

időszak	TMK	időszak	manuális
16. sz. (1553–1591)	30	(1550–1560)	95
		(1567–1600)	11
17. sz. (1605–1658)	76	(1606–1644)	196
17. sz. (1698)	5	(1657–1700)	95
18. sz. (1702–1761)	411	(1704–1750)	81
		(1751–1783)	64

Mind a TMK korpusza, mind a kiegészítő gyűjtés alapján a 16. század második felétől adatható az igeneves variáns. Ebben az időszakban a TMK alapján a levelezésekben is szórványos az előfordulása. A Svetkovics levelekben – noha egyelőre nem a teljes anyag érhető el a korpuszból – általában is alig fordul elő a határozói igenév (a Nádasdy és Telegdi levelezésben – igaz, más funkciókban – rendszeresebben adatható). Ez azonban összefügghet a levelek diktált voltával, nem feltétlenül az egyéni nyelvhasználatról árulkodik. Máriássy Kata Johanna leveleiben ugyanakkor van példa a jelenségre, noha utal íródeáki közreműködésre.

A manuális kiegészítő gyűjtés a 16. századi levelezéseket illetően több személy kapcsán is negatív eredményekkel jár: Gersei Pethő János leveleiben kategorikusan *ha* kötőszós szerkezetekkel fejeződik ki a feltételesség (noha az igenévhasználat más funkcióban nem példátlan); a Dunántúli misszilis gyűjteményben szórványosan fordul elő (5 adat, jövőre vonatkozó feltételek), Péchy Márton Nádasdy Tamáshoz szóló leveleiben előfordul az igeneves variáns feltételes használata, szintén szórványosan:

1560: Sáfár Jánosnak holnap kell be jöni és tölle *megértvén* az harmincz had(!) dolgát, kinek menyi deputációja vagyon rajta, jobban tudok hozzá szólni (Péchy Márton levele, MTT)

A század végéről Nyáry Pál leveleiben szintén alig mutatható ki (komplex időfeltétel mégis, reális, kötőszóval kifejezett feltétel mellett):

1600: Hónap ha Isten akarja Hadadban megyek [...] *Onnét megtérvén*, ha szépen kérsz, hozzád is elmegyek, *ha nem bánod* (Nyáry Pál levele Várday Katának)

Kivételesnek mutatkoznak ezen a téren Csányi Ákos tisztartó levelei Nádasdy Tamáshoz; az ő szövegeiben ugyanis az eddiginél jóval gyakrabban fordul elő az igeneves változat, igaz, a tőle hozzáférhető levelek száma is jelentős. A variáns viszonylagos gyakorisága e konkrét esetben nem magyarázható azzal, hogy egy-

fajta „társadalmi törekvés” nyomaiként fordulnának elő, vagy hogy a magasabb státuszúak nyelvhasználatát utánozná a levélíró, mivel maga Nádasdy kifejezetten kevésbé preferálja ezt a változatot (családi levelezése alapján):

1551: Lipába Bátor uramnak Bebeknek, Patóchinak kelet volna leni, Beche, Bechkerekébe is uraknak, és *ígi lévén* egyik sem jutot volna pokáni kézbe (Csányi 17.)

1555: Fő ember az vármegyébe, nem bolond is, joban *mekismervén* kegielmed, talánd nagio dolkaiba is zolkálhatja kegielmed (Csányi 102.)

1558: jó zolka volna. *Talánd valameli háza alatt kegielmednek letelepedvén* tuna zolkálni (Csányi 287.)

1559: én kegielmes azoniomnak, az én uramnak, az kegielmetek zerelmes fiának, az *három várnak akármelikbe lévén kegielmetek* züntelen zolkálhattam volna zemélem zerént (Csányi 317.)

Csányi esetében bizonyos fajták kerülnek előtérbe, ilyen a legáltalánosabb idő/feltétel, illetőleg a máshol szinte példátlan – többszörös grammatikai jelöltséget igénylő – irreális feltétel. A levélformulának számító, és máshol leginkább igenevessé váló fajta, az Istenre bízott feltétel Csányinál kategorikusan *ha* kötőszóval használatos.

Női írók levelében a 16. században sem példátlan a később jellegzetesebbnek mutató formula is (az alábbi esetben reális feltétel mellett):

1596: nem sokáig lesznek ott, *Isten meghozván*, ha szükség leszen kár nélkül megküldöm (Révay Borbála levele Révay Ferencnek; MHÖL 95.)

A 17. századi manuális gyűjtés jelentősebb eredményt hozott, mint a korábbi időszakokra vonatkozó (a „literátor-politikusok” két évszázadon átívelő levelezésében is ez utóbbi időszakban jellemzőbb): összesen 291 előfordulás. A nagyobb preferencia ezúttal is egy személyhez kötődik: 156 adat ugyanis Esterházy Miklós leveleiből mutatható ki (1624–1639 között). Tőle ugyan igen jelentős számú levél maradt fenn (összesen 276-ot közölnek a Magyar Történelmi Társaságban), ez azonban önmagában nem magyarázza az előfordulást. Jellegzetes az is, hogy az adatokból egy bizonyos funkció használata emelkedik ki: a formulaszerű, Istenre bízott feltétel 91%-a igeneves változatban jelenik meg (95 adat), – nem jelentéktelen ugyanakkor a jövőre vonatkozó sem. A megnövekedett adatszám tehát nem fokozatos terjedést mutat, hanem inkább kiugró előfordulást egy bizonyos időszakban, noha a kiegészítő gyűjtés alapján ebben a korszakban többen preferálják az igeneves variánst, mint korábban, közöttük is számos női levélíróval (például Máriássy Kata Johanna, Révay Judit, Rákóczi Erzsébet, Révai Kata Szidónia). Különösen tanulságos lenne, ha generációk között is vizsgálható lenne a terjedés, például Barkóczy Krisztina nyelvhasználatát összevetni az anyjával,

Koháry Juditéval – az ő levelei jelenleg csak kéziratos formában érhetők el. A 18. századi (részben a korszakon is túlmutató) előfordulások sem jelentéktelenek, azonban egy részük olyan levelezés, amely egyrészt családtagok írásait, másrészt a birtokügyekhez kapcsolódó leveleket is tartalmazza, s nem áll rendelkezésre a korábbi időszakokhoz hasonlóan számos forrás (levél) egy-egy megnyilatkozótól, kivéve Barkóczy Krisztina írásait, így problematikus az összevetés és a terjedés megállapítása.

A területi beágyazottság szempontja a kérdésből adódóan közvetett – szintaktikai-pragmatikai jelenségről lévén szó –, hiszen a tagmondatok szintjével kapcsolatos változatosság ritkán nyelvjárási kötöttségű (vö. JUHÁSZ 2018). A területiség kérdéséhez érdemes tekintetbe venni a műfaji megoszlást. A boszorkánypeerek esetében a viszonylag csekély adatszám különböző megyékből, régiókból származik – ezzel együtt egyik területre sem koncentrálódik jelentősebb előfordulás: Tolna (4), Somogy (5), Zala (5), Sopron (2), Vas (4), Veszprém (1), Borsod (3), Heves (3), Csongrád (4), Szabolcs-Szatmár (2), Bereg (1). A levelezéshez hasonlóan e szövegtípushoz is tartozik olyan (egyébként elhagyható) formula, amely igeneves változatban is használatos, reális feltételt kifejezve. A kötőszós változat – *ha isméri tudgyaé* – főként Sopron, Somogy, Zala megyékhez köthető, az igeneves megoldás például: „Isméri e a Tanu [...], s *ismérvén tugya é*, a vagy hallotta é, hogy [...]” szintén Sopron, Somogy, valamint Vas, Veszprém megyei jegyzőkönyvekben fordul elő, Zala megyében pedig még többször, így a jelenség ezeken a területeken szabad variációként értelmezhető. A tanúvallomások szövegében előforduló feltételt kifejező igeneves változatok szintén inkább társadalmi, mint területi korrelációt sejtetnek (azon belül inkább lehetőséget jelezve, mint elvárhatóságot).

A levelezések esetében külön kell kezelni azokat a szövegeket, amelyek egy csoportra vonatkoznak (peregrinusok, családi levelezések), és azokat, amelyek egy-egy személytől származó leveleket őriznek meg (a peregrinusok esetében a régiókhoz kötés, a csoportkénti kezelés ellentmondásos következtetésekhez vezet). A TMK-ból gyűjtött adatok alapján az északkeleti területekről származó szövegekben preferálják a szerzők leginkább az igeneves változatot (az adatok 60%-át lefedve), ugyanakkor nem elhanyagolható a Zrínyihez köthető adatszám és főleg az arány a kötőszós használathoz képest, így a délnyugati régiót is számításba kell venni. A manuális gyűjtés alapján a(z észak- és dél)nyugatról származó szövegekben is jelentősen képviseltetheti magát a változat (Csányi Ákos, Esterházy Miklós, Révai Kata Szidónia), ugyanakkor Erdélyben is használatos (Csáky Kata családi levelezése és Bethlen Kata levelei alapján). A középső országrész felé közeledve szintén nem példátlan (Szentpéteri Katalin családi levelezésének adatait tekintve).

Vizsgálatot igényel továbbá a társadalmi-kulturális beágyazottság kérdésköre, beleértve a műveltségi értelemben is vett kontaktushatás kérdését. Az ugyan

elképzelhető, hogy az idegen, például latin minta hatására jelentősebb legyen a nem-finit, igeneves szerkesztésmódok előfordulása, bár a korszakkal kapcsolatban épp az analitikus szerkesztésmód térnyerését figyelte meg a szakirodalom (lásd például Haader 2003, 2004). Közvetlenebb latin hatás kevésbé feltételezhető a latin „igeneves” konstrukciók szerkezeti eltérései miatt. A magyar határozói igeneves szerkezet a tipológiai paraméterek szerint (vö. Lehmann 1988: 210–216; Givón 1990: 838–839, Cristofaro 2007) több igei kategóriával is bír: tagadható, független aspektusa van, saját alanya is lehet (vö. Gugán 2006: 69–71, 2007: 99, 103). A beágyazottságtól a finit jellegig terjedő skálán (Lehmann 1988: 216–218) a latin igeneves szerkezetek, például az ablativus absolutus jóval közelebb áll a beágyazottsághoz, mint a magyar határozói igeneves mondatok. A beágyazottság jele – és igen feltűnő különbség a magyar igenevekhez képest –, hogy a latinban a szerkezet alanya nem alanyesetben, hanem ablatívusban áll, továbbá, hogy ez az alany a főmondatban semmilyen formában nem jelenhet meg; ez egyfajta, bár nem tipikus, megvalósulása a tagmondatok összefonódásának (Lehmann 1988: 208). Noha nincs pontos megfelelés a tagmondat függetlensége vagy lefokozottsága és a kötőszó megjelenése vagy hiánya között, a kötőszóhiány a nem-véges alárendelésre jellemző – a latin ablativus absolutus pedig nem kapcsolódik kötőszóval a főmondatához.

A *-ván/-vén* képzős igenevekre azonban jellemző, hogy alanyuk alanyesetű, az alany vagy más bővítménye koreferens viszonyban újraemlíthető a következő, esetleg a megelőző tagmondatban. Ráadásul az a tény, hogy a határozói igeneves szerkezet kötőszóval is kapcsolódhat az azt követő tagmondathoz, további jellemzője a finit jellegnek; jelenleg a TMK boszorkánypereiből adatható igenevek több mint 30%-a ilyen.

A nem-finit, például participiális szerkezetekre más nyelvekben (többek között az oroszban, az olaszban, a franciában és az angolban) is jellemző, hogy kontextustól függően feltételelességet is kifejezhetnek, a határozói viszonyok (idő, feltétel) szemantikai kapcsolatával összefüggésben (vö. König 1986: 229–230). Ahogy arról volt szó, a határozói igenév által tipikusan kifejezett funkciók (idő, okság) alapvetően alkalmasak arra, hogy a feltételes jelentéstartalom előtérbe kerüljön bennük (kontextustól függően). A jelenség például az angolban is megfigyelhető: *Having an ugly wife makes a man mean*. Történeti adatban az Istenre bízott feltétel is kimutatható, 1660: *I, God willing, will not come home without doing somewhat* (Fonteyn–Cuyckens 2013: 167). A saját alanyú *-ing* szerkezetek kapcsán felmerül ugyan a latin hatás az óangolban, azonban az utóbbi vizsgálatok úgy összegezhetők, hogy a jelenség – a szerkezet és a funkció – maga belső nyelvi sajátosság, a hatás legfeljebb a gyakoriság változásban figyelhető meg (*selective frequential copying*, van de Pol 2012 és az ő hivatkozásai). Az, hogy több nyelvben is kimutatható, általánosabb jelenségről van szó, arra mutat, hogy a szerkezeti-pragmatikai változat megjelenéséhez általában sem szükséges idegen nyelvi mintát feltételezni.

A funkcióbővülés is egyfajta innovációnak tekinthető, sőt grammatikalizációnak is, amennyiben az adott a kifejezőeszköz új funkciókat nyer (vö. a határozói igenevet érintő más változások kapcsán: Gugán 2006). Ráadásul a feltételes jelentéstartalmú alárendelő mondatok egyik lehetséges változási iránya, hogy nemcsak elszakadhat a mondatkifejtéstől, hanem szinte mellérendelővé válhat; a jelentéstartalom ilyenkor lényegében felszámolódik (Haader 2008a, 2018). Erre a jelenségre igeneves variánssal is van példa a vizsgált anyagban:

1690: hiszen aminémű dolgaink itt függőben maradnak, azt *Isten éltetvén*, az leendő szüretre *lejövén*, *akkor is* végben vihetjük (Rákóczi Erzsébet levele Erdődy Györgynek, 34.)

1708: nyughatatlankodik az Aszony. *S végére menvén*, Édes Lelkem, úgy tudósítsa maga, *Kegyelmed az Aszonyt!* (Bark. 212.)

1723: Holnapután én minden dolgomat *elvégezvén* ottan, *és így* pénteken vagy szombaton minden bizonnal ott leszek (Kár. 311.)

1766: akkor magával legényeket nem visz, hanem először *meglátván*, mire lesz szükség, *úgy azután* legényeket hív maga után (Nagy István levele Szentpéteri Katalinnak)

A feltételességet kifejező kapcsolóelem igen-igen ritkán jelenik meg, de nem teljesen példátlan; ekkor viszont az igeneves szerkezet helyett ez jelzi az immár egyértelmű funkciót:

1737: De, *ha* az dolog annyira *tágulván*, mindjárt utána küldök, és kihozatatom (Bethlen Kata levele Teleki Lászlónak)

Az jellemzőbb tendencia, hogy a feltételességet kifejező és az azt megelőző tagmondatokban egyes elemek között valamiféle újraemlítés, koreferencia figyelhető meg:

1697: Isten *Kistapolcsányba vivén*, *ott* nem kések (Rákóczi Erzsébet levele Erdődy Györgynek, 59.)

1718: Az absolutionalist pedig, Isten *meghozván* *Kegyelmedet*, *Kegyelmed-tül* várja (Bark. II. 473.)

1755: Én ugyan nem kívánom, hogy kedves Öcsémuram levelemre teendő válasszal magát terhelje, hanem *József öcsémuramnak megmondván* kedves Öcsémuram, *őkegyelme* megírja (Bethlen Kata levele Teleki Lászlónak)

Az idegen hatás hiányára időnként maguk a levélírók hívják fel a figyelmet: Csányi Ákos például többször nehezményezi, hogy latinul írt levelet kap, noha ő maga nem tud latinul, és sokszor deák sincs a közelében, aki lefordítaná. Mivel

az igenévvel kifejezett feltételes jelentéstartalom lényegében egy, pontosabban az adott diskurzusfunkciótól függően több olyan séma, amely számos módon megvalósulhatott bármiféle lexikai kötöttség vagy „fogódzó” nélkül, kevésbé valószínű, hogy közvetlen nyelvi ismeret híján a nyelvhasználók ilyeneket átvehettek, absztrahálhattak volna valamilyen közvetett forrásból. Az olyan szerkezetek, mint például az összetett *lett légyen*, vagy a mellékmondati múlt idejű *igéalak + volna* lexikailag sokkal kötöttebbek, így könnyebben beépülhettek a szélesebb körű nyelvhasználatba. A funkcióbővülés tehát az igenevek esetében belső fejleménynek mutatkozik.

Egységes „minta” hiányára utal az is, hogy az egyes diskurzusfunkciókat a különböző források eltérő mértékben részesítik előnyben. Csányi Ákos vagy a későbbi időszakból Szentpéteri Katalin és családja az Istenre bízott feltételt kategorikusan *ha* kötőszós szerkezettel fejezi ki, míg Esterházy Miklós, Rákóczi Erzsébet, illetőleg később Károlyi Sándor, Barkóczy Krisztina és Bethlen Kata többé-kevésbé preferálja ennek igeneves változatát – a kötőszós és a mondatrésztértékű változatok, például *Isten kegyelméből*, *Isten segítségéből* mellett.

További kérdés, hogy társadalmi státuszhoz, regiszterhez köthető változatról van-e szó, illetőleg jelölője-e valamilyen státusznak ez a szerkezet. A korszak társadalmát tekintve a státusz meghatározó része volt a társadalmi nem is, mivel a nemesi származású nők helyzete sem volt egyenrangú a férfiakéval. A gyakorlatban egyfajta „kettős helyzet” alakult ki ezen a téren, hiszen a harcok idején szükségszerűen változott, bővült a nők tevékenységi köre és mozgásteret, amelynek – bár feltehetően így is szűkebb volt a férfiakénál – a nyelvhasználatra is hatása lehetett (vö. Sárosi 2014; e hatás összefüggött a személyközi egyezkedéssel is, vö. Varga 2017c: 355–356). Mindenesetre a korszak hivatali stílusának hatásai a nők levelezésében vélhetően kevésbé mutathatók ki; például Barkóczy Krisztina levelei kapcsán: „Szövegei igen közel állnak a beszélt nyelvi stílushoz [...] leveleiben idegen hatás nem érezhető” (Révay 2018: 59).

A TMK-s gyűjtés eredményeként azt feltételezhetnénk, hogy az igeneves változat terjedéséért elsősorban a férfiak felelősek, az adatok közel fele Károlyi Sándor leveleiből származik, a *ha* kötőszós variánssal összevetve pedig ő, a peregrinusok, valamint Zrínyi Miklós leveleiben átlag fölötti az előfordulás. A Barkóczy Krisztinától származó adatok ugyanakkor árnyalják ezt a megfigyelést.

A nyelvhasználat nemek szerinti összehasonlítása a jelen anyag alapján módszertanilag problematikus, hiszen az egyes levelezésekben a nők általában kevésbé vannak képviselve, a központi nőalakokhoz köthető családi levelezésekben számos személytől származhatnak levelek, egy-egy megnyilatkozó nyelvhasználatához kapcsolódva viszont ezáltal kevesebb adat hozzáférhető. A vizsgált források közül kivételesnek számít Barkóczy Krisztina férjéhez, Károlyi Sándorhoz szóló levelezése, amely igen nagy terjedelmű a többi női levélíróéhoz képest. A korpusz adatait tekintve Barkóczy Krisztina levelei a feltételes

jelentéstartalmú igenév használatát tekintve is kivételesnek tűnnek: a TMK-ból 122 előfordulás, a még fel nem dolgozott második kötetből tallózó kereséssel egyelőre további 44 adat származik tőle. A viszonylagos jelentős előfordulás felveti, hogy a választást szituációs, illetőleg személyközi hatás befolyásolja-e (véltetően nem tudatosan) – Barkóczy és Károlyi leveleinek stílusa ugyanis összességében is igen-igen hasonlónak bizonyul. Kemény János és Lónyai Anna a házastársi levelezés alapján kevésbé preferálja az igeneves variánst, legalábbis a szövegek hozzáférhető része alapján.

Más esetekben közvetett bizonyítékokra kell hagyatkoznunk. A manuálisan gyűjtött anyagból Esterházy Miklós leveleiben kiemelkedik az igeneves variáns választása, feleségének, Nyáry Krisztinának a levelei azonban nincsenek hasonló módon közölve. Egy másik családhoz kapcsolódó levelezésben ugyanakkor tőle is adathozható a variáns (Lobkovitz Poppel Évának szóló levelében):

1638: „megh szolgálom kegyelmednek [...], es *Isten eltétvén bennönket*, miis azon leszönk, hofi mind kedveskedgiönk” (LobkPopp. 54., Nyáry Krisztina levele)

E közvetett adat alapján azonban csak valószínűsíthető, hogy más címzettek felé is használta a variánst. Rákóczy Erzsébet vagy épp Bethlen Kata esetében szintén kevésbé ismerjük a címzettek nyelvhasználatát, így szituációs hatás sem igazolható, csupán a szerkezeti lehetőségek váltakozó használata. Kérdés tehát, hogy a nők esetében az igenévhasználat mennyiben tekinthető státuszjelölőnek, mennyiben magyarázható az írás tényével. Annyi bizonyos, hogy a kontextus alapján a mindennapi élet aspektusairól szólva is megjelenik a kérdéses szerkezet:

1698: egy nagy barna leánt tanál Kegyelmed *hazajövéen* (Bark. 5.)

1708: Isten *idehozván* Kegyelmedet, mindenekrül job rendelést tehetünk, Édesem (Bark. 219.)

1632: nem uolna iob mjuel hogy immár az Ideieis közelkedik Gyermekek lételének, hogy feöl vennéd Feleségedet s- haza hoznad, *az Aiertis megh változtatuán*, mjndgyárt könnjeben Lenne (Lobk.Popp. 25., Poppel Éva levele)

1671: és azon edént, melben az szilva lév mannával lészen, forró vízbe tartani, az míg az manna elolvad, *elolvadván* benne a manna, azon ruhácskát, kibe manna vót, kifacsarni és azon levet melegen meginnia” (Révai Kata Szidónia levelei férjéhez, MTT)

Nem példátlan, hogy a női levélírók egymás között is használják az igeneves variánst (akár a változatosság kedvéért, „feltétel a feltételben” szerkesztésmóddal is):

1684: kérvén szeretettel az minemű Afrosia vizet ígért Kd énnekem azon vizet ezen alkalmatossággal együtt, egy kevés rózsá vizzel együtt megküldeni ne neheztelje; *parancsolván* Kd nekem is szívesen ügyekezem Kdnek szolgálnom (Morocz Erzsébet levele Máriássy Kata Johannának, MHÖL 418.)

1753: Citromok vételében mutatott atyafiságát szépen köszönöm. *Parancsolván* kedves Menyemasszony, én is nagy szerencsének tartom szolgálni (Bethlen Kata levele Teleki Lászlónénak)

1760: Szívesen akarnám, *ha* Isten *megkedvezvén* életemnek, kedves leányom, menyemasszonyt *láthatnám* ez életben, friss egészségben (Bánffy Klára levele Csáky Katának)

Problematiskus lenne tehát napjaink gyakorlatát és elvárásait visszavetíteni és a szerkezeti variánst az igenevessége miatt a hivatalinak, formálisnak, ebből adódóan pedig státuszjelölőnek feltételezni. A változat általánosabb használatára utal, hogy a boszorkányszerű tanúvallomásokban nemcsak formulaként, hanem hétköznapi leírásokban, megnyilatkozásokban is előfordul:

1584: hát úgy vigyázzon reá, és oly helre álljon, hogy onnét valami eresz alá futamodgyék, mert szerencsétlenség is eshetné rajta, ha hertelen eresz alá nem találna állani. Ezek pedig *megelevén*, kétfelé tekintsen és gyortyavilágot látna, és ezt felellje (KBosz. 24.)

1648: és abból főzik az kennettet, melyel *mege kenuen* magokat, röppülhetnek (Bosz. 453.)

1751: az után ugyan a magam kezeitis azon nyavalya *mege kerülvén*, azon orvosságot, es szokot probaltam, s mege gyógyult tőle (Bosz. 465.)

További szempont, hogy a gyakorlati műfajok egy részében is előkerülnek az igeneves szerkezetek, általában idővel komplex feltételként:

1695: arra írók vaját, egynéhány tyukmonyat [...] arra nádmezet vagy egyéb mézet, rósa vizet [...]: ezek *együtt lévén*, csak úgy hidegen igen jól meg-kell törni (Szakm. k. 96)

1695: főzd-meg jól: ez *megelevén*, a' Gombát mosd-meg és töltsd meg véle (Szakm. k. 123)

1904: Ekkor a tüztől elveszszük, csöppenként a kész habhoz hozzákeverjük, a habverővel folyton keverve mindaddig, míg az utolsó csepp kávé is belekevertetett. *Ez megtörténevén*, a tömegeből a habverőt kiveszszük (Házi cukrászat 110.)

1904: Most a kihült fánkocskákat előveszszük és a fenekén éles késsel anynyira kivájjuk, hogy azok belül egészen üresek legyenek. *Ez megtörténevén*, papírból tölcserő készítünk, az elkészült vanília-crémet beleöntjük (Házi cukrászat 118.)

Az utóbbi kései adatokban tipikusan a *Ha ez megvan* vagy a *Ha ez megtörtént* (pl. 280., 356. stb.) fordulat váltakozik igeneves variánssal (lásd még 118., 159., 168., 317., 335. stb.), e téren tehát szűkül a hatóköre. A 18. század vége felé ugyanakkor nem példátlan az igenévvel kifejezett „tisztább” feltételesség, főként a reális funkció – közvetlenül váltakozva a kötőszós fővariánssal:

1775: Házi kertekben-is önként elég terem; A' fzára erős. Belső hasznai: Sűrű nyálat ember melléből ki-tifzítja ez fű , *meg-fözetettvén* vízben és mézet *tévén* belé (Csapó József, Uj füves és virágos magyar kert, MTSz.)

1775: Ser közzé *ha vetik* ez öfzve vagdalt gyökeret, azt a' meg-etzetesédéstől meg-oltalmazza . 2) A ' muft vagy bor közé *tétetettvén* , abban jó fzeg-fű fzagot gerjefzt . 3) Etzettel *meg-öntvén* e ' gyökereket ' s úgy a ' ruhák közzé *tévén* azok jó fzagúakká léfznek (Csapó József Uj füves és virágos magyar kert, MTSz.)

A fenti példákban névmási koreferencia (*belé, abban, azok*) jelezi a szerkezetek önállóságát, ráadásul a szakácskönyvekénél változatosabb cselekvésmegnevezéseket is érintenek az igeneves variánsok.

Idővel viszont a nyelvtanok egy része már a többértelműség elkerülése érdekében mellékmondatot javasol (vö. Szvorényi 1866: 321–322).⁸ Az igeneves szerkezet feltételes használata azonban nem szorul teljesen vissza a későbbiekben sem, az alapot biztosító idő és okság kifejezésére továbbra is használatos lévén. Ugyanakkor az időközben jellemzőbbé vált *-va/-ve* képzős igenevek is átveszik ezt a funkciót (a modális *megválva, feltéve* stb. korábban sem volt példátlan, ahogy a formulaszerű *látva hiszem* sem, lásd Varga 2017a). Az alábbi két példa sajátossága ugyanakkor, hogy koreferens elemek jelzik a tagmondatok viszonylagos függetlenségét, akárcsak a korábbi *-ván/-vén* képzős igeneves szerkezeteknél:

1930: De az ég többi részein is csak úgy tudunk tájékozódni, ha a fényesebb csillagokat gondolatban összekötjük egymással, csoportosítjuk őket. Kölcsönös helyzetüket emlékezetünkben *ily módon megrögzítve*, ennek alapján máskor is könnyen azonosíthatjuk őket (Lassovszky Károly, MTSz.)

⁸ A 18. századi grammatikák egyikéből még az derül ki, hogy a korszakban is érzékelhető volt a *-ván/-vén* képzővel alkotott szerkezetek nagyobb funkcionális variációja, megfeleltethetősége a finit igealakokkal: 1795: „A va ve Viselővel t. i. mindenkor úgy élünk mint Határozóval, *a vánn, vénnel pedig egyszersmind Íge gyanánt is [...] Ígebéli erejét megtartvänn*” (Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság, 211, MTSz.).

2010: „*A szeletet speciális gázokkal és savakkal kezelve, a sablon bonyolult áramköri rajza az ibolyántúli sugárzásnak kitett helyeken bemarkózik a szeletbe*” (A lehetetlen fizikája, Both Előd fordítása)

7. Összegzés

A 16–18. században a határozói igeneves szerkezet pragmatikai alternatívaként működött a feltételes jelentéstartalom kifejezésére – a szerkezeti tulajdonságokból adódó belső változasként, innovációként. A variációk közötti váltakozás, a vetélkedés lényegében egyenlőtlen „harc”-nak bizonyult, számos szerző esetében azonban kimutatható rendszerességgel, nemcsak a levelezés szövegtípusára vagy a korszak nemesi nyelvhasználatára korlátozódva (az egyenlőtlen és ritka variáció vizsgálatának létjogosultságáról lásd Kytö–Walker–Grund 2011: 233–245). A feltételes jelentéstartalmú szerkezetek változási irányait tekintve nem a mondatrésztértékűvé válás jellemzi az igeneves variánst (a szerkezeti sajátosságok közé tartozik, hogy lehet saját alanya, valamint a szerkezetet egyes elemei koreferensek lehetnek a következő tagmondat elemeivel), ugyanakkor csak igen ritkán mozdul a mellérendelés felé, felszámolva a sajátos jelentéstartalmat.

A jelenség természetéből, elsősorban az igenevek összetett funkciójából és abból adódóan, hogy ezek a funkciók elsődlegesen a szövegösszefüggésekből azonosíthatók, különösen fontos szerepet kapott a vizsgálatban „a hozzáférhetővé tett nyelvi adat” (a grammatikai variáció és a nyelvi változások kutatásában egyébként is ez az elsődleges szempont, vö. Károly 1964: 166–7). A kétféle adatgyűjtés tanulságai a független tényezőkkel való korrelációt tekintve mutatkoznak meg – valamint a variáció viszonylag kiterjedt használatát jelzik. A manuális gyűjtés adatai egyes szempontokat, esetleges várakozásokat felülírtak, másokat megerősítettek.

A variáns időbeli terjedését tekintve a változás kevésbé ugrásszerűnek ítéltető (azaz a 16–17. században sem jelentéktelen az előfordulása), ugyanakkor a rendelkezésre álló források közel sem kiegyensúlyozottak a terjedelmet illetően, így kérdés marad, hogy Csányi Ákos vagy Esterházy Miklós nyelvhasználata sajátosságosnak, vagy éppen a korszakra többé-kevésbé jellemzőnek tekinthető-e (ugyanaz igaz Károlyi Sándorra vagy épp Barkóczy Krisztinára). A területet illetően a várakozásoknak megfelelően nem mutatkozott egyértelmű korreláció, bár a TMK alapján az északkeleti régióból származó szövegekben jelentkezett a variáns nagyobb gyakorisággal – a manuális gyűjtés általánosabb tendenciákat mutat. Megerősítette viszont azt a TMK alapján is már látható jellemzőt, hogy nemcsak a férfiak nyelvhasználatában jelenhet meg jelentősebb gyakorisággal a variáns, ezzel összefüggésben nem kötődik markánsan egyfajta társadalmi (például hivatali) stílushoz – ez utóbbi szempontot a gyakorlati műfajok előfordulásai is alátámasztják. Kérdés maradt, hogy a levelezésekben a szituációs, személyközi hatásnak lehetett-e szerepe. Annyi bizonyos, hogy bár egyes levélírók jobban

preferálják a szerkezeti variánst (más-más diskurzusfunkciókban), a korszak nemesi levelezése nem ad egységes képet a kérdésben. Mindenesetre az igeneves variáns a 16–18. században semlegesebb stílusértékű, mint napjainkban, a feltételes jelentéstartalom – nemcsak modális használatban – később *-va/-ve* képzős igeneves használattal sem példátlan, szintén semleges stílusban.

Noha a független tényezőket illetően a TMK-s és kézi adatgyűjtés eredményeit együtt nézve összességében kiegyensúlyozottabb használati jellemzőket mutat (ezzel is jelezve a variáns „robosztus” voltát), ezek alapján kevésbé lehet az igeneves változat választását befolyásoló motivációkat, tényezőket igazolni – leszámítva a változatosságra törekvés igényét (hiszen számos esetben a *ha* kötőszós variáns közelében jelenik meg az igeneves szerkezet).

A szerkezeti variáns 18. század utáni története részletesebb vizsgálatot igényel, ehhez azonban egyrészt a jelenséget preferáló szövegtípusok (például magánlevelezések) feltárása szükséges, az egyéb forrásokat tekintve pedig olyan gyűjtemény lenne ideális (elsősorban a 18. század végi és a 19. századi előfordulásokra nézve), ahol morfológiai kategóriákra is lehet keresni, nemcsak lexémákra.

Források

- E. Abaffy Erzsébet (1968), Dunántúli missilisek a XVI. századból. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- N. Abaffy Csilla (1996), Festetics-kódex 1494 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. Régi Magyar Kódexek 20.c
- Benda Borbála – Várkonyi Gábor (2001), Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez, 1672–1707. Osiris Kiadó, Budapest.
- Benda Kálmán (1975), Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607. Vár. Tcs., Kisvárd.
- Bencsik Gábor (2018), Árva Bethlen Kata: Önéletírás és levelek. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Berecz Ágnes (2016), „Semmi újságot írni nem tudok”: Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése. Balassi Kiadó, Budapest.
- Deák Farkas (1879), Magyar Hölgyek levelei 1515–1711. MTA Könyvkiadó Hivatala.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna (1994), Horvát-kódex. Prédikációk és regulák Ráskay Lea keze írásával 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest. Régi Magyar Kódexek 17.
- Hegyesi József (1904), A legújabb házi cukrászat kézikönyve. Ifjabb Nagel Ottó kiadása, Budapest.
- Jankovics József (1981), Literátor politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből 1566–1623. Budapest – Szeged.
- Kaku, Michio (2010), A lehetetlen fizikája: a fézerek, az erőterek, a teleportáció és az időutazás világának tudományos feltárása. (Both Előd fordítása) Akkord, Budapest.

- Komáromy András (1889), Révai Kata Szidónia levelei férjéhez. I., II. Magyar Történelmi Tár 150–180, 270–298.
- Komáromy András (1904), Gersei Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz. 1550–1562. Magyar Történelmi Tár 400–433
- Komáromy András (1904), Péchy Márton levelei Nádasdy Tamáshoz 1553–1562. Magyar Történelmi Tár 574–595.
- Komlowszky Tibor – S. Sárdi Margit (2000), Régi magyar költők tára 16. Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei. Balassi Kiadó, Budapest, 650–655.
- Kovács Ágnes – Fogarassy Zoltán (2017), Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Második kötet (1712–1724). Debrecen.
- MTSz = Magyar Történelmi Szövegtár http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- Dr. Merényi Lajos (1900), Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. Magyar Történelmi Tár 16–60; 264–295.
- Dr. Merényi Lajos (1901), Esterházy Miklós újabb levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. Magyar Történelmi Tár 358–386, 481–512.
- Őze Sándor (1996), 500 magyar levél a XVI. Századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz II. kötet. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Papp Klára (2006), „Minden öröömöm elegendő volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Debrecen.
- Szakats mesterségnek könyvetskéje. Kolozsvár. 1695.
- TMK = Történelmi magánéleti korpusz <http://tmk.nytud.hu/>
- Tóth Ernő (1900), Kemény János és Lónyai Anna levelezése 1656–1662. Magyar Történelmi Tár, 161–218.
- Uhl Gabriella (1994), Gróf Rákóczi Erzsébet levelei Esterházy Pálhoz. Limbus füzetek. Szeged.

Irodalom

- Benkő Loránd (főszerk.) (1995), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1957), Magyar történelmi mondattan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1977), Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.), Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest. 171–187.
- Cristofaro Sonia (2007), Deconstructing Categories: finiteness in a functional-typological perspective. In: Nikolaeva, Irina (ed.), Finiteness. Theoretical and Empirical Foundations. University Press, Oxford. 91–115.
- Dömötör Adrienne (2003), Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. Magyar Nyelv 99: 448–466.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelvtudományi Közlemények 113: 85–110.

- Fonteyn, Lauren – Cuyckens, Hubert (2013) The development of free adjuncts in English and Dutch. *Leuven Working Papers in Linguistics* 1: 160–195. <https://www.arts.kuleuven.be/ling/workingpapers/papers/pdf-files/lwpl13>
- Givón Talmy (1990), *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume II. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Gugán Katalin (2002), Syntactic Synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49/1: 23–49.
- Gugán Katalin (2006), A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 61–74.
- Gugán Katalin (2007), Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban. *Magyar Nyelvőr* 131: 99–107.
- Haader Lea (1995), Az alárendelő mondatok. Az időhatározói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), 573–595.
- Haader Lea (2001), Mikrodiakrónia és változásvizsgálat. *Magyar Nyelvőr* 125: 354–370.
- Haader Lea (2003), Mondattan. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), 667–690.
- Haader Lea (2004), Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- Haader Lea (2008a), Az alárendelő mondatok változási irányáról. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.), *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Kiadó, Budapest. 77–87.
- Haader Lea (2008b), A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.), *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 251–259.
- Haader Lea (2018), Az összetett mondatok. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), 209–225.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania (2002), *World Lexicon of Grammaticalization*. University Press, Cambridge.
- Jenset, Gard B. – McGillivray, Barbara (2018), (Re)using resources for historical languages. In: *Quantitative Historical Linguistics. A Corpus Framework*. University Press, Oxford. 131–152.
- Juhász Dezső (2018), A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), 361–378.
- Károly Sándor (1964), Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelv-leírásban. In: Benkő Loránd (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 166–173.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Klemm Antal (1928–1942), *Magyar történeti mondattan*. MTA. Budapest.
- König, Ekkehard (1986), Conditionals, concessive conditionals and concessives: areas of contrast, overlap and neutralization. In: Traugott, Elisabeth Closs et al. (eds.), *On Conditionals*. University Press, Cambridge. 229–246.

- König, Ekkehard – van der Auwera, Johan (1990), Adverbial participles, gerunds and absolute constructions in the languages of Europe. In: Bechert, Johannes – Bernini, Giuliano – Buridant, Claude (eds.), *Toward a Typology of European Languages*. Mouton De Gruyter, Berlin – New York, 337–356.
- Kytö, Merja – Walker, Terry – Grund, Peter (2011), *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Lehmann Christian (1988), Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.), *Clause Combining in Grammar and Discourse*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 181–225.
- D. Máta Mária (2003), Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), 632–663.
- D. Máta Mária (2011), *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Németh Miklós (2004), *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh Miklós (2008), *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében: nyelvi változók a XVIII. században*. SZTE, Szeged.
- Rácz Endre (1995), Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), 694–718.
- Révay Valéria (2018), Az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotról Barkóczy Krisztina levelei alapján. *Magyar Nyelv* 114: 59–67.
- Sárosi Zsófia (2014), A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés. In: Fazakas Emese et al. (szerk.), *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság, Budapest – Kolozsvár. 126–139.
- Szvorényi József (1866), *Magyar nyelvtan*. Heckenast, Pest.
- Tagliamonte, Sali A. (2018), *Near done; awful stable; really changing*: The suffixless adverb in dialects of the UK. *Diachronica* 35: 107–143.
- van de Pol, Nikki (2012), 21 Between Copy And Cognate: The Origin Of Absolutes In Old And Middle English. In: Johanson, Lars – Robbeets, Martine (eds.) *The Origins of Bound Morphology*. Leiden, Brill, 297–322.
- Varga Mónika (2017a), Változó és Változat: A feltételes jelentéstartalom esetei a közép-magyarban. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, SZTE. 319–336.
- Varga Mónika (2017b), Feltételes jelentéstartalmú mondat szerkezetek alakulásáról közép-magyar szövegekben. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK, Budapest – Piliscsaba. 137–162.
- Varga Mónika (2017c), „Az hol az haragrúl írsz” – Szöveg- és személyközi kapcsolatok jelzéseiről közép-magyar levelekben. *Magyar Nyelvőr* 141: 350–367.
- Weinreich, Uriel – Labov, William – Herzog, Marvin I. (1968), *Empirical Foundations for a Theory of Language Change*. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds.), *Directions for Historical Linguistics*. Austin, University of Texas Press. 95–195.

*Sóhajtott egyet, mélyet, hangosat: a magyar áltárgyak mint aspektuális belső tárgyak*¹

Farkas Imola-Ágnes

Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék

The aim of the present paper is two-fold. On the one hand, we demonstrate that the Hungarian pseudo-object *egy* ‘one.ACC’ and its adjectivized (and pluralized) versions such as *(egy) jót* ‘(one) good.ACC’, *jókat* ‘good.PL.ACC’, *(egy) (jó) nagyot* ‘(one) (good) big.ACC’, *nagyokat* ‘big.PL.ACC’, *(egy) hatalmasat* ‘(one) huge.ACC’, *hatalmasakat* ‘huge.PL.ACC’, *(egy) óriásit* ‘(one) gigantic.ACC’ and *óriásikat* ‘gigantic.PL.ACC’ fulfil the function of the aspectual cognate object. Although they have received some attention in the literature, they have not been analysed as cognate object-like elements. On the other hand, we argue that there is a wide variety of other pseudo-objects that have the same role in this language, hence, we show that the class of such Hungarian objects is richer than previously thought and discussed in the literature. In addition, the syntactic tests presented and discussed here shed light on certain differences between these two subclasses of Hungarian objects.

Keywords: pseudo-object, aspectual cognate object, Hungarian

Kulcsszavak: áltárgy, aspektuális belső tárgy, magyar nyelv

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban kettős célt tűztünk ki magunk elé. Elsősorban azt szeretnénk bebizonyítani, hogy az irodalomból ismert *egy* típusú áltárgyak, mint például *egy*, *(egy) jót*, *jókat*, *(egy) (jó) nagyot*, *nagyokat*, *(egy) hatalmasat*, *hatalmasakat*, *(egy) óriásit* és *óriásikat*, amelyek többnyire cselekvést (l. (1a)) vagy mozzanatot (l. (1b)) kifejező intranszitiv igékkel társulhatnak, az aspektuális belső tárgy szerepét töltik be a magyar nyelvben.² Az eddigi szakirodalom már szen-

¹ Ez a tanulmány nem jöhetett volna létre a *Domus Hungarica Scientiarum et Artium* támogatása nélkül. Köszönet illeti É. Kiss Katalint és Kardos Évát a szakmai beszélgetésekért, az értékes megjegyzésekért és javaslatokért. Az itt bemutatott kutatási eredmények egy korábbi változatát a *3rd Budapest Linguistics Conference (BLINC 3, Budapest, 2019 június 6–8)* és a *52nd Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea (SLE 52, Lipcse, 2019 augusztus 21–24)* konferenciákon mutattam be. Köszönettel tartozom a konferencián jelenlévő hallgatóságnak a kérdésekért és hasznos megjegyzésekért.

² Amint azt látni fogjuk mindkét alosztályba tartozó áltárgyak esetében, amennyiben az ige előtt áll az áltárgy, névelő nélkül fordul elő (*nagyot sétált*, *szelídet vitáztak*), amennyiben viszont az ige után fordul elő, kötelező a névelő (*sétált egy nagyot*, *vitáztak egy*

telt némi (főként mondattani és szemantikai) figyelmet az áltárgyak ezen csoportjának (l. Kiefer 1992, 1994, 2006; Piñón 2001; É. Kiss 2004; Csirmaz 2008; Halm 2012; Farkas 2017a, 2017b; Farkas – Kardos 2018, 2019a, 2019b), de aspektuális belső tárgy szempontjából való megközelítésük – legjobb tudásunk szerint – mindezidáig elkerülte a nyelvészek figyelmét. Másodsorban arra szeretnénk rávilágítani, hogy e néhány, a hétköznapi nyelvben (nagyon) gyakran használt áltárgyon kívül létezik a magyar nyelvben az áltárgyaknak egy másik osztálya is, ahol bár viszonylag gazdag és széles választékú áltárgyas osztályról beszélünk, a mindennapi nyelvben ritkábban használjuk őket. Ezen áltárgyak szintén cselekvést vagy mozzanatot kifejező igékkel társulnak és hasonló aspektuális funkcióval rendelkeznek (l. (2), amely irodalmi példákat tartalmaz és (3), amely internetes keresés eredménye). Ez utóbbiak feltárásával és elemzésével meg szeretnénk mutatni, hogy a magyar aspektuális áltárgyak osztálya sokkal gazdagabb, mint amit az eddigi irodalom bemutatott, amely mindezidáig kizárólag az előző csoportba tartozó áltárgyakra összpontosított.

- (1) a. Mari aludt egyet/sétált egy nagyot/jókat úszott.
 b. A labda pattant egyet/a zár nagyot kattant.
- (2) a. Az ember ... legyintett egy súlyosat. (Wass Albert, *A kastély árnyékában*, 236)
 b. Nagyot sóhajtott, öregeset. (Wass Albert, *A kastély árnyékában*, 199)
 c. Mami sóhajtott egy megkönnyebbültet. (Szabó Magda, *Sziget-kék*, 276)
 d. Mami mosolygott egy gyöngét. (Szabó Magda, *Sziget-kék*, 170)
 e. Bence kurtát káromkodott. (Sarkadi Imre, *A gyáva*, 236)
 f. Süpped a föld, ha súlyosat hágnunk. (Ady Endre, *Rohanunk a forradalomba*, 584)
 g. Babar vakkantott egy boldogat. (John Scalzi, *Zoë története*, 4/4)³
 h. A porcelán éleset, hamisat csendül. (Dragomán György, *Máglya*, 124)
- (3) a. Tornáztunk is egy intenzívet.
 (<https://www.blikk.hu/sztarvilag/tornaorat-tartott-biro-ica/pdhy7qn>, 2019 június)
 b. Szintén komolyat autózott a Gyabronka–Eigel kettős is.
 (<http://www.rally.hu/hir.php?id=81005>, 2019 május)
 c. A buszsofőr egy hirtelent fékezett.
 (https://www.gyakorikerdesek.hu/emberek__tarsasagi-elet__7875882-ti-is-talalkoztatok-mar-ilyen-suttyo-emberekkeloldal-1, 2019 május)

szelídet). Ezt a variációt a szövegben a következőképpen illusztráljuk: (*egy nagyot*, illetve (*egy szelídet*).

³ Míg referenciális kontextusban (mint például a *boldog születésnapot*-nak megfelelő rövidített köszöntőben) mind a *boldogat*, mind a *boldogot* megférnek egymás mellett (l. Rebrus – Szigetvári 2019), addig a nem referenciális áltárgy esetében csak az előző lehetséges (pl. *Babar vakkantott egy boldogat/*egy boldogot*).

- d. Olyan szelídet vitáztak, hogy ...
(https://azonnali.hu/cikk/20190313_mekkora-tarlos-torka-leult-vitazni-puzser-es-karacsony, 2019 május)
- e. Miközben feszül az ukrán helyzet, az Obama család nyaral egy gyorsat.
(<https://444.hu/2014/03/07/mikozben-az-oroszok-bekebeleztek-a-krimet-az-obama-csalad-nyaral-egy-gyorsat/>, 2019 május)
- f. Ne eddz mindig nehezet!!
(<https://www.youtube.com/playlist?list=PLHRZnKkSwvkRYpIP6-3-3r29WlehsdRQ>, 2019 május)
- g. Beszélgettünk egy kedveset.
(<https://www.facebook.com/30yzenekar/posts/10154874750420857/>, 2019 július)
- h. Már otthonában gyógyul a félelmeteset balesetező pilótanő.
(<https://f1vilag.hu/hirek/mar-otthonaban-gyogyul-a-felelmeteset-balesetezo-pilotano/>, 2019 május)
- i. Ennek láttán fújolnak egy haragosat.
(https://alternativa.blog.hu/tags/Budapesti_Corvinus_Egyetem, 2019 augusztus)
- j. A Csaba Rádió vendégeként egy feledhetlent Campoizat.
(<https://www.facebook.com/radio1bekescsaba/photos/sorsoltunk-2-f%C5%91re-b%C3%A9rletet-nyert-%C3%A9s-a-csaba-r%C3%A1di%C3%B3-vend%C3%A9gek%C3%A9nt-egy-feledhetlent/1770616236312141/>, 2019 június)
- k. Közben esetleg csevegtek egy udvariasat.
(<http://newscafe.hu/tech-tudomany/yummb-ugorj-at-egy-paprikasra/>, 2019 augusztus)
- l. Ma is sétáltunk egy kellemeset a közeli erdőségekben.
(<https://www.facebook.com/mozgunk.hu/posts/1928106400613250/>, 2019 augusztus)
- m. Tévétünk egy vidámat.
(<https://www.facebook.com/lackfi/posts/1965459943582152>, 2019 május)
- n. Aprókat, öreget lép – csak ritkán hosszút.
(<http://www.aranylant.hu/default.asp?id=11&idi=3296>, 2019 augusztus)

o. Hogy egy hangulatosat randizzon az ember.

(<https://24.hu/tech/2018/12/20/>, 2019 augusztus)

p. Erőset rengett a Föld.

(<https://www.3szek.ro/load/cikk/126091/eroset-rengett-a-fold>, 2019 szeptember)

Azáltal, hogy az (1)-ben szemléltetett áltárgyakon túlmenően a (2)-ben, illetve a (3)-ban illusztrált áltárgyakat is figyelembe vesszük, ezen magyar áltárgyakat új megvilágításban mutatjuk be. A tanulmányban, a szintaktikai tesztek bemutatása során hangsúlyozzuk a két alcsoportba tartozó áltárgyak közötti különbségeket is. Ilyen tekintetben, amint azt látni fogjuk például a kontrasztív topik, a fókusz, illetve az adverbialis értelmezés tesztheinek esetében, a két alosztályba tartozó áltárgyak nem viselkednek egységes módon: míg az előző osztályba tartozó áltárgyakkal helytelen mondatokat kapunk a fenti tesztek esetében (**Egyet JÁNOS futott, kettőt pedig MARI*; **Mari EGYET sétált, nem pedig kettőt*; illetve a *Mari jól táncolt* mondat nem egyenértékű a *Mari jól táncolt* mondattal), az utóbbi osztályba tartozó áltárgyakkal ugyanazon tesztek esetében helyes mondatokat kapunk (*Egy mélyet JÁNOS sóhajtott, egy öregeset pedig MARI*; *Mari VIDÁMAT tévezett, nem pedig szomorúat*, illetve *A politikusok szelíden vitáztak* mondat egyenértékű *A politikusok szelíden vitáztak* mondattal), bővebben lásd a 4.1 alrész.

A tanulmány felépítése a következő: a 2. részben az angol és magyar belső tárgyak általános jellemvonásait, legfőbb ismertetőjegyeit, illetve osztályozását mutatjuk be. Miután a 3. részben röviden ismertetjük a magyar szakirodalmat, rátérünk a tanulmány lényegére, amely a 4. részben a magyar áltárgyak legfontosabb szintaktikai jellemvonásait mutatja be. Itt bebizonyítjuk, hogy ezen áltárgyak osztják az angol nyelvből ismert aspektuális belső tárgyak jellegzetességeit (4.1 alrész), de sajátos ismertetőjegyekkel is bírnak, ami elsősorban annak köszönhető, hogy a magyarban az áltárgy nem egy morfológiai 'másolata' az igének (4.2 alrész). Az 5. rész összegzi a tanulmányban leírtakat.

2. Belső tárgyak, dióhéjban

A belső tárgy egy olyan főnév által kifejezett tárgy, amely morfológiailag és szemantikailag kötődik az igéhez, mivel egy közös tőből származnak és ugyanahhoz a szócsaládhoz tartoznak. Úgy is szokás mondani, hogy az áltárgy egy morfológiai és szemantikai 'másolata' az igének. Mivel a szakirodalom döntő része a belső tárgyak elemzését főként az angol nyelvre dolgozta ki, gyakoriak az olyan példák, mint:

- (4) a. laugh a raucous laugh
 kacag egy rekedt kacagást
 'rekedte(se)t kacag'
 b. sigh a weary sigh
 sóhajt egy fáradt sóhajt
 'fáradtat sóhajt'
 c. sneeze a tremendous sneeze
 tüsszent egy hatalmas tüsszentést
 'hatalmasat tüsszent'
 d. grin a sideways grin
 vigyorog egy nem.szokványos vigyort
 'nem szokványosat vigyorog'
 e. sleep a sound sleep
 alszik egy mély alvást
 'mélyet alszik'

Már a belső tárgyak kutatásának hajnalán (Jespersen 1927, 1961; Quirk et al. 1985; Jones 1988; Moltmann 1989; Massam 1990; Macfarland 1994; Matsumoto 1996; Horita 1996) észrevették, hogy – mivel a tárgy morfológiailag és szemantikailag kapcsolódik az igéhez – egy jelző hiányában a teljes szerkezet tautologikus és nem informatív (pl. **laugh a laugh* 'kacag egy kacagást'), ezért nehéz megindokolni a tárgy jelenlétét és megfogalmazni, hogy pontosan milyen célt szolgál. Az ilyen esetekben pontosan a jelző jelenléte az, ami igazolja a tárgy jelenlétét, és mivel új információval járul hozzá a teljes szerkezethez, informatívabbá teszi azt. A szakirodalomban felsorakoztatott érvek szerint, legalábbis az angolban, a jelző – belső tárgy páros kifejezi azt, ahogyan az ige cselekvése történik. Eszerint, a *laugh a raucous laugh* 'rekedt kacagást kacag' szerkezet egyet jelent azzal, hogy *laugh raucously* 'rekedtesen kacag'.

Mielőtt az elemzésünket bemutatnánk, még egy terminológiai megjegyzésre szeretnénk az olvasó figyelmét felhívni. A belső tárgyak legújabb osztályozása szerint (Horrocks – Stavrou 2010; Lavidas 2013a, 2013b, 2014, 2018) háromféle belső tárgyról, illetve belső tárgyas szerkezetéről beszélhetünk. Elsősorban, léteznek tranzitív belső tárgyas szerkezetek, amelyek ún. prototipikus tranzitív igékkel fordulnak elő. Ezek argumentumszerkezete kötelezően két argumentumot tartalmaz: egy alanyt (azaz külső argumentumot) és egy tárgyat (azaz belső argumentumot), amely lehet belső tárgy vagy bármilyen más, nem az ige tövéből képzett tárgy. Ilyen például az angol *do – deeds* 'cselekszik – cselekedeteket' vagy a magyar *megbeszélni – a megbeszélendőt* páros is (l. *itt is megbeszélhetjük a még megbeszélendőket*, Sarkadi Imre, *A gyáva*, 217).

Másodsorban, léteznek tranzitivizáló belső tárgyas szerkezetek, amelyek ún. képzett unergatív igékkel fordulnak elő. Ezek argumentumszerkezetében kötele-

zően megtalálható az alany (külső argumentum), tehát az ige elsősorban intranszitivként szerepel, mint pl. *énekel, táncol, iszik*, de az ide tartozó igék, tetszés szerint, még felvehetnek egy tárgyat (belső argumentumot) is, amely lehet egy belső tárgy (*énekel egy éneket, táncol egy táncot, iszik egy italt*) vagy egy avval egyenértékű tárgy, mint például egy szinonima vagy hiponima (*énekel egy dalt/egy népdalt/egy himnuszot, táncol egy tangót/egy keringőt, iszik egy teát/egy kávét*). Amint ezek a példák is mutatják, az ebbe a csoportba tartozó igék főként létrehozást vagy elfogyasztást fejeznek ki.

Harmadsorban, beszélhetünk aspektuális belső tárgyas szerkezetekről, amelyek ún. prototipikus unergatív igékkel fordulnak elő. Ezek argumentumszerkezete csak egy alanyt (külső argumentumot) tartalmaz, tehát az ige elsősorban intranszitivként szerepel, mint pl. *kacag, sír, tüsszent*, de az ebbe a csoportba tartozó igék kivételesen felvehetnek egy belső argumentummal egyenértékű tárgyat is, amely kizárólag belső tárgy lehet (az angol *laugh a laugh* 'kacag egy kacagást', *cry a cry* 'sír egy sírást' vagy *sneeze a sneeze* 'tüsszent egy tüsszentést'). Az aspektuális belső tárgyas szerkezetek legfontosabb ismertetőjegyei Horrocks – Stavrou (2010) és Lavidas (2013a, 2013b, 2014, 2018) szerint a következők: (i) a belső tárgy nem egy referenciális tárgy és nem tekinthető argumentumnak, (ii) csak prototipikus (és nem képzett) unergatív igékkel fordulhatnak elő, (iii) nem engedik meg a klasszikus, referenciális tárgyakra vonatkozó tesztek (szenvető szerkezetek, névmással való helyettesítés stb., l. még lentebb a 4.1 alrész), (iv) a tárgy nem helyettesíthető más, hasonló/egy azzal egyenértékű tárggyal (például szinonimával vagy hiponimával) és (v) a szerkezet legfőbb funkciója egy behatárolt esemény kifejezése.

Itt jegyeznék meg, hogy a fenti megkötés a jelző kötelező jelenlétével kapcsolatban az angol és a magyar esetében is csak az aspektuális belső tárgyas szerkezetekre vonatkozik. Így, míg a *laugh a laugh* 'kacag egy kacagást' vagy a *smile a smile* 'mosolyog egy mosolyt' aspektuális belső tárgyas szerkezetek elfogadhatatlanok egy jelző hiányában, a *sing a song* 'énekel egy éneket' vagy a *dance a dance* 'táncol egy táncot' tranzitivizáló belső tárgyas szerkezetek (és magyar megfelelőik) teljes mértékben elfogadhatóak jelző nélkül is, l. még Pereltsvaig (2002: 107) vagy Horita (1996: 222) példáit is, amelyek éles ellentétbe állítják a két alosztály szerkezeteit a jelző kötelező, illetve tetszőleges jelenléte szempontjából. A tranzitív és tranzitivizáló, illetve az aspektuális belső tárgyas szerkezetek közötti további különbségeket ebben a tanulmányban nem fogjuk kibontani.

Bár a szó szoros értelmében vett, az angol irodalomból ismert aspektuális belső tárgyas szerkezetek – ahol egy prototipikus unergatív igét egy olyan, módosítóval ellátott áltárgy követ, amely egy szemantikai és főként alaktani 'másolata' az igének – nem megengedettek a magyar nyelvben (l. (5a)–(5m) balkéz felőli oszlop), az ezeknek megfelelő szerkezetekben az akkuzatívuszi raggal el-

látott jelzős áltárgyak az aspektuális belső tárgy szerepét látják el ebben a nyelvben (l. (5a)–(5m) jobbkéz felőli oszlop):

(5) a. *mély alvást alszik	mélyet alszik
b. *harsány kacagásokat kacag	harsányakat kacag
c. *fáradt sóhajt sóhajt	fáradtat sóhajt
d. *intenzív futást fut	intenzívét fut
e. *fergeteges bulit bulizik	fergetegeset bulizik
f. *éles tüsszenést tüsszent	éleset tüsszent
g. *széles mosolyt mosolyog	széleset mosolyog
h. *őrületet mókát mókázik	őrületet mókázik
i. *sétál egy kellemes sétát	sétál egy kellemeset
j. *beszélget egy kedves beszélgetést	beszélget egy kedveset
k. *ásít egy óriási ásítást	ásít egy óriásit
l. *tévéznek egy vidám tévézést	tévéznek egy vidámat
m. *hangulatos randit randizik	hangulatosat randizik

Az akkuzatívuszi rag ellenére a belső tárgy funkcióját ellátó módosítóban fellelhetők a jelző jellemvonásai: megjelenhet középfokban (6a) és megelőzheti egy fokhatározó (például *nagyon*) is (6b):

- (6) a. hangosat nyelt a csokoládéból ... hangosabbat, mint illett (Szabó Magda, *Sziget-kék*, 104)
 b. nagyon gyorsakat és nagyon aprókat rúgok (Dragomán György, *Máglya*, 264)

Tanulmányunk hátralevő részében, miután röviden ismertetjük a magyar szakirodalmat, azt szeretnénk bebizonyítani, hogy az irodalomból ismert *egy* típusú áltárgyakon kívül (mint például az *egy*, *(egy) jót*, *jókat*, *(egy) (jó) nagyot*, *nagyokat*, *(egy) hatalmasat*, *hatalmasakat*, *(egy) óriásit* és *óriásikat*) az ilyen és hasonló áltárgyak is az aspektuális belső tárgy szerepét töltik be a magyar nyelvben.

Itt fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy tranzitív, illetve tranzitivizáló belső tárgyas szerkezetekről jelen tanulmányban nem lesz szó és figyelmen kívül hagyjuk azokat a szerkezeteket is, ahol az ige tövéből képzett szó nem egy főnévi csoport, hanem egy prepozíciós kifejezés, amely szemantikailag instrumentumként/eszközként értelmezhető ((7a) és (7b)) vagy a cselekvés okát nevezi meg (7c):

- (7) a. Mari széles mosollyal mosolygott.
 b. Örvideni kezdtek igen nagy örömmel. (*Szentírás* Mt 2,10)
 c. Ezt azért mondta, hogy jelezze, milyen halállal fog meghalni. (*Szentírás* Jn 12,33)

Ezenkívül, nem vesszük figyelembe a *-nyi* szuffixummal képzett áltárgyas szerkezeteket (8), valamint a *kicsit, keveset, eleget, sokat, rengeteget* stb. típusú, tárgyas raggal ellátott ún. mérték frázisokat (angolul *Measure Phrase*) (9):

- (8) a. Mari nem aludt egy szemhunyasnyit sem.
 b. Géza futott egy iramodásnyit.
- (9) a. Kicsit megütöttem magam.
 b. Sokat aggódik mostanában.

Az utóbbiak – az aspektuális áltárgyakkal ellentétben – előfordulhatnak igekötőkkel ellátott, tranzitív konfigurációban megjelenített igékkel (9a), illetve állapotot kifejező igékkel is (9b).

3. Szakirodalom

Amint azt említettük, az eddigi szakirodalom már szentelt némi figyelmet az *egyed* típusú áltárgyak (mint például az *egyed*, (*egy*) *jót, jókat*, (*egy*) (*jó*) *nagyot, nagyokat*, (*egy*) *hatalmasat, hatalmasakat*, (*egy*) *óriásit és óriásikat*) elemzésére (l. Kiefer 1992, 1994, 2006; Piñón 2001; É. Kiss 2004; Csirmaz 2008; Halm 2012; Farkas 2017a, 2017b; Farkas – Kardos 2018, 2019a, 2019b). Az eddigi tanulmányok főként szintaktikai és/vagy szemantikai elemzését nyújtják ezen áltárgyaknak, de aspektuális belső tárgy szempontjából való megközelítésük – legjobb tudásunk szerint – eddig elkerülte ezen, illetve más szerzők figyelmét.

Piñón (2001) például szemantikailag elemzi az *egyed* típusú áltárgyakat és a denotációjukat illetően azt emeli ki, hogy ezek egy *R* típusú *e* eseményt módosítanak, amelynek futási ideje valódi része egy bizonyos *t*, kontextuálisan meghatározott időintervallumnak. Nagyon lényeges, hogy *t*-n belül nem létezik egy más, *e'* típusú esemény, amely nagyobb, mint *e* vagy különbözik tőle. E két feltétel biztosítja azt, hogy az áltárgyas szerkezetek által leírt események egyértelműen telikusak.

Halm (2012) a mozzanatos igék (*villan, kattan, csörren, pattan*) kapcsán azt figyelmezteti meg, hogy az unakkuzatív és unergatív igék osztálya között nem vonható éles határvonal: az a tény, miszerint a mozzanatos igék megjelenhetnek igekötőkkel (például *a fény felvillant*, unakkuzatív igékre jellemző viselkedés), de öszegegyeztethetőek az általunk vizsgált áltárgyakkal is (például *a fény villant egyed*, unergatív igékre jellemző viselkedés) nem arra hívja fel a figyelmet, hogy az áltárgy adjunktumként értelmezhető és, következésképpen, a mozzanatos ige egyértelműen unakkuzatív igeként viselkedik, hanem maga a mozzanatos ige összetett, azaz unakkuzatív és unergatív voltára derít fényt.

Csirmaz (2008) azt állítja, hogy az áltárgy helyzetbehatóróként működik és az igekötőkhöz hasonlóan egy ige utáni pozícióból a VP feletti predikációs frázis (PredP) specifikálójába mozog fel, amikor megelőzi a (mozzanatos) igét. Ezzel

szemben Farkas – Kardos (2018) amellett érvel, hogy az *egyed* típusú áltárgyaknak a bázis-generált, azaz alap pozíciója a *v* és *V* közötti aspektus frázis (AspP) specifikálója. Tovább menve, Farkas – Kardos (2019a, 2019b) egy szélesebb spektrumú tanulmányt nyújt, amely nemcsak az áltárgyakba, hanem az igekötőkbe és eredményhatározós predikátumokba, illetve az elfogyasztást és létrehozást kifejező predikátumok kvantált tárgyi argumentumába nyújt betekintést. E három telikusságot jelölő stratégia abban különbözik, hogy míg az igekötők és az eredményhatározós predikátumok egy olyan aspektuális operátort lexikalizálnak, amely az igei predikátum denotációjában lévő esemény legnagyobb, azaz maximális részét ragadja ki; az *egyed* típusú áltárgyak egy olyan operátort kódolnak, amely egy kontextuálisan meghatározott, nem maximális alrészét veszi ki a predikátum denotációjában lévő eseménynek. Végül, az elfogyasztást és létrehozást kifejező igék tárgyi argumentumának esetében a telikusság nem jár szükségszerűen együtt eseménymaximalizációval, tehát maximalizáció hiányában is elérhetővé válhat ez az értelmezés (Kardos 2016).

Farkas (2017b) – Kiefer (1992, 1994, 2006) és Piñón (2001) megfigyeléseire alapozva – közelebbről megvizsgálja, hogy milyen, cselekvést kifejező igék kompatibilisek az *egyed* típusú áltárgyakkal. Ezen túlmenően, magyarázatot próbál adni a telikus áltárgyas szerkezetek és az *alatt* határpontos időmódosító közötti összeférhetetlenségére olyan mondatokban, mint például **/???/??Mari két óra alatt sétált egyed*.

Mielőtt az elemzésünket bemutatnánk, vissza szeretnénk térni egy tanulmányra, amely nagyon röviden kitér ezen magyar áltárgyak mint belső tárgyak elemzésének a lehetőségére. Bár Csirmaz (2008: 191–192) megemlíti, hogy az *egyed* típusú áltárgyakat lehetne (aspektuális) belső tárgy ellipsis szempontjából is elemezni, a szerző három érvet sorakoztat fel ezen elemzés ellen: (i) nem minden esetben lehet a belső tárgyat törölni (l. (10)), (ii) nem minden esetben lehet belső tárgyat beilleszteni a (módosított) áltárgyhoz (l. (11)) és (iii) az áltárgyak mozzanatos igékként is összeegyeztethetőek, amelyeket mondattanilag unakkuzatív igékként tartanak számon (l. (12)). Ez utóbbi jellemvonás azért problematikus, mert az unakkuzatív igék egyetlen argumentuma a kétargumentú ige tárgyához hasonlóan viselkedik és ezért nehéz megmagyarázni az áltárgy jelenlétét és szintaktikai pozícióját.

- (10) a. Hősi halált halt.
 b. *Hősit halt.
- (11) a. Mari sétált egy nagyot.
 b. *Mari sétált egy nagy sétát.
- (12) A zár kattant egyed.

Az első két érveléssel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a magyarban kétféle belső tárgy szerkezet létezik: (i) kanonikus, az angol nyelvből is ismert (főként tranzitív és tranzitivizáló) belső tárgy szerkezet, ahol a főnév morfológiailag és szemantikailag kötődik az igéhez (ide tartozik a *hósi halált halt* példa), illetve (ii) nem-kanonikus, az angol nyelvből nem ismert (főként aspektuális) belső tárgy szerkezet, ahol az áltárgyat egy tárgyraggal ellátott jelző képezi (egyedüli kivétel az *egyet*, és ide tartozik a *sétált egy nagyot* példa).⁴ Itt két típusú belső tárgy szerkezetéről van szó. Fontos, hogy az első esetben a belső tárgy (*halált*) kötelező jelenléte az, ami meghatározza a szerkezet jellemvonását (ezért nem lehet őt törölni), a másodikban pedig pontosan ugyanazon típusú tárgy (*sétált*) hiánya az, ami meghatározza a szerkezet jellemvonását (ezért nem lehet őt beilleszteni) és ez az a tulajdonság, ami elkülöníti a magyar nyelvet az angol nyelvtől. A két típusú szerkezet egységes elemzése (a belső tárgy törlése az előző esetben, illetve beillesztése az utóbbi esetben) véleményünk szerint nem vezet(het) helyes elemzéshez és konklúzióhoz. Jelen tanulmányban az aspektuális belső tárgy szerkezeteket nem elemezzük egy (lehetséges) belső tárgy ellipszis szempontjából.

Az utolsó érveléshez három megjegyzést szeretnénk hozzáfűzni. Először, tudjuk Halm (2012) tanulmányából, hogy az a tény, miszerint az áltárgyak mozzanatos igékkel is összeillenek, ezen igék kétértelmű, azaz unakkuzatív és unergatív viselkedésére hívja fel a figyelmet (l. fentebb) és alátámasztja az irodalomból ismert unakkuzatív–unergatív kontinuum létezését (Sorace 2000). Másodszor, azt is tudjuk Piñóntól (2001: 187), hogy ezen áltárgyak másként viselkednek mozzanatot kifejező (unakkuzatív vagy unergatív) és cselekvést kifejező (unergatív) igék esetében: például a *hányat* kérdőszó az előbbi esetben elfogadható (*Hányat ugrott az ágyon?*), az utóbbiban viszont nem (**Hányat ugrált az ágyon?*). Ez az áltárgyak egyfajta lexikai kétértelműségével is összeköthető, amelyet jelen tanulmányban nem fogunk kifejteni. Harmadszor, a hagyományos nézettel ellentétben (Levin 1993; Hale – Keyser 1993; Levin – Rappaport Hovav 1995), ha különböző nyelveket veszünk figyelembe, észrevesszük, hogy belső tárgyak nemcsak unergatív igékkel, hanem unakkuzatív, sőt egyszeresen vagy akár kétszeresen tranzitív konfigurációban használt igékkel is összeegyeztethetőek olyan nyelvekben, mint például a modern héber (13) (l. Mittwoch 1998: 314 vagy Pereltsvaig 2002: 109–110) vagy az arab (14) (l. Lazard 2003: 8):

⁴ A *halni* ige belső tárgy szerkezetekben való megjelenése azért is érdekes, mert ez az egyik leggyakrabban példaként felhozott ige az unakkuzatív – unergatív határvonalának tisztázása körüli vitában. Még érdekesebb az, hogy ez az ige felvehet egy belső tárgyat például a (rég) román nyelvekben is, amelyek nem engedik meg az aspektuális belső tárgy konstrukciókat, l. a román *a muri o moarte naturală* ('természetes halált halni') vagy az olasz *morire una buona morte/morire la morte del giusto* ('jó halált halni/az igazak halálát halni', Melloni – Masini 2017: 237, 243) példákat.

- (13) a. hu nafal nefila kaša (unakkuzatív)
 ő esett esést nehéz
 'Nagyot/nehezet esett.'
- b. hezinu 'oto hazana melaxutit (egyszeresen tranzitív)
 etették őt etetést mesterséges
 'Mesterségesen etették őt.'
- c. ?hu šalax lanu mixtav šlixa bilti 'axrait (kétszeresen tranzitív)
 ő küldött nekünk levelet küldést nem felelősségteljes
 'Felelőtlenül küldött nekünk egy levelet.'
- (14) yafhamu l-'adab-a fahm-an 'amîq-an (egyszeresen tranzitív)
 érti az-irodalm-at értés-t mély-et
 'Mélyen érti az irodalmat.'

Összegezve, nem állíthatjuk, hogy a magyar áltárgyakat nem elemezhetjük (aspektuális) belső tárgyakként csak azért, mert (unakkuzatív) mozzanatos igékkel is összeegyeztethetőek.

A tanulmány következő részében rátérünk a tanulmány lényegére: az áltárgyak legfontosabb szintaktikai jellemvonásait mutatjuk be és bebizonyítjuk, hogy ezen áltárgyak osztják a más nyelvekből (pl. angol) ismert aspektuális belső tárgyak jellegzetességeit, de sajátos ismertetőjegyekkel is bírnak, ami első-sorban annak köszönhető, hogy a magyarban az áltárgy nem egy morfológiai 'másolata' az igének.

4. Elemzés

Elemzésünket két fő részre osztjuk. A 4.1 részben azokat a szintaktikai jellemvonásokat mutatjuk be, amelyek elsősorban az angol nyelvre alapuló szakirodalomból ismert tesztek alapján azt a fő következtetést vonják le, hogy a belső tárgyak nem referenciális és nem tematikus tárgyak. Amint azt látni fogjuk, az általunk vizsgált belső tárgyak nagyban követik az angol nyelv aspektuális belső tárgyainak szintaktikai viselkedését. A 4.2 részben kizárólag a magyar szerkezetekre összpontosítunk és néhány, nyelven belüli sajátosságra hívjuk fel a figyelmet. Amint azt tapasztalni fogjuk mindkét alrészben, bizonyos szintaktikai tesztek esetében az irodalomból ismert áltárgyak (*egy*, (*egy*) *jót*, *jókat*, (*egy*) (*jó*) *nagyot*, *nagyokat*, (*egy*) *hatalmasat*, *hatalmasakat*, (*egy*) *óriásit* és *óriásikat*) másként viselkednek, mint a (valamivel több) lexikális tartalommal rendelkező áltárgyak (mint például (*egy*) *szelídet*, (*egy*) *hangosat*, (*egy*) *kecset*, (*egy*) *vidámat*, (*egy*) *szomorúat*, (*egy*) *gyorsat*, (*egy*) *isteneset*, (*egy*) *hirtelent*, (*egy*) *intenzívet*, (*egy*) *öregeset*, (*egy*) *boldogat*, (*egy*) *hosszút*, (*egy*) *bájosat*, (*egy*) *hangulatosat*, (*egy*) *kellemeset* stb.), amelyek eddig elkerülték a nyelvészek figyelmét. Ennek legfőbb oka az, hogy például az *egy* áltárgy hasonlóan viselkedik az ún. könnyű főneves szerkezetekben fellelhető könnyű főnevekhez (angolul

light noun, l. Simone – Masini 2014: 52), mivel minimálisra csökkentett referenciális értékkel rendelkezik, kiüresedett elemként szerepel, és (szinte) kizárólag grammatikai (ebben az esetben pontosabban aspektuális) szerepet tölt be. Ezért van az, hogy például ezt az áltárgyat követheti egy (vagy akár több) lexikális tartalommal rendelkező áltárgy, amint azt a címben szereplő példa is mutatja (l. (15a)). További példákat erre a jelenségre a (15b)-ben és a (15c)-ben találunk.⁵

- (15) a. Tom ismét sóhajtott egyet, mélyet, hangosat. (Trollope Joanna, *Mostohák*, 281)
 b. Egyet, mélyet lélekzett. (Móricz Zsigmond, *Úri muri*, 42)
 c. Legyintett egyet, tétovát. (Wass Albert, *Csaba*, 53)

Az ilyen esetekben az *egy*-et követő áltárgy/áltárgyak pontosítja/pontosítják azt, ahogyan az ige cselekvése történik vagy végbemegy (az áltárgyak adverbális interpretációjáról, l. bővebben lentebb is).⁶

4.1 Nyelvek közötti hasonlóságok

Az általunk vizsgált magyar áltárgyak hasonló szintaktikai viselkedést mutatnak az angol nyelvben található aspektuális belső tárgyak viselkedéséhez (l. Jones 1988; Moltmann 1989; Massam 1990; Macfarland 1994; Matsumoto 1996; Horita 1996; Mittwoch 1998; Kuno – Takami 2004; de Swart 2007; Puigdollers Real 2008; Kitahara 2010; Horrocks – Stavrou 2010). Célunk, hogy a korábbi tanulmányainkban felvázolt tesztekre alapozva (l. Farkas 2017a; Farkas – Kardos 2018) mélyebbre ássunk az áltárgyak szintaktikai viselkedésében, illetve a lexikális tartalommal rendelkező áltárgyakra is külön figyelmet szenteljünk. A legfontosabb tesztek, amelyeket itt számba veszünk a következők: (i) az áltárgy passzív, azaz szenvedő szerkezetek alanyi pozíciójában való megjelenése, (ii) az áltárgy határozatlan volta, (iii) az áltárgy tematikus szerepe és szemantikai értelmezése, (iv) az áltárgy névmással való helyettesítése, (v) az áltárgy módosíthatósága egy megszorító értelmű vonatkozó mellékmonddal, (vi) az áltárgy a *mit*-típusú kérdésre adott válaszként való megjelenése, (vii) az áltárgy aspektuális kontribú-

⁵ Ez a fajta áltárgy 'felsorakoztatás', ahol az áltárgyakat vesszővel különítjük el egymástól, különbözik például az erdélyi (és főként a székelyföldi) magyarban használatos esettől, ahol az *egy*-et követő áltárgy nem pontosító funkciót lát el, mint például az *egy*et *jót pökött* példában (Tamási Áron, *Ábel a rengetegben*, 107). Ez a jelenség összefügghet egy, a magyar nyelv ennek a változatában megfigyelhető jelenséggel, ahol kettős tárgy jelölést találunk például az akkuzatívuszi névmások esetében (*engemet* az *engem* helyett, *eztet* az *ezt* helyett, stb.). Ezt a jelenséget ebben a tanulmányban nem fogjuk kibontani.

⁶ Amint azt az egyik névtelen bíráló megjegyzi, a lexikális tartalommal töltött áltárgyak itt annyiban speciálisak, hogy az *egy*et áltárgyra, nem pedig más határozatlan tárgyra vonatkoznak (l. a *Vett egy tortát, olcsót, de finomat* típusú példát.)

ciója, (viii) az áltárgy kontrasztív topik pozíciójában való megjelenése, (ix) az áltárgy fókusz pozíciójában való megjelenése, valamint (x) a teljes szerkezet adverbális értelmezésének elérhetősége (ez utóbbi három teszt a két csoportba tartozó áltárgyak közötti különbséget is hangsúlyozza).

Először is, mivel az áltárgy nem elemezhető argumentumként és nem utal egy referenciális tárgyra, amely az ige cselekvésének elszenvedője lehetne, passzív, azaz szenvedő szerkezetek alanyi pozíciójában nem jelenhet meg (l. még Csirmaz 2008: 167 és Farkas – Kardos 2018: 375 példáit is):

- (16) a. Mari oda ütött egyet/egy isteneset.
b. *Egy/egy istenes oda volt ütve.

Míg a (16a) példa a cselekvő szerkezet grammatikusságát illusztrálja a két csoport egy-egy áltárgyával, a (16b) példa a megfelelő szenvedő szerkezet agrammatikusságát mutatja.

Ezzel a jelenséggel szorosan összefügg az a megfigyelés is, miszerint – az angolhoz hasonlóan – az esetek többségében a belső tárgy szerepét csak határozatlan tárgy töltheti be. Kevésbé formálisan fogalmazva ez azt jelenti, hogy a magyarban a tárgy alanyi (és nem tárgyas) ragozást von maga után: míg a (17a) példa helyes, a (17b) példa helytelen. Ugyanakkor, az áltárgy nem jelenhet meg ún. erős determinánsokkal (angolul *strong determiners*), amint azt a (18)-beli példák is mutatják:⁷

- (17) a. Mari kacagott egyet/egy harsányat.
b. *Mari kacagta egyet/egy harsányat.
(18) a. *Mari kacagta ezt a harsányat.
b. *Mari kacagott minden harsányat, amelyet tegnap is kacagott.

Ennek tükrében, a fenti, szenvedő szerkezeten alapuló teszt is más megvilágítást nyer, ugyanis ezen konstrukciók az információs szerkezettel is összefüggnek, mely szerint határozatlan főnevek, határozott főnevekkel ellentétben, nem jelen-

⁷ Kivételesen az angol nyelvben is lehet határozott a belső tárgy, amint azt az egyik gyakran idézett példa is mutatja: *walk the walk and talk the talk of a boss* 'a főnök sétáját sétálja és az ő beszédét beszéli'. Marcel den Dikken (sz. k.) hívta fel a figyelmemet arra, hogy a magyarban *A legharsányabbat Mari kacagta/A legmélyebbet János sóhajtott* típusú mondatok, ahol kötelezően határozott a belső tárgy, helyesek. Itt érdemes megjegyezni, hogy a módosító, amelyre az áltárgy épül, kötelezően felsőfokú melléknév, és így a tárgy határozott volta meglehet, hogy magának a felsőfoknak tulajdonítható be, amelyet soha nem előzhet meg határozatlan névelő (**Egy legszebb lányt János szeret.*). Ugyanakkor, a referenciális tárgyak megjelenhetnek erős determinánsokkal, mint például az *Adjon Isten minden jót, amit csak a szíved kíván* típusú (elliptikus) szerkezetben, ahol a *jót* nem az ebben a tanulmányban bemutatott áltárgy.

hetnek meg mondat-eleji pozícióban, mert itt főként ismert információt kifejező vagy tartalmazó főnév/főnévi csoport helyezkedik el (l. Kuno – Takami 2004: 128).

Egy másik nagyon szembetűnő sajátosság csoportja az általunk vizsgált áltárgyaknak az, hogy nem rendelkeznek az ige által kiosztott tematikus szereppel (19a); mivel nem referenciálisak, nem helyettesíthetők névmásokkal (19b); nem módosíthatóak megszorító értelmű vonatkozó mellékmondatokkal (19c) és nem képezhetik a választ a *mit* kérdőszó által bevezetett kérdésre (19d).⁸ A (19)-beli példákat ellentétbe állítjuk a (20)-beli példákkal, ahol ugyanaz az ige (*reggelizni*) egy referenciális, tematikus és argumentumként értelmezhető tárggyal (*pirítóst*) jelenik meg.

- (19) a. Mari reggelizett egyet/egy gyorsat.
(<https://www.origo.hu/itthon/20181010-orban-viktor-tarlos-istvan.html>, adaptáció, 2019 május)
- b. *Mari ezt/azt reggelizett.
c. *Mari azt az egyet/gyorsat reggelizte, amelyet tegnap is reggelizni szeretett volna.
d. *Mit reggelizett Mari? Egyet/egy gyorsat.
- (20) a. Mari pirítóst reggelizett.
b. Mari ezt/azt reggelizett.
c. Mari azt a pirítóst reggelizte, amelyet tegnap készített el.
d. Mit reggelizett Mari? Pirítóst.

További példamondatok erre a négy jellemvonásra, ezúttal csak áltárgyakkal:

- (21) a. Mari integetett egyet/egy bájosat.
b. *Mari ezt/azt integetett.
c. *Mari integette azt az egyet/bájosat, amelyet szokott integetni.
d. *Mit integetett Mari? Egyet/egy bájosat.
- (22) a. Mari kacagott egyet/egy harsányat.
b. *Mari kacagott/kacagta ezt/azt.
c. *Mari kacagta azt az egyet/harsányat, amelyet tegnap is kacagott.
d. *Mit kacagott Mari? Egyet/egy harsányat.

⁸ A tematikus szereppel kapcsolatban az angol esetében nem mindenki ért egyet: többen úgy vélik, hogy a belső tárgy nem kap tematikus szerepet, viszont vannak, akik amellett érvelnek, hogy a tárgy *Patiens* tematikus szerepet kap (l. Massam 1990 vagy Hale – Keyser 1993). A (19a)-ban megadott (helyes) példával azt kívánjuk bemutatni, hogy az *egyet/egy gyorsat* nem értelmezhető *Thémaként/Patiensként*. Ugyanakkor, a (19b) példa esetében nem elérhető az az olvasat, ahol az *ezt/azt* névmások az áltárgyra utalnak vissza. Hasonlóképpen, a (19c) példa esetében nem elérhető az az olvasat, ahol a megszorító értelmű vonatkozó mellékmondat az áltárgyat módosítja.

- (23) a. Mari sétált egyet/egy hosszút.
 b. *Mari ezt/azt sétálta.
 c. *Mari sétálta azt az egyet/hosszút, amelyet tegnap nem sétált.
 d. *Mit sétált Mari? Egyet/egy hosszút.

Hadd tegyünk itt néhány megjegyzést e három, agrammatikus mondatot generáló tesztel kapcsolatban. Először, a névmással való helyettesítés tesztje esetében, például a (22b) mondat azt mutatja, hogy maga az áltárgy az, ami nem helyettesíthető névmással. De ez a helytelen mondat nem egyenértékű az alábbi helyes mondattal, ahol az *azt* névmás kataforikus funkciót tölt be és előreutal az alárendelt mondat által kifejezett cselekvésre vagy helyzetre:

- (24) Mari azt kacagta, hogy már megint elkéstem.

Továbbá, amikor esemény anaforáról van szó, pontosabban anaforikusan visszautalunk egy eseményre, a névmás használata kivételesen megengedett (l. Mittwoch 1998: 311). Fontos kiemelni, hogy az ilyen és hasonló esetekben a névmás nem egy referenciális tárgyra utal vissza, hanem az igei csoport által kifejezett (teljes) eseményre. Ilyen értelemben, a (26)-beli mondatok kivétel nélkül követhetik a (25)-ben feltüntetett mondatot (l. még Farkas – Kardos 2018: 387 példáit is).

- (25) Esténként intenzíveket futottak.
 (26) a. Ez akkor történt, amikor...
 b. ... ami jót tett az egészségüknek.
 c. ... amit később megbántak.
 d. ... amiről később a Facebook-on részletesen beszámoltak.
 e. ... aminek az lett a következménye, hogy...

Itt érdekes megfigyelni, hogy a többes számú belső tárgy szerepét betöltő áltárgyra (*intenzíveket*) egyes számú névmással (*ez, ami, amit, amiről, aminek*) is vissza lehet utalni és a kettő nem szül ellentmondást. Ebben az esetben az egyes számú névmások nem egy egyszeri, hanem többszöri, azaz többször megismételt intenzív futási események összességére utalnak vissza.⁹

Másodszor, bár ezen áltárgyak nem módosíthatóak megszorító értelmű vonatkozó mellékmondatokkal, az áltárgy által kifejezett tulajdonságot vagy 'mennyiséget' (pl. a *nagyot* esetében) pontosíthatjuk vagy kiegészíthetjük egy olyan mellékmondatral, amely egy tárgyesettel ellátott melléknévi mutató név-

⁹ Amint azt az egyik névtelen bíráló is megemlíti, azt, hogy a névmás többszöri eseményre is vissza tud utalni, a következő mondatpár is igazolja: #*Ez akkor történt, amikor eltörttem a lábam*, illetve *Ez akkor történt, amikor egy hetet nyaraltam a nagyszüleimnél*.

mást követ (27a) vagy az áltárgyat helyettesíthetjük az *olyat* mutató névmással, amit a *hogy* kötőszó által bevezetett mellékmondat pontosít vagy egészít ki (27b):

- (27) a. nagyon nagyot ránt a kendőn, akkorát, hogy kicsúszik ... a vége
(Dragomán György, *Máglya*, 318)
b. S ezen aztán olyat kacagott, hogy a csipkefüggönyök mozogni kezdtek a hahotájától (Mikszáth Kálmán, *A Noszty-fiú esete Tóth Marival*, 375)

Harmadszor, a kérdő mondatok esetében láttuk, hogy az áltárgy nem képezheti a választ a *mit* kérdőszó által bevezetett kérdésre. A (22d) példa azt mutatja, hogy a *Mit kacagott Mari?* kérdésre sem a lexikálisan redukált tartalmú *egy* áltárggyal, sem a (valamivel több) lexikális tartalommal rendelkező *egy harsányat*-tal nem válaszolhatunk. De ez a helytelen kérdés – válasz páros különbözik az alábbi helyes példától, ahol ugyanarra a kérdésre az *azt* kataforikus névmás – alárendelt mondat párossal válaszolunk (l. még fentebb a (24)-es mondatot is):

- (28) Mit kacagott Mari? Azt, hogy már megint elkéstem.

Ugyanakkor, a *mit* kérdőszóval ellentétben, a *milyet*, illetve a *hogyan* kérdőszavak bevezethetnek olyan kérdéseket, amelyekre egy lexikális tartalommal rendelkező áltárggyal válaszolunk. Horita (1996: 238–239) szerint míg az előző kérdőszó által bevezetett kérdés egy cselekvés típusát fejez ki, az utóbbi kérdőszó által bevezetett kérdés akkor érvényes, hogyha egy eseményről beszélünk.

- (29) a. A sofőr egy hirtelent fékezett.
b. *Mit fékezett a sofőr? Egy hirtelent.
c. Hogyan/milyet fékezett a sofőr? Egy hirtelent.
(30) a. A sofőr egy nagyot fékezett.
b. *Mit fékezett a sofőr? Egy nagyot.
c. Milyet fékezett a sofőr? Egy nagyot.

Amint azt látni fogjuk, ez a tulajdonság szorosan összekapcsolódik a (főként lexikális tartalommal rendelkező) áltárgyak adverbiumi interpretációjával.

Érdeemes megfigyelni, hogy ezen magyar áltárgyak aspektuális viselkedése is nagyban tükrözi például az angol nyelvben található aspektuális belső tárgyak viselkedését (l. Tenny 1994; Macfarland 1994, 1995; Levin – Rappaport Hovav 1995; Hong 1999; Pereltsvaig 2002; Horrocks – Stavrou 2006, 2010; de Swart 2007; Puigdollers Real 2008; Melloni – Masini 2017). Eszerint, az angolhoz hasonlóan, a magyarban a belső tárgy a puszta ige atelikuságát telikusá alakítja át, azaz kiméri az ige cselekvését (l. Kiefer 1992, 1994, 2006; Piñón 2001;

Csirmaz 2008; Farkas 2017b; Farkas – Kardos 2018, 2019a, 2019b). Így, míg a (31a) példák atelikusak, a (31b) példák telikusak:

- (31) a. Mari sétált/úszott/pihent.
b. Mari sétált egy hosszút/úszott egyet/pihent egy nagyot.

Az *egyed*-es szerkezetek telikusságát mutatja Csirmaz (2008: 178–179) kötőszavas tesztje is (l. még Wacha 1973, 1989):

- (32) a. Mari délelőtt is, és délután is szaladt
b. Mari délelőtt is, és délután is szaladt *egyed*/egy jót.

Eszerint, míg az (a) típusú mondatban az atelikus eseményszerűséget jelölő predikátum kifejezhet egyetlen eseményt (azaz ugyanaz az esemény történt délelőtt is és délután is) vagy két elkülöníthető eseményt (ahol az egyik délelőtt, a másik délután történt), a (b) típusú mondatban a telikus eseményszerűséget jelölő predikátum kötelezően két jól elkülöníthető eseményt fejez ki (azaz két szaladási esemény történt: az egyik délelőtt, a másik délután).

Bár mindkét nyelvben telikusságról beszélünk, a szerkezet egyik nyelvben sem teljes mértékben összeférhető az *in* (33), illetve az *alatt* határpontos időmódosítóval (34), amint arra már rámutatott Kiefer (2006: 56), illetve Csirmaz (2008: 178). Pontosabban, Tenny (1994: 39), Puigdollers Real (2008: 162), de Swart (2007: 42) vagy Horrocks – Stavrou (2010: 302) azt is megfigyelték, hogy az alábbi angol példákban az igei csoport mind az *in* 'alatt', mind a *for* 'keresztül' időmódosítóval összeegyeztethető:

- (33) a. ?Mary laughed a mirthless laugh in a minute.
Mari kacagott egy örömtelen kacagást -ban egy perc
'Mari egy perc alatt örömtelent kacagott.'
b. ?Chris smiled a happy smile in a minute.
Chris mosolygott egy boldog mosolyt -ban egy perc
'Chris egy perc alatt boldogot mosolygott.'
- (34) a. */??/?Mari két óra alatt sétált egyed.
b. */??/?Fél óra alatt jót úsztunk.
c. */??/?Mari fél óra alatt futott egyed.
d. */??/?Tíz perc alatt pihentek egyed.¹⁰

¹⁰ Ezeket a mondatokat a szakirodalom (Kiefer 2006: 56, Csirmaz 2008: 178) teljesen elfogadhatatlanként tünteti fel (ezt mutatja a mondat elején a '*' jel és ez felel meg az ötfokozatú Likert-skálán az 1-es fokozatnak). Viszont az általunk megkérdezett anyanyelvi beszélők átmeneti grammatikusként/agrammatikusként vagy többnyire grammatikusként/elfogadhatóként értékelik ezeket a mondatokat (ezt mutatja a '??' jel, amely

Hogyha figyelembe vesszük azt, hogy határpontos időmódosítónak számít nemcsak az *alatt*, hanem a *belül* névutós időhatározó is, nem szabad figyelmen kívül hagynunk az olyan helyes mondatokat sem, mint például az alábbi (l. É. Kiss 2004: 34; Csirmaz 2008: 178; É. Kiss, sz. k.):

(35) Mari két órán belül futott egyet.

Bár az áltárgyas szerkezet valóban elfogadható(bb) a *belül* névutós időhatározóval, mégis magyarázatra szorul az a kérdés, hogy az *alatt* határpontos időmódosítóval ellátott szerkezetek sok beszélő számára miért nem teljes mértékben helyesek és elfogadhatóak (l. részletesebben Farkas 2017b érveit).

A két szintaktikai teszt, amely valamelyest rávilágít a két csoportba tartozó áltárgyak közötti különbségre – és ez a különbség a lexikális tartalom hiányára (pl. *egyet*), illetve jelenlétére (pl. *öregeset*) vezethető vissza – az a kontrasztív topik (36) és a fókusz (37) tesztje (a teszt egy korábbi változatáért, l. Farkas – Kardos 2018: 375). Eszerint, mivel az *egyet*-et nem lehet egy másik lexikai elemmel (például tárgyessel ellátott számnévvel) ellentétbe állítani, az alábbi példákban az (a) mondatok helytelenek, de a (b) és (c) mondatok mindkét esetben teljesen elfogadhatóak:

- (36) a. *Egyet JÁNOS futott, kettőt pedig MARI.
 b. Egy mélyet JÁNOS sóhajtott, egy öregeset pedig MARI.
 c. Egy vidámat JÁNOS tévézett, egy szomorúat pedig MARI.
- (37) a. *Mari EGYET sétált, nem pedig kettőt.
 b. Mari KACSKARINGÓSAT káromkodott, nem pedig szerényet.
 c. Mari VIDÁMAT tévézett, nem pedig szomorúat.

Egy másik fontos ismérve a belső tárgyakkal, hogy adverbiális értelmezést kölcsönöznek a szerkezetnek, akár csak az angolban (Massam 1990: 174; Horita 1996: 222; Puigdollers Real 2008: 163; Kitahara 2010: 216–224; Horrocks – Stavrou 2010: 299). Amint azt előre vetítettük, itt is azt fogjuk tapasztalni, hogy az első csoportba tartozó áltárgyak másként viselkednek, mint a lexikális tartalommal rendelkező áltárgyak. A legszembevethetőbb tulajdonság az, hogy az áltárgy csak az utóbbi esetben helyettesíthető a neki megfelelő határozószóval. Eszerint, a (38a)-beli első mondat (ami azt jelenti, hogy 'Marinak egy jó vagy kellemes táncolási élményben volt része') nem egyenértékű (azaz '≠') a második mondat (ami azt jelenti, hogy 'Mari ügyesen táncolt, Marinak volt

ugyanazon a skálán a 3-as fokozatnak felel meg, illetve a '?' jel, amely a 4-es fokozatnak felel meg). Nagyon lényeges, hogy az általunk megkérdezett anyanyelvi beszélők többsége nem fogadja el teljes mértékben ezeket a mondatokat (azaz, ezek a mondatok idáig nem kaptak 5-ös értékelést).

tehetsége a tánchoz'), akárcsak a (38b)-beli két mondat, ahol a *nagyot táncolni* nem azt jelenti, hogy *nagyon táncolni*.¹¹ Viszont a (38c) mondatok egyenértékűek (azaz ' = '): *A politikusok szelídet vitáztak* azt jelenti, hogy *A politikusok szelíden vitáztak*. További hasonló példamondatokat a (38d)–(38h)-ban találunk:¹²

(38) a. Mari jót táncolt.	≠	Mari jól táncolt.
b. Mari nagyot táncolt.	≠	Mari nagyon táncolt.
c. A politikusok szelídet vitáztak.	=	A politikusok szelíden vitáztak.
d. A buszsofőr hangosat dudált.	=	A buszsofőr hangosan dudált.
e. Mari kecseset toppantott.	=	Mari kecsesen toppantott.
f. Mari intenzívet tornáztott.	=	Mari intenzíven tornáztott.
g. A bácsi öregeset sóhajtott.	=	A bácsi öregesen sóhajtott.
h. Babar boldogat vakkantott.	=	Babar boldogan vakkantott.

Nagyon egyszerűen fogalmazva, ez azt jelenti, hogy a *jót* áltárgy nem egyenértékű a *jól* határozószóval, akárcsak a *nagyot* áltárgy, amely nem egyenértékű a *nagyon* határozószóval. Viszont a *szelídet* áltárgy egyenértékű a *szelíden* határozószóval, akárcsak a (38d)–(38h)-beli áltárgyak és a nekik megfelelő határozószavak.

Ebben a részben azokat a mondattani jellemvonásokat mutattuk be, amelyek a szakirodalomból ismert tesztek alapján azt a fő következtetést vonják le, hogy az általunk vizsgált áltárgyak nagyban követik az angol nyelv aspektuális belső tárgyainak szintaktikai viselkedését és az aspektuális belső tárgy szerepét töltik be ebben a nyelvben. Ugyanakkor rávilágítottunk arra, hogy az irodalomból ismert áltárgyak mint például *egyed*, *(egy) jót*, *jókat*, *(egy) (jó) nagyot*, *nagyokat*, *(egy) hatalmasat*, *hatalmasakat*, *(egy) óriásit* és *óriásikat* néhány esetben másként viselkednek, mint a (valamivel több) lexikális tartalommal rendelkező áltárgyak, mint például *(egy) szelídet*, *(egy) hangosat*, *(egy) kecseset*, *(egy) vidá-*

¹¹ Kiefer (2006: 56) a *jót* informálisan a következőképpen jellemzi: a cselekvőben pozitív érzéseket keltő, viszonylag hosszú időtartamú esemény. A *nagyot* értelmezése pedig a következő: a beszélő szempontjából közömbös, viszonylag hosszú időtartamú vagy útvonalú esemény, illetőleg más igékkel egyszeri, de nagyon intenzív esemény.

¹² Fontos megjegyezni, hogy nem minden lexikális tartalommal rendelkező áltárgy helyettesíthető a neki megfelelő határozószóval, és nem minden határozószó és annak áltárgyas megfelelője használható megkötés nélkül egyazon igével. Az egyik ilyen kivétel a *nehezet edzeni* – *nehezen edzeni* páros, ahol a két szerkezet nem egyenértékű. Az egyik névtelen bíráló megítélése alapján a *hangosan fut* (helyes) ellentétben áll a *hangosat fut* (helytelen) példával. Megítélésünk szerint mindkét példa egyformán helyes, és ugyanaz az áltárgy – határozószó páros helyesen használható a *hangosan fityülni/kiáltani* – *hangosat fityülni/kiáltani* példákban is. Amint azt Horita (1996: 224) is megjegyzi, nem minden belső tárgy szerkezet lehet szemantikailag egyenértékű egy olyan intranszitiv mondatl vagy szerkezettel, amely az áltárgynak a határozószó megfelelőjét tartalmazza.

mat, (egy) szomorúat, (egy) gyorsat, (egy) isteneset, (egy) hirtelent, (egy) intenzívet, (egy) öregeset, (egy) boldogat, (egy) hosszút, (egy) bájosat, (egy) hangulatost, (egy) kellemeset stb.

A következő részben kizárólag a magyar szerkezetekre összpontosítunk és három, nyelven belüli sajátosságra hívjuk fel a figyelmet. A legfőbb különbség az általunk vizsgált áltárgyak és az angol, illetve a más nyelvek aspektuális belső tárgyai között abból fakad, hogy a magyarban az áltárgy nem egy szemantikai és alaktani 'másolata' az igének (**mosolygott egy széles mosolyt*), hanem egy tárgyesettel ellátott jelző (*mosolygott egy széleset*), így ezekben az esetekben nem beszélhetünk szemantikai és morfológiai ismétlésről, illetve redundanciáról. Az előző részhez hasonlóan, itt is megfigyelhető némi eltérés a két alcsoport áltárgyai között.

4.2 Nyelven belüli jellemvonások

A magyar nyelv másként fejezi ki az aspektuális belső tárgyakat, mint például az angol vagy a modern héber. A tranzitív, illetve tranzitívizáló belső tárgyas szerkezetekkel ellentétben, ahol a tárgy morfológiailag és szemantikailag kötődik az igéhez, mivel egy közös töből származó igéről, illetve főnévről van szó (pl. *énekel egy éneket*, 1. 2. rész), az aspektuális belső tárgyas szerkezetek esetében – nagyon leegyszerűsítve a dolgokat – az áltárgyat egy tárgyraggal ellátott jelző képezi (egyedüli kivétel a lexikálisan redukált tartalmú *egyet*). Mivel ez az áltárgy nem egy alaktani 'másolata' az igének és nem beszélhetünk redundanciáról, az aspektuális belső tárgy szerepét betöltő áltárgyak szélesebb disztribúciónak örvendenek. Ilyen értelemben, például az angollal ellentétben, ahol nem találunk fokozati eredményigéket (39a), inherensen célra irányuló mozgást kifejező igéket (39b), és olyan mozgás módot kifejező igéket, amelyek egy járművet kifejező főnevet inkorporálnak magukba (39c) (Levin – Rappaport Hovav 1995: 148; Kuno – Takami 2004: 126; de Swart 2007: 41; Tubino Blanco 2011: 91), a magyarban (vö. (40)–(42)) mind a három típusú ige megtalálható az áltárggyal (Csirmaz 2008: 188; Farkas 2017b: 126; Farkas – Kardos 2019b: 302):¹³

¹³ Itt érdemes megjegyezni, hogy a lexikálisan redukált tartalmú *egyet* nem követheti a (legtöbb) inherensen célra irányuló mozgást kifejező igét (*esik, emelkedik*), így az **esett egyet* vagy **emelkedett egyet* példák agrammatikusnak számítanak. Csirmaz (2008: 188) ezt úgy fogalmazza meg, hogy a jelzős áltárgy atelikus unakkuzatív predikátummal is megjelenhet, amely egy ún. fokozati argumentumot (angolul *degree argument*) tartalmaz. Ugyanakkor, amint arra É. Kiss Katalin is felhívta a figyelmemet, ezekkel az igékkel a *nagyot* áltárgy másként viselkedik, mint például az atelikus, cselekvést kifejező igékkel (pl. *aludt egy nagyot*), mivel az előző esetben az áltárgyra lehet kérdezni a *menyit/mekkorát* kérdőszóval és ilyen értelemben ez az áltárgy úgy viselkedik, mint például a *két órát* temporális áltárgy a *két órát aludt* típusú szerkezetben.

- (39) a. *The soup cooled a quick cooling.
a leves hűlt egy gyors hűlést
'A leves hűlt egy gyorsat.'
- b. *The apples fell a smooth fall.
az almák estek egy egyenletes esést
'Az almák estek egy egyenleteset.'
- c. *We helicoptered a quick helicopter to the airport.
mi helikoptereztünk egy gyors helikopterezést -ig a repülőtér
'Helikoptereztünk egy gyorsat a repülőtérig.'
- (40) a. */?/?/OK A munkások szélesítettek egy nagyot a hídon.
b. */?/?/OK A kukták hűtöttek/melegítettek egyet a levesen.
- (41) a. Magyarországon esett a legnagyobb tavaly az adóbevétel az egész EU-ban.
(<https://g7.hu/kozelet/20181128/magyarorszagon-esett-a-legnagyobb-tavaly-az-adobevetel-az-egesz-eu-ban/>, 2019 május)
- b. Nagyot emelkedett hétfőn a Mol árfolyama.
(<https://www.portfolio.hu/vallalatok/nagyot-emelkedett-hetfon-a-mol.309589.html>, 2019 május)
- c. Romániában zuhant a legnagyobb a forgalomba helyezett új autók száma.
<https://www.maszol.ro/index.php/gazdasag/104453-romaniaban-zuhant-a-legnagyobb-a-forgalomba-helyezett-uj-autok-szama>, 2018 november)
- (42) Vonatoztunk/helikoptereztünk/buszoztunk egyet a repülőtérig.

A lényeges különbség az angol (39a) és a magyar (40) között az, hogy míg az angolban ezek a mondatok teljesen elfogadhatatlanok, addig a magyarban az általunk megkérdőzött anyanyelvi beszélők elegendő eltérően ítélik meg ezeket a mondatokat: van akinek teljes mértékben elfogadhatatlanok ezek a mondatok (ezt mutatja a mondat elején a '*') jel és ez felel meg az ötfokozatú Likert-skálán az 1-es fokozatnak), van aki átmeneti grammatikusként/agrammatikusként értékeli őket (ezt mutatja a '??' jel, amely ugyanazon a skálán a 3-as fokozatnak felel meg), és végül van akinek teljes mértékben elfogadhatóak ezek a példák (ezt jelzi az 'OK', amely az 5-ös fokozatnak felel meg) (l. Farkas – Kardos 2019b: 302).

Ugyancsak az előbbi jellemvonásból (pontosabban abból, hogy nem beszélhetünk szemantikai és morfológiai ismétlésről, illetve redundanciáról) következik az is, hogy a magyarban, az angollal ellentétben (l. Rice 1987: 203; Massam 1990: 182; Horita 1996: 235–237; Pustejovsky 2000: 69; Goldberg – Ackerman 2001: 805), az áltárgy modifikálása nem kötelező. Például, az angol *laugh a laugh* 'kacag egy kacagást' típusú szerkezet nem elfogadható, mivel a tárgy szemantikailag és morfológiaileg kapcsolódik az igéhez és annak szócsaládjához tartozik, de egy jelző hiányában a teljes szerkezet szemantikailag tautologikus, ezért nehéz megindokolni a tárgy jelenlétét és megfogalmazni, hogy pontosan milyen célt szolgál. Az ilyen esetekben pontosan a jelző jelenléte az, ami igazolja a tárgy jelenlétét, és mivel új információval járul hozzá a teljes szerkezethez,

ezzel informatívabbá teszi azt (például *laugh a raucous laugh* 'rekedt kacagást, kacag'), l. a 2. részt is. Ezzel szemben, a magyarban a jelző használata nem kötelező: a (43a) példa azt mutatja, hogy az *egyed* áltárgy az (unergatív) igék széles választékával összeegyeztethető, a (43b) példa pedig azt bizonyítja, hogy egy és ugyanazon ige (*sóhajtott*) számos áltárggyal lehet kompatibilis, amelyek akár mellérendelésben is szerepelhetnek (43c).

- (43) a. Mari ásított/sóhajtott/tüsszentett/mosolygott/biciklizett/imádkozott/
twitterezett/Sorosozott egyed.
b. Mari végsőt/nagyot/hosszút/öregeset/mélyet/fáradtat/boldogat/hangosat/
súlyosat sóhajtott.
c. Tom ismét sóhajtott egyed, mélyet, hangosat (Trollope Joanna, *Mostohák*,
281)

Ez alapján, a magyarban nem érvényes az az ún. alrész tulajdonságra vonatkozó megszorítás (angolul *subset property*, l. Horita 1996: 234; Kuno – Takami 2004: 122; de Swart 2007: 40–41), mely szerint a belső tárgy egy olyan specifikus állapotot vagy eseményt kell kifejezzen, amely alrész az azoknak a lehetséges állapotoknak vagy eseményeknek, amelyek az ige cselekvéséből következnek. Horita (1996: 234) szavaival élve, egy mosolygási esemény csak egy mosolyt (és nem egy vigyort vagy kacagást) tud előidézni vagy 'létrehozni' és ezzel magyarázható a (44)-es angol példák agrammatikussága. Ezen példák éles ellentétben állnak egyrészt a *smile a silly smile* 'mosolyog egy ostoba mosolyt', másrészt a *die a glorious death* 'hal egy győzedelmes halált' példákkal és azok grammatikusságával. Ezzel szemben, a magyarban az *egyed* különféle (unergatív) igékkel összeegyeztethető (l. fentebb); viszont a lexikális tartalommal rendelkező áltárgyak valamilyen szinten korlátozzák, hogy milyen igével fordulhatnak elő (45):

- (44) a. *smile a silly grin/laugh
mosolyog egy ostoba vigyort/kacagást
'mosolyog egy ostoba vigyort/kacagást'
b. *die a glorious death
hal egy győzedelmes halál
'hal egy győzedelmes halált'
- (45) a. #harsányakat fut
b. #bájosat twitterezik
c. #vidámat balesetezik
d. #csendül egy kacskaringósat

Ez a jellemvonás oda vezethető vissza, hogy a lexikális tartalommal rendelkező áltárgyak (vagy azok nagy többsége) egyenértékűek a nekik megfelelő határozószavakkal, azaz adverbialis értelmezésük van (l. még fentebb a (38)-beli pél-

dákat, illetve a 12. lábjegyzetet). Ezért, mivel nem lehet (illetve nehéz lenne elképzelni és nagyon furcsa lenne) harsányan futni, bájosan twitterezni, vidáman balesetezni, illetve kacskaringósan csendülni, a (45)-beli mondatok elfogadhatatlanok azért, mert az áltárgy jelenléte szemantikai anomáliához vezet.

Az ebben a részben bemutatott három jellemvonás (szélesebb disztribúció, a nem kötelező körülírás vagy modifikáció, az alrész tulajdonságra vonatkozó megszorítás hiánya) elsősorban abból fakad, hogy a magyarban az áltárgy nem egy szemantikai és alaktani 'másolata' az igének, így ezekben az esetekben nem beszélhetünk szemantikai és morfológiai ismétlésről, illetve redundanciáról. Az előző alfejezethez hasonlóan, itt is megfigyelhető némi eltérés a két alcsoport áltárgyai között.

5. Összegzés

Jelen tanulmányban azt próbáltuk bebizonyítani, hogy nemcsak a szakirodalomból ismert *egyed* típusú áltárgyak (mint például az *egyed*, (*egy*) *jót*, *jókat*, (*egy*) (*jó*) *nagyot*, *nagyokat*, (*egy*) *hatalmasat*, *hatalmasakat*, (*egy*) *óriásit* vagy *óriásikat*), hanem a lexikális tartalommal rendelkező áltárgyak is (mint például az (*egy*) *szelídet*, (*egy*) *hangosat*, (*egy*) *kecset*, (*egy*) *vidámat*, (*egy*) *szomorúat*, (*egy*) *gyorsat*, (*egy*) *isteneset*, (*egy*) *hirtelent*, (*egy*) *intenzívet*, (*egy*) *öregeset*, (*egy*) *boldogat*, (*egy*) *hosszút*, (*egy*) *bájosat*, (*egy*) *hangulatosat*, (*egy*) *kellemeset* stb.) a belső tárgy szerepét töltik be a magyar nyelvben. A különböző szintaktikai tesztek arra is rávilágítottak, hogy bizonyos esetekben az előbbi csoportba tartozó áltárgyak másként viselkednek, mint az utóbbi csoport áltárgyai. Ezek elemzésével felfedtük nemcsak azt, hogy ezen áltárgyak az aspektuális belső tárgy szerepét töltik be a magyar nyelvben, hanem arra is rámutattunk, hogy az ilyen típusú áltárgyak osztálya sokkal gazdagabb, mint amit az eddigi irodalom bemutatott.

Forrás

- Ady Endre (1992 [1913]), Rohanunk a forradalomba. In: Ady Endre összes költeménye. Impresszum Kiadó.
- Dragomán György (2017), Máglya. Magvető, Budapest.
- Mikszáth Kálmán, (1954 [1908]), A Noszty-fiú esete Tóth Marival. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Móricz Zsigmond, (1953 [1927]), Úri muri. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján (2007), Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest.
- Sarkadi Imre (1995 [1961]), A gyáva. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Scalzi, John (2013 [2008]), Zoë története. Agave könyvek, Budapest. (Fordította: Farkas István)
- Szabó Magda (1983), Sziget-kék. In: Szabó Magda, Három regény. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 103–288.
- Tamási Áron (2012 [1932]), Ábel a rengetegben. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda.

- Trollope, Joanna (2013 [1998]), *Mostohák*. Kossuth Kiadó, Budapest. (Fordította: Dudik Annamária Éva)
- Wass Albert (1998), *A kastély árnyékában*. Mentor, Marosvásárhely.
- Wass Albert (2000), *Csaba*. Mentor, Marosvásárhely.

Irodalom

- Csirmaz Anikó (2008), Accusative Case and Aspect. In: É. Kiss Katalin (ed.), *Event Structure and the Left Periphery*. Springer, Dordrecht. 159–200.
- É. Kiss Katalin (2004), Egy ígekötő elmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.
- Farkas Imola-Ágnes (2017a), On the Hungarian pseudo-object *egyet* ‘one.ACC’. Constructions of Identity IX konferencia, október 27–28, Kolozsvár, Románia.
- Farkas Imola-Ágnes (2017b), Miért nem tud Mari két óra alatt sétálni egyet? Az ige + egyet szerkezet és az alatt határpontos időmódosító összeférhetetlenségéről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények LXI/2*: 119–138.
- Farkas Imola-Ágnes – Kardos Éva (2018), Non-maximal event delimitation in Hungarian. *Argumentum* 14: 368–382.
- Farkas Imola-Ágnes – Kardos Éva (2019a), A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 1. rész. *Magyar Nyelv* 115/2: 176–185.
- Farkas Imola-Ágnes – Kardos Éva (2019b), A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 2. rész. *Magyar Nyelv* 115/3: 298–308.
- Goldberg, Adele – Ackerman, Farrell (2001), The Pragmatics of Obligatory Adjuncts. *Language* 77: 798–814.
- Hale, Kenneth – Keyser, Samuel Jay (1993), On Argument Structure and the Lexical Expression of Syntactic Relations. In: Hale, Kenneth – Keyser, Samuel Jay (eds.), *The View from Building 20. Essays in Linguistics in Honor of Sylvain Bromberger*. The MIT Press, Cambridge/MA. 53–109.
- Halm Tamás (2012), Unergative and/or Unaccusative: On the Argument Structure, Semantics and Syntax of Semelfactives in Hungarian. In: Surányi Balázs – Varga Diána (eds.), *Proceedings of the First Central European Conference in Linguistics for post-graduate students*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. 104–117.
- Hong, Zhou (1999), Cognate objects in Chinese. *Toronto Working Papers in Linguistics* 17: 263–284.
- Horita, Yuko (1996), English Cognate Object Constructions and their Transitivity. *English Linguistics* 13: 221–247.
- Horrocks, Geoffrey – Stavrou, Melita (2006), The role and status of cognate objects across languages. 29th GLOW Colloquium of Generative Grammar, Universitat Autònoma de Barcelona, Spain.
- Horrocks, Geoffrey – Stavrou, Melita (2010), Morphological Aspect and the Function and Distribution of Cognate Objects across Languages. In: Rappaport Hovav, Malka – Doron, Edit – Sichel, Ivy (eds.), *Lexical Semantics, Syntax and Event Structure*. Oxford University Press, Oxford. 284–308.
- Jespersen, Otto (1927), *A modern English grammar on historical principles*. Part III. Syntax. George Allen and Unwin, London.
- Jespersen, Otto (1961), *A modern English grammar on historical principles*. Part IV. Syntax. George Allen and Unwin, London.

- Jones, Michael Allan (1988), Cognate objects and the Case-filter. *Journal of Linguistics* 24: 89–110.
- Kardos Éva (2016), Telicity marking in Hungarian. *Glossa: a journal of general linguistics* 1(1): 41. 1–37.
- Kiefer Ferenc (1992), Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 797–886.
- Kiefer Ferenc (1994), Aspect and syntactic structure. In: Kiefer Ferenc – É. Kiss Katalin (eds.), *Syntax and Semantics 27: The Syntactic Structure of Hungarian*. Academic Press, San Diego. 415–463.
- Kiefer Ferenc (2006), *Aspektus és akcióminőség. Különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kitahara, Ken-ichi (2010), *English Cognate Object Constructions and Related Phenomena: A Lexical-Constructional Approach*. Doctoral dissertation, University of Tsukuba.
- Kuno, Susumu – Takami, Ken-ichi (2004), Functional Constraints in Grammar. On the unergative–unaccusative distinction. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Lavidas, Nikolaos (2013a), Null and cognate objects and changes in (in)transitivity. Evidence from the history of English. *Acta Linguistica Hungarica* 60: 69–106.
- Lavidas, Nikolaos (2013b), Unaccusativity and the diachrony of null and cognate objects in Greek. In: van Gelderen, Elly – Gennamo, Michela – Barðdal, Jóhanna (eds.), *Argument Structure in Flux. The Naples-Capri Papers*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 307–341.
- Lavidas, Nikolaos (2014), Cognate arguments and the Transitivity Requirement in the history of English. *Lingua Posnaniensis* LVI (1): 41–59.
- Lavidas, Nikolaos (2018), Cognate noun constructions in Early Modern English. The case of Tyndale's New Testament. In: Cuyckens, Hubert – De Smet, Hendrik – Heyvaert, Liesbet – Maekelberghe, Charlotte (eds.), *Explorations in English Historical Syntax*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 51–76.
- Lazard, Gilbert (2003). What is an object in a crosslinguistic perspective? In: Giuliana Fiorentina (ed.), *Romance Objects: Transitivity in Romance Languages*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 1–16.
- Levin, Beth (1993), *English verb classes and alternations. a preliminary investigation*. University of Chicago Press, Chicago.
- Levin, Beth – Rappaport Hovav, Malka (1995), *Unaccusativity. At the Syntax-Lexical Semantics Interface*. The MIT Press, Cambridge/MA.
- Macfarland, Talke (1994), Event arguments: Insights from cognate objects. The 68th Annual Meeting of Linguistic Society of America.
- Macfarland, Talke (1995), *Cognate Objects and the Argument/Adjunct Distinction in English*. Doctoral dissertation, Northwestern University.
- Massam, Diane (1990), Cognate objects as thematic objects. *Canadian Journal of Linguistics* 35: 161–190.
- Matsumoto, Masumi (1996), The syntax and semantics of the cognate object construction. *English Linguistics* 13: 199–220.

- Melloni, Chiara – Masini, Francesca (2017), Cognate constructions in Italian and beyond. In: Hellan, Lars – Malchukov, Andrej – Cennamo, Michela (eds.), *Contrastive studies in verbal valency*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 219–250.
- Mittwoch, Anita (1998), Cognate objects as reflections of davidsonian event arguments. In: Rothstein, Susan (ed.), *Events and grammar*. Kluwer, Dordrecht. 309–332.
- Moltmann, Fredericke (1989), Nominal and clausal event predicates. *Papers from the 25th Annual Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 300–314.
- Pereltsvaig, Asya (2002), Cognate objects in Modern and Biblical Hebrew. In: Ouhalla, Jamal – Shlonsky, Ur (eds.), *Themes in Arabic and Hebrew Syntax*. Springer, Dordrecht. 106–136.
- Piñón, Christopher (2001), Töprengtem egyet: azon, hogy mit jelent az egyet. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris, Budapest. 182–198.
- Puigdollers Real, Cristina (2008), The nature of cognate objects. A syntactic approach. *Proceedings of ConSOLE XVI*. 157–178.
- Pustejovsky, James (2000), Lexical Shadowing and Argument Closure. In: Ravin, Yael – Leacock, Claudia (eds.), *Polysemy. Theoretical and Computational Approaches*. Oxford University Press, Oxford. 68–90.
- Quirk, Randolph et al. (1985), *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman, London.
- Rebrus Péter – Szigetvári Péter (2019), Variation of suffix-initial vowels in typical and non-typical adjectival contexts. *The 14th International Conference on the Structure of Hungarian*, június 11-12, Potsdam, Németország.
- Rice, Sally Ann (1987), *Towards a Cognitive Model of Transitivity*. Doctoral dissertation, University of California.
- Simone, Raffaele – Masini, Francesca (2014), On Light Nouns. In: Simone, Raffaele – Masini, Francesca (eds.), *Word Classes. Nature, typology and representations*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 51–73.
- Sorace, Antonella (2000), Gradients in Auxiliary Selection with Intransitive Verbs. *Language* 76: 859–890.
- de Swart, Peter (2007), *Cross-linguistic Variation in Object Marking*. Doctoral dissertation, LOT Publications.
- Tenny, Carol (1994), *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Kluwer, Dordrecht.
- Tubino Blanco, Mercedes (2011), *Causatives in Minimalism*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Wacha Balázs (1973), *Az idő nem lexikális kifejezői a magyarban (igeidő és igeaspektus)*. Szakdolgozat.
- Wacha, Balázs (1989), Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: Rácz Endre (szerk.), *Fejezetek a Magyar Leíró Nyelvtan Köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 219–282.

A mondathangsúly hatása a magánhangzók megvalósulásának változatosságára

Deme Andrea^{1,2}, Bartók Márton^{1,2}, Gráci Tekla Etelka^{3,2},
Csapó Tamás Gábor^{4,2}, Markó Alexandra^{1,2}

¹Eötvös Loránd Tudományegyetem, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék

²MTA-ELTE „Lendület” Lingvális Artikuláció Kutatócsoport

³MTA Nyelvtudományi Intézet

⁴Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Távközlési és Médiainformaticai Tanszék

In the present study we analyzed vowel variation induced by carryover V-to-V coarticulation under the effect of pitch-accent as a function of vowel quality. We tested if /i/ (a vowel located in a more crowded region of the vowel space) is more resistant to coarticulation than /u/ (a vowel located in a sparser region of the vowel space), and if both vowels show increased coarticulatory resistance in pitch-accented syllables. We analyzed parallel acoustic and articulatory data in 9 speakers of Hungarian, and in real words. The results showed that accent clearly exerted an effect on the phonetic realization of vowels, but the effect we found was dependent on both the vowel quality, and the domain (articulation/acoustics) at hand. Observation of the patterns we found in parallel acoustic and articulatory data also warrants for reconsideration of the term ‘coarticulatory resistance’, and how it should be conceptualized.

Keywords: acoustic variability, articulatory variability, coarticulatory resistance, electromagnetic articulography, prominence, prosodic strengthening

Kulcsszavak: akusztikai variabilitás, artikulációs variabilitás, koartikulációs rezisztencia, elektromágneses artikulográfia, prominencia, prozódiai erősítés

1. Bevezetés

1.1 Háttér

A hangjelölő írásrendszerek és az idealizált beszédhangméretű egységeket, fonémákat feltételező nyelvi reprezentációs modellek egyöntetűen azt a benyomást keltik, hogy az egyes nyelvek hangzása viszonylag kisszámú, beszédhang méretű egységgel (mássalhangzóval és magánhangzóval) leírható. (Szemléltetésül lásd pl. UCLA Phonological Segment Inventory Database – UPSID – adatbázis adatai, ahol a leírt 317 nyelv hangkészletének mérettartománya 11 és 141 között van, a készletek számosságának középértéke pedig 38, azaz az itt leírt nyelvek

Nyelvtudományi Közlemények 115: 199–232.

DOI: 10.15776/NyK/2019.115.7

átlagosan mindössze 38 nyelvileg kontrasztív szegmentumot tartalmaznak, Maddieson 1984).¹ A beszéd fizikai vagy fonetikai megvalósítását előtérbe helyező, empirikus megközelítésben azonban alapvető tapasztalat az, hogy az egyazon fonémakategóriába sorolt beszédhangok a folyamatos, összefüggő beszédben nagyon változatosan valósulnak meg. Ez a változatosság számos tényező következménye, hatással lehet rá a beszélő személye (értve ez alatt az egyén beszéd-sajátosságait és anatómiai jellegzetességeit), a beszédhelyzet (pl. a beszéd formalitásának foka, a beszélgetőpartner, a környezeti zaj), a beszéd sebessége, és mindezen hatások között kiemelt jelentősége van az egymás után ejtett beszédhangok egymásra hatásának, azaz a koartikulációnak.

Abban az elméleti keretben, amelyben a beszédet beszédhangok sorozataként értelmezzük, a koartikulációt általánosan a beszédhangok egymásra hatásaként szokás meghatározni (vö. pl. Gósy 2014). Még közelebbről (és kicsit általánosabban) pedig azt mondhatjuk, hogy a koartikuláció az egymás után ejtett beszédhangok létrehozásához szükséges artikulációs mozdulatok, illetve az e mozdulatok kivitelezését irányító motoros parancsok időbeli és térbeli átfedése (Farnetani–Recasens 2010). A jelen tanulmány szempontjából már itt kiemelten fontos hangsúlyoznunk, hogy ez az „átfedés” nem korlátozódik az egymással közvetlenül szomszédos szegmentumokra, azaz a beszédhangok nem csak a velük szomszédos beszédhangokra hatnak a koartikuláción keresztül – erről a későbbiekben még részletesebben is szólnunk. Az egyszerűség kedvéért azonban itt triviálisabb esetek segítségével, egymással szomszédos magán- és mássalhangzók egymásra hatásában szemléltetjük a fogalmat, és a több szegmentumon is átívelő jelenségekre példát is a későbbiekben adunk. Egymással szomszédos beszédhangok koartikulációját szemlélteti például a *fúj* és *fél* hangsor, melyekben a követő magánhangzó függvényében részben eltérő szókezdő *f* mássalhangzót ejtünk. Ennek az az oka, hogy az ajakműködés a *f* ejtése közben (részben gazdaságossági okokból) anticipál(hat)ja a követő magánhangzó ejtéséhez szükséges konfigurációt, és így a *fúj* hangsor esetében kerekített(ebb) lehet az egyébként ajakműködésre – a magyarban legalábbis – nem specifikált *f*. Ám ezek a szegmentumon túlnyúló artikulációs mozzanatok nem csak a hangzó ejtésére való felkészüléssel függhetnek össze, azaz nem csak megelőzhetik azt („belecsúszva” a megelőző beszédhangba, amely beszédhangot például az akusztikai szerkezet alapján határoltunk el a követő hangtól), hanem „vissza is maradhatnak” a követő szegmentumban. Így például a *nő* hangsor *ő* eleme részben vagy egészben nazalizálódhat annak következtében, hogy a légyszájpad nem záródik be egyidejűleg az *n* orális zárjának megszüntetésével, és a nazális üreg részt vesz a toldalékcső rezonátortevékenységében a magánhangzó részleges vagy teljes időtartamában. A fentieknek megfelelően rendre megkülönböztetünk 1. jobbról balra ható, hátrafelé ható vagy anticipációs (*anticipatory*) koartikulációt (a *fúj*

¹ Vö. még <http://web.phonetik.uni-frankfurt.de/upsid.html>

szó példája), illetve 2. balról jobbra ható, előrefelé ható vagy perszeveratív (*perseverative/perseveratory/carryover*) koartikulációt (a *nő* szó példája) (vö. pl. Kühnert–Nolan 2010: 30). A koartikuláció következtében tehát az egyes beszédhangok ejtése a velük (közvetlenül vagy nem közvetlenül) szomszédos beszédhangoktól függően más és más lesz (vagy lehet), másként megfogalmazva az egyes beszédhangok nem egyféleképpen realizálódnak a folyamatos beszédben, hanem valamekkora mértékű variációval. Még az egyes beszélőkön és egyes beszédhang-kategóriákon belül sem állandó azonban ennek a kontextuális variáciának a mértéke, azaz a beszédhangoknak a koartikulációs hatásokkal szembeni rezisztenciája vagy ellenállása.

Kísérletek tanulsága szerint a beszédhangok koartikulációs rezisztenciájára, azaz az adott beszédhang ejtésében a fonetikai kontextus (elsősorban a hangkörnyezet) következtében fellépő változatosság, a „koartikulációs redukció”² (vö. Cho 2004: 144) mértékére számos fonetikai-nyelvi feltétel hatással van. Ezek a hatások növelhetik vagy csökkenthetik a beszédhangok ellenállását, így azok inkább vagy kevésbé lesznek hajlamosak a koartikuláció okán megváltozni artikulációs-akusztikai szerkezetükben (tehát invariánsabbá vagy variábilisabbá válnak a hangkörnyezetek között) (vö. Farnetani–Recasens 2010). A következőkben e faktorokról lesz szó, de ezek közül csak azokról, amelyek a jelen vizsgálat szempontjából kiemelt jelentőséggel bírnak. Ezek azok a tényezők, amelyek a magánhangzókban tapasztalható varianciára hatnak, és kiemelten a magánhangzók közötti, a közttes mássalhangzón átívelő (röviden V-V) koartikulációban, mely a jelen kísérlet tárgyát is képezi. Előbb tehát rövid kitérőt teszünk e jelenségkör magyarozatára.

Amint arra fentebb már tettünk utalást, a beszédhangok(at létrehozó artikulációs gesztusok) nem csak egymás szomszédságában, de akár több hangon keresztül is hatással lehetnek egymásra. Ezek között a folyamatok között pedig kiemeltnek látszik (és talán a legtöbbet kutatott) a V-V koartikuláció. (A rövidítésben a magánhangzókat reprezentáló V-k közötti kötőjel arra emlékeztet, hogy ezekben az esetekben nem egymással közvetlenül szomszédos beszédhangok egymásra hatásáról van szó.) Öhman (1966) mára klasszikussá vált művében svéd, amerikai és orosz beszélők bemondásainak akusztikai elemzésén keresztül bemutatta, hogy a magánhangzók a közbeeső mássalhangzókon keresztül is befolyásolják egymás ejtését magánhangzó-mássalhangzó-magánhangzó (VCV)-szerkezetű hangsorokban. Ezen eredmények alapján a szerző azt a sokat idézett következtetést fogalmazta meg, hogy az ilyen szerkezetű szekvenciákban a magánhangzókat valójában egyetlen diftongusos artikulációs gesztussal hozzuk létre, melyre a (szájüregi) mássalhangzós cél „pusztán” ráakódik (szuperponálódik).

² Az eredeti angol szövegekből idézett szövegrészleteket a jelen tanulmány első szerzőjének magyar fordításában közöljük.

A jelen kísérletünk is erre a folyamatra, a magánhangzókra a köztes más-salhangzón keresztül érvényesülő egymásra hatására, azaz a V-V koartikulációra koncentrált, és ezen keresztül vizsgálja a magánhangzókban fellépő változatosságot. Egyrészt azért, mert a V-V koartikuláció és annak (redukciós) hatása az egymással szomszédos beszédhangok egymásra hatásánál valamivel kevesebbet vizsgált, kevésbé behatóan ismert kérdés. Másrészt pedig azért, mert az ily módon a magánhangzóban létrejött varianciával kapcsolatban párhuzamos akusztikai és artikulációs elemzések jelenleg még egyáltalán nem állnak rendelkezésre.

Mint említettük, a magánhangzókban a kontextus, és kifejezetten a V-V koartikuláció eredményeként megjelenő változatosságra több tényező is hatással lehet. Kísérletek tanulságai szerint ilyen tényező az „erős prozódiai pozíció” (vö. pl. Cho 2004), mely az artikulációs gesztusoknak a „prozódiai erősítését” (vö. pl. Cho 2005, Lehnert-LeHouillier et al. 2010, Cho et al. 2014), illetve prozódia-ilag kondicionált erősítését okozza. Az „erősítés” ebben az esetben Cho (2004) magyarázatával élve a következőképp értendő: „az erősítés fogalma itt úgy értelmezhető mint növekmény az artikulációs gesztusok téri-időbeli megvalósításában, pl. extrémebb és hosszabb szűkület kialakítása a mássalhangzóknak, illetve teljesen megvalósult és hosszabb ideig fennálló artikulációs cél a magánhangzóknak” (Cho 2004: 142). Az említett prozódia-ilag erős helyzet pedig többek között például a hangsúly megjelenése lehet a magánhangzót tartalmazó szótagon.

Fowler (1981) 5 beszélő magánhangzóit elemezte akusztikai és percpációs szempontból $V_1CV_2CV_3$ hangsorokban úgy, hogy az első és az utolsó magánhangzó minőségét variálta (ez lehetett /i/, /a/ vagy /u/), míg a középső V_2 minősége változatlanul /ʌ/ volt minden hangsorban, és vagy a „két szélső” (Fowler 1981: 129) (bár inkább feltehetően a két szélső magánhangzó valamelyike), vagy pedig a középső magánhangzó viselt szóhangsúlyt. (A vizsgált szavak feltehetőleg álszavak lehetettek, bár a tanulmány ebben a kérdésben nem explicit: nyíltan nem említi, a hangsúlymintázatokat pedig valódi szavakon illusztrálja.) A koartikuláció hatását Fowler (1981) a középső hangon mérte. A kísérlet produkciós részének eredményei szerint – a várakozásoknak megfelelően – a hangsúlytalan /ʌ/-ra a hangsúlyos környező magánhangzók nagyobb hatást gyakoroltak (különösen a balról jobbra, másként előrefelé ható koartikuláció irányában), mint a hangsúlyos /ʌ/-ra a hangsúlytalan szomszédjai. Nagyrészt ezek alapján lett gyakorolt a hivatkozott tudományos tényre a szakirodalomban az az állítás, hogy a hangsúlyos szótagi magánhangzók ellenállóbbak/rezisztensebbek a koartikulációval szemben, és kisebb mértékű változatosságot (koartikulációs redukciót) mutatnak a hangkörnyezet hatására – bár ezek az eredmények, hangsúlyozzuk, csak az akusztikumot érintették.

Több mint két évtizeddel később született meg az első olyan tanulmány, amely a hangsúly fentebb tárgyalt hatását a beszéd artikulációs vetületében is megvizsgálta. Cho (2004) 6 amerikai angol beszélő ejtésében elemezte az /i/ és

/a/ magánhangzók változatosságát (és még néhány további jellemzőjét) a V-V koartikulációban, de nem a szóhangsúly, hanem a dallamhangsúly (vagy mondathangsúly), valamint a frázishatár, azaz magasabb nyelvi elemzési szintekhez kötődő prozódiai jellemzők variálódása mellett (a frázishatárokhöz kötődően frázisvégi és fráziskezdő helyzeteket elemezt, melyekről egyaránt okkal feltételezhető az „erősítő” funkció). A kísérletben CV_1CV_2 hangsorok szerepeltek (ahol $C = /b/$), az adatokat a szerző az elektromágneses artikulográfia (röviden EMA, lásd később, a módszertani fejezetünkben) módszerével nyerte, és a szenzorok közül a nyelvre az EMA-val elérhetően maximálisan hátulra helyezett két (lényegében nyelvháti, vagy elülső-középső nyelvháti) érzékelő helyzetét elemezte, a kettőt átlagolva. A magánhangzókban adatként a további elemek felé elhelyezkedő hanghatáron, valamint az első magánhangzó időtartamának $\frac{3}{4}$ -énél és a második magánhangzó időtartamának $\frac{1}{4}$ -énél lévő időpillanatban kinyert szenzorpozíció szolgált (a hanghatárokat a hangszínek alapján állapítottuk meg). Cho (2004) kétféle adatot származtatott és vetett össze koartikuláló, azaz aszimmetrikus ($V_1 \neq V_2$) és nem koartikuláló, vagyis szimmetrikus ($V_1' = V_2$) helyzetekben. Egyfelől kiszámolta a kétféle helyzetbeli V_1 célmagánhangzók térbeli különbségeit ($V_1 - V_1'$, az ún. paradigmatiszkoartikuláció elemzésére, mely a lexikai-fonológiai kontrasztot képezi le), ezt „távolság”-nak nevezte, másfelől pedig kiszámolta a koartikulációs helyzetben álló magánhangzók térbeli különbségeit ($V_1 - V_2$) (az ún. szintagmatiszkoartikuláció elemzésére, mely a beszédhang és a szomszédos hangok közti, azaz a strukturális kontrasztot képezi le), melyet „reciprok koartikulációs hatás”-nak nevezett. (Ez utóbbi mérőszám értelem szerűen érzéketlen a koartikuláció irányára és a hatást keltő és elszenvedő résztvevők között sem tud különbséget tenni, a hangsorozatot jellemzi.)

Cho (2004) eredményei – számos további mellett – azt mutatták, hogy a balról jobbra ható koartikuláció hatását részben befolyásolta a mondathangsúly és a magánhangzó minősége a következőképpen. A nyelv függőleges irányú kitérésében (y koordináta) a kontroll és koartikulált /a/ magánhangzók eltértek egymástól, de sem az /a/ a vízszintes tengelyen (x koordináta), sem pedig az /i/ bármely dimenzióban nem mutatott jelentős különbséget a kondíciók között (bár az elemzés a magánhangzó főhatását nem mutatta ki, a csoportokon végzett összevetés kihozta ezt a magánhangzók közti eltérést). Mindezeket a szerző a „koartikulációs redukció hipotézisének” (vö. Cho 2004) megerősítéseként értelmezte, azaz bizonyítékként arra, hogy a hangsúlytalan szótagi magánhangzók a koartikuláció miatt jobban redukálódnak, illetve jobban koartikulálódnak a mássalhangzón túli magánhangzóval, elsősorban a függőleges nyelvhelyzet mentén – míg a magánhangzó-minőség hatása a vizsgálatban nem volt világosan interpreálható.

Cho (2004) artikulációs eredményei tehát konceptuálisan megerősítették a korábban az akusztikai szerkezetre találtakat (vö. Fowler 1981), bár más hangso-

rokban, más elemzési módszerekkel, és más résztvevőszámmal készültek az összetartó eredményeket hozó kísérletek. A két produkciós vetület párhuzamos, összemérhető elemzése azonban hiányzik (és az eltérő módszertanok miatt a korábbi vizsgálatok adatai ilyen módon nem is „olvashatók össze”), így nem tudjuk például megállapítani azt, hogy hogyan viszonyul egymáshoz az artikulációs és akusztikai variancia jellegében és volumenében. Bár úgy tűnhet, a kérdésre egyszerű választ adni, hiszen az akusztikum és az artikuláció számos ponton szoros összefüggést mutat (vö. pl. a toldalékcsovi rezonanciák vagy másként formánsok és a nyelv vízszintes és függőleges dimenzióbeli elmozdulása), a két vetület közti „egy az egybeni” megfeleltetést – számos okból kifolyólag – nem tehetjük meg.

Az egyik ok, ami miatt a csak az akusztikai vagy csak az artikulációs szerkezetre fókuszáló vizsgálatok eredményei alapján nem következtethetünk a másik, nem vizsgált doménre, a beszéd kvantális természetének közismert tényében keresendő. Ez egyszerűen megragadva azt az összefüggést jelenti, hogy egy változás (és annak volumene) a beszéd egyik vetületében nem determinálja a változást (vagy annak volumenét) a másikban, mert a paraméterek között nem lineáris, hanem inkább szigmoid, vagyis S-görbével leírható a kapcsolat (Stevens 1989). A szigmoid görbe egy laposabb, egy meredekebb majd ismét egy laposabb részből áll, ami az itt említettekre értelmezve azt az összefüggést képezi le, hogy valamely artikulációs paraméter adott mértékű változása az azt számszerűsítő skála alsóbb és felsőbb régióiban gyakorlatilag nem vagy alig okoz változást egy megfelelő akusztikai paraméterben, míg a középső, „érzékenyebb” régióban ugyanezen artikulációs változás jóval nagyobb akusztikai eltérést okoz.

A másik ok pedig az, hogy tudomásunk van olyan egészen friss eredményekről is, amelyek a két vetületből származó, párhuzamos adatok közvetlen összevetéséből származnak, és hívják fel a figyelmet arra, hogy a két vetületben tapasztalható tendenciák nagy valószínűséggel eltérnek. Whalen és munkatársainak (2018) kutatását az a korábban széles körben elterjedt vélekedés motiválta, amely szerint az akusztikai variabilitás minden esetben kisebb, mint az artikulációs. Ám ezt az állítást a szakirodalom egy olyan kísérlet eredményeire építette, melyben az akusztikai vetületet valójában nem elemezték a szerzők, csak az artikulációs működéseket, és az előbbire az utóbbiban tapasztaltakból következtettek csupán (Johnson et al. 1993, idézi Whalen et al. 2018). A kérdés jelentőségét – többek között – az is adja, hogy a változatosság mértékének eltérése a két produkciós vetület között alapvetően meghatározó a beszédlétrehozással kapcsolatos elméleteinkre nézve. Ha ugyanis valóban az akusztikai kimenet stabilabb (az artikulációshoz képest), akkor az is valószínű, hogy a beszélő produkciós céljai is (kizárólag vagy elsődlegesen) a beszéd akusztikai vetületére vonatkoznának. Erre az idézett kísérlet eredményeinek rövid ismertetése után még valamivel bővebben is visszatérünk.

Whalen és munkatársai (2018) az EMA-hoz hasonló, röntgensugár-alapú, pontszerű méréseket végző technikával (X-Ray Microbeam, XRMB) nyert adatokon 37 amerikai angol beszélő 9. előfordulását tekintve a fonetikai kontextusra nem kontrollált magánhangzójának esetében elemezték az akusztikai és artikulációs változatosság összefüggéseit. Eredményeik azt mutatták, hogy az összes magánhangzót figyelembe véve mindössze a beszélők felének esetében volt nagyobb az artikulációs variabilitás az akusztikainál (a beszélők másik fele éppen ellentétes tendenciát mutatott), azaz a két vetületben tapasztalt variancia nagyon hasonlóan alakult. Emellett pedig a csak nem nyílt (tehát zárt, félig zárt vagy félig nyílt), elől képzett (és így az XRMB-vel talán valamivel megbízhatóbban elemezhető) /ε, ɪ, i/ esetében azt találták, hogy ezekben a hangokban majdnem mindegyik beszélőnél az artikulációs variancia volt kisebb az akusztikainál, tehát – szemben a korábbi vélekedéssel – jellemzően az akusztikum bizonyult változatosabbnak.

Az itt idézett vizsgálatnak az egyik tanulsága az, hogy a beszéd artikulációs és akusztikai vetületében tapasztalható változatosság párhuzamos vizsgálata okvetlenül informatív, mi több, egyenesen szükséges is akkor, ha teljesebb képet kívánunk kapni a produkciós működésekről. Az eredmények megerősítették azt az állítást, mely szerint pusztán az egyik vetület vizsgálatából nem vonhatunk le következtetéseket a másokra nézve.

Az eredményekből származó másik fontos következtetés pedig, mint már említettük, a beszédlétrehozással és -feldolgozással kapcsolatos elméleteket és ezzel összefüggésben a fonológia és fonetika közti kapcsolatról alkotott elgondolásokat érinti. Ha ugyanis az akusztikai variabilitás kisebb, mint az artikulációs, az azt a feltételezést erősíti, mely szerint a beszéd építőkövei, illetve fonológiai egységei is az akusztikai kimenetben keresendők. Ilyen elmélet köthető például Stevens (2002) nevéhez is, aki programadó tanulmányában az akusztikai jelben azonosítható landmarkokat és azokhoz kapcsolható disztinktív jegyeket feltételezett. Ha viszont az artikulációs változatosság kisebb az akusztikainál, az némiképp kétségbe vonja ezt az elképzelést, és nagyobb teret enged olyan elméleteknek, amelyek szerint az alapegységek az artikulációban (vagy a két vetületben valamilyen módon együttesen) érhetőek tetten. Ilyen elmélet például az Artikulációs Fonológia, amely szerint a beszéd artikulációs gesztusok sorozata, és a hallgató is ezeket a gesztusokat azonosítja a feldolgozás során (Browman–Goldstein 1986). Whalen és munkatársai (2018) eredményeikkel tehát valamelyest megin-gatják azt a feltételezést, hogy a beszélő produkciós céljait biztosan az akusztikai szerkezetben kell keresnünk, valamint arra is intenek, hogy a produkció mindkét vetületét egyformán fontos és információt közvetítő médiumnak tekintsük a beszéd elemzése során. Ezzel összefüggésben a jelen tanulmányban bemutatásra kerülő párhuzamos vizsgálatnak már csak azért is létjogosultsága van, mert egy

eddig nem vizsgált nyelvben és jól kontrollált fonetikai helyzetekben teszteli újra az akusztikai és artikulációs változatosság különbségeinek kérdését is.

A fentiekre alapozva a jelen tanulmány fő célja a koartikulációs változatosság és a hangsúlyosság összefüggéseinek vizsgálata párhuzamos artikulációs és akusztikai adatokon, de egyúttal célunk az is, hogy hozzájáruljunk a produkció két vetületében tapasztalható változatossággal kapcsolatos diskurzushoz. Ugyanakkor az eddigiek részben már sejtetik azt, hogy a V-V koartikuláció hatását befolyásolhatja a résztvevő magánhangzók minősége. Éppen ezért ez a szempont szintén megjelenik a tanulmányunkban bemutatásra kerülő kísérletben mint kontrollált (illetve szükségszerűen részben mint vizsgált) tényező (hiszen a koartikuláció csak legalább két eltérő magánhangzó-minőség bevonása esetén vizsgálható).

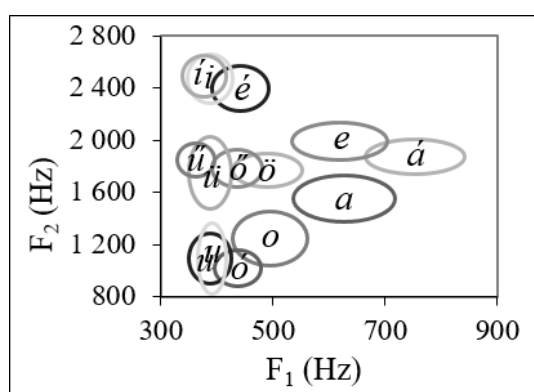
A kísérletünkben a magánhangzó-minőség változó kontrollálásában az elsődlegesen fontos szempont az volt, hogy olyan elemzést végezzünk, amely nyelvek közötti összehasonlításra is módot adhat. Mivel a legszéleskörűbb nyelvközi összevetést szükségszerűen csak az /i/ a /u/ „sarokmagánhangzók” tudják biztosítani, a jelen kísérlet anyagához ezek közül a minőségek közül választottunk kettőt. Tekintettel arra, hogy az /a/ magánhangzó a magyarban (a magyar szten-derdnek tekintett változatában legalábbis) nyelvileg hosszú, illetve ejtési időtartama is nagyobb, mint az /i/ és /u/ hangzóké (melyek az egyező nyelvállásfokukból és nyelvi hosszúságukból következően hasonlóbb időtartamúak), indokoltnak látszott, hogy ezt a magánhangzót kizárjuk az elemzésből. Alapos okunk van feltételezni ugyanis, hogy a hosszabban ejtett magánhangzók pusztán e miatt a tulajdonságuk miatt eltérő mértékben változnak vagy változhatnak meg a koartikuláció hatására, mint a nyelvileg, illetve tartamukban is rövid hangzók. Lindblom (1963) híressé vált kísérlete óta ismeretes, hogy a nagyobb ejtési időtartam nagyobb mértékben teszi lehetővé a magánhangzók produkciós céljának elérését, míg a rövidebb tartam redukciót, célalulmúlást eredményez(het). Ezzel összefüggésben szintén feltehető, hogy a rövid időtartam azt is eredményezheti, hogy a rövid hangzók inkább hajlamosak megváltozni a koartikuláció hatására. Bár az ezt a kérdést érintő kísérletes eredmények az itt vázoltnál valamivel bonyolultabb képet mutatnak, és ebben a formájában nem támasztják alá az előbbiekben megfogalmazott hipotézist (Mok 2011), a nyelvi hosszúság és ejtési tartam tényezőket mégis érdemesnek látszott kontrollálnunk a jelen vizsgálatban, így végül egy két képzési jegyben, a nyelv vízszintes helyzetében és az ajakműködésben eltérő párt, az /i/-t és az /u/-t vontuk be az elemzésbe. A vizsgált párok közötti eltérés abban a tekintetben továbbra sem ideális, hogy nem ragadható meg maradéktalanul egyetlen dimenzió (a nyelv vízszintes helyzetében), erre az eredmények és következtetések tárgyalásánál még visszatérünk. Ez a pár a lehetőségekhez mérten mégis a legkevésbé problémás összevetési lehetőséget adja.

Ahogy már fentebb is írtuk, a magánhangzó-minőség hathat a V-V koartikuláció okozta ejtési változatosságra, de az ehhez kapcsolódó kísérletes eredményekből mi itt most csak azokról szólunk röviden, amelyek a vizsgált két minőséggel, az /i/-vel és /u/-val kapcsolatosak.

Régebbi kísérletek csak szórványosan érintik a magánhangzók varianciájának kérdését a V-V koartikulációban egyetlen nyelv rendszerén belül, a magánhangzó-minőségek függvényében – nem találunk ezt célzó, szisztematikus elemzéseket. Ezzel együtt a rendelkezésre álló adatok látszatra túlnyomórészt azt a tendenciát mutatják, hogy a zártabb vagy felső nyelvállású /i/ és /u/ rezisztensebb a V-V koartikulációval szemben, mint a nyíltabb /a/ (vö. Mok 2011 szakirodalmi áttekintése), miközben azt is sejtetik, hogy az /i/ kiemelkedően ellenálló (vö. Recasens 2010: 57). A rendszerezetten nyert kísérletes eredmények hiánya és az emellett megjelenő, gyakorta inkább spekuláción alapuló érvelések és konklúziók hívták életre az első szisztematikus elemzést: Mok (2011), az akusztikai vetület alapján járult hozzá a magánhangzók varianciájáról szóló ismereteinkhez a V-V koartikulációban, a magánhangzó-minőségek függvényében. Mok (2011) 6 thai beszélő értelmetlen CVCVCV hangsoraiban vizsgálta 6 magánhangzó-minőség viselkedését (ahol C = /p/), köztük az /u/ és /i/ hangokét is. Mérési pontokként a magánhangzók időbeli középpontját, valamint a hangok határát használta – a V-V hatást a minőségek tükrében ez utóbbi segítségével elemezte. Az /i/ és az /u/ Mok eredményei szerint nagyon hasonló és a többi (nyíltabb) magánhangzóhoz képest kisebb mértékű koartikulációs „hajlandóságot” mutatott, azaz ezek a hangok ellenállóbbnak bizonyultak a szomszédos magánhangzók koartikulációs hatásaival szemben. Az adatok fényében Mok (2011) általánosan azt a következtetést vonta le, hogy a koartikulációs rezisztencia a nyíltság függvényben változik úgy, hogy minél nyíltabbak a hangzók, annál kevésbé lesznek rezisztensek.

A fentieket illusztrálja az 1. ábra, amely spontán beszédben előforduló magyar magánhangzók „átlagos” variabilitását mutatja be (Deme et al. 2011). A magánhangzók megvalósulásait itt a két legalacsonyabb frekvenciaértékű toldalékcsovi sajátrezonancia, az F_1 és F_2 formáns által kirajzolt akusztikai térben látjuk, ahol e formánsok és az artikuláció durva megfeleltethetősége miatt a nyíltabb hangzók a jobb oldalon, míg a zártak a bal oldalon találhatóak, ahogyan az elől képzettek fent, a hátul képzettek pedig lent. (Az említett összefüggések röviden: az F_1 formáns a nyelv függőleges helyzetével, illetve a toldalékcso általános nyitottságának mértékével, az F_2 pedig a nyelv vízszintes helyzetével és az ajakműködéssel függ össze úgy, hogy az alsóbb nyelvállású/nyíltabb hangzók F_1 -értéke magasabb, mint a felsőbb nyelvállásúaké/zártabbaké, míg a hátul képzett, illetve ajakkerekítéses hangzók F_2 -értéke alacsonyabb, mint az elől képzett, illetve réses hangzóké, vö. Stevens 1998.) Az 1. ábrán minden ovális középpontja a megfelelő adatok átlagát szemlélteti, a két dimenzióban láttatott kiterjedés

pedig két szórásnyi tartományt pozitív és negatív irányban is. Bár az ábrán bemutatott adatokban a magánhangzók változatosságát nem (kizárólag) a V-V koartikuláció hatása okozta, hanem további (pl. a velük közvetlenül szomszédos beszédhangokból származó) koartikulációs hatások, illetve például az eltérő közlésbeli pozícióból is fakadó jellemzők, mégis jól látható, hogy a nyíltabb magánhangzók e szerint az elemzés szerint is elszórtabban, nagyobb „szigeteken” valósultak meg, míg a felső nyelvállásúak jóval kisebbekben. Mok (2011) eredményei tehát lényegében szintén ezt a tendenciát mutatták, de kifejezetten a V-V koartikuláció hatása alatt.

1. ábra: 8 magyar női beszélő magánhangzói spontán beszédben az első két toldalékcsövi rezonancia, azaz formáns által körülhatárolt térben. Az ellipszisek középpontja reprezentálja az adott magánhangzó megfelelő adatainak átlagát, maguk az ellipszisek pedig ± 2 szórásnyi tartományt, mindkét dimenzióban (Deme et al. 2011)

Megjegyezzük itt, hogy Whalen és munkatársainak (2018) az 1. ábrán látható magyar adatokhoz hasonló módon, nem kontrollált nyelvi anyagon nyert (így nem csak a V-V koartikuláció hatását mutató), de nagy mennyiségű párhuzamos akusztikai és artikulációs adatai szintén engednek következtetni az /i/ és /u/ variációjával kapcsolatban. Az említett tanulmányban azt találjuk, hogy a vizsgált /u/-k megvalósulásai a beszéd mindkét vetületében változatosabbak voltak, mint az /i/ realizációi, de mindkét magánhangzóra igaz volt az is, hogy – az összesített tendenciának megfelelően – az artikulációban kevésbé variálódtak, mint az akusztikumban. Mindezek alapján tehát a jelen kísérletben két eltérő várakozást is megfogalmazhatunk: a) az /i/ és az /u/ ejtése hasonló mértékű változatosságot mutat (Mok 2011 alapján), vagy b) az /u/ ejtésében nagyobb változatosságot találunk, mint az /i/-ben (Whalen et al. 2018 nyomán). Nem magától értetődő azonban, hogy a kontrolláltan csak a V-V koartikuláció hatásait mutató adatok más eredményeket adnak-e, mint a koartikulációs szempontból (is) kontrollálat-

lan adatok, ráadásul az itt idézett tanulmányok két eltérő nyelvet vizsgáltak (a jelen kísérlet pedig egy harmadik elemzéséből született), mely tényezőnek szintén lehet hatása a magánhangzók változatosságára. Ezen okokból tehát a két predikció között előzetesen nincs okunk választani.

Végezetül megemlítnék még egy faktort, amely befolyásolhatja a V-V koartikuláció hatásait, amiért is a jelen tanulmányban szintén szabályozott (a kondíciók között állandóan tartott) változóként kezeltük. Ez pedig a VCV szekvenciában közre zárt mássalhangzó minősége. A Daniel Recasens nevéhez köthető artikulációs megszorítás mértékének (degree of articulatory constraint, röviden DAC) elmélete számos CV és VC koartikulációs (azaz egymással szomszédos magán- és mássalhangzók egymásra hatását vizsgáló) kísérletre alapul. Ezeknek az eredményei azt mutatták – és így az elmélet is azt mondja –, hogy annak a mértékét, hogy a magánhangzó mennyire bír hatással lenni a vele szomszédos mássalhangzóra a CV vagy VC koartikuláción keresztül, az határozza meg, hogy a mássalhangzó ejtésében mennyire kötött a nyelvhatár (azaz a magánhangzó fő artikulátorának a) szerepe. Ha ugyanis a nyelvhatárra a mássalhangzó ejtésében „sok feladat hárul” (nagyobb a vele létrehozott zár mérete vagy keskenyebb a vele létrehozott szűkület), a magánhangzó hatása kevésbé érvényesül rajta (vö. pl. Recasens 2015). A nyelvműködési megszorításoktól függő VC koartikulációnak spekulatíván az is a következménye lehet, hogy a nagyobb megszorítással ejtett mássalhangzók a V-V koartikulációs hatást is kevésbé „engedik át” magukon a VCV hangsorban. Egy kísérlet eredményei szerint pedig ez valóban így is van: Recasens (2015) 5 beszélő értelmetlen VCV hangsorainak magánhangzóiban vetett össze különböző „kötöttségű” mássalhangzókat, és erősítette meg a feltételezést.

Következésképpen a V-V koartikuláció hatásainak vizsgálatában a közrezárt mássalhangzó minősége kontrollált vagy vizsgált tényező kell, hogy legyen – mi az előbbi megoldást választottuk. Mivel pedig a V-V koartikuláció hatása fokozható azzal, ha a közbeeső mássalhangzó ejtése csak csekély mértékben (vagy egyáltalán nem) „veszi igénybe” a nyelvhatárt – ahogyan például Mok (2011) fentebb idézett kísérletében a két ajakkal képzett /p/ esetében is – a jelen vizsgálatban az elemzett VCV hangsorba a laringális zöngétlen réshang /h/-t választottuk. A /h/ képzési helye ugyanis a gége, szájüregi artikulációra pedig – elméletben – alulspecifikált, más szóval képzése során – ugyancsak elméletben – egyáltalán nem veszi igénybe a nyelvhatárt, nem „téríti ki” egy mássalhangzós artikulációs cél elérésének érdekében a diftongusos nyelvgesztust (vö. Öhman 1966), tehát maximalizálja a V-V koartikuláció hatásait.

1.2 A jelen kutatás céljai, kérdései, hipotézisei

A jelen tanulmány fő célja a magánhangzókban tapasztalható, a V-V koartikuláció okozta változatosság és a mondatszintű hangsúly összefüggéseinek vizsgálata párhuzamos artikulációs és akusztikai adatokon, valódi szavakban, de a változók körének szűkítése miatt kizárólag a balról jobbra ható, perszeveratív koartikuláció irányában. Ezzel kapcsolatosan a korábbi eredmények alapján azt várjuk, hogy a tartalmazó szótagra kerülő mondathangsúly növeli a magánhangzók koartikulációs rezisztenciáját, azaz csökkenti a realizációk változatosságát. További célunk, hogy hozzájáruljunk a produkció két vetületében tapasztalható változatosság viszonyának kérdéséhez is. Ebben a tekintetben az egyetlen, szűkebb értelemben is releváns korábbi szakirodalmi előzmény (Whalen et al. 2018) eredményeinek reprodukálhatóságát ellenőrizzük szűkebb körű, de jobban kontrollált nyelvi anyagon, és megvizsgáljuk, hogy valóban nem találni-e különbséget az akusztikai és artikulációs variancia között, vagy ha van különbség, az akusztikai változatosság mutatkozik-e nagyobbban. Végezetül összevetjük a felső nyelvállású /i/ és /u/ ejtésében tapasztalható változatosságot, és megfigyeljük, hogy a két magánhangzó hasonló vagy eltérő mértékű változatosságot mutat-e, továbbá ha ez utóbbi a helyzet, az /i/ bizonyul-e kevésbé variábilisnak, azaz rezisztensebbnek a koartikulációs hatásokkal szemben. Azzal kapcsolatban azonban nem fogalmazunk meg várakozást, hogy a két, a korábbi szakirodalom alapján egyaránt várható kimenetel közül melyik valósul meg.

A jelen tanulmány egy korábban már részben ismertett kísérlet (Deme et al. 2019) adatainak újraelemzése, illetve az elemzés kibővítése és újraértelmezése újabb számítások és szempontok bevonásával.

2. Módszertan

2.1 Kísérleti személyek, anyag

A kísérlethez 10 felnőtt magyar anyanyelvű nő beszédanyagát rögzítettük, ám technikai okokból egy beszélő felvételeit ki kellett zárunk, így végül 9 beszélő adatait elemeztük. A beszélők életkora a felvételt készítéskor átlagosan 28 ± 6 év volt, saját bevallásuk szerint aktuálisan egészségesek és ép hallók voltak, továbbá nem rendelkeztek semmilyen felismert beszédhibával. A kísérlet előtt mind-egyiküket informáltuk a felvételt készítés menetéről, idejéről, a használandó eszközről, adataik anonim kezeléséről, valamint a törvényben foglalt jogaikról szóban és írásban, ami után a résztvevők beleegyező nyilatkozatot írtak alá.

A kísérletben valódi szavakba és mondatokba ágyazott $V_1C_1V_2C_2V_3$ hangsorokat rögzítettünk, ahol V_2 a perszeveratív koartikuláció hatását elszenvedő célmagánhangzó, V_1 a koartikulációt kiváltó trigger magánhangzó, V_3 minden esetben a célmagánhangzóval egyező minőségű magánhangzó (mely így nem gyakorol koartikulációs hatást a célmagánhangzóra), C_1 (a bevezetőben írt okokból)

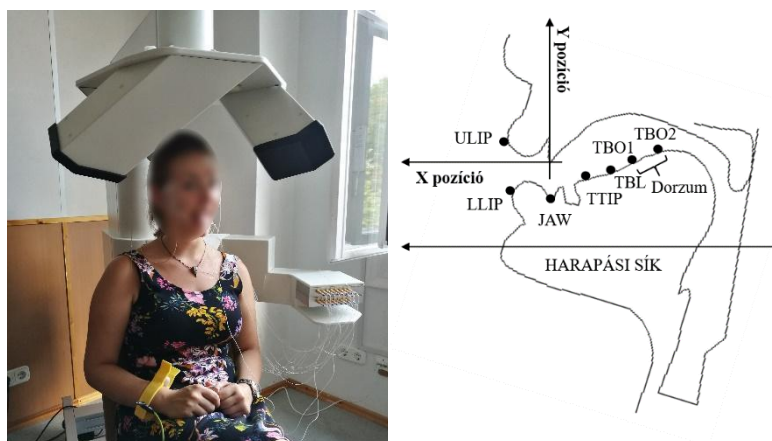
a V-V koartikulációt maximalizálандó minden esetben a zöngétlen /h/ laringális réshang, C₂ pedig egy alveoláris képzésű (de képzésmód tekintetében változó minőségű) mássalhangzó volt. Cél és trigger magánhangzóként az /u/-t és /i/ használtuk, melyekből létrehoztunk koartikuláló, azaz aszimmetrikus (V₁ ≠ V₂, azaz /ihu/C_{alv}/u/ és /uhi/C_{alv}/i/ szerkezetű) és nem koartikuláló, azaz szimmetrikus (V₁ = V₂, azaz /uhu/C_{alv}/u/ and /ihi/C_{alv}/i/ szerkezetű) kondíciókat (a továbbiakban rendre „aszim” és „szim”). A szerkezetnek megfelelő szavakat a Szószablya webkorpusz segítségével válogattuk (Halácsy et al. 2003.) Variáltuk továbbá a mondatszintű hangsúly megjelenésének helyét is, ami minden esetben vagy a V₁, vagy a V₂ magánhangzót tartalmazó szótagra esett. Értelemszerűen az utóbbi esetben a V₂ egyúttal szókezdő szótagban is állt, hiszen a magyarban a hangsúly helye kötött az első szótagon, pl: *Valaki. 'hi.ri.get kelt vs. 'Pi.hi.zik. egyet* (ahol a pontok a szótaghatárokat, a félkövér a célszekvenciát, az aláhúzás pedig a célhangot jelölik). A mondathangsúlyt, amint a példa is mutatja, preverbalis fókusz pozícióval elicitáltuk (illetve egyes esetekben azzal, hogy a célszó önmagában alkotott egyetlen megnyilatkozást), de a kutatói elfogultság elkerülése és a percepció megítélés gyakran tapasztalt bizonytalansága miatt nem ellenőriztük a megvalósult hangsúlyokat, és nem szelektáltuk ez alapján a tokeneket sem. Minden beszélő minden ingert háromszor olvasott fel, így az összesen (2 magánhangzó-minőség × 2 hangsúly-kondíció × 2 kontextus × 9 beszélő × 3 ismétlés ⇒) 216 tokenből a félreolvasott vagy technikai hibát tartalmazó felvételek kizárása után végül 212 token adatait elemeztünk.

2.2 Felvételkedészítés

A felvételek során szinkronizált audio- és nyelvmozgásadatokat rögzítettünk: előbbit egy, a szájzughoz helyezett omnidirekcionális kondenzátormikrofonnal, utóbbit pedig egy Carstens gyártmányú 16 csatornás EMA AG501 rendszerrel, csendesített szobában (az ELTE Fonetikai Tanszékén).

Az EMA az elektromágneses indukció elvén működik, a beszélő feje felett lévő adótekerccsek elektromágneses sugárzást keltenek, amely segítségével a beszélő artikulációs szerveire rögzített érzékelők (tekerccsek) helyzete követhetővé válik (2. ábra, bal oldal). A kísérletben a 2. ábrán, jobb oldalon, baloldali keresztmetszetben bemutatott szenzorok pozícióját rögzítettük, de a jelen vizsgálathoz a nyelv középvonalára helyezett négy szenzor adataiból csak a hátsó kettőt használtuk: a nyelvháttra a beszélő számára viselhetően leghátulra helyezett TBO2 nyelvtesti szenzort, és a kb. 1 cm-rel ez elé helyezett TBO1 nyelvtesti szenzort. Az adatokat a fül mögé (a processus mastoideus ossis temporalis fölé) és az ornyeregére helyezett referenciaszenzorok segítségével korrigáltuk a beszélő fejének mozgására, valamint elforgattuk úgy, hogy a beszélők harapási síkjára (mely sík állását minden beszélőnél egy erre a célra kialakított eszközzel, az ún. „bite plate”-tel regisztráltuk) a vízszintessel párhuzamos legyen. Ezeket a kor-

rekciókat a Carstens által biztosított szoftver megfelelő moduljaival végeztük. Végül a Kölni Egyetem Fonetikai Intézetének (IfL Phonetik, Universität zu Köln) saját készítésű konverterével a háromdimenziós adatokat az Emu adatbáziskezelő szoftverrel (Winkelmann et al. 2018) kompatibilis ssff formátumú, kétdimenziós adatokká alakítottuk. Az így létrejött helyzetadatok elhelyezhetőkké váltak egy olyan kétdimenziós koordináta-rendszerben, amelynek origója a metszőfogagnál található, és ahol az abszcissza a nyelv vízszintes, az ordináta pedig a nyelv függőleges irányú elmozdulását képezi le úgy, hogy az előbbi mentén tapasztalt negatív irányú kitérések a nyelv hátrafelé való elmozdulását jelentik (vö. 2. ábra, jobb oldal).

2. ábra: A beszélő és az EMA rendszer elhelyezkedése a felvételi helyzetben (bal oldal), és a kísérlethez rögzített szenzorok sematikus elhelyezkedése oldalnézeti keresztmetszetben a korrekciók, átalakítások és forgatások után (jobb oldal)

Megjegyezzük, hogy az EMA számos előnye (pl. a kitűnő időbeli és téri felbontás, kényelmes, ülő vagy álló testhelyzet) ellenére, mint minden artikulációs mérőeszköz, hátrányokkal is bír: a nyelv helyzetéről, illetve a nyelvfelszín kontúrjáról ugyanis nem tud teljes képet adni. Oka ennek egyfelől az, hogy az EMA pontszerű méréseket végez, és a pontok közti nyelvfelszínről nem ad információkat, de az is, hogy a nyelvre a legtöbb beszélő esetében csak a nyelvhat elülső-középső részéig helyezhetők szenzorok. Ezzel együtt alkalmasnak találjuk az eszközt a kérdéseink vizsgálatára, részben saját kutatási tapasztalatainkra hagyatkozva (ezzel az eszközzel és más artikulációs műszerekkel), részben pedig a szakirodalmi előzményekre támaszkodva, melyek demonstrálják az EMA (vagy az ahhoz nagyon hasonló adatokat adó XRMB) regisztrátumok alkalmasságát magánhangzók és mássalhangzók ejtésének statikus vagy dinamikus vizsgálatára (vö. Whalen et al. 2018).

2.3 Elemzések

A párhuzamos felvételekben a spektrografikus kép alapján félautomatikusan szegmentáltuk és címkéztük a célhangokat a BAS webszolgáltatás graféma-fonéma konverterének (Reichel 2012) és a MAUS rendszernek (Schiel 1999) a segítségével, majd a szükséges helyeken kézzel javítottuk a felismertett hanghatárokat a Praat programban (Boersma–Weenink 2019). A mérési pontokat az artikulációban és az akusztikumban egyaránt a célmagánhangzó elején és közepén határoztuk meg úgy, hogy az elemzett adatokat a kérdéses pontok körüli 10%-os időablak adatainak mediánjaként nyertük – így a korábbi irodalommal is hozzátvetőlegesen összevethető mérési eredményeket kaptunk. A középponti méréshez megjegyzendő, hogy az itt mért akusztikai és artikulációs adatok Whalen és munkatársainak (2018) összehasonlító vizsgálata alapján gyakorlatilag az artikulációs és akusztikai célkonfigurációt mérik, az idézett elemzés szerint ugyanis a magánhangzónak az akusztikai kimenet alapján megállapítható időbeli középpontja lényegében egybeesik az artikulációs célkonfiguráció (azaz a gesztusplató elejének) kialakításával (ahogyan azt egyébként feltételezni szoktuk).

Mivel a vizsgált beszédhangok eltérése egyrészt (elsődlegesen) a vízszintes nyelvhelyzetben, másrészt pedig az ajakműködésben áll, a beszéd akusztikai vetületében az F_2 formáns frekvenciáját mértük a Praat programban automatikusan, a Burg algoritmus segítségével (Boersma–Weenink 2019). Az akusztikai adatokat – és ezzel párhuzamosan az artikulációsakat is – háromféle összevetésben vizsgáltuk.

A magánhangzónak a koartikulációban való részvételét elsőként a lokuszegyenletek (*locus equations*) módszerével elemeztük. Lindblom (1963) CV kapcsolatok elemzésekor figyelte meg először azt, hogy az F_2 értéke a magánhangzó kezdetén/a mássalhangzó felpattanásakor mérve ($F_{2\text{onszet}}$) szoros összefüggést mutat a magánhangzó közepén ($F_{2\text{közép}}$) mért értékkel. Ha pedig ezeket egy koordináta-rendszer x és y tengelyein ábrázoljuk, és erre egy egyenest vetítünk, az egyenes meredeksége informál minket erről az összefüggésről, sőt a mássalhangzó képzési helyéről is, ugyanis annak függvényében változik – ezt az egyenest nevezi a szakirodalom lokuszegyenletnek. Ugyanakkor mivel ez az egyenes lényegében a magánhangzóban lezajló formánsmozgások dinamikáját képezi le, egyúttal azt is megmutatja, hogy milyen mértékű a koartikuláció a CV kapcsolatban a következőképpen. A maximális (1) meredekség azt tükrözi, hogy a nyelv (F_2) a mássalhangzós cél elérésekor/a magánhangzó kezdetén már abban a helyzetben van, mint a magánhangzó közepén, tehát már a magánhangzó kezdetén elérte a célkonfigurációt. Ez azt sugallja, hogy a két hang artikulációja nagymértékű átfedést mutat, illetve azt jelenti, hogy a magánhangzó ellenállóbb a koartikulációnak a produkciós célt módosító hatásaival, azaz a koartikulációs redukcióval szemben, hiszen a nagyfokú koprodukciós készség miatt már hama-

rabb elért célkonfigurációja stabilabb, hosszabban fenn marad, azaz „erősebb”, és így változatlanabb lehet (vö. Cho 2004: 142). A nulla meredekség ezzel szemben azt mutatja, hogy a két pont adatai között nincs összefüggés, tehát kisebb a hangok közti átfedés vagy koprodukció, dinamikusabb a magánhangzó megvalósulása, a produkciós célt pedig a fentiekhez képest késleltetve (valószínűsíthetően a magánhangzó közepén vagy csak az után) éri el a szegmentum (ha egyáltalán), ami így értelemszerűen rövidebb ideig is állhat fenn. Ennek következtében a nulla közeli meredekség egyúttal tehát azt is sugallja, hogy a magánhangzó kevésbé „erős” és így kevésbé ellenálló is a koartikulációnak a produkciós célt módosító hatásaival (azaz a koartikulációs redukcióval) szemben (vö. Krull 1987, Bang 2017).

A fenti alapokon a jelen kísérletben elsőként a célmagánhangzó elején ($F_{2\text{onszet}}$) és közepén ($F_{2\text{közép}}$) mért formánsadatokra vetített egyenesekkel vetettük össze a magánhangzók koartikulációs hajlandóságát az akusztikumban magánhangzó-minőségként és kontextusonként. Azzal a feltételezéssel éltünk, hogy mivel a közrezárt mássalhangzó nem rendelkezik orális akadállyal, az egyenes meredeksége a megelőző magánhangzó és a célmagánhangzó koartikulációjának mértékéről, illetve a célmagánhangzó megvalósulásának dinamikus vagy statikus voltáról informál. Amennyiben tehát eltérést okoz a hangsúly megjelenése vagy a magánhangzó minőségének eltérése, eltérő meredekségű egyeneseket is kapunk úgy, hogy a kevésbé ellenálló hangokra laposabb (nulla közeli) meredekség lesz jellemző.

A koartikulációs rezisztenciát ezen túlmenően számszerűsítettük a magánhangzók megvalósulásának változatosságával is, kétféleképpen. Egyrészt Cho (2004) módszerének mintájára, a paradigmatis koartikuláció leképezésére kiszámítottuk a koartikuláló/aszimmetrikus és nem koartikuláló/szimmetrikus helyzetekben álló azonos minőségű magánhangzók akusztikus térbeli különbségeit az F_2 formáns indulása alapján ($F_{2\text{onszet, aszim}} - F_{2\text{onszet, szim}}$), ezt a továbbiakban az idézett mintára *távolságnak* nevezzük. A távolság mérőszám tehát azt mutatja meg, hogy mennyire tér el az adott magánhangzó a koartikuláció hatása alatt és a kontrollhelyzetben egy-egy beszélő egy-egy magánhangzójára számítva egy adott kondíción belül (hangsúlyos célhang/hangsúlytalan célhang).

Másrészt számszerűsítettük a megvalósulások szóródását is az akusztikai térben az F_2 relatív szórásával (RSD) az (1)-ben található képlettel. (A szórást és a csoportátlagot az egyes beszélőknek az egy-egy token háromszori ismétléséből származó adataira számoltuk.)

$$(1) \text{ RSD (\%)} = \text{SD} / |\text{átlag}| \times 100$$

Mivel a relatív szórás az átlaghoz viszonyítja a szóródást, és az adatok nagyságrendjét elvéve százalékos formában fejezi ki a változatosság mértékét, így bizonyos mértékben normalizálja a beszélők közti (pl. anatómiai különbségekből fakadó) eltéréseket (lásd pl. Shaw et al 2009). Ráadásul mivel a számítás során a nagyságrend mellett a dimenzió is eltűnik, összevethetővé tesz eredetileg különböző mértékegységben és különböző léptékben mért adatokat is. Ezáltal az RSD mentén közvetlenül összevethetővé válik az akusztikumban és az artikulációban talált változatosság.

Az artikuláció vizsgálatához a TBO1 és TBO2 szenzorok x -irányú (a nyelv vízszintes elmozdulását mutató) kitérésadatait nyertük ki az Emu (Winkelmann et al. 2018) adatbáziskezelő segítségével az F_2 formánsok mérésénél a fentiekben meghatározott két időablakban (szintén az ott mérték mediánjaként). Mivel a kutatás elsősorban a nyelv (nyelvtest, nyelvhat), és nem a nyelv egyes pontjainak helyzetét kívánja figyelembe venni, az elemzésben a két nyelvtesti szenzor x pozíciójának (vízszintes kitérésének) átlagait használtuk Cho (2004) módszertanának megfelelően (ezt nevezzük a továbbiakban dorzumadatoknak, vö. 2. ábra, jobb oldal).

A dorzumadatokra, ahogyan az F_2 -adatokra is lokuszegyenleteket, távolságokat és relatív szórást számoltunk. Amint említettük, az utóbbi esetében a közvetlen összevetés is lehetséges a beszédprodukción két vetülete között, erre kerül sor az eredmények fejezet utolsó szekciójában.

2.3 Statisztikai elemzések

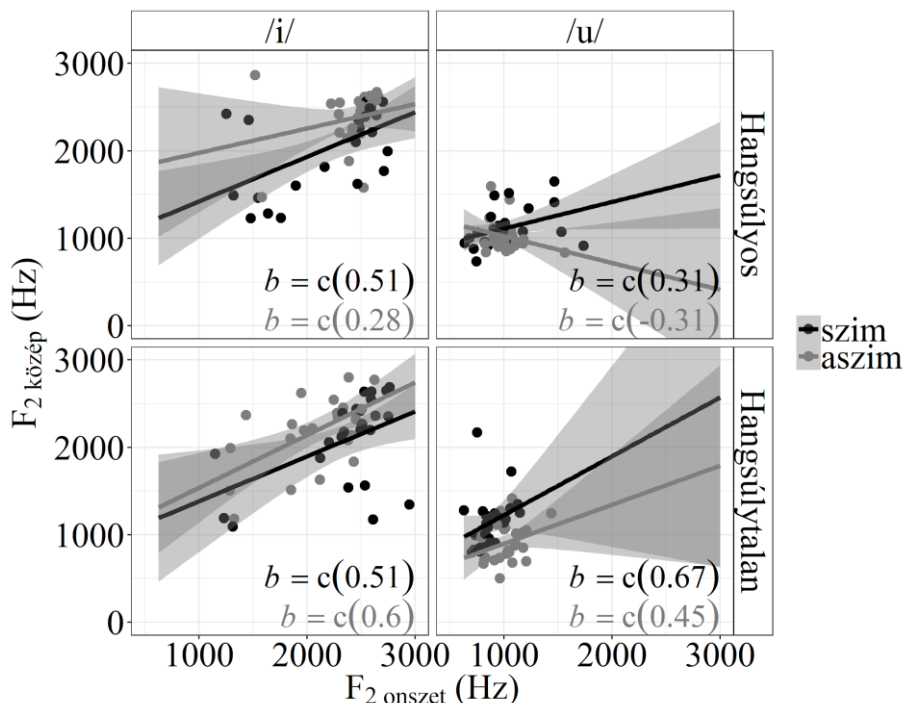
Az adatokat lineáris kevert modellekkel elemeztünk az R programban (R Core Team 2018) az lme4 csomag (Bates et al. 2015) segítségével (függő változónként egy-egy modellt állítottunk). A p -értékeket Satterthwaite-approximáció segítségével nyertük, amely az lmerTest csomagban (Kuznetsova et al. 2017) elérhető. A modellekben random hatásként (interceptként/eltolásként, illetve meredekségként) felvettük a beszélőt, de csak akkor, ha ez szignifikánsan növelte a modell prediktív erejét (az lmerTest csomagban elérhető ANOVA próbák és az AIC információs kritérium alapján). A távolságadatokra illesztett modellben fix hatásként a kondíció (hangsúlyos vagy hangsúlytalan) és magánhangzó-minőség (/i/ vagy /u/) változókat használtuk. Az RSD adatok esetében ezek mellé a kontextus (szimmetrikus vagy aszimmetrikus) változót is bevettük a prediktorok sorába. A post hoc összevetéseket (Tukey-féle post hoc teszt) az lsmeans csomagban elérhető függvényekkel végeztük (Lenth 2016). Az adatok ábrázolása-kor az átlagértékekhez tartozóan az ismételt méréses dizájn figyelembevételével korrigált konfidenciaintervallumot jelenítettük meg (mely kalkulál a beszélők közötti varianciával, lásd Morey 2008). Az artikulációs és akusztikai variabilitás összevetésénél szintén kevert modelleket, valamint Pearson-féle korrelációelemzést is alkalmaztunk.

3. Eredmények

3.1 Akusztikai adatok

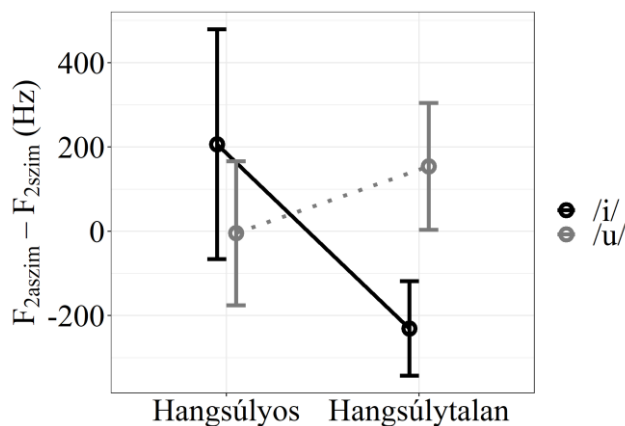
3.1.1 A koartikuláció mértéke

A lokuszegyenletek mintájára illesztett egyenesek az akusztikai adatokon azt mutatták, hogy az /i/ magánhangzók jóval kevésbé valósultak meg dinamikusan, mint az /u/-k, azaz az /i/ általánosan rezisztensebb volt (nagyobb koprodukciót és stabilabb produkciós célt, tehát kisebb mértékű koartikulációs hatást mutatott a létrehozás nyelvgesztusában), mint az /u/. Erre utal az /i/ esetében látott nagyobb meredekség, tehát az a tény, hogy a hang kezdeténél mért F_2 nem alakult függetlenül a hang közepén, a célkonfigurációnál mért értéktől, ami pedig azt sejteti, hogy a célkonfiguráció (akusztikai tekintetben) már kialakult a hang (akusztikailag mérhető) kezdeténél (3. ábra). A hangsúlyhelyzet hatása ennél már jóval bonyolultabbnak tűnik, mert ebben a magánhangzók minőségétől függően eltérő tendenciákat találtunk. Az /i/ esetében a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetek között gyakorlatilag nem látunk eltérést, hiszen az egyenesek meredeksége lényegében egyezett a kondíciók között. Az /u/ esetében azonban látunk eltéréseket, mégpedig úgy, hogy a hangsúlyos helyzetben egyöntetűen dinamikusabb megvalósulásokat (laposabb meredekségű egyeneseket) találunk. Ezekre a tendenciákra azonban mindkét magánhangzóban hatott a kontextus tényező – azaz az eltérő minőségű magánhangzóval történt koartikuláció(s) helyzet). Az /i/ a hangsúlyos helyzetben dinamikusabban valósult meg a V-V koartikuláció (aszim) miatt (meredekség = 0,28), mint amikor ez a hatás nem révényesült (szim) (meredekség = 0,51). A hangsúlytalan helyzetben azonban (érdekes módon) statikusabb volt a koartikuláló helyzetben (meredekség = 0,60), mint szimmetrikus esetben (meredekség = 0,51) (bár ez az eltérés a hangsúlyos helyzetben látottnál kisebb). Az /u/ az /i/-vel szemben a hangsúlyos helyzetben a koartikulációs helyzettől függetlenül dinamikusan (az /i/-nél dinamikusabban) valósult meg (bár a kontextustól függően eltérő előjellel, azaz eltérő módon) (meredekség_{aszim} = -0,31; meredekség_{szim} = 0,31). Az /u/-k összes megvalósulása közül a legstatikusabbnak a hangsúlytalan helyzetű és szimmetrikus kontextusban bizonyult (meredekség = 0,67). Végül az /u/ a hangsúlytalan helyzetben a koartikulációs hatás alatt a saját egyéb helyzetekben megfigyelt viselkedéséhez képest közepesen dinamikus volt (meredekség = 0,45).

3. ábra: A célmagánhangzók kezdőpontjában és középpontjában mért F_2 frekvenciaértéke koartikuláló (aszim) és nem koartikuláló (szim) kontextusokban, a hangsúly függvényében (lineáris regressziós egyenes + 95%-os konfidenciaintervallum)

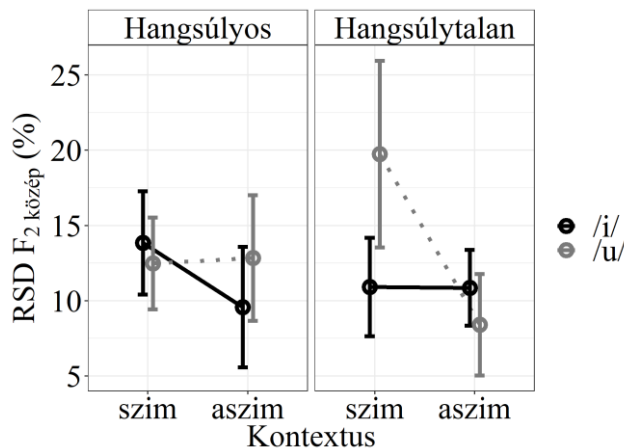
Az F_2 -távolságadatok a kondíció és magánhangzó-minőség változók interakciós hatását mutatták ($F(1, 30) = 15,47, p < 0,01$) (4. ábra). Ez annak köszönhető, hogy ebben a tekintetben az /u/ magánhangzóra kisebb mértékben hatott a hangsúly (kisebb különbséget tapasztaltunk a kondíciók között), mint az /i/-re. Az /u/ hangsúlyos helyzetben nem mutatott különbséget a szimmetrikus és aszimmetrikus helyzetek között ($F_{2/i\#/'u/} - F_{2/u\#/'hu/} = -4 \pm 437$ Hz), míg a hangsúlytalan helyzetben a távolság ($F_{2/i\#/'u/} - F_{2/u\#/'hu/} =$) $154(\pm 114)$ Hz volt, tehát itt a koartikulációt elszenvedő /u/-k a várt módon centralizálódtak (előrébb kerültek) az akusztikai térben. A hangsúlyos és hangsúlytalan csoportok közötti különbség a post hoc tesztek szerint azonban nem volt szignifikáns. Ezzel szemben az /i/ a hangsúlyos helyzetben átlagosan $207(\pm 376)$ Hz, hangsúlytalanban pedig $-230(\pm 151)$ Hz távolságra valósult meg (ami a post hoc összevetés szerint szignifikáns különbség, $p < 0,05$). Ez pedig azt jelenti, hogy a hangsúlyos helyzetben álló /i/-k a koartikuláló helyzetben nem centralizálódtak (nem kerültek hátrébb) az akusztikus térben, hanem éppen hogy periferekusabbá, túlartikulálttá váltak, míg a hangsúlytalanban a várt módon redukálódtak (hátrébb tolódtak) minőségükben.

4. ábra: A magánhangzók akusztikai (F_2 -)távolsága a koartikuláló (aszim) és nem koartikuláló (szim) kontextusok között a kondíció és a magánhangzó-minőség függvényében a magánhangzó elején (átlag + 95%-os konfidenciaintervallum)

3.1.2 A magánhangzók akusztikai változatossága

Az akusztikai változatosságot számszerűsítő relatív szórás adatait az 5. ábrán mutatjuk be. A statisztikai elemzés ezeken az adatokon a kondíció, a magánhangzó-minőség és a kontextus hármasszoros interakciójának hatását mutatta [$F(1, 185) = 18,31, p < 0,001$]. Megfigyelhetjük, hogy az /i/-realizációkban általában kisebb volt a variabilitás ($11,32 \pm 10,19\%$), mint az /u/-realizációkban ($13,36 \pm 11,43\%$), hogy – meglepő módon – a koartikuláló kontextusban kisebb volt a variabilitás ($10,45 \pm 9,89\%$), mint a nem koartikulálóban ($14,23 \pm 11,46\%$), és hogy a hangsúly mentén általában nem látszott különbség ($RSD_{\text{hangsúlyos}} = 12,21 \pm 10,50\%$; $RSD_{\text{hangsúlytalan}} = 12,47 \pm 11,25\%$). A páros összehasonlítások szerint azonban az összes eltérés közül csak a hangsúlytalan helyzetű, koartikuláló és nem koartikuláló /u/-k különbsége szignifikáns ($p < 0,05$) úgy, hogy a hangsúlytalan helyzetű /uhu/ az összes többi esetben változatosabb akusztikailag ($19,75 \pm 15,07\%$), míg az /ihu/ az összes többi esetben invariánsabb ($8,41 \pm 6,68\%$).

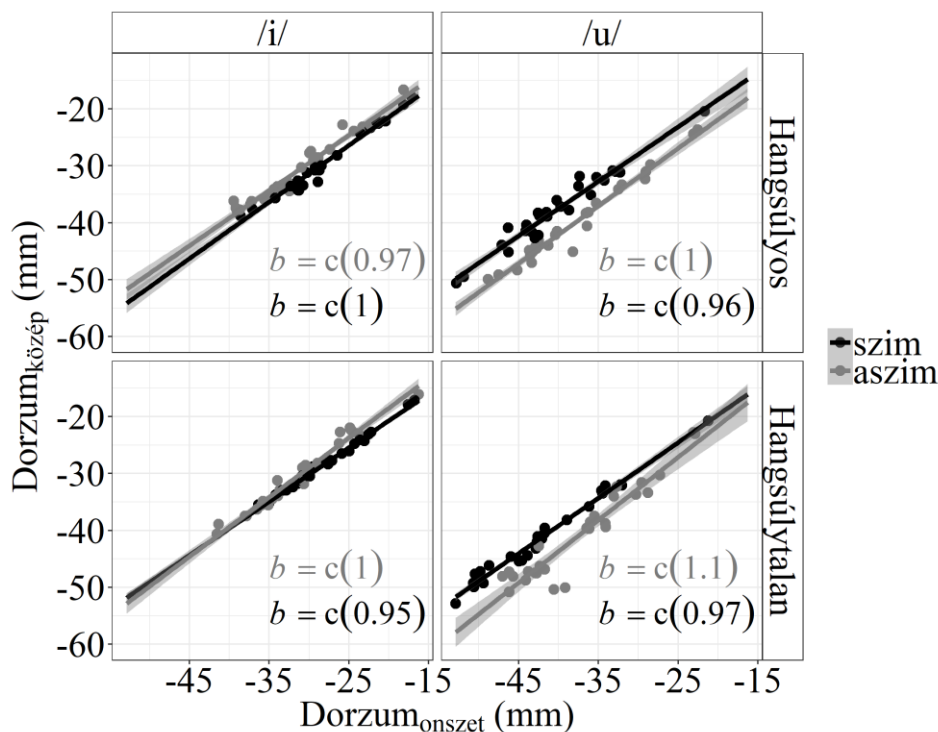
5. ábra: A magánhangzók akusztikai változatossága (RSD) az F₂ frekvenciaértéke alapján (átlag + 95%-os konfidencia-intervallum)

3.2 Artikulációs adatok

3.2.1 A koartikuláció mértéke

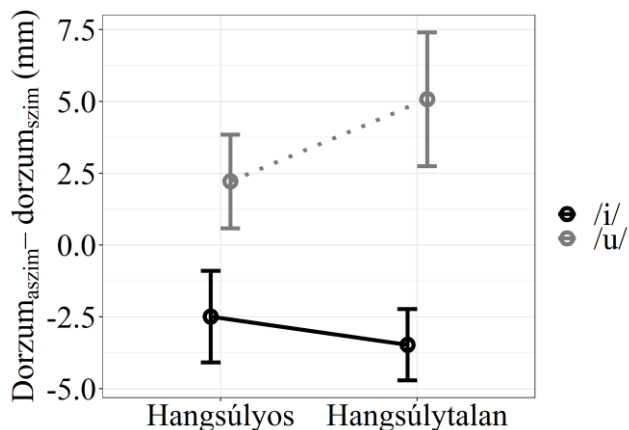
A magánhangzó kezdetén és közepén mért nyelvtesti helyzet az akusztikai adatokkal szemben – a regressziós egyenesek meredeksége szerint – nagyon szoros összefüggést mutat mindkét kondícióban és mindkét magánhangzóra, azaz az artikulációban a magánhangzók kezdetén mért nyelvhelyzet jól prediktálta az időbeli középpontban mérhetőket (6. ábra).

Az egyenesek 1 környéki meredeksége azt mutatja, hogy a magánhangzók artikulációs tekintetben egyöntetűen kevésbé dinamikusán valósultak meg (és ez a dinamikusság mérsékeltebb volt, mint az akusztikai vetületben tapasztalt), illetve azt, hogy a trigger és célmagánhangzó koprodukciónak, koartikulációjának mértéke – szintén az artikulációt tekintve – magánhangzó-minőségtől függetlenül magas volt. Ezekben az adatokban egyedül az /u/-k esetében látni valamifajta eltérést és kizárólag a kontextus mentén: megfigyelhetjük, hogy az aszimmetrikus, koartikuláló helyzetben álló /u/-megvalósulások elkülönülnek a szimmetrikus helyzetben állóktól azért, mert az előbbiek dinamikusabban valósultak meg az idő függvényében, az utóbbiak pedig statikusabban. Az /i/ esetében nem találtunk ilyen tendenciákat.

6. ábra: A nyelvhat vízszintes pozíciója a célmagánhangzók kezdőpontjában és középpontjában mérve koartikuláló (aszim) és nem koartikuláló (szim) kontextusokban, a hangsúly függvényében (lineáris regressziós egyenes és 95%-os konfidenciaintervallum)

A koartikuláló és nem koartikuláló helyzetben álló magánhangzók nyelvhat mentén mért távolsága látható a 7. ábrán. Az /u/ esetében ezek a távolságadatok mindkét esetben (azaz mindkét hangsúlykondícióban) pozitív, míg az /i/ estében negatív értékeket vettek fel, ami azt mutatja, hogy a magánhangzók centralizálódtak a V-V koartikuláció hatására: az /i/ esetében a nyelv hátrébb, míg az /u/ esetében előrébb került a szájüregben aszimmetrikus CVC-kontextusban. (Ezekben az adatokban a negatív értékek a szájüreg eleje, a pozitív értékek pedig a szájüreg hátulja felé történt elmozdulást tükrözik, azaz a centralizációt a hátul képzett hangzók esetében a pozitív, az elől képzettek esetében pedig a negatív értékek mutatják.)

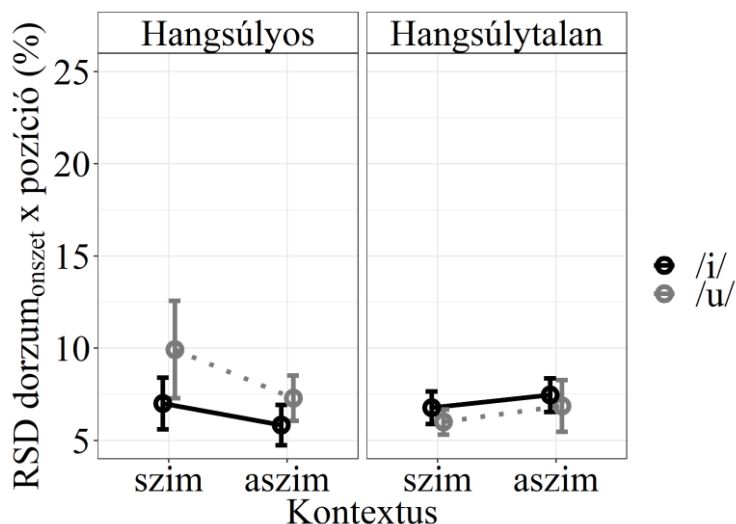

7. ábra: A nyelvhat vízszintes irányú távolsága a koartikuláló (aszim) és nem koartikuláló (szim) kontextusok között a hangsúlykondíció és a magánhangzó-minőség függvényében a magánhangzó elején (átlag + 95%-os konfidenciaintervallum)

Ugyanakkor a statisztikai elemzés szerint a fentebb említett centralizáció mértékén a magánhangzó és a kondíció interakciós hatása érvényesült, ahogyan az akusztikai vetületnél is láttuk [$F(1, 36) = 7,35, p < 0,05$] – ám az ott tapasztalattal szemben itt az /u/-ban találtunk nagyobb eltérést a hangsúlyos és hangsúlytalan pozíciók között. Míg a hangsúlyos helyzetben a koartikuláció hatására az adott minőségű magánhangzók közti távolság összemérhető volt nagyságrendjében (természetesen ellentétes előjellel; /i#hu/-/u#hu/ = $2,22 \pm 2,05$ mm; /u#hi/-/i#hi/ = $-2,49 \pm 1,88$ mm), addig a hangsúlytalan helyzet jobban eltávolította egymástól az /u/, mint az /i/ megvalósulásait (/ihu/-/uhu/ = $5,08 \pm 3,25$ mm; /uhi/-/ihi/ = $-3,47 \pm 1,45$ mm).

3.2.2. A magánhangzók artikulációs változatossága

Az artikulációs változatosságot leképező RSD adatokra illesztett modell a kondíció és kontextus [$F(1, 189) = 19,59, p < 0,001$], valamint a kondíció és a magánhangzó-minőség [$F(1, 189) = 22,58, p < 0,001$] interakciós hatását mutatta (8. ábra).

8. ábra: A magánhangzók artikulációs változatossága (RSD) a nyelvhat vízszintes kitérése alapján (átlag + 95%-os konfidenciaintervallum)

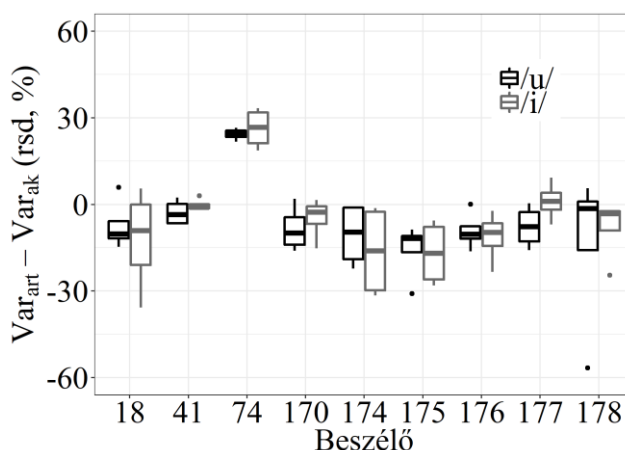
Általánosságban az akusztikumban találtakhoz hasonlóan az artikulációban is valamivel kisebb változatosságot mutatott az /i/ ($6,77 \pm 7,74\%$), mint az /u/ ($7,52 \pm 10,59\%$), nagyobb változatosságot láttunk a nem koartikuláló helyzetben ($7,43 \pm 8,91\%$), mint a koartikulálóban ($6,87 \pm 9,63\%$), és kisebb variációt tapasztaltunk a hangsúlytalan szótagi célhangokban ($RSD_{\text{hangsúlyos}} = 7,52 \pm 9,22$; $RSD_{\text{hangsúlytalan}} = 6,78 \pm 9,38\%$). A páros összehetések alapján azonban egyedül az /uhu/ és /u#hu/ tokenek között volt szignifikáns ($p < 0,05$) az eltérés úgy, hogy a szimmetrikus helyzetű hangsúlyos /u/ (az /u#hu/ példányok célmagánhangzója) mutatott több variációt. Összességében is ezek a megvalósulások mutatták a legnagyobb artikulációs változatosságot ($9,94 \pm 10,38\%$).

3.3. Az akusztikai és artikulációs változatosság összefüggései

A 5. ábrán és 8. ábrán látott értékeket összevetve azt találtuk, hogy a beszéd artikulációs vetületében tapasztalt változatosság ($RSD_{\text{art}} = 7,15 \pm 9,30$) a korábbi eredményekkel összhangban (Whalen et al 2018) a jelen adatokban is jóval kisebb volt, mint az akusztikumban látott ($RSD_{\text{ak}} = 12,33 \pm 10,95$). Ugyanakkor az adatokra illesztett modell sem a produkciós vetület (artikuláció vagy akusztikum), sem a magánhangzók függvényében nem mutatott szignifikáns eltérést (az idézett tanulmány az elől képzett nem nyílt magánhangzókban kisebb artikulációs variabilitást mutatott, mint a többi hangban, közel azonos akusztikai változatosság mellett minden hang esetében), tehát jelen adataink az itt idézett szakirodalom megállapításait csak tendenciaszerűen erősítették meg. A magánhangzó

prediktor nem szignifikáns hatása többek között azt is jelenti, hogy a beszélők egységesek voltak a változatosság megvalósításában: ha az egyik magánhangzót változatosabban ejtették, akkor a másikat is (vö. még 9. ábra). Ebben a tekintetben viszont az adataink egybevágnak a Whalen és munkatársai (2018) által találtakkal.

Ha egyénenként vetjük össze az artikulációs és akusztikai variabilitás mértékét úgy, hogy minden beszélő esetében az RSD-vel számszerűsített artikulációs és akusztikai variabilitás különbségét vizsgáljuk a magánhangzó-minőségek függvényében, a 9. ábrán látottakat kapjuk (ahol a dobozdiagram egyes dobozai négy-négy realizáció adatait mutatják). Az ábrán jól megfigyelhető, hogy a fentebb említett általános összefüggés erősen beszélőfüggő: míg a 9 beszélőből 8 esetében általánosságban valóban nagyobb volt a magánhangzók akusztikai változatossága, mint az artikulációs (ezt tükrözik a negatív értékek), a 8 beszélő egyikénél (177) az /i/ magánhangzóban, valamint a fennmaradó egy beszélőnél (74) mindkét magánhangzóban éppen ellenkező tendenciákat találtunk.

9. ábra: Az artikulációs (Var_{art}) és akusztikai (Var_{ak}) variabilitás különbsége a magánhangzó-minőségek függvényében, beszélőnként (medián és interkvartilis tartomány)

Végezetül korrelációelemzést végeztünk, és megállapítottuk, hogy a jelen adatokban nincs korreláció az artikulációs és akusztikai adatok változatossága között, akár az összes adatra, akár az egyes beszélőkre végeztük el az összevetést. Ez tehát azt jelenti, hogy a beszéd két vetületének változatossága egymástól függetlenül alakult. Ez az eredmény ellentmond a korábbi, ellenőrizetlen hangkörnyezetekre kapott tendenciáknak, melyek a két vetület között közepesen erős korrelációt mutattak (Whalen et al. 2018).

4. Összegzés és következtetések

A jelen tanulmány elsődleges célja a magánhangzókban tapasztalható, a magánhangzók közti, a közties mássalhangzón átívelő koartikuláció okozta változatosság és a mondatszintű hangsúly összefüggéseinek vizsgálata volt párhuzamos artikulációs és akusztikai adatokon, valódi szavakban, a balról jobbra ható, perszeveratív koartikuláció irányában. Korábbi eredmények alapján azt feltételeztük, hogy a tartalmazó szótagra kerülő mondathangsúly növeli a magánhangzók koartikulációs rezisztenciáját, azaz csökkenti a realizációk változatosságát. Célnk volt összehasonlítani a felső nyelvállású /i/ és /u/ ejtésében tapasztalható változatosságot is, és megfigyelni, hogy a két magánhangzó hasonló vagy eltérő mértékű variációt mutat-e (továbbá, ha ez utóbbi a helyzet, az /i/ bizonyul-e rezisztensebbnek a koartikulációs hatásokkal szemben). A kérdések vizsgálatára a koartikuláció hatását többféleképpen is számszerűsítettük, mely módszerek a magánhangzók megvalósulásának dinamikusságát, a koartikuláló és nem koartikuláló helyzetű célhangok közti különbségeket (távolságokat), illetve az ejtési varianciát képezik le.

A kísérlet eredményeinek talán egyik legfontosabb tanulsága az, hogy megerősítést nyert az a tapasztalat, mely szerint az artikulációs és az akusztikai vetületben tapasztalható tendenciák jelentősen eltérhetnek. Ez egyrészt kiemeli a két vetületben gyűjtött adatok párhuzamos elemzésének fontosságát: felhívja a figyelmet arra, hogy pusztán az egyik vetület vizsgálata nem szolgáltat alapot olyan következtetések levonására, melyek a másik vetületet érintenék, illetve alátámasztja azt is, hogy egy ilyen elemzés nem nyújt (mert nem nyújthat) teljes képet a produkciós stratégiákról. Másfelől azonban az itt találtak további alapvető kérdéseket is felvetnek, például arra nézve, hogy a produkciós megszorításokat és az ejtési változatosságot, az ebben tapasztalt rezisztenciát végeredményben mely vetületben is kellene keresnünk. Erre a pontra az eredmények itt következő összefoglalása után még valamivel bővebben is visszatérünk.

Az első, legfőbb vizsgálati kérdésünk a fentebb írtak fényében tehát korántsem válaszolható meg egyszerűen, hiszen az artikuláció és az akusztikai szerkezet helyenként akár homlokegyenest eltérő tendenciákat mutatott. Ezeket röviden összefoglaljuk.

Míg az akusztikai szerkezetben a magánhangzók minősége, a koartikulációs helyzet és a hangsúly függvényében jelentősebb eltéréseket láttunk (melyek elsősorban az /i/ statikusabb és az /u/ dinamikusabb megvalósítását tükrözték), addig az artikuláció sokkal egyöntetűbben, lényegében minden beszédhangra és minden helyzetben statikus megvalósítások képét rajzolta ki.

A koartikuláló és nem koartikuláló helyzetekben álló magánhangzók adott paramétereinek különbségeként számolt távolságadatokban találtak bizonyos tekintetben szintén széttartóan alakultak a produkció két vetületében. Noha mindkét vetületben tapasztalható volt a magánhangzók eltérő viselkedése, illetve

a hangsúly hatása, ezek jellege, mikéntje nem csekély mértékben eltérően alakult. Az akusztikai (F_2 -)távolságokban a hangsúlytalan szótagban a magánhangzó minőségétől függetlenül hasonló eltéréseket találtunk a koartikuláló és nem koartikuláló esetek között, és centralizációt mutattunk ki a koartikuláció hatására. A hangsúlyos helyzetben azonban az /u/ minősége ellenért a koartikulációnak (és így nem tért el a koartikulált, illetve a kontroll eset), az /i/ pedig egyenesen hiperartikulációt mutatott (a koartikulált /uhi/ szekvenciában az /i/ akusztikusan „előrébb került”, mint a kontroll /ihi/ szekvenciabeli megfelelője). Az artikulációs (a dorzum pozíciója alapján mért) távolságadatokban ezzel szemben azt tapasztaltuk, hogy a magánhangzók a hangsúlyos helyzetben mutattak lényegében azonos mértékű centralizációt, és a hangsúlytalanban viselkedtek eltérően úgy, hogy bár itt mindkét magánhangzó nagyobb koartikulációs hatást szenvedett el, az /u/ megvalósulásai között nagyobb távolságokat találtunk, mint az /i/ variánsai között. Az /u/ tehát nagyobb fokú koartikulációs redukciót mutatott.

Végül a változatosságot számszerűsítő relatív szórás adataiban is eltéréseket, ellentmondásokat láttunk. Általánosságban az akusztikum variábilisabbnak bizonyult, mint az artikuláció – de erre még a második kérdésünk kapcsán valamivel részletesebben is visszatérünk. A csoportok közötti összevetések során az akusztikumban a) az /i/-ben valamivel kisebb változatosságot láttunk, mint az /u/-ban, b) a nem koartikuláló helyzetben – nem várt módon – valamivel nagyobb változatosságot láttunk, mint a koartikulálóban, míg c) a hangsúly mentén egyáltalán nem láttunk eltéréseket. Valójában azonban az egyetlen igazán számottevő különbségnek a hangsúlytalan helyzeti /u/-k varianciája bizonyult. Itt ugyanis, meglepő módon, a koartikuláló /u/ (az /ihu/ hangsorban) minden további esetenél kevésbé változatos, a nem koartikuláló helyzetű pedig (az /uhu/ hangsorban) minden továbbinál változatosabban realizálódott. Az artikulációban az akusztikummal egyezően a) az /i/ bizonyult valamivel invariánsabbnak, és b) itt is a nem koartikuláló (szimmetrikus) helyzet eredményezett változatosabb megvalósulásokat a várakozásoktól eltérően. Az akusztikummal szemben azonban c) itt volt némi különbség a hangsúly mentén, és a hangsúlytalan szótagokban kisebb volt a megvalósulások változatossága. Ugyanakkor a statisztikai elemzés szerint mindezen hatások közül csak egy specifikus kombinációpár tért el jelentősen: a szimmetrikus helyzetű (nem koartikulált) hangsúlyos és hangsúlytalan /u/-k csoportja úgy, hogy az /uhu/ és /u#hu/ közül az utóbbi mutatott nagyobb varianciát (és ez volt egyben az artikulációs adatokban talált legnagyobb változatosság is).

Mindezek alapján arra a kérdésre, hogy hat-e a hangsúly a magánhangzókra a V-V koartikuláció hatására előállt változatosságára, azaz befolyásolja-e a magánhangzók ejtési rezisztenciáját, kitérő választ adhatunk azzal, hogy erre a kérdésre a beszéd produkciós vetületének függvényében, a változatosság számszerűsítésének módja mentén, és részben a magánhangzó minőségétől függően is

eltérő feleletek adhatók. Míg a magánhangzók artikulációs dinamikája például egyik vizsgált faktor hatását sem tükrözi, addig egy további változó, a távolság minőségi eltéréseket mutat a változók mentén – bár az artikulációban és az akusztikumban szinte egymással ellenkező tendenciákban.

Amennyiben azzal az előfeltevéssel élünk, hogy az /i/ ellenállóbb az /u/-nál, és a mondathangsúly megjelenése is facilitálja a koartikulációs rezisztenciát, az akusztikai adatok egy része értelmezhető lenne az /i/ és /u/ eltérő rezisztenciastratégiáiként. Míg a hangsúlyos /i/-vel kapcsolatosan a távolságadatok alapján feltételezhetnénk, hogy hiperartikulációval „áll ellen” a mássalhangzón túli magánhangzó koartikulációs hatásának, a szintén hangsúlyos /u/-val kapcsolatban azt állíthatnánk, gyengébb, de a hangsúlyhelyzet miatt mégis meglévő ellenállóképessége miatt „pusztán” megőrzi a minőségét e prozódiailag erős helyzetben. Ehhez az okfejtéshez a variációban (RSD) találtak nyomán ráadásul azt is hozzátehetnénk, hogy míg az /i/ a hangsúlytalan helyzetben is ellenállóbb az /u/-nál (hiszen a koartikuláció alatt vagy annak hiányában is hasonlóan változatos), az /u/ „gyengül”, kevésbé rezisztenssé válik: a koartikuláció hiányában változatosabb, a koartikuláció hatása alatt pedig az ott előálló, centralizáltabb minőségét a minden más helyzetben tapasztaltnál stabilabban, invariánsabban produkálja.

Az előzőekben vázolt értelmezés azonban egy nagyon fontos premisszával élne, mégpedig azzal, hogy a magánhangzó-minőségek és a hangsúlyhelyzet mentén minőségében eltérő koartikulációs rezisztenciát és ellenállási (vagy ellen nem állási) stratégiákat is feltételezhetünk. Erről azonban a korábbi irodalomban egyáltalán nem olvashattunk – tehát feltehetjük, hogy a rezisztencia fogalom értelmezésének nem volt (expliciten tárgyalt) része. Ráadásul a fenti értelmezést az is tovább bonyolítaná, hogy az artikulációban látottak mindezekhez, a pusztán az akusztikumban tapasztaltak nyomán felvázolt következtetésekhez nem nyújtanak világosan illeszkedő bizonyítékokat. Ebből néhány példa. A magánhangzó-dinamikai adatok lényegében teljesen más képet rajzoltak ki a magánhangzók koartikulációs viselkedéséről a kétféle produkciós vetületben. Az akusztikai távolságok mentén az /i/ és /u/ centralizációja hasonló mértékűnek látszott, miközben az artikulációs távolságok adatai az /u/-ban nagyobb fokú centralizációt mutattak a koartikuláció hatására. Az artikulációs változatosság mértéke szerint az /u/ egyáltalán nem látszott kevésbé változatosnak hangsúlytalan, aszimmetrikus esetben, mint az /i/ vagy mint a más helyzetekben megvalósult /u/-k, miközben az akusztikum egyértelműen ezt mutatta.

Mi több – és itt térünk rá a kísérlet másodlagos céljára – az eredményeink (bár csak tendenciaszerűen, de) azt a megfigyelést erősítették meg, mely szerint a beszéd akusztikai vetületében tapasztalható változatosság általánosságban véve nagyobb, mint az ugyanazon hangzók ejtésében mért artikulációs variabilitás. Ebben a kérdésben továbbá azt is megállapíthattuk, hogy a jelen adatokban a magánhangzók között nem mutatkoztak szisztematikus eltérések – tehát az /i/ a várakozásokkal ellentétben nem bizonyult ellenállóbbnak, mint az /u/ –, és való-

jában mindezen tendenciák nagymértékű egyéni variabilitással jelentek meg (vö. Whalen et al. 2018).

Az akusztikai és artikulációs adatok eltéréseivel kapcsolatosan természetesen gondolnunk kell arra az alapvető tényre, hogy míg az artikuláció esetében valójában egyetlen beszédképző szerv egyetlen dimenzióban történt elmozdulását vizsgáltuk a felszínére helyezett szenzorok pontszerű mérésén keresztül, addig az akusztikumban a teljes üregrendszer rezonátortevékenységét leképző adatokból indultunk ki. Emellett pedig ezen a ponton ismét hangsúlyozandó, hogy az /i/ és /u/ ejtési különbségeit részben nem fedtük le az artikulációs elemzéssel azért, mert 1) nem tudtunk a teljes nyelvfelszínről, így az /u/ ejtésében valószínűleg fontos szerepet játszó nyelvhat hátsó részéről és annak helyzetéről információkkal szolgálni, és 2) az ajkak működésével kapcsolatosan nem vizsgáldtunk.

Az itt felvetett, az artikulációs és akusztikai adatok között fennálló diszcrepanciát érintő problémák részben abból a roppant módon összetett módszertani kérdésből fakadnak, hogy miként lehetne (az itt bemutatottnál) megbízható(bb)an, de továbbra is interpretálhatóan számszerűsíteni és egyszerre kezelni két artikulátor (a nyelv és az ajkak) több dimenzióban történő, összetett gesztusokon alapuló működését úgy, hogy mindeközben valójában az artikulációban a teljes toldalékcsovi konfigurációt leképezzük valahogyan. A probléma másik, és talán még ennél is fontosabb oldala azonban egy olyan tény, mely minden párhuzamos artikulációs és akusztikai vizsgálatban megjelenik, a két elemzés ugyanis sosem képes tökéletesen ugyanazt az információt megragadni. A jelen esetben ide értendők az alkalmazott módszertannak, az elektromágneses artikulográfiának már részben említett sajátosságai: az EMA pontszerű méréseket végez, nem ad képet sem a teljes nyelvfelszínről, sem a toldalékcso egészéről stb. (vö. még Whalen et al. 2018 reflexiói az itt közöltekhez nagyon hasonló XMRB-adatok kapcsán). Ugyanakkor az EMA-hoz hasonlóan (más-más okból, de) problémás valójában bármely artikulációs mérés módszertan, hiszen ezek sosem adnak, mert nem adhatnak teljes képet az érintett üregrendszer egészéről. Éppen ezért kiemeljük, hogy ahogyan minden artikulációs elemzés adatai, az itt közöltek is csak komoly körütekintéssel és megszorításokkal értelmezendők és általánosítandók, és biztatni kívánjuk a jövő kutatásait hasonló és lehetőség szerint egyre teljesebb összevetések elvégzésére. Egyúttal azonban hangsúlyozzuk azt is, hogy vélekedésünk szerint a kísérletünk korlátai ellenére a jelen eredmények is sok tanulságot hoztak, melyek alapján lényeges kérdések vethetők fel. Az eredményeket pedig nem hiteltelentítik a módszertani korlátok, csupán körütekintő értelmezésre intenek (ahogyan egyébként minden artikulációs vizsgálat szükségszerűen elkerülhetetlen korlátai is, még ha erre külön nem is hívják fel a figyelmet az egyes tanulmányok szerzői).

5. Konklúziók

A tanulmányban bemutatott vizsgálatban a magánhangzóknek a magánhangzók közti koartikulációból fakadó változatosságát elemeztük a hangsúly függvényében párhuzamos artikulációs és akusztikai adatokon. Alapvetően arra a kérdésre kerestük a választ, hogy kimutatható-e a magánhangzóknek a hangsúly hatására megnövekedő ellenállása, koartikulációs rezisztenciája a magyarban, létező szavakban, melyeket a kísérlet során mondatokban ejtettek a beszélők. Az artikulációban és akusztikumban talált ellentmondások, valamint a magánhangzók minősége és a hangsúly függvényében megmutatkozó, helyenként minőséginek látszó eltérések okán a kutatás e fő kérdésével kapcsolatosan konklúziók helyett az alábbiakban inkább két továbbvezető és megfontolásra szánt kérdéssel zárunk – és ennek megfelelően abban a tekintetben sem foglalnunk egyértelműen állást, hogy eredményeink reprodukálták-e vagy inkább cáfolták a korábbi szakirodalom állításait. Úgy véljük ugyanis, hogy ezeknek a kérdéseknek a – lehetőség szerint empirikus alapú – tisztázása nélkül nem lehetséges a koartikulációs rezisztencia átfogóbb (több oldalról közelítő) és megismételhető vizsgálata, sem pedig a találtak következetes értelmezése.

1. A jelen kísérlet eredményei alapján újragondolandónak látjuk a koartikulációs rezisztencia fogalmát. Vajon érdemesebb-e a koartikulációs rezisztenciát a kontextusfüggő változatosságban keresni és a kontextustól függetlenül érvényesülő invarianciában megragadni (ahogyan azt hallgatólagos egyezményrel a kurrens szakirodalom teszi, lásd pl. a bevezetőben idézett tételeket), avagy gyümölcsözőbb lehet-e azt valamivel általánosabban, az asszimilációra való hajlam hiányának tekinteni, a rezisztencia csökkenését pedig az asszimilációs hajlam fokozódásaként. Ez utóbbi megközelítésben jobban elhelyezhetőnek látszanak a koartikulációs rezisztenciának a magánhangzó-minőség és a hangsúlyhelyzet mentén esetlegesen minőségileg is eltérő megvalósulásai – amit a jelen vizsgálatban is tapasztaltunk. Ennek a megközelítésnek az előnye azonban egyben a hátránya is lehet, hiszen a vizsgált jellemzőket meghatározó előzetes megkötések nélkül könnyen körkörösé válhat a kutatómunka, melyben az alátámasztani kívánt várakozásokhoz keresünk a hatásokat mutató változókat. Éppen ezért ehhez a megközelítéshez szükséges olyan tulajdonságok (vagy tulajdonságcsoportok) kiválasztása/kidolgozása és tesztelése is, amelyek vizsgálatát koncepcionális indokok vezérlik, és amelyeknek a használata ezekből az elméleti kiindulásokból és empirikus tapasztalatokból általánosítható a kutatói gyakorlatban.

2. A jelen kísérlet alapján kérdésesnek tartjuk azt is, hogy vajon a produkció mely vetületében kell keresnünk a koartikulációs rezisztenciát? Láthattuk, hogy a jelen vizsgálat – kurrens eredményekkel összhangban – azt demonstrálta, hogy az akusztikum általánosan nagyobb változatosságot mutat a magánhangzók megvalósulásában, mint az artikuláció. Emellett azt is tapasztaltuk, hogy a két vetület sok esetben – így például a dinamikus megvalósulás vagy a változatosság

tekintetében – jelentősen eltérő képet mutatott. Nem magától értetődő tehát a válasz a kérdésre: melyik típusú változatosság az, amely a beszédhangok feltételezett rezisztenciájáról árulkodik? Ahogyan arra már a bevezetőben utaltunk, egy ilyen kérdés valójában azt az alapvető, elméletformáló témakört feszegeti, hogy mit feltételezünk a beszélő produkciós céljairól, és azt gondoljuk-e, hogy azok akusztikusak vagy inkább artikulációsak. Ahogyan pedig erre már ott is utaltunk, ezzel kapcsolatosan nincs konszenzus a szakirodalomban. Azt természetesen nem kívánjuk állítani, hogy amíg ez a valószínűleg soha el nem dőlő vita le nem zárul, vizsgálhatatlannak tartjuk a változatosság és a rezisztencia kérdéseit. Azt viszont okvetlenül hangsúlyozandónak tartjuk, hogy az eddigi kísérletes tapasztalataink alapján nem kizárható egyik vetület jelentősége sem, tehát a változatosság vizsgálatának éppannyira legitim területe az artikuláció, mint az akusztikai szerkezet. Az előbbi ugyanakkor ebből a szempontból talán elhanyagoltabb, és ezzel kapcsolatban még számos olyan vizsgálati kérdés vár megválaszolásra, amelyeket az akusztikai szerkezet elemzése alapján már esetleg lezárt dilemmának tekinthetünk.

Mivel az eredményeink tendenciaszerűen megerősítették azt a megfigyelést, mely szerint a beszédben tapasztalható akusztikai variabilitás nagyobb, mint az artikulációs (nagyértékű egyéni variációval), a vizsgálatunknak a beszédlétrehozás modelljeivel kapcsolatos hozadéka is van. Ezáltal adataink ugyanis (Whalen et al. 2018 idézett eredményeihez hasonlóan) némiképp megingatják a beszédprodukciónak azon elméleteit, melyek az akusztikai vetület elsődlegességét vagy egyenesen kizárólagosságát hangsúlyozzák a beszédlétrehozás céljai tekintetében (vö. pl. Stevens 2002), és ezen okból a jelen eredmények további párhuzamos elemzéseket sürgetnek.

Végezetül kiemeljük, hogy bár a jelen kísérlet elsősorban egy fonetikai természetű jelenséget, a koartikuláció következtében létrejövő változatosságot vizsgálta a hangsúly függvényében, a kérdés a megvalósítás változatosságának problematikáján túlmutat. Okkal feltételezhetjük ugyanis, hogy a hangsúlyhelyzethez kötődő fonetikai erősödés/ellenállás éppúgy szerepet játszik fonológiai jelenségekben, mint ahogyan egyes morfofonológiai tendenciák is levezethetők koartikulációs mintázatok fonologizációjából. Ez utóbbira klasszikus példa a magánhangzó-harmónia, amelyet egyes szerzők a magánhangzók közötti, a köztes mássalhangzón áthatoló koartikulációs folyamatokból származtatnak (vö. pl. Beňuš és Gafos (2007) összefoglalását). Az előbbi jelenségre pedig olyan nyelvtörténeti folyamatokat idézhetünk ide, mint a tövéghangzók lekopása vagy a kétnyíltszótagos tendencia, amelyek – úgy tűnik – a hangsúlyos szótagbeli magánhangzókat nem, pusztán a hangsúlytalanokat érinthetik. Kubinyi László (1958) szerint ugyanis éppen az első szótagi szóhangsúlyt alkalmazó finnugor nyelvekben (a magyar mellett például a vogulban, az osztjákban, az észtben és a lívben) terjedt el a második vagy harmadik (nyílt) szótagbeli magánhangzó tör-

lődése, és ugyanezek a nyelvek azok, amelyekben a véghangzók elsorvadása (zártabbá válása, majd törlődése) is széles körben adatolható. A jelen tanulmány témája szempontjából az sem mellékes körülmény, hogy ezekben a folyamatokban főként felső (vagy középső) nyelvállású magánhangzók érintettek (vö. pl. Bárczi 1958). Fonetikai kísérletünk eredményei tehát tágabb perspektívából is megközelíthetők, és további szempontokat vethetnek fel mind a szinkrón, mind a történeti (morfo)fonológiai kutatások számára.

Irodalom

- Bang, Hye-Young (2017), The acoustic counterpart to coarticulation resistance and aggressiveness in locus equation metrics and vowel dispersion. *The Journal of the Acoustical Society of America* 141: EL345–EL350.
- Bárczi Géza (1958), *Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- Beňuš, Stefan – Gafos, Adamantios I. (2007), Articulatory characteristics of Hungarian ‘transparent’ vowels. *Journal of Phonetics* 35: 271–300.
- Boersma, Paul – Weenink, David (2019), Praat: doing phonetics by computer [Computer program]. Version 5.4. <http://www.praat.org/>.
- Browman, Catherine P. – Goldstein, Loius M. (1986), Towards an articulatory phonology. *Phonology Yearbook* 3:219–252.
- Cho, Taehong (2004), Prosodically conditioned strengthening and vowel-to-vowel coarticulation in English. *Journal of Phonetics* 32: 141–176.
- Cho, Taehong (2005), Prosodic strengthening and featural enhancement: evidence from acoustic and articulatory realizations of /a,i/ in English. *The Journal of the Acoustical Society of America* 117: 3867–3878.
- Cho, Taehong – Lee, Yoonjeong – Kim, Sahyang (2014), Prosodic strengthening on the /s/-stop cluster and the phonetic implementation of an allophonic rule in English. *Journal of Phonetics* 46: 128–146.
- Deme Andrea – Gráczki Tekla Etelka – Horváth Viktória – Markó Alexandra (2011), Magánhangzó-realizációk az olvasásban és a spontán beszédben. Előadás. Elhangzott: *Beszédkutatás* 2011. október 27–28, Budapest.
- Deme, Andrea – Bartók, Márton – Gráczki, Tekla Etelka – Csapó, Tamás Gábor – Markó, Alexandra (2019), V-to-V coarticulation induced acoustic and articulatory variability of vowels: The effect of pitch-accent. In: *Interspeech 2019*: 3317–3321.
- Farnetani, Edda – Recasens, Daniel (2010), Coarticulation and connected speech processes. In Hardcastle, William J. – Laver, John – Gibbon, Fiona E. (eds.) *Handbook of Phonetic Sciences*. (2nd Ed.) Chichester, U.K.: Wiley Blackwell.
- Fowler, Carol S. (1981), Production and perception of coarticulation among stressed and unstressed vowels. *Journal of Speech and Hearing Research* 24: 127–139.
- Gósy, Mária (2014), A palatális közelítőhang kétféle funkcióban. *Beszédkutatás* 22: 17–40. ISSN 1218-8727.

- Halácsy Péter – Kornai András – Németh László – Rung András – Szakadát István – Trón Viktor (2003), A szószablya projekt. In: Alexin Z. – Csendes D. (szerk.) I. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia előadásai (MSZNY 2003) 299. http://eprints.sztaki.hu/7886/1/Kornai_1773394_ny.pdf
- Johnson, Keith – Ladefoged, Peter – Lindau Mona (1993), Individual differences in vowel production. *Journal of the Acoustical Society of America* 94:701–714.
- Kubinyi László (1958), Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről. *Magyar Nyelv* 54: 213–232.
- Kuznetsova, Alexandra – Brockhoff, Per Bruun – Christensen, Rune Haubo Bojesen (2017), lmerTest package: Tests in linear mixed effects models. *Journal of Statistical Software* 82: 1–26.
- Kühnert, Barbara – Nolan Francis (2010), The origin of coarticulation. In Hardcastle, William J. Laver, John, Gibbon, Fiona E. (eds.) *Handbook of Phonetic Sciences*. (2nd Ed.) Chichester, U.K.: Wiley Blackwell.
- Krull, Diana (1987), Second formant locus patterns as a measure of consonant-vowel coarticulation. In *Proceedings of PERILUS V*, University of Stockholm, 43–61.
- Lehnert-LeHouillier, Heike – McDonough, Joyce – McAleavey, Stephen (2010), Prosodic strengthening in American English domain-initial vowels. In: *Speech Prosody 2010*: 1–4. Paper ID: 100082.
- Lenth, Russel V. (2016), Least-squares means: the R package lsmeans. *Journal of Statistical Software* 69: 1–33.
- Lindblom, Björn (1963), Spectrographic study of vowel reduction. *The Journal of the Acoustical Society of America* 35: 1773–1781.
- Maddieson, Ian. (1984), *Patterns of sounds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mok, Peggy K. (2011), Effects of vowel duration and vowel quality on vowel-to-vowel coarticulation. *Language and Speech* 54: 527–544.
- Morey, Richard D. (2008), Confidence intervals from normalized data: A correction to Cousineau (2005). *Tutorial in Quantitative Methods for Psychology* 4: 61–64.
- Öhmann, S. E. G. (1966), Coarticulation in VCV utterances: spectrographic measurements. *Journal of the Acoustical Society of America* 39: 151–168.
- R Core Team (2018), *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. <https://www.R-project.org/>.
- Recasens, Daniel (2010), Lingual coarticulation. In Hardcastle, William J. – Laver, John – Gibbon, Fiona E. (eds.) *Handbook of Phonetic Sciences*. (2nd Ed.) Chichester, U.K.: Wiley Blackwell.
- Recasens, Daniel (2015), The effect of stress and speech rate on vowel coarticulation in Catalan vowel–consonant–vowel sequences. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 58: 1407–1424.
- Reichel, Uwe D. (2012), PermA and Balloon: Tools for string alignment and text processing. *Proc. Interspeech*, paper: 346.
- Schiel, Florian (1999), Automatic phonetic transcription of nonprompted speech. In Ohala, John J. (ed.) (1999), *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences ICPhS 99*, San Francisco, 1-7 August 1999. San Francisco: 607–610.
- Shaw, Jason – Gafos, Adamantios – Hoole, Phil – Zeroual, Chakir (2009), Syllabification in Moroccan Arabic: Evidence from patterns of temporal stability in articulation. *Phonology* 26, 187–215. DOI: 10.1017/S0952675709001754

- Stevens, Kenneth N. (1989), On the quantal nature of speech. *Journal of Phonetics* 17. 3–45
- Stevens, Kenneth N. (1998), *Acoustic phonetics*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts–London.
- Stevens, Kenneth N. (2002), Toward a model for lexical access based on acoustic landmarks and distinctive features. *Journal of the Acoustical Society of America* 111: 1872–1891.
- Whalen, Douglas – Chen, Wei-Rong – Tiede, Mark – Nama, Hosung (2018), Variability of articulator positions and formants across nine English vowels. *Journal of Phonetics* 68: 1–14.
- Winkelmann, Raphael – Jaensch, Klaus – Cassidy, Steve – Harrington, Jonathan (2018), emuR: Main Package of the EMU Speech Database Management SystemR, package version 1.1.1.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük az adatfelvételben és -feldolgozásban nyújtott segítséget Weidl Zsófiának, Puzder Zsófiának, Krepsz Valériának, Doris Mückének, Anne Hermesnek és Theodor Klinkernek. A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program, Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült. A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program támogatásával készült.

Az /i:/ artikulációs és akusztikai sajátosságai harmonikusan és antiharmonikusan toldalékolódó tövekben

Markó Alexandra^{1,2}, Bartók Márton^{2,3}, Csapó Tamás Gábor^{4,2},
Grácsi Tekla Etelka^{5,2}, Deme Andrea^{1,2}

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem

² MTA–ELTE „Lendület” Lingvális Artikuláció Kutatócsoport

³ Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola

⁴ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

⁵ Nyelvtudományi Intézet, Fonetikai Osztály

The aim of our study is to analyse the articulatory and acoustic characteristics of /i:/ in Hungarian monosyllabic harmonic and antiharmonic stems. The words were produced by 12 speakers (i) in isolation and (ii) in sentence-initial position, where they were followed by front and back vowels. The experiment was carried out using electromagnetic articulography, the acoustic signal was recorded using a head-mounted omnidirectional condenser microphone. The horizontal position of four receiver coils (tongue tip, tongue blade, tongue body 1, tongue body 2) and the first and second formant values were obtained at the temporal midpoint of the target vowels. The results showed that neither the horizontal positions of the receivers nor the formant values varied as a function of the harmonicity of the stem in either the isolated or the coarticulated setup.

Keywords: transparent vowel, harmonic stem, antiharmonic stem, electromagnetic articulometry, acoustic analysis

Kulcsszavak: áttetsző magánhangzó, harmonikus tö, antiharmonikus tö, elektromágneses artikulometria, akusztikai elemzés

Bevezetés

A magánhangzó-harmónia olyan fonológiai jelenség, amelyben egy adott tartományon (pl. tö vagy szóalak) belül a magánhangzók valamely sajátosságukban hasonlók egymáshoz. A jelenség eredetét sokan a magánhangzók között (a köztes mássalhangzón áthatolva) érvényesülő koartikulációs hatás grammatikalizálódásaként értelmezik (vö. pl. Beňuš–Gafos 2007).

A magyar előlségi harmónia az a jelenségekör, amelyben a tö és a szóalak magánhangzói előlségüket tekintve hasonlók egymáshoz (azaz leegyszerűsítve vagy mind elől, vagy mind hátul képzettek). A magánhangzónak a tón belüli hasonlóságát *hangrend*nek nevezzük, és ennek típusai között szokás megkülönböztetni (vö. Nádasy–Siptár 1994/2006) hagyományos elnevezéssel 1. „magas” hangrendű töveket, ahol minden magánhangzó elülső vagy palatális, például *teher*, *bicikli*, *szekrény*, *ötvös*, *ünnep*; 2. úgynevezett „mély” hangrendű töveket, ahol minden magánhangzó hátulsó vagy veláris, például *ajtó*, *hullám*, *doboz*, *matrac*; végül 3. „vegyes” hangrendűeket, ahol a tö mind elülső/palatális (ma-

gas), mind hátsó/veláris (mély) hangzókat tartalmaz, például *ventilátor, hokedli, fiók, deszka*.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy bár hagyományosan használatos a *magas*, illetve a *mély* elnevezés az elől, illetve hátul képzett magánhangzókra, ezek nem az artikulációra utaló jelzők (nincs köztük a nyelvemelkedés fokához vagy az állkapocs nyíltságához, még ha ezekkel a félrevezető „mély” és „magas” elnevezés miatt össze is téveszthetők). A magánhangzók elől vagy hátul képzett volta, azaz a vízszintes nyelvhelyzet akusztikai következménye a második formáns (F_2) frekvenciaértékében érhető tetten (ez kiegészül még az ajakműködés hatásával is). Az elől és hátul képzett magánhangzók perceptuális elkülönítése ugyanakkor nem pusztán az F_2 értéke alapján megy végbe. A hátul képzett magánhangzók esetében ugyanis ez első és a második formáns is relatíve alacsony frekvencián jelentkezik, ezért elbillen a spektrális egyensúly lefelé (és a felsőbb tartományokon arányaiban kevesebb lesz az energia), különösen mert az egymáshoz közelebbi rezonanciák (itt az F_1 és az F_2) erősítik is egymást, az F_3 éppen ezen okból kisebb amplitúdóerősítést okoz. Az egymáshoz közeli első két formáns integrálódik az észleletben. A palatálisoknál ezzel szemben kiegyenlítettebb a spektrum: ott az első két formáns távolabb van, nem erősítik egymást, ugyanakkor a harmadik és a második formáns erősíti egymást, tehát kiegyenlítettebb az amplitúdóeloszlás, a spektrális egyensúly nem billen el. Az elől képzetteknel az F_1 , illetve a kis különbség miatt integrálódó F_2 - F_3 góc két külön észlelt prominencia, nem egyetlen csúcs, mint a velárisoknál (Syrdal–Gopal 1986, Sussman 1990). Így tehát auditív alapon minősítjük „mély”-nek a hátul képzett magánhangzókat és „magas”-nak az elől képzetteket.

Visszatérve a harmónia jelenségköréhez, ha a tőhöz két- vagy többalakú toldalékok kapcsolódnak, ezek előlség tekintetében (háromalakúság esetén kerekességüket tekintve is) harmonizálnak a tő utolsó szótagjának magánhangzójával – ezt a jelenségcsoportot nevezzük *hangrendi illeszkedésnek*. Azaz: ha az utolsó magánhangzó elülső, a toldalékbeli magánhangzó is elülső lesz, például *kilincsen, szekrényben, ötvössel, ültet, ünnepelt*. Ha a tő utolsó magánhangzója hátsó, akkor a toldalékbeli magánhangzó is az lesz, például *piacon, dobozban, hullámos; fiókban, ventilátorral*. Mindez független attól, hogy a tő egészének hangrendje milyen, azaz attól, hogy az utolsó szótag előtti magánhangzók elülsők vagy hátsók.

A magyar előlségi harmóniát sokat vizsgálják a nemzetközi irodalomban is. Különösen nagy érdeklődésre tart számot az úgynevezett áttetsző / ϵ e: i i:/ magánhangzók viselkedése, amelyek fonetikai előlségük ellenére bizonyos esetekben nem elülsőként vesznek részt a harmóniában (vö. Nádasy–Siptár 1994/2006). Ezek az *áttetsző (átlátszó, semleges)* szegmentumok onnan kapták az elnevezésüket, hogy ők maguk a tő utolsó magánhangzójaként nem határozzák meg az illeszkedő toldalék magánhangzójának minőségét, hanem mintegy átengedik magukon a harmóniát (mintha ott se lennének), például *haver-kodik*,

kadét-hoz, kocsi-val, panír-oz (félkövérrel az áttetsző magánhangzókat jelöltük). Ezekben a szóalakokban rendre azt láthatjuk, hogy az /ε e: i i:/ utolsó szótagbeli magánhangzóként nem jelöli ki a toldalékbeli magánhangzó minőségét az elöltség tekintetében, hanem ezt a szerepet átengedi a megelőző magánhangzónak: *haverkodik, kadéthoz, kocsival, paníroz* (itt félkövérrel a harmóniában részt vevő magánhangzókat jelöltük). Annak ellenére van ez így, hogy az /ε e: i i:/ magánhangzókat fonetikailag elől képzettnek tartjuk, és sok esetben fonológiai viselkedésük is ennek megfelelő, az előlségi harmónia tekintetében is, például *kézbén, kerekség, hiszem, ívet*.

Az /ε e:/ az előlségi harmónia szempontjából az esetek egy részében elülsőként, azaz harmonikusan viselkedik, más esetekben azonban áttetszőként; az /i i:/ pedig mindig áttetszőként. (Különösen az /ε/ esetében találunk nagymértékű ingadozást is – lásd például Patay és munkatársai (megj.) vizsgálatát –, de erre a jelen tanulmányban nem térünk ki.)

Jó néhány olyan lexémával is találkozunk ugyanakkor, amelyben az áttetszőnek tekintett és aktuálisan áttetszően is viselkedő magánhangzók valamelyike a tő egyetlen magánhangzója (két szótagú példa is előfordul, bár igen ritka), azaz nincs előtte olyan nem elülső magánhangzó, amely irányítaná a harmóniát az /ε e: i i:/ áttetsző viselkedése esetén. Ezeket *antiharmonikus töveknek* szokás nevezni. Ilyen tövek a *cél* (vö. *céllal*), a *híd* (vö. *hídon*), a *sír* (vö. *sírok* főnévként és igeiként is) vagy a *derék* (vö. *derékba*). Mégsem minden tő tartozik ebbe a csoportba, amely hasonló magánhangzós szerkezetet mutat, hiszen harmonikusan toldalékolódnak a következők: *vél* (vö. *vélem*), *hír* (vö. *híres*), *kerék* (vö. *kerékbe*). Sőt, bár ritkán, de találunk olyan homofón töveket is, amelyek mindkét toldalékolási mintázatot mutatják, és ez attól függően váltakozik, hogy az adott szóalak igei vagy főnévi funkciót tölt be, mint a *nyír*_{ige}-ok, de *nyír*_{főnév}-ek; illetve a *szív*_{ige}-om, de *szív*_{főnév}-em. Az igei funkcióban ezek a szavak antiharmonikusan, a főnévi funkciójukban pedig harmonikusan toldalékolódnak. (A magyar szóalományban ezek tipikus mintázatnak számítanak, hiszen az /i:/-t tartalmazó egy szótagú igeik igen nagy arányban toldalékolódnak hátulsóként, míg az /i:/-t tartalmazó névszók az esetek döntő többségében harmonikusan toldalékolódnak, vö. pl. Blaho–Szeredi 2013.)

Mind korpuszelemzések, mind más (pl. kérdőíves) vizsgálatok készültek már a magyar előlségi harmóniának és általában a magánhangzó-harmóniának a nyelvhasználatban megvalósuló mintázatai feltérképezésére és magyarázatára, pl. Hayes et al. (2009), Zuraw–Hayes (2017), Patay et al. (megj.), Rebrus–Törkenczy (2019). Ugyanakkor a magyar elülső kerekítetlen magánhangzók áttetszősége különösen népszerű kutatási téma a nemzetközi fonológiában is, mert – ahogyan Rebrus és Törkenczy (2019) írja: „kifejezetten alkalmas fonológiai elméleti elképzelések ütköztetésére” (233). Fonetikai jellegű vizsgálatokból ugyanakkor viszonylag kevés van. Ezek közül feltehetően a leggyakrabban idé-

zett munka Beňuš és Gafos (2007) artikulációs kísérlete, amely egyébként szintén a fonológiai tanulságai és hozadéka miatt vált ismertté. Ennek a kísérletnek az eredményei a magyar áttetsző magánhangzókra vonatkozóan azt mutatták, hogy valamivel előrébb van a nyelv a szájüregben, ha a magánhangzó elülsőként (pl. *szél*) vesz részt a harmóniában, azaz a tő harmonikusan toldalékolódik, míg hátrébb helyezkedik el a nyelv a szájüregben, ha ugyanazon magánhangzó hátulsóként (pl. *cél*) vesz részt a harmóniában, azaz antiharmonikusan toldalékolódik. Ráadásul ezt izolált (nem toldalékolt, nem koartikulálódott) ejtésben is így találták (a kísérleteket alább részletesebben is bemutatjuk). Beňuš és Gafos (2007) ezt azzal magyarázta, hogy a toldalékolt alakokban és ezen keresztül áttételesen a toldalékolatlanokban is az esetlegesen köztes mássalhangzókon is átható magánhangzók közötti visszafelé ható koartikuláció, azaz a követő magánhangzó elülső vagy hátulsó volta van hatással az áttetsző magánhangzó ejtése közben a nyelv helyzetére a következők szerint. A követő magánhangzó előlsége esetén az áttetsző magánhangzó ejtésekor a nyelv előrébb van a szájüregben, mint akkor, ha a követő magánhangzó hátulsó. Az antiharmonikus tövek a többalakú toldalékok közül azonban csak nem elülső magánhangzót tartalmazó toldalékkal fordulnak elő, ami koartikulációsan hat a tőmagánhangzóra. Ezt a hatást örökli a toldalékolatlan alak is, és a beszélők ezt a mintázatot sajátítják el. A szerzők ezt a konklúziójukat a lexikális tárolás exempláralapú modelljeivel hozzák összefüggésbe: a magyar beszélők azért tárolnak és reprodukálnak finom fonetikai különbségeket a harmonikusan és antiharmonikusan toldalékolódó tövekben megjelenő, fonológiailag azonos magánhangzók között, mert az exemplárok (példányok) alapján tárolják a koartikulációs jellemzőket is, amelyek a különféle alakokban jelentkeznek.

A szerzők idézik egyebek közt Recasens (1999) munkáját, amely szerint az /i:/ viszonylag stabil mind akusztikai, mind perceptuális tekintetben, azaz a szomszédos hátul képzett magánhangzók hatására igen kismértékű eltérést mutat. Beňuš és Gafos (2007) ezzel a stabilitással magyarázzák, hogy az /i:/ nem realizálódik [u]-ként például a *papír* szóban a megelőző hátul képzett magánhangzó hatására, tehát bár az /i:/ ejtésekor a nyelv hátrébb húzódik az antiharmonikus tövekben a harmonikus tövekbeli helyzetéhez képest, akusztikailag és perceptuálisan mégis stabil marad, azaz megőrzi palatális minőségét. (Megjegyezzük, hogy Beňuš és Gafos 2007 a vizsgált anyagon sem formánselemzést, sem percepció tesztelést nem végzett, ezen érveik más szerzők korábbi, többnyire más nyelveken és különféle anyagokon végzett akusztikai és percepció vizsgálatainak eredményeire építenek.)

A szerzők szerint az /i:/ artikulációs variabilitása és akusztikai-perceptuális stabilitása a kvantális elméletből (Stevens 1989) ismert tények alapján magyarázható, amelyek szerint az artikulációbeli eltérések mértéke és az ezek nyomán az akusztikumban bekövetkező különbség nem áll egymással egyenes arányban,

azaz a beszédprodukción működések és az akusztikai szerkezet jellemzői közötti kapcsolat nem lineáris. Az artikulációban egy apró eltérés jelentős akusztikai különbséget idézhet elő, ha az egy ún. „kritikus régió”-ban történik; és fordítva, nagyobb artikulációs eltérések esetén sem feltétlenül tapasztalunk különbséget az akusztikai szerkezetben, ha ezek az eltérések kritikus régiókon kívül valósulnak meg. Az elmélet szerint ugyanígy nem lineáris a kapcsolat az akusztikai szerkezet eltérései és a percepcióbeli különbségészlelet között sem, azaz előfordulhat, hogy két hangjelenség nagymértékben különbözik egymástól akusztikai szempontból, és mégsem észlelhető közöttük különbség a hallgató számára; vagy fordítva, az is lehetséges, hogy egy kisebb akusztikai különbség nagy eltérést indukál az észlelt hangjelenségek tekintetében. Erre a nem lineáris összefüggésre utal a kvantális jelző: az eltérések ugrásszerűen képeződnek le (az artikuláció eltérései az akusztikumban, az akusztikai eltérések a percepcióban), nem pedig fokozatosan (Stevens 1989).

Beňuš és Gafos (2007) szerint az áttetsző /i/ tehát perceptuálisan stabilabb és artikulációsan variábilisabb, mint akár az ugyancsak felső nyelvállású, elől képzett, de kerekített /y/, ahol a kerekítettség miatt a nyelv hátrahúzásának lehetősége limitáltabb a perceptuális azonosság fennmaradása mellett (vö. pl. Stevens 1989; maguk a szerzők az /y/-t nem vizsgálták). Hasonlóképp, a nyelv hátrahúzásának a lehetősége az alsó nyelvállású, elől képzett, kerekítetlen /ε/ ejtésekor is limitáltabb, mint az /i/ esetében. Úgy vélik, ezzel magyarázható, hogy bár felső és elülső képzésű, az /y/ nem viselkedik áttetszően a harmónia szempontjából, illetve az, hogy az antiharmonikus tövekben a legnagyobb arányban /i:/-t találunk, /ε:/-t ritkábban, /ε/-t azonban nem.

Beňuš és Gafos (2007) kísérletében két nő és egy férfi vett részt, mindhárman fiatal budapesti beszélők. A szerzők kétféle artikulációs elemzést végeztek, az egyikben elektromágneses artikulometriát (azaz ún. elektromágneses artikulográfot, röviden EMA-t) alkalmaztak, amely a képzőszervek felületének egyes pontjaira rögzített szenzorok segítségével teszi követhetővé a szervek helyzetét. Ebben a kísérletben mindhárom beszélő részt vett, közülük kettő esetében két szenzort helyeztek (előlről, azaz az ajkaktól, hátrafelé haladva) a nyelvtestre (tongue body: TB1, TB2) és egyet a nyelvhátra (tongue dorsum: TD), a harmadik beszélő esetében pedig egy nyelv szenzort helyeztek a nyelvhegyre (tongue tip: TT), egyet a nyelvtestre és egyet a nyelvhátra. (Megjegyezzük, hogy a tanulmányból számunkra nem világos, hogy a nyelvtest – nyelvhat megkülönböztetés mit takar pontosan.) Az egyik beszélő esetében ultrahangos képalkotó eljárást is alkalmaztak, amely a nyelv midszagittális felszíni kontúrját (mint folytonos vonalat) teszi láthatóvá. A szerzők a nyelv (illetve a TB, TD szenzorok) helyzetét abban az időpillanatban vizsgálták, amikor a nyelv a célmagánhangzó ejtése közben a szájüregben legelőrébb helyezkedett el. Az adatokat a tő harmonikus, illetve antiharmonikus típusa szerint vetették össze.

A kísérletekben Beňuš és Gafos kétféle célszóstruktúrával dolgozott. Az egyik esetben a célmagánhangzó két szótagos tövek második szótagjában szerepelt, és egy szótagos (kétalakú) toldalék követte, pl. *bili-vel* és *buli-val*. A célszavak hordozó mondatban szerepeltek (lásd alább). Tekintettel arra, hogy ebben az anyagban a célmagánhangzók vagy csak elülső, vagy csak hátulsó magánhangzók között álltak, mint az várható is volt, a célmagánhangzó ejtése közben a nyelv helyzete a hangkörnyezet függvényében eltért: az elülső magánhangzók között a célmagánhangzóban mért nyelvhelyzet előrébb volt detektálható a szájüregben, mint a hátul képzett magánhangzók között.

A másik kísérleti anyagban a célszavak egy szótagosak voltak, és nem követték őket toldalék, de ugyancsak hordozó mondatba voltak ágyazva (lásd alább). A szerzők – ahogyan írják – megkíséreltek egymáshoz a lehető leghasonlóbb szópárokat összeállítani, amelyek lehetőleg csak az illeszkedésben való részvételüket tekintve (harmonikus vagy antiharmonikus) térnek el. A következő nyolc szópárt használták a kísérletben (a H és az AH az indexben a töveknek az idézett szerzők szerinti harmonikus vagy antiharmonikus viselkedésére utal): $vív_{AH} - ív_H$, $híd_{AH} - íz_H$, $ír_{AH} - hír_H$, $víg_{AH} - míg_H$, $síp_{AH} - cím_H$, $nyit_{AH} - hisz_H$, $cél_{AH} - szél_H$, $héj_{AH} - éj_H$. Első ránézésre is látszik, hogy a szótagstruktúra nem minden pár tagjai között azonos (CVC és VC, pl. $vív_{AH}$ és $ív_H$), aminek következtében a célmagánhangzók eleve eltérhetnek, hiszen a mássalhangzós szótagkezdet egyúttal azt is jelenti, hogy az azt követő célmagánhangzón érvényesül a mássalhangzónak a (mássalhangzó képzési helyének és zöngéességnek függvényében többé-kevésbé eltérő) koartikulációs hatása (vö. Hillenbrand et al. 2001), míg a magánhangzóval kezdődő szótagokban ilyen hatás nem jelentkezik. Az esetek többségében ugyanakkor a /h/ váltakozik a mássalhangzóhiánnyal ($híd_{AH} - íz_H$, $ír_{AH} - hír_H$, $héj_{AH} - éj_H$), ami bizonyos értelemben jó megfeleltetés, tekintve, hogy a /h/ ejtése nem igényel orális akadályt. Ugyanakkor az is feltehető, hogy – éppen mivel a /h/ ejtése nem kíván meg orális akadályt – a beszélők képzőszervei már a szókezdő /h/ létrehozása közben felvették a követő magánhangzó ejtéséhez szükséges artikulációs konfigurációt, ami akár oda is vezethetett, hogy a nyelv helyzete már a /h/ ejtése közben elérte a szájüregben a legelülső pozíciót. Éppen ezért, mivel a szerzők csak a célmagánhangzó időtartamán belül vizsgáloztak, ezekben az esetekben lehetséges, hogy szándékaikkal ellentétben nem a valóban legelülső helyzetet vették figyelembe.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a *míg* legfeljebb metanyelvi használatban (pl. „*míg*”-ek vannak a mondatban) kaphat toldalékot.

A nazális-orális mássalhangzós szókezdet és szóvég összevetése az artikulációban szerepet játszó üregek eltérései miatt és ezáltal a nyelv működésének feltehető eltérései miatt ugyancsak kérdéseket vet fel a $víg_{AH} - míg_H$, $síp_{AH} - cím_H$, $nyit_{AH} - hisz_H$ szópárok esetében.

Azt is látjuk, hogy a célmagánhangzót körülvevő mássalhangzók szájüregi képzési helye is eltér néhány esetben, például posztalveoláris /ʃ/ váltakozik alveoláris /ʃ/ -vel, palatális /ɲ/ váltakozik laringális /h/-val, ami kifejezetten problematikus (különösen, ha ezek az adott magánhangzó-környezet bal oldalát képezik), hiszen a környező mássalhangzók képzési helye jelentősen befolyásolja a körülvevő magánhangzók ejtését, különösen az előség mentén (vö. Hillenbrand et al. 2001). Mi több, a kísérletben használt példákban rendre a szájüregben hátrébb képződő mássalhangzók álltak az antiharmonikus tövekben, és a szájüregben előrébb képződők a harmonikusokban, vagyis ezekben az esetekben a mássalhangzó-kontextus önmagában előidézhette a nyelv helyzetének a szerzők által várt különbségét.

Mindezek az észrevételek úgy summázhatók, hogy a nyolc pár közül valóban fonetikailag kontrollált és kiegyenlített kontextusú célszavak csak egyetlen esetben (*cél_{AH} – szél_H*) valósultak meg.

A célszavakat a szerzők olyan hordozó mondatba ágyazták, amelyben a célszó kétszer, de két eltérő helyzetben szerepelt: „Azt mondom, hogy ____, és elismétlem azt, hogy ____ még egyszer.” A két helyzetben megjelenő célszavakat együtt vizsgálták a szerzők. Összesen négy ismétlésben rögzítették a stimulusokat, mind a három szótagos, mind az egy szótagos célszavakat.

Az EMA mind térben, mind időben igen pontos mérést tesz lehetővé, ugyanakkor a nyelv alakjáról (vagyis arról, hogy a mérési pontok között, illetve azokon túl, elsősorban a nyelv hátulsó részén mi történik) nem ad információt. Erre a holisztikus megközelítésre a nyelvultrahang ad módot. Beňuš és Gafos (2007) egy beszélővel ultrahangfelvételt is készítettek. Az idézett szerzők az EMA-adatokat úgy tesztelték, hogy két beszélő esetében három szenzor (TD, TB2 és TB1), egy beszélő esetében pedig két szenzor (TD és TB) vízszintes helyzete szerepelt függő változóként. Az adatokat az egyes résztvevők esetén külön-külön elemezték, mivel a nyelv és a szájüreg mérete, alakja, valamint a szenzorok elhelyezése is egyénenként eltérő, illetőleg egyenként vetették össze ANOVA-val és Tukey-féle post hoc teszttel.

Tovább nem részletezve az idézett tanulmányt, az ismertetett anyag és módszer alapján (mint láttuk) Beňuš és Gafos (2007) azt az eredményt kapta, hogy hátrébb van a nyelv a szájüregben, ha a magánhangzó hátulsóként, azaz áttetsző magánhangzóként vesz részt a magánhangzó-harmóniában. Ezt mind a toldalékolt, így biztosan koartikuláció hatása alatt álló célszavakban, mind pedig az „izolált” – nem toldalékolt és a szerzők szerint koartikulációs hatást el nem szenvedő esetben (ami viszont a hordozó mondat jelenléte miatt nem feltétlenül volt így) – ejtésben is így találták.

Blaho és Szeredi (2013) akusztikai elemzést végzett annak ellenőrzésére, hogy a nyelv eltérő helyzete a harmonikus és az antiharmonikus tövekben, amit Beňuš és Gafos (2007) dokumentált, az akusztikumban is kimutatható eltérést

idéz-e elő. A kísérletben 12 beszélő vett részt, két eltérő nyelvjárásterületről. A kísérlet anyagaként hét szópárt használtak, túlnyomórészt a Beňuš és Gafos (2007) által is alkalmazottakat (három pár egyik tagját más szóra cserélték, ez egy esetben nagyobb mértékű fonetikai megfelelést idézett elő a párok tagjai között). Blaho és Szeredi (2013) is alkalmaztak hordozómondatot (bár a korábbitól némiképp eltérő: „Azt mondtam, ____, megismétlem, ____”), és ebben is kétszer jelent meg a célszó, itt azonban mindkét pozíció hasonlóbb prozódiai helyzetet reprezentált. Az akusztikai elemzést a magánhangzók időbeli közép-pontjában végezték el. Több paramétert is vizsgáltak, de itt csak a második formánshoz kapcsolódó eredményekre térünk ki. Ha volt is eltérés az akusztikai adatokban, az nem volt szignifikáns, illetve nem érte el az észlelhetőség küszöbét. Ráadásul egyes esetekben a formánsadatok ellenkező tendenciáról árulkodtak, mint a Beňuš és Gafos (2007) vizsgálatában kapott artikulációsak, azaz itt olykor a harmonikus (azaz elülső magánhangzóval toldalékolódó) töben találtak a szerzők alacsonyabb F_2 -értéket, ami a hátrébb képzettségre (és/vagy az intenzívebb ajakműködés következtében előrébb elhelyezkedő ajaknyílásra) utal.

Igaz ugyan, hogy Blaho és Szeredi (2013) nem találtak akusztikai eltérést az eltérő fonológiai viselkedésű magánhangzók között, és az ebben a tanulmányban idézett másik kísérlet (Szeredi 2012) alapján percepciók eltérése sem volt felfedhető ezek között. Ugyanakkor ismerünk olyan elméleteket és kísérleti eredményeket, amelyek alapján akkor is feltételezhető, hogy az artikulációs eltérések tárolódnak a lexikonban, ha ezt akusztikai és/vagy percepciók kísérleti adatok nem támasztják alá. Ennek kapcsán ide idézhetjük egyrészt a tükroneuronokkal kapcsolatos vizsgálatok eredményeiből levont azon következtetéseket (vö. pl. Théoret–Pascual-Leone 2002), amelyek szerint azért értjük meg mások, így a beszédpartnerek cselekvéseit, azaz például a nyelvi viselkedésüket, mert e cselekvések megfigyelése ugyanazokat az idegsejteket aktiválja, mint ezeknek a cselekvéseknek a kivitelezése. Másrészt az említett következtetés ugyancsak harmonizál a beszédészlelés motoros elméletében foglalt azon állítással, amely szerint a beszéd észlelése az akusztikai jel transformációján keresztül az artikulációs mozdulatsor reprezentációjának előhívásával megy végbe (Lieberman–Mattingly 1985). Feltételezhetjük tehát, hogy ha nincs is szignifikáns akusztikai eltérés a kérdéses magánhangzók között, maguk az artikulációbeli különbségek áttevődhetnek a koartikulált helyzetből az izolált helyzetben ejtett magánhangzókra, és eltárolódhatnak a mentális lexikonban.

Úgy véljük ugyanakkor, hogy Beňuš és Gafos (2007) kísérlete mégis felvet bizonyos metodológiai kérdéseket, például az alkalmazott nyelvi anyaggal kapcsolatosan, de említhetjük a résztvevők alacsony számát is. Saját kísérletünk anyagát és módszertanát ezért igyekeztünk úgy kialakítani, hogy kiküszöböljük ezeket a hibalehetőségeket.

Mindezek alapján a jelen kísérletben a fentiekől eltérő anyagon és részben eltérő módszerrel vizsgáltuk a következő kérdéseket:

1. A *nyír* és a *szív* a funkció szerint kétféleképpen todalékolódó alakjai (főnév: elülső todalék, ige: hátulsó todalék) izolált ejtésben (azaz nem todalékoló alakban és nem hordozó mondatban ejtve) mutatják-e akár artikulációsan, akár akusztikailag azt a Beňuš és Gafos (2007) által talált tendenciát, amely szerint az antiharmonikus tövek magánhangzója hátrébb képzett, mint a harmonikus töveké?
2. A kétféle homonim töben előforduló azonos /i:/ magánhangzó (azaz pl. a *szív_H* és a *szív_{AH}*) mutat-e eltérést abban a tekintetben, hogy milyen mértékben befolyásolja az ejtését és akusztikai szerkezetét a követő (egy köztes mássalhangzón túli) magánhangzó koartikulációs hatása? Azaz egy nem elülső követő magánhangzó „hátrébb húzza-e” az adott magánhangzót antiharmonikus esetben (pl. *szív_{AH(ige)} ugyan*), mint harmonikus esetben (pl. *szív_{H(főnév)} ugyan*), ahogyan egy követő elülső magánhangzó (pl. *szív_{AH(ige)} éppen*) „előrébb húzza-e” a kétféle töben ejtett magánhangzók közül a harmonikus töben megvalósultat?

Hipotéziseinket Beňuš és Gafos (2007) eredményeire alapozva az alábbiakban fogalmaztuk meg:

1. A harmonikus tö magánhangzója előrébb képződik, mint az antiharmonikus tö magánhangzója, izolált helyzetben is, és ennek mind artikulációs, mind akusztikai következménye mérhető.
2. A magánhangzók páronként a fentihez hasonló eltérést mutatnak a koartikulációs hatás jelentkezésekor is.

Kísérleti személyek, anyag, módszer

A kísérletben 12 nő vett részt, életkoruk 22 és 37 év között volt (átlag: 26,25 év, szórás: 4,77 év). Mindannyian magyar anyanyelvűek, nincs ismert beszéd- vagy hallásproblémájuk, és egészségesek voltak a felvétel készítésekor. Tájékoztatót kaptak a kísérlet menetéről és az adatkezelésről, majd beleegyező nyilatkozatot írtak alá.

A kísérletben az /i:/ magánhangzót vizsgáltuk egy szótagos, homofón szópárokban, amelyek igei funkciójukban antiharmonikusan, főnévi funkciójukban harmonikusan todalékolódnak, azaz a célszavak a *nyír_{AH(ige)}*, *nyír_{H(főnév)}*, illetve a *szív_{AH(ige)}* és a *szív_{H(főnév)}* voltak. A célszavakat a számítógép monitorján jelenítettük meg a felvét elkészítés alkalmával.

Kétféle elrendezést teszteltünk. Az izolált elrendezésben nem alkalmaztunk sem todalékolást, sem hordozó mondatot, a funkció (szófaj) azonosítását a résztvevőknek bemutatott képekkel segítettük elő: a képernyőn a célszó és felette a célszó denotátumát bemutató kép látszott. A résztvevők az egy szótagos szavakat mint önálló megnyilatkozásokat hangosították meg. Az izolált elrende-

zésben kilenc homofón párt alkalmaztunk disztraktorként: *fal_H*, *nyom_H*, *nő_H*, *nyúl_H*, *sír_{AH}*, *fűz_H*, *fej_H*, *vár_H*, *fél_H*, szintén képekkel együtt megjelenítve.

A másik elrendezésben a célszavak kontextusba ágyazottan jelentek meg. A célszavakat itt megnyilatkozás elején, főhangsúlyos helyzetben (ebben a tekintetben tehát az izolált elrendezéssel azonosan, kontrollált módon), de ezúttal követő magánhangzók koartikulációs hatásának kitéve helyeztük el. Bár ebben az elrendezésben a kontextus egyértelműsítette a funkciót, mégis, annak érdekében, hogy a feladat jellege ne változzon a kísérlet alatt, itt is szükségesnek tartottuk a képek közlését, így ebben az esetben ugyancsak látszott (az izolált kontextustól eltérő) egyértelműsítő kép. A célszavakat követő kontextusok a következők voltak: csak elülső magánhangzót tartalmazó *éppen*, illetve csak hátsó magánhangzót tartalmazó *ugyan*. A kontextusos elrendezés hordozó mondatai a következők voltak:

Nyír_{főnév} éppen/ugyan ez a csemete, csak még nem látszik rajta.

Nyír_{ige} éppen/ugyan a fűnyíró, de már régi.

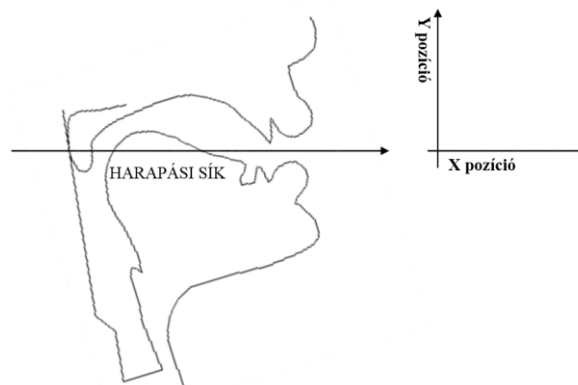
Szív_{főnév} éppen/ugyan, de nem emberé.

Szív_{ige} éppen/ugyan a porszívó, de már régi.

Mindkét elrendezés stimulusait (a szavakat és a mondatokat) ötszöri ismétléssel randomizáltuk, majd blokkokba rendeztük: 22 szó után 8 mondat, majd 22 szó, ismét 8 mondat következett, és így tovább, amíg minden stimulus 5-ször szerepelt. Három így előállított pseudorandom sorrendet alkalmaztunk a kísérletben.

A vizsgálatot 16 csatornás AG501 típusú elektromágneses artikulográffal (Carstens Medizinelektronik GmbH) végeztük. A képzőszervek egyes pontjaira szenzorokat illesztettünk, amelyek elhelyezkedését és mozgását a transzmitter tekercsek által generált elektromágneses térben lehet követni 1250 minta/s felbontással.

A beszélő feje mozog, és ahhoz, hogy a szenzorok mozgását a beszélőhöz illesztett koordináta-rendszerben lehessen követni, szükség van referenciapontokra, amelyek meghatározzák ezt a koordináta-rendszert. Erre szolgálnak a referenciaszenzorok a fülek mögött és az ornyergén, valamint az úgynevezett „harapási lemez” (biteplate), amely segítségével a harapási vagy okklúziós síkot (az összezárt alsó és felső fogsor közti síkot) vesszük fel, és erre merőlegesen rögzítjük a keresztmetszeti síkot (1. ábra).

1. ábra: A harapási lemez helyzete és az ez alapján felvett koordináta-rendszer

A harapási lemezen négy szenzort helyezünk el, majd a beszélő ráharap a lemezre, így felvehető a harapási sík. További három szenzort alkalmazunk referenciaszenzorként, egyet-egyet a két fül mögött helyezünk el, egyet az ornyergén. Így alkotható meg a beszélőhöz illesztett háromdimenziós koordináta-rendszer, amely a fej elmozdulását is követi. Az artikulátorokra illesztett szenzorok mozgását az ekképpen rögzített háromdimenziós térben tudjuk vizsgálni.

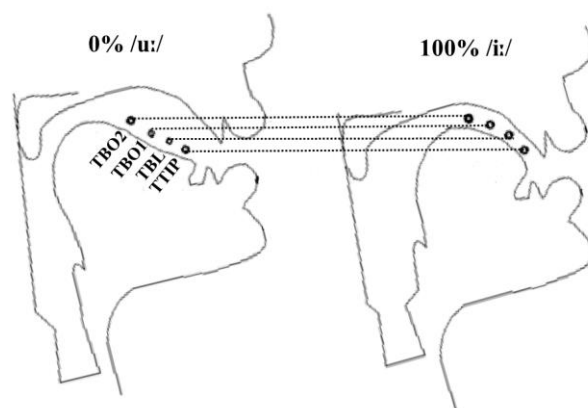
A jelen kísérletben a fej midszagittális vonalában az alsó és felső ajakra és az alsó fogínyre helyeztünk egy-egy szenzort, valamint a nyelv felső felszínére rögzítettünk további négyet (2. ábra). Egy szenzort rögzítettünk a nyelvhegyre (TT), egyet a nyelvperemre (TBL) és kettőt a nyelvhátra (TBO1, TBO2), a szenzorok közötti távolság mintegy 1 cm volt. Vizsgálatunkban a nyelvre helyezett négy szenzor helyzetét elemeztük.

A résztvevők bemondásait akusztikus csatornán is felvettük 44,1 kHz-es mintavételi frekvencián, a szájjughoz helyezett omnidirekcionális, kondenzátoros fejmikrofonnal.

Az artikulációs adatok utófeldolgozását részben a Carstens-szoftver erre szolgáló moduljaival végeztük. A mért adatokat olyan módon forgattuk el, hogy a fej és a harapási sík orientációja minden beszélő esetében egyezzen, a harapási sík a vízszintessel párhuzamos legyen, a keresztmetszeti sík mint a koordináta-rendszer (0,0,0) koordinátájú pontja pedig a metszőfogaknál pozícionálódjon. Ezután a háromdimenziós adatokat a midszagittális metszetet leképező kétdimenziós x - y síkra vetítettük, és az adatkinyeréshez használt Emu-adatbáziskezelővel (Winkelmann et al. 2018) kompatibilis kiterjesztésűvé konvertáltuk a Kölni Egyetem Fonetikai Intézetének (I/L Phonetik) saját készítésű konverterével.

A célmagánhangzókat az akusztikai jel alapján szegmentáltuk és címkéztük félautomatikusan a BAS webszolgáltatás graféma-fonéma konverterének (Reichel 2012) és a MAUS rendszernek (Schiel 1999) a segítségével, majd a

szükséges helyeken kézzel javítottuk a felismertetett hanghatárokat a Praat szoftverben (Boersma–Weenink 2018). Az így felcímkézett magánhangzók időbeli középpontjában nyertük ki a négy nyelv szenzor vízszintes helyzetének (x tengely) adatait (abszolút értékben, a fenti koordináta-rendszer origójához képest), majd az adatfeldolgozás során a szenzorok helyzetét a következőképpen normalizáltuk (Cho 2004 alapján). Az egyes beszélők által bementett *nyúl* szó magánhangzójának időbeli középpontjában meghatároztuk a nyelv szenzorok vízszintes helyzetét, illetve a bementett *sír* szó magánhangzójának időbeli középpontjában ugyancsak. Ez a két érték szolgált a továbbiakban a nyelv vízszintes helyzetének (x tengely) megragadására szolgáló skála „végpontjai”-ként úgy, hogy az *ú* esetében az x értéke a 0%-nak, az *í* értéke pedig a 100%-nak felelt meg minden beszélő esetében (2. ábra). Tekintettel arra, hogy a referenciaként szolgáló *sír* tő antiharmonikusan toldalékolódik, a hipotézisek alapján azt várhatjuk, hogy a harmonikusan toldalékolódó *nyír*, de különösen a *szív* esetében (ahol a célmagánhangzót megelőző mássalhangzó is előrébb képződik) a nyelv szenzorok helyzete az x tengelyen meghaladja a 100%-ot.

2. ábra: A szenzorok helyzetének normalizálásához használt referenciapontok: az *ú* (*nyúl*, 0%) és az *í* (*sír*, 100%) és az ezek által közrezárt skála az x tengelyen (Cho 2004 alapján), nyelv szenzoroként

Ezzel a módszerrel a beszélők közötti variabilitást kontrollálni tudtuk, és mivel egységesen normalizáltuk az egyes szenzorok helyzetére mint függő változóra kapott adatokat minden beszélő esetében, ezért a vizsgálatban az összes beszélő adatait egyben kezeltük. A módszertan nem korlátozta az elemzés lehetőségeit arra, hogy a beszélőkön belül készítsünk csupán összevetéseket, adataink ennél fogva jobban általánosíthatók.

A jelen kísérletben a változók hatását a szenzorok (normalizált) vízszintes pozíciójának négyelemű szekvenciájára generalizált additív modellekkel (GAM) elemeztük az R programban (R Core Team 2018, Wood 2001). A GAM használata lehetővé teszi több, valamely dimenzióban egymást követő adatpont értékeinek nonlinearis modellezését. A jelen vizsgálatban ezt a statisztikai eljárást az egyes, a nyelven egymást követő nyelv-szenzorokon mért pozícióadatok együttes modellezésére alkalmaztuk. Míg Beňuš és Gafos (2007) az egyes szenzorok vízszintes helyzetét külön-külön modellezték, és vetették össze ezeket az értékeket a vizsgált kondíciók között, addig ezzel a módszerrel a négy szenzor együttes pozícióját modellezzük, és vetjük össze a harmóniabeli viselkedés szerint. Ennélfogva az elemzésünk holisztikusabb képet ad a nyelvhelyzet különbségeiről, mint az egyes szenzorok elhelyezkedésének összevetése.

Két modellt állítottunk, egyet az izolált ejtésű, egyet pedig a kontextusban ejtett szavak /i:/ magánhangzóiban mért pozícióértékekre. A modellek az izolált elrendezésben a harmóniabeli viselkedés (harmonikus/antiharmonikus) faktort, a mondatban ejtett megvalósulás esetén pedig a harmóniabeli viselkedés és a kontextus (elülső/hátulsó) faktorokat tartalmazták, valamint random hatásként a beszélő és a faktorok interakcióját. A GAM-ok illesztése az itsadug (van Rij et al. 2017), ábrázolásuk a TidyMV (Coretta 2018) R-csomaggal történt. A vizsgált hatások tesztelésére a két modellt a faktorokat nem tartalmazó minimális modellekkel vetettük össze a `compareML()` funkció segítségével, a két-két modell Akaike-féle információs kritérium-értékét (Akaike information criterion, AIC, Akaike 1974) összehasonlítva. Az Akaike-féle információs kritérium statisztikai modellek relatív jóságának mérésére alkalmas szám, és azt mutatja meg, hogy mennyi információt veszítünk, ha az adott modellel reprezentáljuk az adatokat. Az AIC relatív, csak ugyanazon kimeneti változót tartalmazó modellek összehasonlítására alkalmas mérőszám, melynek kisebb értékei jelentik a jobb modellillesszkedést (kevesebb információvesztést). Az AIC alapján történő modellválasztás során tehát a legkisebb értékű modellt tekintjük a legjobbnak, ugyanakkor Anderson és Burnham (2004) alapján azok a modellek, melyek a legkisebb AIC-értékkel (AICmin) rendelkező modelltől maximum 2 ponttal térnek el ($\Delta\text{AICmin} \leq 2$), a legkisebb értékű modellhez hasonló illesszkedésűnek tekinthetők. Így tehát amennyiben a minimális modell AIC-értéke alacsonyabb volt, mint a tesztelendő faktorokat tartalmazóké, vagy kevesebb, mint 2 ponttal tért el azoktól, az azt jelentette, hogy a vizsgált hatások nem javítottak az adatok modellezésén.

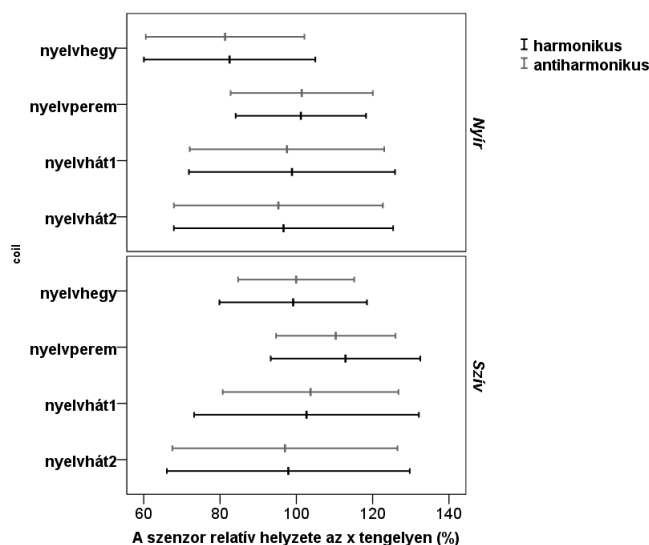
Az artikulációs adatok elemzése mellett szintén a magánhangzók időbeli középpontjában az akusztikai jelen megmértük a második formáns értékét is a Praat szoftverben (Boersma–Weenink 2018). A harmóniabeli viselkedés mint független változó hatását az így kapott formánsértékekre lineáris kevert modellekkel elemeztük az R-ben (Kuznetsova et al. 2015). A kevert modell a harmóni-

abeli viselkedés (harmonikus/antiharmonikus) és a kontextus (elülső/hátulsó) faktorok interakciója mellett az adatközlő változó random hatását tartalmazta.

Eredmények

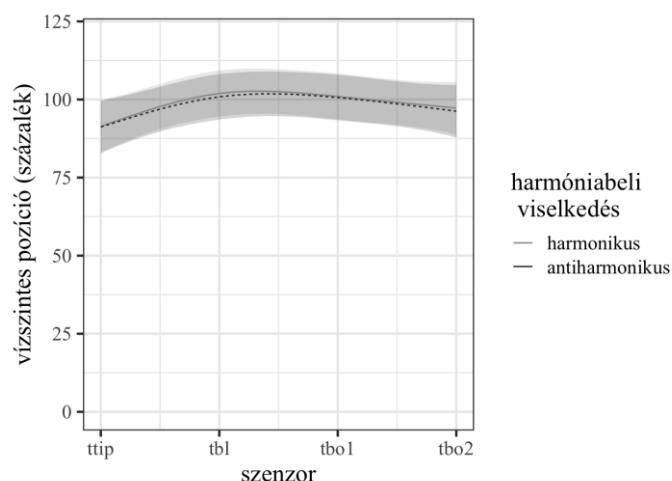
Az áttekintést az artikulációs vizsgálat eredményeivel kezdjük, majd az akusztikai elemzés eredményeit mutatjuk be. Ezekben belül előbb az izolált, majd a kontextusos elrendezés adatait ismertetjük.

Az izolált elrendezésben a két célszó között látszanak különbségek (3. ábra), amelyeket az eltérő mássalhangzós kontextus okozhat, hiszen míg a *nyír* esetében a célmagánhangzót megelőző mássalhangzó palatális, a követő pedig alveoláris, a *szív* esetében a megelőző alveoláris, míg a követő labiodentális képzésű. Feltehetően ebből adódik, hogy a *nyír* magánhangzójának ejtésekor a nyelvszensorok (de különösen a nyelvhegyen és a nyelvperemen lévő) hátrébb helyezkednek el a szájüregben, mint a *szív* esetében, amit az alacsonyabb százalékos értékek mutatnak. A homofón alakok harmóniabeli viselkedése mentén ugyanakkor nem láthatók jelentős eltérések, és különösen nem látjuk azt, hogy az antiharmonikus tő esetében a szensorok rendre hátrébb lennének (azaz kisebb százalékos értéket vennének fel), mint a harmonikus tő esetén.

3. ábra: A szensorok vízszintes helyzete (x tengely) %-ban kifejezve (0% = *nyúl*, 100% = *sír*) a célszavak harmóniabeli viselkedésének a függvényében az izolált elrendezésben, átlag és szórás

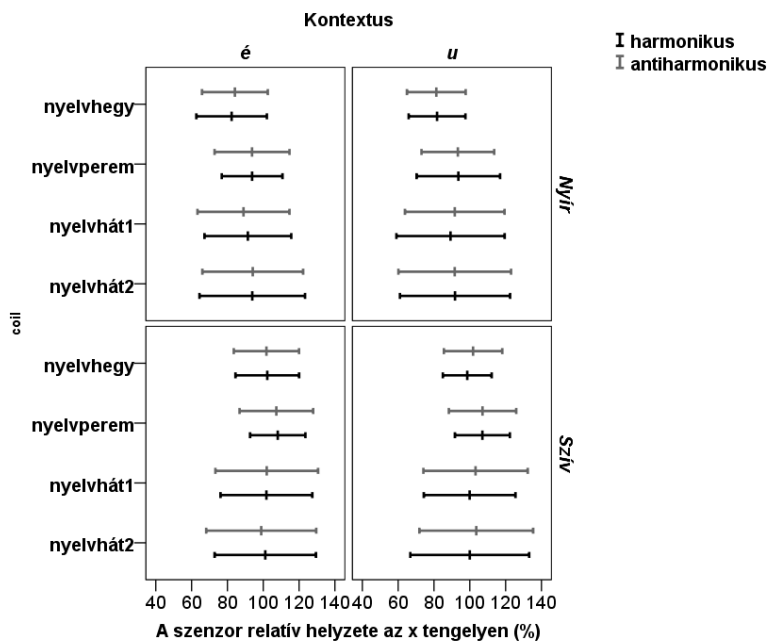
A nyelv szenzorok vízszintes helyzete a GAM szerint sem mutatott jelentős eltérést a harmóniabeli viselkedés függvényében az izolált elrendezésben (4. ábra). A harmóniabeli viselkedés főhatását tartalmazó modell AIC-értéke 8,44 ponttal magasabb volt a minimális modell AIC-értékéhez képest, tehát a főhatás nem javított a modellilleszkedésen.

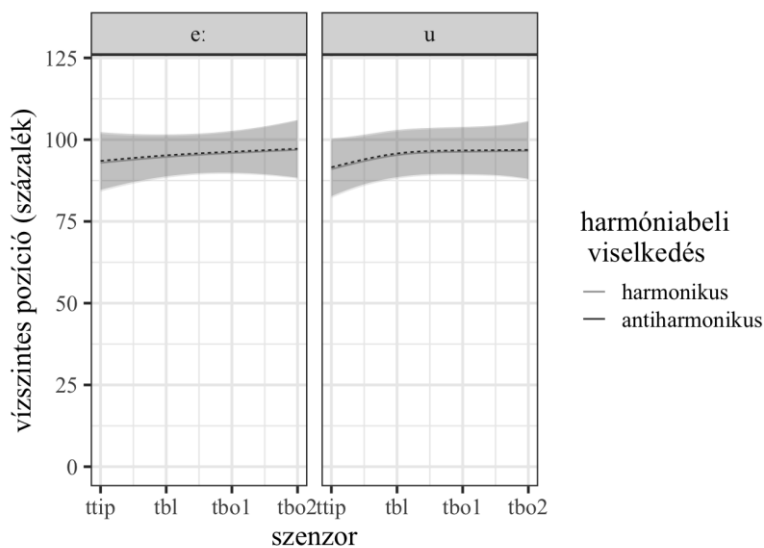
4. ábra: A nyelv szenzorok vízszintes pozícióértékeinek egymásutánjára illesztett görbék a harmóniabeli viselkedés szerint az izolált elrendezésben

A kontextusos elrendezésben a mondatkezdő helyzetű célszavakat vagy elülső (*éppen*), vagy hátsó (*ugyan*) magánhangzók követték. Azt vártuk, hogy a hátraható magánhangzó-magánhangzó koartikuláció miatt a kétféle kontextus eltérő mintázatokat hoz létre a nyelv helyzetben a harmóniabeli viselkedés függvényében. Az 5. ábrán látható, hogy nincsenek szisztematikus eltérések a nyelv szenzorok pozícióját tekintve. Ebben az elrendezésben a harmóniabeli viselkedés főhatását tartalmazó modell AIC-értéke volt az alacsonyabb, azonban csak 0,64 ponttal, mint a minimális modell AIC-értéke, tehát az eltérés az Anderson és Burnham (2004) által meghatározott küszöbérték alatt volt, így a főhatás ebben az esetben sem javított a modellilleszkedésen (6. ábra).

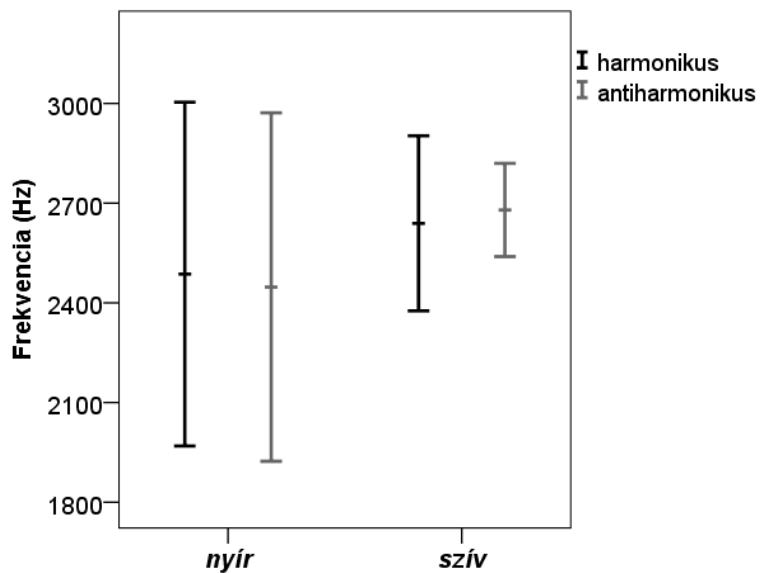
A célmagánhangzók időbeli középpontjában automatikusan nyertük ki a második formáns frekvenciaértékét. Az izolált elrendezésben az F_2 átlaga valamivel alacsonyabb volt a *nyír* esetében az antiharmonikus töben, mint a harmonikus töben, ami utalhat hátrébb húzott nyelvre, de akusztikailag mindenképpen centralizáltabb ejtésként értelmezhető, a *szív* előfordulásaiban ugyanakkor valamivel magasabb F_2 -t mértünk az antiharmonikus töben, mint a harmonikus töben, ami pedig ezzel éppen ellenkező tendencia (7. ábra). A statisztikai próba ugyanakkor egyik esetben sem mutatott ki matematikailag is alátámasztható eltérést.

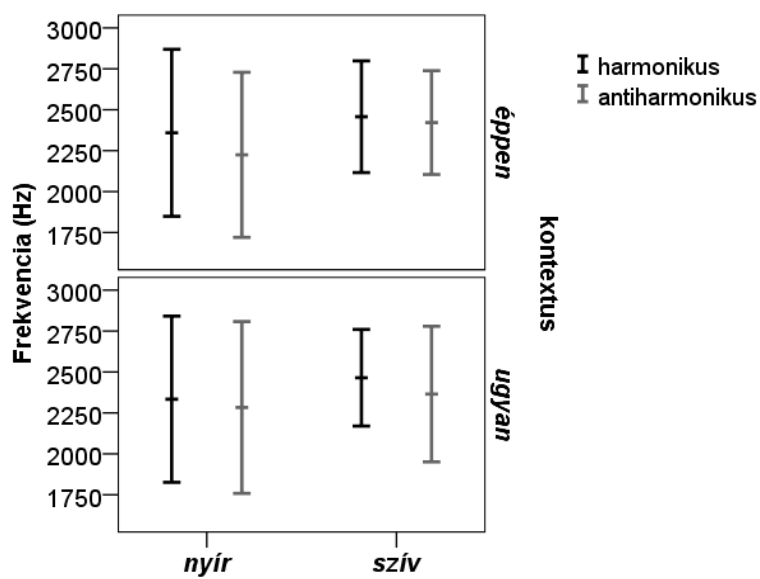
5. ábra: A szenzorok vízszintes helyzete (x tengely) %-ban kifejezve (0% = *nyíl*, 100% = *sír*) a célszavak harmóniabeli viselkedésének és a kontextusnak a függvényében a kontextusos elrendezésben, átlag és szórás

6. ábra: A nyelvszenzorok vízszintes pozícióértékeinek egymásutánjára illesztett görbék a harmóniabeli viselkedés és a kontextus szerint

7. ábra: A második formáns frekvenciaértéke a célszavak harmóniabeli viselkedésének a függvényében az izolált elrendezésben, átlag és szórás

8. ábra: A második formáns frekvenciaértéke a célszavak harmóniabeli viselkedésének a függvényében a kontextusos elrendezésben, átlag és szórás

A kontextusos elrendezésben (8. ábra) mind a *nyír*, mind a *szív* előfordulásaiiban valamelyest hátrébb húzott nyelvre, illetve a harmonikus töben tapasztaltnál nagyobb fokú akusztikai centralizáltságra utalnak az antiharmonikus tövekben megjelenő magánhangzó formánsértékei, a kontextustól (*éppen* vagy *ugyan*) függetlenül. Ugyanakkor statisztikai eltérés itt sem volt kimutatható az egyes csoportok között.

4. Következtetések

Tanulmányunkban az áttetsző magánhangzók közül az /i:/ artikulációs és akusztikai jellemzőit, pontosabban az /i:/ ejtése közben a nyelv elejének szájüregbeli vízszintes helyzetét, illetve az F₂ formáns értékét vizsgáltuk elektromágneses artikulometriával és spektrális elemzéssel egy szótagos, homofón szópárokban, a *nyír* és a *szív* igei (antiharmonikusan toldalékolódó) és főnévi (harmonikusan toldalékolódó) funkcióban ejtett változataiban. Kétféle elrendezést alkalmaztunk annak tesztelésére, hogy a harmóniabeli viselkedés (harmonikusan, illetve antiharmonikusan toldalékoltság) függvényében eltérnek-e a nyelvre helyezett szenzorok pozíciói a szájüregben belül, vízszintes irányban, valamint az F₂ formáns értékei. Az egyik elrendezésben a célszavak izoláltan, toldalék és kontextus nélkül, önálló megnyilatkozásként szerepeltek, ekkor a funkciójukat a résztvevők számára képi ingerekkel elicitáltuk. A másik elrendezésben kontextusba ágyaztuk a célszavakat, mégpedig úgy, hogy azokat kiegyenlített módon vagy csak elülső (*éppen*), vagy csak hátulsó (*ugyan*) magánhangzó kövesse, mely magánhangzók tehát kontrollált módon hatottak (visszafelé) a magánhangzók közti koartikuláció révén a célhangra.

Azt vártuk, hogy az izolált elrendezésben a harmonikusan (elülső magánhangzóval) toldalékolódó célszavakban az /i:/ ejtésekor a nyelv előrébb helyezkedik el a szájüregben, mint az antiharmonikusan (nem elülső magánhangzóval) toldalékolódó célszavakban, és ennek mind artikulációs, mind akusztikai következménye mérhető. Az antiharmonikus tövek esetében ugyanis Beňuš és Gafos (2007) szerint a toldalékolatlan alak is örökli a toldalékolt szóalakban megvalósuló, hátraható magánhangzó-magánhangzó koartikulációs hatás artikulációs mintázatát, ami hátrébb képzett magánhangzó-megvalósulásokat eredményez az antiharmonikus toldalékolatlan tövekben. Ezt a feltételezést a vizsgálati eredmények nem erősítették meg, sem az artikuláció, sem az akusztikai szerkezet tekintetében.

A másik elrendezésben a kontextus megválasztása annak a feltételezésnek a tesztelését célozta, hogy (függetlenül attól, hogy az izolált ejtésben kimutatható-e artikulációs eltérés) a kétféle harmóniabeli viselkedést mutató tövek esetében az /i:/ ejtésekor mérhető vízszintes nyelv helyzet eltér a követő magánhangzók előlségének a függvényében. Ebben az elrendezésben a célszavak megnyilatkozás kezdetén, az izolált elrendezéshez hasonlóan szintén főhangsúlyos helyzet-

ben jelentkeztek. Tehát a két (izolált és kontextusos) elrendezés a követő magánhangzók koartikulációs hatásában tér(hetet) el, valamint abban, hogy az utóbbiban nem csak a képi, hanem a nyelvi anyag, azaz a teljes mondat is segíthette a célszavak aktuális – igei vagy főnévi – funkciójának előhívását a beszélőkben. A vizsgálati eredmények alapján a második hipotézisünk sem nyert megerősítést, tehát általánosságban azt találtuk, hogy a harmónia szempontjából áttetszőnek tekintett /i:/ magánhangzó nem valósult meg előrébb vagy hátrébb, illetve akusztikailag centralizáltabban vagy periférikusabban a magánhangzó-harmóniában való aktuális részvétele szerint. Sem az artikulációs, sem az akusztikai adatok nem utaltak a nyelv eltérő pozíciójára, illetve a magánhangzók eltérő mértékű akusztikai vagy artikulációs centralizáltságára a harmóniabeli viselkedés mentén a kontextus függvényében.

Beňuš és Gafos (2007) kísérletében – mint láttuk – a vizsgált és összehasonlított szópárok kapcsán több kérdés is felmerült, melyek az ott kapott eredményeket befolyásolhatták (a szótagszerkezet hatása, a mássalhangzók képzéshelyének a hatása, a hordozómondat hatása stb.). A jelen kísérletben éppen ezért maximálisan kontrollált, homofón szópárokat vetettünk össze, illetve valóban izolált és kontrollált kontextusos elrendezéseket vizsgáltunk. Mégis, a jelen kísérlettel kapcsolatosan is felmerülhet az a kérdés, hogy a képi ingerek mennyire segítettek a résztvevők számára az izolált elrendezésben az igei és a főnévi funkció megkülönböztetését. Nem lehetséges-e, hogy a résztvevők mechanikusan ejtették a szavakat, nem ügyelve a funkciók megkülönböztetésére? Ennek kiküszöbölésére is szolgálhatott ugyanakkor a kontextusos elrendezés, ahol a funkciók elkülönítésében a képi információn túl a mondat jelentése is a résztvevők segítségére volt.

További kérdéseket vethet fel a kísérletben részt vevők száma is, ugyanis ez a jelen kísérletnek alapjául szolgáló Beňuš és Gafos (2007) végezte kísérletben igen alacsony volt (három fő, ráadásul a kísérlet és az elemzés eltérően zajlott az egyik beszélőnél, mint a másik kettő esetében). Igaz, hogy az artikulációs kísérletekben a kísérleti személyek száma az eljárás komplexitása és az adatközlőtől igen nagymértékű rugalmasságot és igénybevételt kívánó volta miatt (valamint sokszor amiatt is, hogy nem minden jelentkező esetében lehet elemezhető kísérleti anyagot felvenni) általánosságban is igen alacsony. Összevetésül: a 2019-ben megrendezett ICPHS-kongresszus kötetében (Calhoun et al. eds. 2019) megjelent tanulmányok közül mintegy 25-ben alkalmaztak EMA-t, és ezek között mindössze kettő olyan volt, ahol a beszélőszám (egy adott vizsgálati csoportban) meghaladta a tízet, ugyanakkor a résztvevők száma nem érte el az ötöt sem a tanulmányok felében. Ez alapján tehát Beňuš és Gafos (2007) kísérletei tulajdonképpen még ma is megfelelnek az íratlan szakmai „sztenderdeknek”, és amikor a kutatás készült, ez még inkább így volt. Ugyanakkor az alacsony beszélőszámoknak nyilvánvalóan hatása van az eredmények általánosíthatóságára. Ez

önmagában is előidézhet például olyan eseteket, hogy az adatok mennyisége nem tesz lehetővé statisztikai elemzést, vagy pedig nem látszanak olyan tendenciák, amelyek nagyobb beszélőszám esetén kimutathatók lennének. Alacsony résztvevőszám esetén a beszélők közötti egyéni eltérések jelentősége ugyanis megnő.

Még ha Beňuš és Gafos (2007) három személy adatai alapján fonológiaelméleti megállapításokat tett is, a tizenkét beszélővel végzett vizsgálatunk eredményét nagyobb mértékben tartjuk általánosíthatónak. Ennek csak részben a nagyobb résztvevőszám az oka, lényeges eltérésnek tartjuk azt is, hogy a jelen elemzésben választott módszertan (az azonos skálára vetített, így normalizált nyelvhelyzet) segítségével a beszélők közötti variabilitást is kontrollálni tudtuk, így a különböző résztvevők adatait együttesen lehetett kezelni. Továbbá, a jelen kísérletben a változók hatását a szenzorok (normalizált) vízszintes pozíciójának négyelemű szekvenciájára generalizált additív modellekkel elemeztük, ami lehetővé tette a nyelven egymást követő nyelvszenzorokon mért pozícióadatok együttes modellezését. Ennélfogva az elemzésünk holisztikusabb képet ad a nyelvhelyzet különbségeiről, mint az idézett korábbi artikulációs vizsgálat.

Az akusztikai elemzést illetően (amelyet Beňuš és Gafos 2007 nem végzett), az eredményeink hasonlóak Blaho és Szeredi (2013) eredményeihez, azaz ahogy ők, mi sem találtunk eltérést a második formáns értékében a tő harmóniabeli viselkedése függvényében.

Habár az artikulációbeli eltérés ellenére is előfordulhat, hogy az akusztikai szerkezetben nincs statisztikailag alátámasztható különbség, mint ahogy az is lehetséges, hogy az artikulációban nem mutatkozik eltérés (egy adott módszertannal mérve), az akusztikumban mégis jelentősnek látszó különbség mérhető, a jelen esetben nem ez a helyzet. Eredményeink nem arra utalnak, amit Beňuš és Gafos (2007) sejtet, hogy az artikulációs eltérés nem kritikus régióban történik, hanem arra, hogy nincs artikulációs eltérés, vagy legalábbis nem éri el azt a mértéket, amely a generalizált additív modellekkel feltárható lehetne. Ez alapján pedig az is nehezen elképzelhető, hogy az artikulációbeli különbségek áttevedhetnek a koartikulált helyzetből az izolált helyzetben ejtett magánhangzókra, és eltárolódhatnak a mentális lexikonban, mivel az adatok arra utalnak, hogy nincs ilyen artikulációs különbség. Az eredmények inkább azt az állítást erősítik meg, mely szerint az /i:/ viszonylag stabil, azaz a szomszédos hátul képzett magánhangzók hatására igen kismértékű eltérést mutat (Recasens 1999) – bár egyes eredmények szerint ez az általános érvényűnek tartott elgondolás párhuzamos artikulációs és akusztikai eredmények tükrében árnyalásra szorul (Deme et al. 2019).

Természetesen további, percepció vizsgálatok adhatnak választ arra a kérdésre, hogy – függetlenül az itt kapott eredményektől – hatással van-e az észlelésre a homofón tövek harmóniabeli viselkedése. Amennyiben a percepció teszt alapján erre a kérdésre igen választ kapunk, további feladatunk az, hogy az arti-

kulációs mérés módszertant finomítsuk, és ha van artikulációs eltérés, azt ki tudjuk mutatni a műszeres elemzés segítségével. Mivel azonban a jelen eredmények nem támasztják alá a harmóniabeli viselkedés és az /i:/ megvalósulása közti korábban feltételezett összefüggéseket, a jelen adatok alapján le kell vonnunk azt a következtetést is, hogy az /i:/ viselkedése nem szolgál tudományos bizonyítékkal a beszédprodukción és beszédészlelés exemplárelméletének validitását illetően.

Irodalom

- Akaike, Hirotugu (1974), A new look at the statistical model identification. *IEEE Transactions on Automatic Control* 19/6: 716–723.
- Anderson, David R. – Burnham, Kenneth P. (2004), *Model selection and multi-model inference*. NY: Springer-Verlag.
- Beňuš, Stefan – Gafos, Adamantios I. (2007), Articulatory characteristics of Hungarian ‘transparent’ vowels. *Journal of Phonetics* 35: 271–300.
- Blaho, Sylvia – Szeredi, Dániel (2013), Hungarian neutral vowels: a microcomparison. *Nordlyd* 40(1): 20–40.
- Boersma, Paul – Weenink, David (2018), Praat: doing phonetics by computer [Computer program]. Version 6.0.43, <http://www.praat.org/>.
- Calhoun, Sasha – Escudero, Paola – Tabain, Marija – Warren, Paul (eds.) (2019), *Proceedings of the 19th International Congress of Phonetic Sciences, Melbourne, Australia 2019*. Australasian Speech Science and Technology Association Inc., Canberra, Australia.
- Cho, Taehong (2004), Prosodically conditioned strengthening and vowel-to-vowel coarticulation in English. *Journal of Phonetics* 32: 141–176.
- Coretta, Stefano (2018), *tidymv: Tidy Model Visualisation*. R package version 1.5.4.9000. <https://github.com/stefanocoretta/tidymv>.
- Deme, Andrea – Bartók, Márton – Grácsi, Tekla Etelka – Csapó, Tamás Gábor – Markó, Alexandra (2019), V-to-V Coarticulation Induced Acoustic and Articulatory Variability of Vowels: The Effect of Pitch-Accent. In: *Proc. Interspeech 2019*, 3317–3321.
- Hayes, Bruce – Zuraw, Kie – Siptár, Péter – Londe, Zsuzsa (2009), Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* 85/4: 822–863.
- Hillenbrand, James M. – Clark, Michael J. – Nearey, Terrance (2001), Effects of consonant environment on vowel formant patterns. *The Journal of the Acoustical Society of America* 109/2: 748–763.
- Kuznetsova, A. – Brockhoff, P. – H. B. Christensen, R. (2015), *LmerTest: Tests in linear mixed effects models*. R Package Version 2.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994/2006), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42–182.
- Patay, Fanni – Benkő, Ágnes – Lukács, Ágnes – Rebrus, Péter – Törkenczy, Miklós (megj.), Testing variability effects in Hungarian vowel harmony. In: Hegedűs, Veronika – Vogel, Irene (eds.), *Approaches to Hungarian 16. Papers from the 2017 Budapest conference*.

- R Core Team (2018), R: A Language and Environment of Statistical Computing, R Foundation for Computing, Vienna, <https://www.R-project.org>.
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós (2019), Magyar harmónia: a dolgok állása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXI*. 233-333.
- Recasens, Daniel (1999), Lingual coarticulation. In: Hardcastle, Willam J. – Hewlett, Nigel (eds.), *Coarticulation: Theory, data and techniques*. Cambridge University Press, Cambridge, UK. 78–104.
- Reichel, Uwe D. (2012), PermA and Balloon: Tools for string alignment and text processing. In: *Proceedings of Interspeech 2012*. Paper no. 346.
- Schiel, Florian (1999), Automatic phonetic transcription of nonprompted speech. In: *Proceedings of the International Congress of Phonetic Sciences*. 607–610.
- Stevens, Kenneth N. (1989), On the quantal nature of speech. *Journal of Phonetics*, 17: 3–45.
- Sussman, Harvey M. (1990), Acoustic correlates of the front/back vowel distinction: A comparison of transition onset versus "steady state". *Journal of the Acoustical Society of America*, 88: 87–96.
- Syrdal, Ann K. – Gopal, H. S. (1986), A perceptual model of vowel recognition based on the auditory representation of American English vowels. *Journal of the Acoustical Society of America*, 79: 1086–1100.
- Szeredi, Dániel (2012), Acceptability of harmonic mismatch for neutral vowel stems in Hungarian. *Qualifying Paper*. New York University, New York.
- Thèoret, Hugo – Pascual-Leone, Alvaro 2002. Language acquisition: Do as you hear. *Current Biology* 12/21. pR736–R737. [http://www.cell.com/current-biology/pdf/S0960-9822\(02\)01251-4.pdf](http://www.cell.com/current-biology/pdf/S0960-9822(02)01251-4.pdf).
- van Rij, Jacolien – Wieling, Martijn – Baayen, R. Harald – van Rijn, Hedderik (2017), *itsadug: Interpreting Time Series and Autocorrelated Data Using GAMMs*, R package version 2.3.
- Winkelmann, Raphael – Jaensch, Klaus – Cassidy, Steve – Harrington, Jonathan (2018), *emuR: Main Package of the EMU Speech Database Management SystemR*, package version 1.1.1.
- Wood, Sara N. (2001), *mgcv: GAMs and generalized ridge regression for R*. *R news*, vol. 1, no.2, pp. 20–25.
- Zuraw, Kie – Hayes, Bruce (2017), Intersecting constraint families: an argument for Harmonic Grammar. *Language* 93(3): 497–548.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük Buza Ákos, Jankovics Julianna, Krepsz Valéria, Mrázik István, Puzder Zsófia és Weidl Zsófia segítségét a kutatás megvalósításában, valamint Rebrus Péternek és Törkenczy Miklósnak a konzultációt és a rendelkezésünkre bocsátott kéziratokat. A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program támogatásával készült.

Háromfős társalgások annotálása a BEA-adatbázisban: elvek és kihívások

Horváth Viktória¹, Krepsz Valéria¹, Gyarmathy Dorottya¹,
Hámori Ágnes¹, Bóna Judit², Dér Csilla Ilona³, Weidl Zsófia²

¹Nyelvtudományi Intézet

²Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

³Károli Gáspár Református Egyetem BTK

The aim of this paper is to demonstrate the annotating method of the triadic conversations in the Hungarian Spontaneous Speech Database. The protocol of the annotation takes into consideration the phonetic and the pragmatic aspects of the analysis of the conversations supported by the project NKFI K-128810. The aim of the project is to analyse speech units, such as turns, turn-takings or overlapping speech, from multiple aspects. The large data sample allows describing synchronous changes such as the formation of discourse marker combinations. Furthermore, the aim of the project is a description of speech accommodation. The research has further scientific benefits as a result of the cooperation of several linguistic disciplines, such as a novel description of the structure of triadic conversations. Theoretically, if discourses are performed according to a particular system, they can be modeled technologically. So, in addition to the theoretically findings, the results may be applied in speech technology.

Keywords: conversations, annotation, Hungarian Spontaneous Speech Database

Kulcsszavak: társalgások, annotáció, BEA Spontán Beszéd Adatbázis

Bevezetés

Jelen tanulmány középpontjában a BEA-adatbázis (Gósy et al. 2012) társalgási moduljának mint a magyar nyelv jelentős méretű beszélt nyelvi adatbázisának bemutatása és annotálási elveinek ismertetése áll, különös tekintettel ezeknek a fonetikai és pragmatikai szempontokat ötvöző, társalgási jelenségekre is kiterjesztett annotálására, amely az NKFI K-128810 projekt keretében történik. A tanulmány célja, hogy a BEA társalgási adatbázis ismertetése mellett betekintést nyújtson az annotációs rendszerébe, szintjeibe és speciális szempontjaiba; egyben ráirányítsa a figyelmet a magyar nyelvű társalgások korpuszalapú vizsgálatának – ezen belül a fonetikai és társalgáselemzési, illetve pragmatikai szempontok összekapcsolásának, valamint a formális és funkcionális felfogások összehangolására törekvő megközelítés – fontosságára és módszertani lehetőségeire.

Az emberi nyelvhasználat egyik alapvető formáját a két vagy több személy között folyó kötetlen beszélgetések, társalgások jelentik, melynek során a beszéd-

partnerek jellemzően közvetlen interakciós helyzetben vannak, és a résztvevői szerepek (megnyilatkozó és befogadó) folyamatosan cserélődnek (a társalgások jellemzésében itt elsősorban a konverzációelemzés fogalmaira támaszkodunk, l. Schegloff 1968, Sacks–Schegloff–Jefferson 1974, Boronkai 2009, Eshghi–Healey 2009). A beszélők váltakozása során jönnek létre a társalgások elemi egységének tekinthető beszédfordulók („turns”, Sacks–Schegloff–Jefferson 1974: 696), amelyekhez a beszédjoggal bíró beszélő fogalmát is kapcsolhatjuk; ezek mellett a beszédjoggal nem bíró résztvevők részéről is megjelenhetnek közlések mint háttéracsatorna-jelzések („backchannels”) (Yngve 1970, magyarra Bata 2009, Dér 2012, Hámori 2014, Gyarmathy et al. megj. e.). A társalgások jellegzetességei között említhető a beszélőváltási rendszer gördülékenysége, a fordulóváltás gyorsasága és többnyire rövid szünetek vagy rövid egyszerre beszélések megjelenése (“overlaps”, magyarra Bata 2009, Boronkai 2009, Hámori–Horváth 2019). A társalgások szerkezeti jellemzői kapcsán említhető a beszélgetés lokális jellegű, szekvenciális szerveződése, vagyis egyes fordulónak minimálpárokká és/vagy hosszabb szekvenciákká való összekapcsolódása (pl. kérdés–válasz, köszönés–visszaköszönés-párok, vö. Schegloff 1968), valamint egy átfogó vagy makroszintű, nagyobb funkcionális egységek alapján szerveződő (többféleképpen is jellemezhető) globális szerkezet (pl. bevezetés/belebonyolódás, középrész, lezárás vö. Schegloff 1968, Clarke–Argyle 1997). Ezek mellett számos más társalgási jelenség is leírható (pl. javítások, lehetséges beszélőváltási pontok, beszédaktusok használata stb.), melyekkel az elmúlt évtizedekben nagyszámú konverzációelemző, interakcionális szociolingvisztikai, beszélésnéprajzi és pragmatikai kutatás foglalkozott. Ezekben meghatározó volt a társalgásnak a társas interakciók felől történő vizsgálata és a felismerés, hogy a társalgás ugyanúgy szabályok mentén szerveződik, ahogy az interakció más – verbális vagy nem verbális – formái is; szerveződése és jelenségei elválaszthatatlanok a társas cselekvések és jelentések síkjától, valamint az ezek mögött álló szociokulturális normáktól, illetve pszichológiai tényezőktől. Ezek a különböző szempontú kutatások mára jelentős részben beépültek a társalgáselemzés alapjaiba: kutatások ezekre vonatkozóan számos – részben eltérő fókuszú, de egymással összekapcsolódó – jellegzetességet tártak fel (pl. univerzális vonások és kulturális különbségek a beszélőváltásban; a társalgásokon belüli különböző beszédműfajok pl. történetmesélés, vicc, pletyka; résztvevői szerepek és társas jelentések stb.).

A társalgás általános jellemzése kapcsán végül lényeges kitérni arra is, hogy a prototipikus társalgásokban – ilyenek például a családi vagy baráti beszélgetések – meghatározó vonás a spontaneitás, vagyis az előre el nem tervezettség vagy a tervezettség alacsony foka, valamint az informális. Léteznek kevésbé spontán és formálisabb, illetve intézményes társalgások is (pl. orvos-beteg beszélgetések, bírósági tárgyalások): a két végpont (teljesen spontán – nem spontán, informális – formális) között számos átmenet létezik. A társalgás fogalmát

itt kiterjesztett értelemben használjuk (Schegloff nyomán, l. Schegloff 1968, Hámori 2006), amely a fenti átmeneteket is magában foglalja; az itt tárgyalt BEA-társalgások ezen belül egy szűkebb típust képviselnek.

Nemzetközi társalgási beszédkorpuszok és -adatbázisok¹

A társalgások empirikus vizsgálatához fontos segítséget adnak a különféle beszéd- és társalgáskorpuszok, illetve beszédatbázisok. Ezek többféle kutatási keretben és céllal (pl. szociolingvisztikai, fonetikai, korpusznyelvészeti vagy pszichológiai kiindulással), különböző módszertani elvek mentén jöhetnek létre, ami kihat tágabb felhasználási lehetőségeikre. Több beszédatbázist eleve olyan célra hoztak létre, illetve protokolljukat úgy alakították, hogy például a narratívák és felolvasások mellett valódi társalgások is legyenek bennük, így fonetikai, szintaktikai és társalgáselemző kutatásokra egyaránt alkalmasak. Az egyik legismertebb külföldi beszédatbázis, amely társalgásokat is tartalmaz, a London–Lund korpusz. Ez félmillió brit angol szóból áll, és többféleképpen – a beszédpartnerek ismertségét, a beszédhelyzetet és a csatornát variálva – rögzített társalgásokat tartalmaz (Svartvik ed. 1990). Az eredeti korpuszt 1959 és 1990 között rögzítették, a London–Lund korpusz 2 készítése folyamatban van. Beszédfelismerő rendszerek fejlesztéséhez készült az USA-ban a szintén angol anyanyelvűekkel rögzített CallHome (Canavan et al. 1997) beszédatbázis, amely 120 telefonbeszélgetést foglal magában. A Switchboard telefonos beszédkorpusz (Godfrey–Holliman 1993) 543 amerikai beszélő mintegy 260 órás dialógusát tartalmazza. Specifikus beszédhelyzetekben rögzített társalgási korpuszok is ismeretesek. Ilyen például a térképmódszerrel skót dialógusokat rögzítő HCRC Map Task Corpus, a repülőjegy-rendeléseket tartalmazó ATIS adatbázis (Hemphill et al. 1990), avagy a célzott társas feladatokat rögzítő Kiel Corpus of Spontaneous Speech (összefoglalásukra lásd Gósy et al. 2012). Spontán, több résztvevős társalgásokból álló korpuszokból, például konferenciamegbeszélések, illetve egyetemi órák és interaktív beszélgetések felvételeiből dolgoztak az AMI (Augmented Multiparty Interaction), a CHIL (Computers in the Human Interaction Loop) és a CALO (Cognitive Assistant that Learns and Organizes) projektek (összefoglalva lásd pl. Bechet 2012). Szintén felsőoktatási környezetben rögzített társalgásokat tartalmaz a MICASE (Michigan Corpus of Academic Spoken English, vö. Simpson et al. 2002). Többféle beszédhelyzetben (így társalgási helyzetben is), egynyelvű és kétnyelvű gyermekekkel készültek felvéte-

¹ A *korpusz* és az *adatbázis* fogalmak mind a hazai, mind a nemzeti szakirodalomban keveredve használatosak, a különböző tudományterületi háttértől, megközelítéstől, elméleti-módszertani keretektől függően (pl. Sass 2016). A jelen tanulmányban törekedtünk az eredeti megnevezésnek megfelelő fogalom/megnevezés használatára. A BEA hagyományosan *adatbázis* megnevezéssel szerepel, de a társalgási modul anyaga annotált korpusznak tekinthető.

lek a SALT adatbázisban (<http://www.saltsoftware.com/salt/databases/#>). Számos (jelenleg 26) nyelvből származó gyermeknyelvi diskurzusrészleteket tartalmaz az 1984-ben alapított CHILDES (Child Language Data Exchange System, <https://childes.talkbank.org/>). Célzott nyelvészeti elemzésekhez, például a megakadások vizsgálatához is rögzítettek nagy mennyiségű kétszereplős társalgást. Bortfeld et al. (2001) például az életkor, a nem, a beszélők közötti kapcsolat, illetve a beszédtema hatását vizsgálta a megakadások előfordulására 48 társalgás mintegy 192000 szavában. Gyakori az is, hogy rádió- vagy tévéműsorok beszélgetéseit használják elemzésre, ilyenkor nagyon változatos lehet a társalgásban résztvevők száma.

Az utóbbi időben a korpusznyelvészetben egyre inkább nő az érdeklődés a kisebb, speciális téma vagy műfaj köré szerveződő, kontextuálisan gazdagabb feldolgozást lehetővé tevő korpuszok iránt, amelyek eddig ilyen módszerekkel kevésbé kutatott területek és jelenségek vizsgálására alkalmasak; a társalgás jellegzetességei, egyes pragmatikai jelenségek vagy fonetika és pragmatika kapcsolata kifejezetten ilyennek számít (vö. Szirmai 2005, O’Keeffe et al. 2007, Vaughan–Clancy 2013, Walsh 2013).

Hazai társalgási beszédkorpuszok és -adatbázisok

A magyar nyelvű kötetlen beszélgetések korpuszalapú vizsgálata felé az első lépéseket az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke által az 1970–80-as évektől gyűjtött beszéltnyelvi felvételek jelentették (több beszédműfajt is tartalmazva, pl. előadások, baráti beszélgetések, bizottsági ülések, kollégiumi társalgások, vö. Keszler 1983), ezekből azonban csak később és kisebb részletek kapcsán születtek elemzések. Fontos állomást jelentett az 1980-as évek második felében a gazdagréti lakóközösség kábeltelevíziójának műsorában elhangzó többszereplős beszélgetések rögzítése és elemzése, amelyek átiratában az intonációs jelölések is központi szerepet kaptak (Varga 1987; Kontra 1988, 1990). 1987 és 1989 között jött létre az első magyar szisztematikusan létrehozott beszélt nyelvi korpusz a BUSZI keretében (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú, I. Váradi 2003), a szociolingvisztikai-stilisztikai változatosság vizsgálata céljából. A korpuszt 50 szociolingvisztikai interjú alkotja, amelyek labovi mintára előzetesen megtervezett kérdésekkel irányított társalgásokat tartalmaznak, különböző szociolingvisztikai csoportba sorolható beszélők részvételével. A kérdések alkalmazásának fontos célja volt, hogy a beszélgetés során eltereljék az interjúalany/adatközlő figyelmét a saját beszédtevékenységéről, és előhívják a hétköznapi nyelvhasználatát, társalgási fordulatait. A korpusz annotálása elsősorban szociolingvisztikai jelenségekre vonatkozik, de korlátozott mértékben fonetikai, stilisztikai társalgási jelenségek vizsgálatára is alkalmas.

A magyar nyelvű társalgások fonetikai elemzésének egyik legfontosabb hazai mérföldköve Markó Alexandra 2005-ös doktori disszertációja volt, amelyhez

egy négyszereplős társalgást rögzített. A hanganyagon többféle vizsgálat is készült, főként temporális és intonációs elemzések (Markó 2005), valamint pragmatikai szempontúak is (Dér–Markó 2010). A nyelvészeti vizsgálatokhoz rögzített korpuszok közül megemlítendő még a Szögedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI), amelynek irányított interjúin készültek pragmatikai elemzések is (Schirm 2018; 2019). Emellett specifikus helyzetekben rögzített társalgásokat tartalmaznak az egyetemi kollégiumokban készített, illetve osztálytermi beszéd-korpuszok (Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz (BEKK, Bodó et al. 2017, Antalné 2006, Asztalos 2019; megj. e.), valamint egyes gyermekbeszéd-adatbázisok mint a MONYEK (Magyar Óvodai Nyelvi Korpusz, Mátyus–Orosz 2014) és a GABI (Gyermeknyelvi beszédAdatBázis és Információtár, Bóna et al. 2014). Ezek egy része dialógust, más részük többszereplős társalgást is tartalmaz. Asztalos (2019 megj. e.) multimodális korpuszának különlegessége, hogy nemcsak kamerákkal rögzítette a vizsgált tanórákat, hanem a tanulók közé elhelyezett diktafonok segítségével a tanulók közötti beszélgetésekről is készített felvételt. Emellett léteznek más, kisebb, speciális céllal gyűjtött társalgási korpuszok is (pl. orvos-beteg interakciók, politikusi viták anyagából), ezekre itt nincs mód kitérni.

A fenti korpuszok létrehozásában, valamint az ezeken végzett kutatásokban több nyelvészeti irányzat is megjelent; elsősorban a szociolingvisztika, társalgáselemzés és pragmatika szerepe emelhető ki, de születtek pszicholingvisztikai, stilisztikai és fonetikai elemzések is. Akusztikai-fonetikai vizsgálatra azonban a legtöbb említett korpusz nem, vagy csak korlátozottan használható.

Az első jelentős méretű, fonetikai mérésekre is alkalmas, sőt multimodálisan is vizsgálható magyar nyelvű párbeszédkorpusz a Debreceni Egyetemen a HuComTech projekt keretében jött létre (Hunyadi et al. 2012), kommunikációelméleti szakemberek, digitális képfeldolgozók és számítógépes nyelvészek közreműködésével. A projekt központjában az ember-gép kommunikáció fejlesztése és az ember-ember-kommunikáció ezt segítő vizsgálata áll, ennek érdekében egy olyan empirikus adatbázis létrehozása volt a cél, amely alkalmas alapanyagot ad a nyelvtechnológiai és robotikai kutatásokhoz és fejlesztésekhez, valamint más, pl. kommunikációelméleti, nyelvészeti, pragmatikai és viselkedéskutatási vizsgálatokhoz is.

A HuComTech korpusz összesen 50 órányi anyagot tartalmaz, 112 beszélő részvételével készült, részben formális, részben informális kontextusú dialógusok audio- és videofelvételei alapján. A korpusz annotálásának célja elsődlegesen a számítógépes feldolgozhatóság volt, ehhez többféle megközelítésben (vizuális jelek, nyelvi egységek és kommunikációs események megfigyelése) címkézték fel a vizsgált jelenségeket: készültek unimodális (videó és audio), valamint multimodális (videó + audio) annotációk, kézi és automatikus módszerekkel is. A modell elméleti hátterét a kommunikáció egy elméleti-technológiai

modellje adja, amely egy generatív grammatikai, moduláris nyelvszemléletre épül (Hunyadi et al. 2012). Az annotálás a vizuális jelzések (pl. tekintet, gesztusok, érzelmkifejezés), és multimodális jelenségcsoportok mellett tartalmazza az audiofelvételek prozódiai szintű ("IP-szint", intenzitás, hangsúlydetektálás), valamint szintaktikai szintű címkézését (pl. tagmondatok belső szerkezete, hierarchiája) (Hunyadi et al. 2012, Kiss 2011). Az annotáció kiterjed továbbá a – moduláris keretben értelmezett – pragmatikai szintre is, ennek kapcsán olyan jelenségek címkézésére, mint az egyetértés, a figyelem, az információstruktúra, a deixisek, ún. kommunikatív események, valamint a társalgási fordulószerveződés néhány alapvető jellemzője (pl. beszélés kezdete, vége, közbevágás, szóátvételi szándék). A különböző szintű és modalitású annotációk számos elemzést és fontos multimodális együttállások megállapítását tették lehetővé (Abuczki 2011, Németh T. (szerk) 2011, Pápay 2011), és sok új információt kínálnak a magyar társalgások leírásához (pl. a beszélőváltások vagy az információstruktúra és a nonverbális jelzések kapcsolata terén) és számítógépes modellezéséhez is. Bár az elméleti háttérmodell nyelvtechnológiai meghatározottsága, valamint generatív alapú, moduláris pragmatikafelfogása miatt a korpusz más, eltérő elméleti háttérű nyelvészeti vagy pragmatikai kutatásokra (pl. funkcionális pragmatikai, társas interakciós, társas kognitív elemzésekre) való alkalmazhatósága korlátozott lehet, a magyar nyelvű társalgások megismeréséhez egyértelműen jelentős segítséget kínál. A HuComTech-korpusz és a BEA társalgási korpusza több aspektusban hasonlóságokat mutat (l. alább), ami lehetővé teszi az eredmények összemérhetőségét és összekapcsolását, ugyanakkor lényeges különbségek is vannak köztük (elsősorban multimodalitás/unimodalitás, a társalgó felek száma, illetve az annotációk elméleti háttere, fókusza és részletei alapján), amelyek révén fontos kiegészítéseket kínálnak egymás eredményeihez.

A BEA Spontán Beszéd Adatbázis

Az MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályán a modern fonetikai kutatási és beszédrögzítési követelmények kiszolgálásának céljával 2007-ben indult meg a BEA Spontán Beszéd Adatbázis fejlesztése (Gósy et al. 2012). Ennek elsődleges célja többféle típusú spontán beszéd rögzítése volt, de a fonetikai kutatási célok (összehasonlíthatóság) érdekében mondat- és szövegfelolvasásokat, illetve mondatismétléseket is tartalmaz. Az adatbázis elsődlegesen nyelvészeti alap- és alkalmazott kutatások céljára készült: elsősorban olyan fonetikai vizsgálatok elvégzésére, amelyekhez megfelelő minőségben rögzített felvételek szükségesek, de az egyes részfeladatok során olyan multifunkcionális szövegek is létrejöttek, amelyek alkalmasak több különféle nyelvészeti terület (pl. pragmatika, szocio- és pszicholingvisztika) számos jelenségének vizsgálatához is. Az adatbázis fejlesztői kiemelten ügyeltek a tudományetikai és adatvédelmi elvek

betartására², ennek megfelelően a hanganyagok anonimizáltak, az adatközlők kódokkal szerepelnek az adatbázisban, személyük azonosíthatatlan. Minden felvétel esetén rögzítésre kerültek olyan metaadatok, kiegészítő információk, amelyek kutatásmódszertani szempontból elengedhetetlenek: ilyen az adatközlő neme, életkora, iskolai végzettsége, foglalkozása, súlya, magassága, dohányzási szokásai, a véleménykifejtés és a társalgás központi témája, a felvétel időtartama, illetve a felvételvezető és a beszélgetésben részt vevő harmadik partner személye. Ezek az adatok lehetőséget nyújtanak az adatbázis széleskörű kutathatóságára. Fontos sajátosság továbbá, hogy a felvételek mintegy 85%-ában ugyanaz a személy az interjúkészítő, ami kiváló lehetőséget nyújt további, speciális vizsgálatokra, például a beszédalkalmazkodás vagy a beszélői szerepek dinamikus alakulásának kutatására is.

Az adatbázis hangfelvételei egységes protokoll szerint készülnek, amely meghatározza a rögzítendő beszédanyagok tartalmi vonatkozásait, technikai jellemzőit, illetve a beszélők számát. Az adatbázis főként különféle típusú spontán beszédanyagokat tartalmaz (a spontán fogalmat fonetikai értelmezésben használva), de a szélesebb kutathatóság érdekében mondatisméltéseket és felolvasásokat is magában foglal. A tartalmi protokoll a következő hat részből áll: mondatisméltés, narratíva, véleménykifejtés, tartalomösszegzés, társalgás, felolvasás. Az egyes részek tartalma a következő:

1. A mondatisméltés 25 egyszerű és összetett mondatot tartalmaz, melyek összeállításánál a fejlesztők ügyeltek a grammatikai szerkezetre, a szórendre és a koartikulációs szabályok változatosságára, például: *Az ügyfeleknek kompromisszumot kellett kötniük.; Nem lehetett teljes bizonyossággal megítélni a vádlott elmeállapotát.* A mondatok átlagosan 8–12 szóból állnak, melyek átlagosan 3–4 szótagosak.
2. A narratíva az adatközlő életéről, családjáról, munkájáról, hobbijáról szóló, többé-kevésbé összefüggő monologikus szöveg.
3. A véleménykifejtés (jobbára szintén narratíva) az interjúkészítő által megadott téma véleményezése. A felvetett témák általánosak és hétköznapiak, aktuális társadalmi, közéleti kérdésekkel kapcsolatosak, a róluk történő véleménykifejtés sem konkrét ismereteket, sem háttértudást nem kíván. Példák: a házasság vs. együttélés; eutanázia; közlekedés a fővárosban; ittasan vezetés; a magántulajdon védelme; új adók, új szabályozások; az emberi szervek felajánlása.
4. A tartalomösszegzés irányított spontán beszéd. Az adatközlőnek egy-egy felvételről meghallgatott szöveget kell a saját szavaival elmondania. Az

² A Nyelvtudományi Intézetben érvényben lévő a *Humán vizsgálatokon alapuló nyelvészeti kutatások etikai szabályozása*, az „1995. évi CXIX. törvény a kutatás és a közvetlen üzletszerzés célját szolgáló név- és lakcímadatok kezeléséről”, valamint az „1992. évi LXII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról”.

- egyik egy rövid tudományszerűsítő szöveg (174 szavas; 1 perc 37 mp tartamú), a másik egy anekdotaszerű történet (270 szavas; 2 perc 5 mp tartamú). Ez a rész teljesen monologikus, a kísérletvezető nem szólal meg közben.
5. A társalgási modulban három személy részvételével tematikailag bizonyos mértékig irányított, ugyanakkor alapvetően informális és sok szempontból kötetlen beszélgetésre kerül sor, amelyben az adatközlőn és az interjúkészítőn kívül egy további személy (szintén a projekt munkatársa) is részt vesz. Az interjúvezető által felvetett téma változó, az élet mindennapjaihoz kapcsolódik; ugyanazon adatközlő esetében mindig különbözik a véleménykifejtés témájától. A társalgás témáiból: karácsony, húsvét ünnepelése; mobiltelefon kisgyermekeknek; új KRESZ és a biciklisek; halálbüntetés; dohányzás; éjszakai élet, szórakozási lehetőségek Budapesten; állattartási kultúra Magyarországon. A téma kiválasztása az adatközlő életkorának és érdeklődési körének figyelembevételével történik. Az e részben rögzített beszélgetések egyben egy önálló társalgási (al)korpuszt is alkotnak, ez áll "BEA társalgási korpusz" néven jelen tanulmány középpontjában is (l. alább).
 6. Az utolsó részben az adatközlő kétféle szöveget olvas fel; az egyik a huszonöt, korábban ismételt mondat, a másik egy 291 szóból álló tudományszerűsítő cikk felolvasása.

A beszédrögzítés technikai paramétereit tekintve a legfontosabb követelmény a BEA adatbázis esetében a megfelelő jel/zaj viszonyú, széles frekvenciatartományú, magas dinamikájú, torzításmentes felvételek elkészítésének biztosítása; amely akusztikai szempontból megköveteli a zajszigetelt és visszhangmentesített helyiséget, elektronikus tekintetben pedig a megfelelő hangfelvevő és hangrögzítő rendszert. Mindezek miatt a korpusz hangfelvételei az MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályán található zajszigetelt szobában készülnek; a hangcsillapítás mértéke a külső környezethez képest 50 Hz-en 35 dB, 250 Hz fölött pedig ≥ 65 dB. A kritériumainknak megfelelő technikai háttérrel az Audio-technika AT4040 típusú kardioid kondenzátor mikrofonok, a Phonic AM642D típusú 10 csatornás phantomtápos kompakt keverőpult, továbbá a GoldWave szoftverrel, 44,1 kHz-es mintavételezéssel közvetlenül a számítógépre történő digitális, .wav formátumú rögzítés biztosítják.

A BEA adatközlői egynyelvű, köznyelvet beszélő budapestiek, jelenleg 461 beszélő, közülük 281 nő és 180 férfi, átlagéletkoruk 36,8 év (18 évestől 90 évesig). A beszélők iskolai végzettségét tekintve a felsőfokú végzettségűek vannak többségben (54,66%), illetve magas az érettségizettek aránya is (42,08%). Az adatközlők kis százaléka (3,25%) rendelkezik csak általános iskolai végzettséggel. Foglalkozásukat tekintve beszélőink között található általánosan ismert munkaköröket betöltők, például pedagógusok, gyógypedagógusok, orvosok, au-

tószerelők, informatikusok, adminisztrátorok, színészek; de akadnak közöttük viszonylag ritkább foglalkozásokat űzők, például: cserépkályha-készítő, jelmeztervező, katolikus pap, evangélikus lelkész, orgonaépítő, pókerjátékos, forgatókönyvíró, sajtótitkár és kaszkadőr.

A BEA-adatbázis jelenlegi 461 felvétele 367 óra, 28 percnyi hanganyagot jelent. A legrövidebb felvétel 19 perc és 17 másodperc hosszú, míg a leghosszabb ennek a hétszerese, 2 óra 24 perc 47 másodperc. Egy felvétel átlagosan 47 perc 50 másodperc időtartamú.

A jelen projektről

A BEA felvételeken belül speciális csoportot alkotnak a három személy részvételével folyó társalgások, amelyek együttesen egy önálló társalgási korpuszként is vizsgálhatók. Az NKFI K-128810 (A beszédegységek fonetikai jellemzőinek összefüggései) pályázat célja a társalgási modul alapján a fonetikai paraméterek vizsgálata és változásaik leírása valós kommunikációs helyzetben folyó beszélgetésekben, fonetikai és pragmatikai szempontokat ötvözve, valamint az ehhez szükséges főbb annotációk létrehozása. A projekt és az annotáció célja kettős: egyrészt a fonetikai kutatások számára kíván új szempontokat és újszerű megközelítésű mérési eredményeket adni, másrészt a társalgáselemzés (és/vagy pragmatikai kutatások) számára néhány, a területeken kiemelt jelenség vizsgálatát fonetikai adatokkal és elemzésekkel segíteni. A társalgási szituációban rögzített felvételek fonetikai jelentősége többek között, hogy jobban tükrözik a mindennapi nyelvhasználatot, mint a monologikus, más kontextusú felvételek. A beszélgetések többszintű, társalgáselemzési jelenségekre is kiterjedő annotálása és az ezeken alapuló célzott elemzések révén pedig alkalom nyílik olyan alapvető – fonetikai keretben magyar nyelven eddig keveset vizsgált – társalgási jelenségek árnyalt és több szempontú vizsgálatára, mint a beszédforduló, a beszélőváltás vagy az egyszerre beszélés fonetikai jellemzői és ezeknek különféle társas és kognitív tényezőkkel való összefüggései. A magyar nyelvre eddig sporadikus vizsgálatok születtek a beszélőváltásokkal kapcsolatban, a szupraszegmentális szerkezet és a szintaxis együttes működését vizsgálva, a projekt egyik fő célja ezek kapcsán kiterjedtebb elemzések lehetővé tétele illetve végzése. A verbális társalgásszervező elemek közül a diskurzusjelölők több szempontú elemzése szintén fontos kutatási cél; a korpuszon lehetőség nyílik olyan szinkron változás leírására, mint a diskurzusjelölő-társulások létrejötte, illetve a véleményjelölő diskurzusjelölők realizációja és ezek kapcsolata a szupraszegmentális jellemzőkkel. A projektben cél továbbá a beszédalkalmazkodás jelenségének szélesebb körű leírása, amely fonetikai, szociolingvisztikai és pragmatikai szempontból is fontos jelenség, ugyanakkor mindegyik keretben nagyon kevés hazai kutatási előzménye van: így beszédkutatási szempontból, valamint a különböző megközelítések összekapcsolása révén is novumnak számít. Továbbá más társalgási

jelenségek is szerepet kapnak mind az annotációban, mind az ezekre épülő elemzésekben (pl. háttércsatorna-jelzések, nevetés, szünetek, együttbeszélések stb.).

A projekt a társalgási jelenségek annotálásában a fonetikai szempontok mellett elsősorban a nyelvészeti konverzációelemzés és az interakciós szociolingvisztikai társalgáselemzések elméleti és fogalmi háttérére támaszkodik, egy funkcionális pragmatikai szemlélet keretében. Ennek során a projekt fontos újdonsága – ugyanakkor jelentős elméleti és módszertani kihívás is – a fonetika hagyományosan formális, strukturalista szemléletének és a társalgáselemzés, illetve az újabb szociolingvisztikai és funkcionális pragmatikai elméletek gyökeresen funkcionális megközelítéseinek az összehangolása, illetve a fonetikában szokásos kvantitatív igényű, felülről lefelé, előzetesen meghatározott és objektív kategóriákon alapuló módszertan összekapcsolása a társalgáselemzés, funkcionális pragmatika és a kortárs szociolingvisztika funkcionális alapú, az interakcióból és közös jelentéskonstruálásból kiinduló szemléletével és nem eleve adott, hanem az interakcióban konstruálódó jelentésekre és kategóriákra épülő, alulról felfelé történő, kvalitatív módszertanával. Ennek kapcsán a módszertani megoldásokban is – a nyelvészet legújabb tendenciáival összhangban – a formális és funkcionális szempontok reflektált összehangolására és közös érvényesítésére törekedtünk, azzal a céllal, hogy az annotált adatok később mind formális, mind funkcionális háttérű további kutatásokhoz is használhatóak legyenek: ehhez az annotációs módszertani elvek elméleti alapjainak széleskörű újragondolására, valamint egyes annotációs eseteknek többszöri és több szempontot is bevonó értékelésére támaszkodtunk.

A projekt első évében a kutatások többek között a társalgások belső szerveződésére, a globális és lokális struktúrájára; a háttércsatorna-jelzésekre, a társalgások szünetezésére vonatkoztak. Fontos eredmények születtek azzal kapcsolatban, hogy a társalgások bizonyos paraméterei lokálisan konstruálódnak és dinamikusan változnak például a belső szerveződés, a beszélői szerepek függvényében (vö. pl. Hámori–Horváth 2019, Gyarmathy et al. megj. e., Horváth et al. 2019, Krepesz et al. 2019).

A BEA-társalgások meglévő annotációja

Az annotálás a nemzetközileg elfogadott Praat programban, .TextGrid formátumban történik (Boersma–Weenink 2018) a leiratok kettős ellenőrzésével történik. A program képernyőjén felül található a hullámforma (rezgéskép vagy oscillogram) és alatta a hangszínkép (spektrogram). Ez alatt találhatóak a címkesorok. Két szegmentumhatárral jelölt rész egy szegmentum, amely tartalmazza az adott egység tartalmát. A lejegyzők előre meghatározott nagyságú, azonos ablakmérettel dolgoznak. Ez azért szükséges, hogy a lejegyzők a rezgéskép és a hangszínkép közel azonos információi alapján döntsenek a szegmentumhatárokról.

meghatározásában. A beszédszakaszok és a szavak lejegyzése során javasolt a felbontást 5 másodperces ablakra beállítani.

A beszélők jelölése egységes. IK jelöli az interjút készítő személyt, B a kísérleti személyt (beszélő) és TP (társalgó partner) a harmadik személyt, aki IK kollégája.

A társalgások címkézése során a korábban elkészült BEA-lejegyzésből (Gyarmathy et al. 2014) megtartjuk a 3 beszélőtől a beszédszakasz és szószintű lejegyzést, illetve ezeket szükség esetén korrigáljuk is – a társalgási felvételek eredetileg sem tartalmazznak beszédhang szintű átiratot. A beszédszakasz szinten a lejegyzés helyesírásban (fonéma alapon), és központozás nélkül történik. Egy beszédszakasz a beszélő által tartott (néma vagy kitöltött) szünettől szünetig tart. A szószintű lejegyzés szintén helyesírásban (fonéma alapon) történik. A szóhatár is a helyesírási határok szerint van jelölve, tehát az összetett szavak esetében a szóösszetételt alkotó szavak egy szakaszban vannak címkézve. A szünetek időtartamának nincs alsó határa, minden hosszúságú szünetet jelölünk. Ezeket a jelenségeket az adott beszélő szakasz és szószintű címkesorában feltüntetjük (lásd 1. ábra). A néma szüneteken belül meg vannak különböztetve az egyes beszélők saját beszédében tartott jelkimaradások (jele: SIL) és a hallgatások (PAUSE): az a néma rész, amikor a résztvevő nem beszélői szerepben vesz részt, hanem a partner(ek)e)t hallgatja. A kitöltött szüneteket szintén külön címkében tüntetjük fel, nagybetűvel és azzal a hanggal/hangkapcsolattal, aminek hallja a lejegyző (Ö, ÖM, M). A szünet a szóban jelenség esetén a szünet külön szegmentumba kerül. A nem beszéd jellegű hangok külön szegmentumban szerepelnek (pl. sóhaj: SÓH, torokköszörülés: TKS, köhögés: KÖH), az adott beszélő mindkét címkesorában. Ha előttük és/vagy utánuk szünet szerepel, akkor attól külön szegmentáljuk a jelenséget. Amennyiben a beszélő nevetős beszédet produkál, a címkében a szöveg előtt NEV rövidítés szerepel (szakaszszinten az egész beszédszakaszra érvényes a NEV jelölés; szószinten csak arra a szóra/szavakra, ahol elhangzik).

Társalgási jelenségek címkézése

Az előzőekben ismertetett 6 címkesorból álló meglévő annotációt további 5 címkesorral egészítjük ki a társalgások annotálása során. Ezekben – elsősorban a nyelvészeti társalgáselemzés hagyományaira építve – a társalgás néhány alapvető jelenségét jelöljük (pl. háttérzsoltár-jelzések, egyszerre beszélés, l. alább). Ezen jelenségek annotálása nemcsak ezek vizsgálatát segíti, hanem lehetővé teszi számos további társalgáselemzési, szociolingvisztikai és pragmatikai jelenség kiterjesztett kutatását is.

A meglévő annotáció természetesen tovább bővíthető, a pályázat egyik fő témája többek között a véleményjelölő diskurzusjelölők elemzése, így azok is külön címkesorba kerülhetnek.

A hetedik címkesorba kerülnek a **háttéracsatorna-jelzések**. Yngve (1970) definíciója alapján a háttéracsatorna-jelzés megnevezést használjuk, és azokat a rövid megjegyzéseket értjük rajta „amelyeket egy beszélgetés során az egyik résztvevő a másik beszélése (fordulója) közben tesz” (Ward–Tsukahara 2000), más szavakkal, azokat a verbális vagy nonverbális jelzéseket, amelyet egy társalgásban az egyik fél (a hallgató) a beszélő beszéde közben ad, a figyelem vagy megértés jelzésre, vagy tovább-beszélést ösztönző céllal, pl. *üüm, aha, igen, az tök jó*. Fel van tüntetve a szegmentumban, hogy mi hangzik el: verbális elem (*üüm, ja, igen igen, aha*) vagy nonverbális vokális jelzés (nevetés: NEV, torokköszörülés: TKS, sóhaj: SÓH), esetleg ezek kombinációja (NEV+ *igen*); illetve azt is tartalmazza a címke, hogy melyik beszélőtől hangzott el a háttéracsatorna-jelzés, például: NEV, IK vagy *aha*, TP.

A nyolcadik címkesor tartalmazza az **egyszerre beszéléseket**. (Korábban az egyszerre beszélések esetén minden érintett beszélő mindkét címkesorába EB jelölést tüntettek fel függetlenül attól, hogy érthető volt-e amit a beszélők mondtak. A mostani annotációban minden érthető beszédet annotálunk szakasz és szószinten is; illetve egy új címkében azt, hogy kik beszélnek egyszerre). Jelöljük a címke határait (az egyszerre beszélés teljes időtartamát), benne pedig azt, hogy melyik beszélők érintettek, vesszővel elválasztva. A beszélők sorrendjének is szerepe van: elsőként a fő beszélő szerepel, a vesszőt követi annak a beszélőnek a jele, aki másodikként szólalt meg (B, IK – a B beszélő beszélt, IK bekapcsolódott átfedő beszédet eredményezve). Ha teljesen egyszerre történt a megszólalás, akkor a meglévő annotáció eredeti sorrendjét követjük felülről lefelé (IK, TP – IK és TP egyszerre szólaltak meg, de az eredeti annotációban IK szerepel felül, TP legalul).

A kilencedik címkesorban jelöljük a **beszélőváltásokat**. A beszélőváltást megelőzheti szünet, vagy egyszerre beszélés. Az előbbi esetben a beszélőváltás időtartamának azt az időtartamot jelöljük, ami az egyik beszélő elhallgatása és a másik beszélő megszólalása között telik el; előfordul olyan eset is, amelyben a beszélőváltás azonnal, 0 ms szünettel valósul meg, ezt is jelöljük. Az egyszerre beszéléssel megvalósuló szóátvétel esetén az egyszerre beszélés teljes időtartamát jelöljük beszélőváltásnak ebben a címkesorban. A szegmentum tartalmazza, hogy melyik beszélőtől ki vette át a szót, alsó vonással elválasztva a két jelölést, pl.: B_TP (az adatközlő beszélőtől a társalgó partner vette át a szót).

A tizedik címkesor tartalmazza az egyes beszélőkhöz tartozó **fordulók** jelölését. Fordulónak itt a konverzációelemzés “turn” fogalmát és legerjedtebb értelmezését követve egy beszélőnek a szóátvételét követően elmondott szövegét tekintjük a következő fordulóváltásig, más szóval a beszélők cseréjéig (Sacks–Schlegloff–Jefferson 1974). A fordulók hosszának pontos meghatározását a gyakorlatban néha megnehezíti, hogy egyes esetekben (pl. rövid egyszerre beszélés, vagy szünetben elhangzó háttéracsatorna-jelzés) nem dönthető el egyértelműen, történt-e beszélőváltás; ezekben az esetekben több (tartal-

mi/szemantikai, szintaktikai, fonetikai és funkcionális) szempont együttes mérlegelésével döntöttünk (pl. szintaktikai lezártság megléte, megnyilatkozás funkciója).

A tizenegyedik címkesor a **globális szerkezethez** kapcsolódik: a társalgás szakaszait aszerint osztályozzuk, hogy döntően monologikus vagy dialogikus-e az adott rész. Bár a globális szerkezet nagyobb funkcionális egységek megvalósulásával jön létre, módszertani okokból a jelen annotáció nem az egyes részletek funkcionális jellegét, hanem a szövegszerveződés módját jelöljük, ami a jellegzetes szövegfajta (narratíva vagy dialógus) megjelenésével a különböző funkcionális egységeket is jelzi.

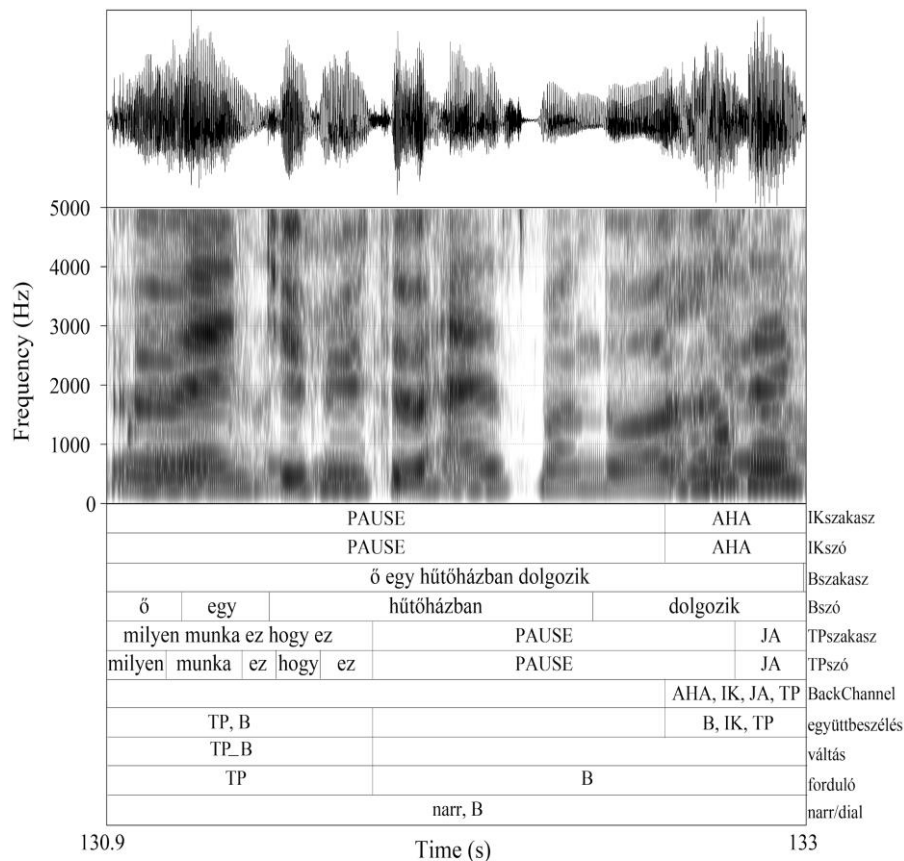
A tizenegy címkesor elnevezése a következő (1. ábra):

1. interjúkészítő beszédszakasz szintű lejegyzése (IKszakasz)
2. interjúkészítő szószintű lejegyzése (IKszó)
3. adatközlő beszédszakasz szintű lejegyzése (Bszakasz)
4. adatközlő szószintű lejegyzése (Bszó)
5. harmadik beszélő beszédszakasz szintű lejegyzése (TPszakasz)
6. harmadik beszélő szószintű lejegyzése (TPszó)
7. háttércsatorna-jelzések (BackChannel)
8. egyszerre beszélések (együttbeszélés)
9. beszélőváltások (váltás)
10. fordulók
11. globális szerkezet (narratív/dialogikus szakaszok; narr/dial)

A „társalgási korpusz” jelentősége és felhasználhatósága

A BEA-társalgások nagy tudományos jelentőséggel bírnak a konverzációelemzés és a beszédkutatás számára: nemcsak azért, mert új és újszerű lehetőséget adnak a magyar társalgások korpuszalapú vizsgálatára, hanem azért is, mert nemzetközi szinten is igen kevés olyan korpusz létezik, amely 3 résztvevő spontán társalgásait rögzíti egyidejűleg.

A korpusz jelentőségét egyrészt a kisebb és kontextualizáltabb, társalgási és pragmatikai jelenségek vizsgálatát segítő korpuszok iránt egyre növekvő, már említett érdeklődés adja. Ugyanilyen fontos az annotálás során érvényesülő komplex megközelítés, amely a fonetikai kiindulást pragmatikai és társalgás-elemzési fogalmakkal és szemlélettel ötvözi.

1. ábra: A tizenegy címkesor a Praatban

Ezek a nagy mennyiségű, szisztematikus és empirikus gyűjtésen alapuló elemzések elengedhetetlenek a természetes emberi kommunikációhoz a lehetőségek szerint leginkább hasonló ember-gép interakciók fejlesztéséhez, ami a nemzetközi kutatásokban egyre nagyobb figyelmet kap. Az ilyen jellegű kutatások elsődleges vizsgálati anyaga a valós multi-party típusú interakciók, leggyakrabban üzleti vagy baráti beszélgetések elemzése. Ilyen korpusz például az ICSI (Janin et al. 2003), amely 3–10 (átlagosan 6) résztvevő üzleti megbeszélésén elhangzott megnyilatkozásait tartalmazza, összesen körülbelül 72 órás audiofelvételt. Ehhez hasonló az AMI korpusz (Carletta et al. 2005), ami összesen 100 órányi anyagot, valamint a hanganyagok átíratát és számos különböző jelenség annotációját, például a társalgási jelenségek (dialog acts), és a fejmozgások leiratozását is tartalmazza.

A BEA társalgási korpuszában összesen 100 darab ilyen felvétel áll a kutatók rendelkezésére, ezek mintegy harmadában ugyanazok a személyek szerepelnek IK és TP szerepben, ami nagy mennyiségű anyagon több speciális társalgási jelenség (háttércsatorna-jelzések, egyszerre beszélések, beszédfordulók, nevetések stb.) összehasonlító vizsgálatát is lehetővé teszi, így például a beszédpartner személyétől, témától vagy érzelmek megjelenésétől függő változásoknak vagy partnerek egymáshoz való alkalmazkodásának elemzését a beszéd különböző paramétereiben.

A korpusz tudományos értékét erősíti a manuális annotáció: minden meglévő BEA-lejegyzést egy egyetemi hallgató ellenőriz, szükség esetén javít és kiegészíti a társalgási elemeket tartalmazó 5 címkesorral. Minden elkészült .TextGrid fájlt egy további, senior kutató manuálisan ellenőriz; egyes nehezen besorolható társalgási jelenségek annotálását további személyek ellenőrzésével és kvalitatív elemzéssel is kiegészítettük. A hanganyagot tartalmazó .wav fájlokat és a hozzájuk tartozó annotációt tartalmazó .TextGrid fájlokat egy, a kutatócsoport tagjai számára hozzáférhető felhőben tároljuk.

A társalgási modul tartalmazó anyag adatbázisként értelmezhető, mert nagy mennyiségű, összesen 100 felvételt (nagyjából 25 órányi beszéd) tartalmaz, amelyek a felvétel adatai (a beszélő életkora, neme, foglalkozása, végzettsége stb.); a felvétel időtartama; a beszélgetés témája alapján lekérdezhetők, a címkekből szöveges átiratok nyerhetők.

A korpusznak további tudományos jelentőséget ad, hogy az adatközlők részt vesznek a BEA-adatbázis többi részében is (érvelés, felolvasás, mondatvisszamondás stb.), így a beszédjellemzőik összevethetők a más beszéd típusokban rögzített adatokkal – erre nincs lehetőség a csak társalgásokat tartalmazó korpuszok esetében.

E korpusz segítségével, több nyelvészeti tudományág együttműködésének eredményeként, a nemzetközi trendeknek megfelelően a társalgások rendszere és a magyar társalgások jellegzetességei pontosabban és komplexen leírhatóvá válnak. Ez egyrészt lényeges mind a különféle kiterjedt beszélt nyelvi korpuszok automatikus feldolgozása, mind az ezekben végezhető adatbányászat szempontjából (vö. Bechet et al. 2012). Például Jurafsky és munkatársai (1997) a Switchboard-adatbázis (Godfrey–Holliman 1993) 1155 darab társalgásában, 42 különböző társalgási esemény (kérdés, válasz, háttércsatorna-jelzés, egyetértés stb.) vizsgálata alapján építettek modellt, amely az akusztikai információ alapján 65%-os eredményességgel detektál automatikusan társalgási eseményeket, szószintű annotáció alapján 70% feletti eredményességgel. Hasonlóképpen, ha a diskurzusok rendszere, szerveződési jellegzetességei leírhatóvá válnak (amiben grammatikai, szemantikai és pragmatikai-társalgási tényezők mellett bizonyos fonetikai mintázatoknak is lényege szerepe van), az megteremti az alapot a gépi modellezéshez is; ezek az eredmények tudományos hasznosságuk mellett be-

szédtechnológiai alkalmazásokban, robotikai és mesterségesintelligencia-fejlesztésekben is felhasználhatóak lesznek. Nemzetközi kutatásokban kiemelt figyelmet kap és már jelentős eredményeket mutat az ember–gép kommunikáció, különösen a társas-beszélgető robotok fejlesztése, sőt már ezek speciális alkalmazásai is (például idősokkal vagy autizmussal élő személyek esetében, Shimaya és tsai. 2019), bizonyos szempontok kiemelt figyelembevételével, mint pl. idősokkal való “társalgás” esetén az aktív figyelem biztosítása a robot részéről a beszélő felé (Bevacqua et al. 2012, DeVault et al. 2014, Johansson et al. 2016, Lala et al. 2017). Az Erica nevű robot fejlesztése során a fejlesztők hosszú távú célja az, hogy a robot képes legyen emberhez hasonló módon beszélni és gesztusokat tenni a kommunikáció során. A fejlesztéshez a háttéracsatorna-jelzések kerültek fókuszba: a korábbi kutatásokban a gép csak az embertől származó beszédforduló végén produkált háttéracsatorna-jelzéseket, Lala és munkatársai (2017) rendszerében a robot folyamatosan ad jelzéseket a beszélő számára arról, hogy figyelmesen hallgatja.

A tudomány szempontjából a jelen kutatássorozat célkitűzése azért nagyon fontos, mert magyar nyelven egyedülálló módon ötvözi a fonetikai és pragmatikai, a kvalitatív és kvantitatív szemléletű vizsgálatokat a társalgás, mint az egyik legtermészetesebb kommunikációs forma elemzése során. A társalgási korpuszoknak kiemelkedő szerepük van továbbá a jövőbeni elméleti és a közvetlenül felhasználható, alkalmazott kutatások szempontjából is, különösen a robotika és a gépi beszédfeldolgozás terén.

Irodalom

- Abuczki Ágnes (2011), Társalgási fordulók multimodális vizsgálata a HuComTech adatbázis informális dialógusaiban. In: Boda, I. Károly – Mónos K. (szerk.), MANYE XX. Az alkalmazott nyelvészet ma: innováció, technológia, tradíció (XX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus kötete). Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 282–288.
- Antalné Szabó Ágnes (2006), A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Asztalos Anikó (2019), A csoportkommunikációs stratégia vizsgálata a tanulói beszédben magyar nyelvű tanórák alapján. In: Karlovitz, János Tibor – Torgyik, Judit (szerk.), Szakmódszertani és más emberközpontú tanulmányok. International Research Institute, Komárno, Szlovákia. 71–84.
- Asztalos Anikó (2019, megjelenőben), A tanulói szóátadások vizsgálata. In: Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2019. XIII. Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Bata Sarolta (2009), Beszélőváltások a beszédpartnerek személyes kapcsolatának függvényében. *Beszédkutatás* 17: 107–120.

- Bechet, F. – Maza, B. – Bigouroux, N. – Bazillon, T. – El-Bèze, M. – De Mori, R. – Arbillot, E. (2012), DECODA: a call-center human-human spoken conversation corpus. In: International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC) 1343–1347.
<https://pdfs.semanticscholar.org/ede5/d2d2557188c153272152c9c8117ce8b67898.pdf>
- Bevacqua, Elisabetta – Cowie, Roddy – Eyben, Florian – Gunes, Hatice – Heylen, Dirk – Maat, Mark – Mckeown, Gary – Pammi, Sathish – Pantic, Maja – Pelachaud, Catherine – De Sevin, Etienne – Valstar, Michel – Wollmer, Martin – Shroder, Marc – Schuller, Bjorn (2012), Building Autonomous Sensitive Artificial Listeners. *IEEE Transactions on Affective Computing* 3(2): 165–183.
- Boersma, Paul – Weenink, David (2018), Praat: doing phonetics by computer. http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html.
- Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna – Vargha Fruzsina Sára (2017), A Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz. Elméleti és módszertani kérdések. In: Benó Attila – Fazakas Noémi (szerk), *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 169–178.
- Bóna Judit – Imre Angéla – Markó Alexandra – Váradi Viola – Gósy Mária (2014), GABI – Gyermeknyelvi beszédAdatBázis és Információtár. *Beszédkutató* 2014. 246–251.
- Boronkai Dóra (2009), *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum Kft., Budapest.
- Bortfeld, Heather – Leon, Silvia D. – Bloom, Jonathan E. – Schober, Michael F. – Brennan, Susan E. (2001), Disfluency rates in conversation: effects of age, relationship, topic, role, and gender. *Language and Speech* 44 (2): 123–147.
- Canavan, Alexandra – Graff, David – Zipperlen, George (1997), CALLHOME American English Speech LDC97S42. Web Download. Philadelphia: Linguistic Data Consortium.
- Carletta, Jean – Ashby, Simone – Bourban, Sebastien – Flynn, Mike et al. (2005), The AMI Meetings Corpus: a pre-announcement. In: Renals, Steve – Bengio, Samy (eds.), *Machine Learning for Multimodal Interaction*. Second International Workshop, MLMI 2005, Edinburgh, UK, July 11-13, Revised Selected Papers, Springer. 28–39.
- DeVault, David – Artstein, Ron – Benn, Grace – Dey, Teresa – Fast, Ed – Gainer, Alesia – Georgila, Kallirroi – Gratch, Jon – Hartholt, Arno – Lhommet, Margaux – Lucas, Gale – Marsella, Stacy – Morbini, Fabrizio – Nazarian, Angela – Scherer, Stefan – Stratou, Giota – Suri, Apar – Traum, David – Wood, Rachel – Xu, Yuyu – Rizzo, Albert – Morency, Louis-philippe (2014) SimSensei Kiosk: A Virtual Human Interviewer for Healthcare Decision Support. In *International Conference on Autonomous Agents and Multi-Agent Systems 1*: 1061–1068.
- Dér Csilla Ilona (2012), Beszélőváltások során használt diskurzusjelölők a magyar spontán beszédben. *Beszédkutató* 20: 130–141.
- Dér, Csilla Ilona – Markó, Alexandra (2010). A pilot study of Hungarian discourse markers. *Language and Speech* 53 (2): 135–180.
- Eshghi, Arash – Healey, Patrick (2009), What is conversation? Distinguishing dialogue contexts. In: Taatgen, N. A. – van Rijn, H. (eds.), *Proceedings of the 31st Annual Conference of the Cognitive Science Society 2009*. 1240–1245.

- Godfrey, John – Holliman, Edward (1993), Switchboard-1 Release 2 LDC97S62. Web Download. Philadelphia: Linguistic Data Consortium. <https://catalog.ldc.upenn.edu/LDC97S62>
- Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Horváth Viktória – Grácsi Tekla Etelka – Beke András – Neuberger Tilda – Nikléczy Péter (2012), BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 9–24.
- Gyarmathy Dorottya – Neuberger Tilda – Grácsi Tekla Etelka (2014), Lejegyzési útmutató a BEA Spontánbeszéd-Adatbázis háromszintű annotálásához. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 14 (1-2): 35–44.
- Gyarmathy Dorottya – Krepsz Valéria – Dér Csilla Ilona – Hámori Ágnes – Horváth Viktória (megj. e.), Háttéracsatorna-jelzések: határterület és új szempontok a diskurzusok elemzésében. In: Fóris Ágota – Bölskei Andrea (főszerk.), *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások az információs térben*. MANYE – OFFI – KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest.
- Hámori Ágnes (2006), A társalgási műfajokról. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 157–181.
- Hámori Ágnes (2014), Nevetés a társalgásban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Eötvös József Collegium, Budapest. 105–130.
- Hámori Ágnes – Horváth Viktória (2019), Társalgás, beszélőváltás és diskurzusszerveződés új megközelítésben – fonetikai jellemzők és pragmatikai tényezők összefüggései magyar társalgásokban (pilot study). *Beszédkutatás* 27: 134–153.
- Horváth Viktória – Gyarmathy Dorottya – Krepsz Valéria – Grácsi Tekla Etelka – Hámori Ágnes (2019), A társalgások szünetezése – különböző funkciók és realizációk (konferenciaelőadás). *A nyelv közösségi perspektívája*. Nagyvárad. 2019 június 28–29.
- Hemphill, Charles T. – Godfrey, John J. – Doddington, George R. (1990), The ATIS spoken language systems pilot corpus. *HLT '90 Proceedings of the workshop on Speech and Natural Language*. 96–101.
- Hunyadi László – Földesi András – Szekrényes István – Staudt Alexandra – Kiss Hermina – Abuczki Ágnes – Bódog Alexa (2012), Az ember–gép kommunikáció elméleti–technológiai modellje és nyelvtechnológiai vonatkozásai. *ÁNYT XXIV*.
- Janin, Adam – Baron, Don – Edwards, Jane – Ellis, Dan et al. (2003), The ICSI meeting corpus. *Proceedings. (ICASSP '03)*. 2003 IEEE International Conference. Vol. 1. <ftp://ftp.icsi.berkeley.edu/pub/speech/papers/icassp03-janin.pdf>
- Johansson, Martin – Hori, Tatsuro – Skantze, Gabriel – Høthker, Anja – Gustafson, Joakim (2016), Making turn-taking decisions for an active listening robot for memory training. In: Agah, Arvin – Cabibihan, John-John – Howard, Ayanna M. – Salichs, Miguel A. – Hongsheng He (eds.), *Social Robotics: 8th International Conference, ICSR 2016*. Springer International Publishing, Cham. 940–949.
- Jurafsky, Daniel – Bates, Rebecca – Coccaro, Noah – Martin, Rachel – Mateer, Marie – Ries, Klaus – Shriberg, Elizabeth – Stockle, Andreas – Taylor, Paul – Van Ess-Dykema, Carol (1997), Automatic detection of discourse structure for speech recognition and understanding. *Proceedings of the 1997 IEEE Workshop on Speech Recognition and Understanding*. Santa Barbara: IEEE. 88–95.

- Keszler Borbála (1983), Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rác Endre – Szathmári István (szerk.), *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegta- na köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 164–202.
- Kiss Hermina (2011), A HuComTech audio adatbázis szintaktikai szintjének elvei és szabályrendszerének újdonságai. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (6). 199–208. http://acta.bibl.u-szeged.hu/58802/1/msznykonf_008_199-208.pdf
- Kontra Miklós (szerk.) (1988), *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Kontra Miklós (1990), Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány* 1990/5. 512–520.
- Krepsz Valéria – Hámori Ágnes – Gyarmathy Dorottya – Horváth Viktória (2019), A nevetés főbb változatai spontán társalgásokban (konferenciaelőadás). VI. Interdisz- ciplináris Humorkonferencia. Eszterházy Károly Egyetem, Eger. 2019. október 3–4.
- Lala, Divesh – Milhorat, Pierrick – Inoue, Koji – Ishida, Masanari – Takanasi, Katsuya – Kawahara, Tatsuya (2017), Attentive listening system with backchanneling, response generation and flexible turn-taking. In: *Proceedings of the SIGDIAL 2017 Conferen- ce*, Saarbrücken, Germany, 2017. 127–136. <https://www.aclweb.org/anthology/W17- 5516>. [Az utolsó letöltés: 2019. június 6.]
- Markó Alexandra (2005), A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- Mátyus Kinga – Orosz György (2014), MONYEK – Morfológiailag egyértelműsített óvodai nyelvi korpusz. *Beszédkutatás* 2014: 237–245.
- Németh T. Enikő (szerk.) (2011), *Ember-gép kapcsolat. A multimodális ember-gép kommunikáció modellezésének alapjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- O’Keeffe, Anne – McCarthy, Michael – Carter, Ronald (2007), *From corpus to classroom*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pápay Kinga (2011), A beszélő személy akusztikus és vizuális gesztuskészlet- használatának vizsgálata multimodális korpusz alapján – beágyazások, beékelések és adaptáció. In: Hunyadi L. (szerk.), *Rekurzió a nyelvben I. Prozódiái megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 31–95.
- Sacks, Harvey – Schegloff, Emanuel A. – Jefferson, Gail (1974), A simplest systematic for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50: 696–735.
- Sass Bálint (2016), Nyelvészeti szövegkeresők, Nemzeti Korpuszportál. *Magyar Tudo- mány*. 2016 (7): 798–808.
- Schegloff, Emanuel A. (1968), Sequencing in conversational openings. *American Anthropologist* 70: 1075–1095.
- Schirm Anita (2018), Diskurzusjelölő-társulások a Szögedi Szociolingvisztikai Interjú- ban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 18/1: 1–16.
- Schirm Anita (2019), A diskurzusjelölő-használat életkori sajátosságai a nyelvi interjú szövegtípusában. *Beszédkutatás* 27: 187–205.
- Shimaya, Jiro – Yoshikawa, Yuichiro – Kumazaki, Hirokazu – Matsumoto, Yoshio – Miyao, Masumoto – Ishiguro, Hiroshi (2019), Communication support via a tele- operated robot for easier talking: case/laboratory study of individuals with/without autism spectrum disorder. *International Journal of Social Robotics* 11 (1): 171–184.

- Simpson, Rita C. – Briggs, Sarah L. – Ovens, Janine – Swales, John M. (2002). The Michigan Corpus of Academic Spoken English. Ann Arbor: The Regents of the University of Michigan. <http://www.helsinki.fi/varieng/CoRD/corpora/MICASE/>
- Svartvik, Jan ed. (1990), The London Corpus of Spoken English: Description and Research. Lund Studies in English 82. Lund University Press, Lund.
- Szirmai Monika (2005), Bevezetés a korpusnyelvészetbe. A korpusnyelvészet alkalmazása az anyanyelv és az idegen nyelv tanulásában és tanításában. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Váradi Tamás (2003). A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.), A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest. 339–59.
- Varga László (1987), Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átiratban. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből III. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Vaughan, Elaine – Clancy, Brian (2013). Small Corpora and Pragmatics In: J. Romero-Trillo (ed.). New Domains and Methodologies, Yearbook of Corpus Linguistics and Pragmatics 1. Springer. Dordrecht 53–77.
- Walsh, Steve (2013), Corpus linguistics and conversation analysis at the interface: theoretical perspectives, practical outcomes. In: Romero-Trillo, Jesús (ed.), New Domains and Methodologies, Yearbook of Corpus Linguistics and Pragmatics 1., Dordrecht. 37–53.
- Ward, Nigel – Tsukahara, Wataru (2000), Prosodic features which cue back-channel responses in English and Japanese. *Journal of Pragmatics* 32: 1177–1207.
- Yngve, Victor H. (1970), On getting a word in edgewise. *Papers from the Sixth Regional Meeting Chicago Linguistics Society*. 567–578.

Köszönjük az annotálók, Kondor Kitti és Száraz Bettina kitartó és magas színvonalú munkáját.

A projektet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-128810 számú pályázata támogatja.

Bibliai héber hatások a karaim nyelvű bibliafordításokban. Még egyszer a héber határozott névelő és a jelzői mellékneves szerkezetek karaim fordításáról

Olach Zsuzsanna

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Wydział Filologiczny
(Jagelló Egyetem (Krakkó), Filológiai Kar)

Research on Karaim Bible translations has gained interest in the last two decades, several editions have been published. The fact that the second research group has started to work on this topic in Poland shows the importance of this particular field of Turkology. The numerous new translations becoming available recently make it possible to reconsider my assumptions on Karaim Bible translation characteristics copied from Hebrew.

This article deals with two particular features which appeared to have systematically applied translational equivalences in Karaim, namely the Hebrew definite article *ha-* and the direct object marker *ʔet*, and the Hebrew adjectival expressions. The analysis of nine different Karaim translations has proved that my previous hypothesis was not necessarily true in each cases.

Keywords: Karaim Bible translations, Crimean Karaim, Troki Karaim, Halich Karaim, Hebrew characteristics, definite article, adjectival expressions

Kulcsszavak: karaim bibliafordítások, krími karaim, troki karaim, halicsi karaim, héberes sajátosságok, határozott névelő, jelzői mellékneves szerkezetek

Jelen cikk célja, hogy néhány korábban már tárgyalt nyelvi sajátosságot, melyek a karaim bibliafordításokat jellemzik, felülvizsgáljon az újonnan kiadott, vagy éppen kiadás alatt álló források adatai alapján.¹

Doktori disszertációmát egy halicsi nyelvjárásban készült karaim bibliafordításban fellelhető bibliai héber hatásról; és a héberből történő másolás határaitól írtam (2013).² Az elemzés során kiderült, hogy a bibliai héber hatása rendkívül erős, mégis bizonyos sajátosságok fordítása során eltérések figyelhetők meg a

¹ A karaim nyelvről, török nyelvek közti pozíciójáról, nyelvjárásairól ld. Kowalski 1929, Jankowski 2003, Csató 2006. A karaim bibliafordításokról ld. Jankowski 2009, a kéziratokról és a másolókról ld. Jankowski 2019: XII–XVI.

² A speciális kontakt nyelvészeti jelenségek leírásához a Lars Johanson féle kódmásolási modellt használom. A kódmásolási modellről bővebben lásd Johanson 2002a, Johanson 2002b and Johanson 2014.

különböző karaim fordításokban. Akkori hipotézisem szerint a különbségek nyelvjárási alapon voltak elkülöníthetőek.

Az utóbbi években több karaim nyelvű bibliafordítást tartalmazó szövegkiadás, vagy bibliai szövegrészleteket tartalmazó tanulmány jelent meg (Shapira 2013, Németh 2015, Németh 2016, Jankowski et al. 2019). Az új források arra inspiráltak, hogy ismét megvizsgáljam azokat a héberes sajátosságokat, melyek eltérést mutatnak a különböző fordításokban. Mivel egy átfogó elemzés szétfe-szíténé a cikk kereteit, ezen sajátosságok közül kettőt, a héber határozott névelő és a héber jelzői mellékneves szerkezetek fordítását tárgyalom.

Annak szemléltetésére, hogy az egyes nyelvjárássok hogyan térnek el az azonos bibliai héber szöveg fordításakor, két bibliai szövegrészt használtam a cikkben: a Teremtés Könyvének első fejezetét és a Mózes Éneke néven ismert szövegrészt (MTörv 32: 1-43).

1. A korpusz

A tanulmányban összesen kilenc karaim bibliafordítás különböző részletei kerültek felhasználásra. A fordítások közül a halicsi karaim Abrahamowicz Biblia, a troki karaim 1720-as Biblia és a krími karaim Gözlevei Biblia Tórája teljes terjedelmében, míg a többi verzió csak szövegrészletek kiadásaiból állt rendelkezésemre.³

Az Abrahamowicz Biblia a 19. század folyamán készült, másolója valószínűleg Jeszua Josef Mordkowicz volt. A kézirat Amelija Abrahamowicz tulajdonát képezte, családi Bibliaként használták. Tartalmazza a Tórát és a Háftárak nagy részét. A pontos tartalomért ld. Olach 2013: 10–11. A szintén halicsi karaim Eszwowicz Biblia az Eszwowicz család tulajdonát képezi. Ezidáig nem közölték és tanulmányozták szövegét. Feltehetőleg ez is 19. századi másolat.

Az elemzett szövegek közül az 1720-ban Simha ben Hahaniel által másolt troki karaim Biblia a légrégebbi. Varsóban található egy magángyűjteményben, katalógusszáma III-73 (Németh (in print)). A Biblia pontosabb tartalmáért ld. Németh 2014: 110. A szöveg nyelvi sajátosságai alapján feltehető, hogy a másoló több forrást is felhasznált a másolás folyamán (Németh 2014: 112).⁴

Ezen kívül felhasználtam az 1889-es vilniusi troki karaim kiadást, mely a Teremtés könyvét tartalmazza. Zacharjasz Mickiewicz és Eljahu Rojecki publikálta a Finn és Rosenkranz Kiadónál. Eredeti tervük szerint egy nagyobb szövegkiadási projekt első lépése lett volna ez a kötet. Sajnos később mégsem jelent meg a folytatás (Shapira 2003: 674).

³ A karaim források és a karaim személynevek esetén a lengyel írásmódot követem.

⁴ A források egy jelentős része az Európai Unió Horizont 2020 program keretein belül, az Európai Kutatás Tanács (ERC) által támogatott kutatócsoport (szerződészsám: 802645) tagjaként végzett munkám révén vált elérhetővé számomra, és feldolgozásukon kutatócsoportunk munkálkodik. Jelen kutatást a kutatócsoport finanszírozásával végeztem el.

A troki karaim közösség korábbi hazzan-ja, Mykolas Firkovičius publikált két kötetben karaim imádságokat. Az első kötet, melynek címe *Karaj diñli-liarniñ jalbarmach jergialiari. I bitik. Ochumach üčiuñ kieniesada*. (Imarend a karaim hívők részére. 1. kötet. Az imaházban való olvasásra.), tartalmazza a Mózes Éneke néven ismert bibliai szöveget, melyet szintén felhasználtam az elemzéshez (1998: 65–69).

A teljes Tóra krími karaim fordítása rendelkezésemre állt a Gözlevei Bibliából, amit II. Sándor cár házasságkötése tiszteletére jelentettek meg 1841-ben Gözlevében (ma Eupatória) (Shapira 2003: 696).⁵ Vélhetően több kézirat felhasználásával készült ez a Biblia, nyelve nem egységes (Jankowski 2009: 508).

A Manchester-i John Rylands Könyvtárban őrzött, H 170 (Gaster) jelzetű krími karaim kéziratot is felhasználtam a vizsgálathoz.⁶ A kézirat eredetileg négy kötetből állt, de három kötet sorsa ismeretlen. A kézirat valószínűleg a 19. század elején készült (Jankowski 2019: XVIII).⁷

Egy másik krími karaim Mózes Éneke verzió, melyet a tanulmányhoz felhasználtam, a Dan Shapira közlésében megjelent kézirat, melyet másolatban publikált. Az Izaak ben Jakub Koknaj tulajdonát képező kézirat a 18. században keletkezhetett (Shapira 2013: 169). Shapira 2013-ban egy másik kéziratföredéket is közzé tett, mely a Mózes Énekének egy további krími karaim verziója. Ez a kézirat a moszkvai Eliaszewicz-Babadzhan család tulajdonát képezi (Shapira 2013: 168).

2. Héberes sajátosságok a karaim bibliafordításokban

2.1. A határozott névelő

A bibliai héber határozott névelő fordítása mutató névmással a karaim bibliafordításokban többször is tárgyalt jelenség a szakirodalomban. Pritsak azt írja, hogy a héber határozott névelőt a halicsi karaim és a troki karaim fordítások más-más módon adják vissza. A halicsi karaim bibliai szövegekben *osol ol* 'amaz az', a troki karaim fordításokban pedig *ol* 'az' található (1959: 331). A halicsi karaim Abrahamowicz Bibliában, illetve az összehasonlított karaim szövegekben azonban azt találtam, hogy a héber határozott névelő fordítása ennél árnyaltabb a különböző karaim nyelvjárásokban. Akkori megfigyeléseim alapján úgy tűnt, hogy a határozott névelő *ha-* fordítása mindegyik karaim nyelvjárásban kivétel nélkül az *ol* 'az' névmással történt (2013: 69).

⁵ Hálásan köszönöm a krími karaim közösségnek, hogy engedélyt adtak a szöveg felhasználására és Dr. Mustafa Kılıçarslannak, aki rendelkezésemre bocsátotta a szöveget.

⁶ A kézirat elérhető online: <https://luna.manchester.ac.uk/luna/servlet/s/a0jk2m>.

⁷ A kéziratból Jankowski közölt részleteket, köztük a Ter. 1: 1–16 és a MTörv. 32: 1–43 részeket is (1997: 28–31, 43–49).

1. táblázat: A héber határozott névelő fordítása

	Ter. 1: 2	Ter. 1: 26	MTörv. 32: 1	MTörv. 32: 4
Bibliai héber ⁸	<i>wəhāʾāreš</i> föld.CONJ. DEF.N:FEM. SG.ABS	<i>ûbəkəl-hāʾāreš</i> mind.CONJ. PREP.N:MASC. SG.CONST föld. DEF.N:FEM.SG. ABS	<i>hāʾāreš</i> föld.DEF.N: FEM.SG.ABS	<i>haššûr</i> Kőszik- la.DEF.N:MASC. SG.ABS
Abrahamowicz Biblia	<i>da ol jer</i> [és az föld] 'és a föld' ⁹	<i>da bar ol jerde</i> [és minden az föld:LOC] 'és az egész földön'	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol jaratuvcunun</i> [az teremtő:GEN] 'a Teremtőnek a...'
Eszowicz Biblia	<i>da ol jer</i> [és az föld] 'és a föld'	<i>da bar ol jerde</i> [és minden az föld:LOC] 'és az egész földön'	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol jaratuvcunun</i> [az teremtő:GEN] 'a Teremtőnek a...'
1720-as Biblia	---	<i>da bar ol jerd'a</i> [és minden az föld:LOC] 'és az egész földön'	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol jaratuvčunu</i> ¹⁰ [az teremtő:ACC] 'a Teremtőt'
Vilnusi Biblia	<i>da ol jer</i> [és az föld] 'és a föld'	<i>da bar ol jerd'a</i> [és minden az föld:LOC] 'és az egész földön'	---	---
Firkovičius Biblia	---	---	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol jaratuvčunun</i> [az teremtő:GEN] 'a Teremtőnek a...'
Manchesteri Biblia	<i>da ol jer</i> [és az föld] 'és a föld'	---	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol tangry</i> [az isten] 'a Isten'

⁸ A bibliai héber adatokat a BibleWorks9 programból idézem.

⁹ A magyar jelentéseket a Károli Gáspár féle fordításból idézem, vagy ahol nem elfogadható az a jelentés, ahhoz a legközelebb álló, de a karaim szöveget tükröző fordítást adok meg.

¹⁰ Rendhagyó alak a tárgysetben álló főnév, valószínűleg elírás lehet.

1. táblázat (folyt.): A héber határozott névelő fordítása

	Ter. 1: 2	Ter. 1: 26	MTörv. 32: 1	MTörv. 32: 4
Gözlevei Biblia	<i>da ol jer</i> [és az föld] 'és a föld'	<i>da žumla ol jergä</i> [és minden az föld:DAT] 'és az egész földön'	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol tanğry</i> [az isten] 'az Isten'
Koknay Biblia	---	---	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol tanğry</i> [az isten] 'az Isten'
Eliaszewicz-Babadzhan Biblia	---	---	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol tengri</i> [az isten] 'az Isten'

Habár ez a jelenség viszonylag rendszerszerű, akadnak kivételes esetek is, mint például a MTörv. 32: 1 versben a héber *haššāmāyim* [ég.DEF.N:MASC.PL.ABS] 'az egek' kifejezés a karaim fordítások többségében eltér és *ej/e kökler/köklär/kekler* [ó ég:PL] 'ó egek' alakokat találunk. A vizsgáltak közt egyetlen fordítás akad, ahol a határozott névelő szokásos megfelelése, vagyis az *ol* 'az' felbukkan. A Firkovičius által közölt Mózes Énekében *ol kökler* [az ég:PL] 'az egek' szerepel. Vajon az általa használt kéziratok valamelyikében ez a kifejezés található? Esetleg tudatosan változtatott a felhasznált szövegeken, érzékelve az eltérést az eredeti szövegtől? Érdekes kérdést vet fel az is, hogy még a legrégebbi fordításokban is *ej kökler* található a várható *ol kökler* helyett. A fentiek alapján felmerül a kérdés, hogy vajon létezik-e olyan fordítás bármelyik nyelvjárásban, amelyikben *ol kökler* szerepel? Ha igen, akkor ez lenne az, amit Firkovičius is használt a saját kiadásában? Elárul-e bármit is az a kéziratok kronológiájáról, ha létezik ilyen kézirat?

Különbséget mutatnak a karaim fordítások azokban az esetekben, amikor a héber határozott névelő prefixumokkal összevonódva kapcsolódik a névszókhoz, például *bə- + ha- > ba-*: Ter. 1: 18 *bayyôm ûballāylā^h* [LOC-az nap.PREP-DEF.N:MASC.SG.ABS és LOC-az éjszaka.CONJ.PREP-DEF.N:MASC.SG.ABS] 'nappal és éjszaka'. Ilyen esetekben, ahogy arra korábban rávilágítottam, az *ol* mutató névmás általában nem tűnik fel a karaim fordításokban (Olach 2013: 70–71): halicsi karaim Abrahamowicz Biblia *kin:de da kece:de* [nap:LOC és éjszaka:LOC] 'nappal és éjszaka', troki karaim Vilnisi Biblia: *kün:d'a da keča:d'a* [nap:LOC és éjszaka:LOC] 'nappal és éjszaka'. Az újabb források bevonása a vizsgálatba azonban azt mutatja, hogy ez az állítás nem helytálló például a krími karaim Gözlevei Biblia esetében, ahol a mutató névmás ebben az esetben is felbukkan a szövegben: Gözlevei Biblia *ol gün:dä da ol gežä:dä* [az nap:LOC és az éjszaka:LOC] 'nappal és éjszaka'. A krími karaim

Manchesteri Biblia határozószókat használ ebben a pozícióban: *künüzün da kečä* 'nappal és éjjel'.

2. táblázat: A héber prefixummal ellátott határozott névelő fordítása

	Ter. 1: 5	Ter. 1: 8	Ter. 1: 18
Bibliai héber	<i>lāʔōr</i> fény.PREP. DEF.N: MASC.SG. ABS	<i>lārāqī^{ac}</i> terjede- lem.PREP.DEF.N: MASC.SG.ABS	<i>bayyôm ūballāyī^h</i> LOC-az nap.PREP- DEF.N:MASC.SG.ABS és LOC-az éjszaka.CONJ.PREP- DEF.N:MASC.SG.ABS
Abrahamowicz Biblia	<i>jaryqqa</i> [fény:DAT] 'a fénynek'	<i>rakija^c</i> [terjedelem] 'terjedelem' ¹¹	<i>kinde da kecede</i> [nap:LOC és éjszaka:LOC] 'nappalon és éjszakán'
Eszwo-wicz Biblia	<i>jaryqqa</i> [fény:DAT] 'fénynek'	<i>rakija^c</i> [terjedelem] 'terjedelem'	<i>kinde da kecede</i> [nap:LOC és éjszaka:LOC] 'nappalon és éjszakán'
1720-as Biblia	---	---	<i>kündüz da keče</i> [nappal és éjjel] 'nappal és éjjel'
Vilnusi Biblia	<i>jaryhqa</i> [fény:DAT] 'fénynek'	<i>avlah orunğa</i> [tágas hely:DAT] 'tágas helynek'	<i>künd'a da kečad'a</i> [nap:LOC és éjszaka:LOC] 'nappalon és éjszakán'
Firkovičius Biblia	---	---	---
Manchesteri Biblia	<i>jaryqqa</i> [fény:DAT] 'fénynek'	<i>tabaqağa</i> [réteg:DAT] 'terjedelemnek'	<i>künüzün da kečä</i> [nappal és éjjel] 'nappal és éjjel'
Gözleveii Biblia	<i>ol jaryqqa</i> [az fény: DAT] 'a fénynek'	<i>ol tabaqağa</i> [az réteg:DAT] 'a terjedelem- nek'	<i>ol gündä da ol gežädü</i> [az nap:LOC és az éjszaka:LOC] 'a nappalon és az éjszakán'

¹¹ Tulajdonképp nagy kiterjedésű felszín, Károli mennyezetnek fordítja.

A mutató névmások használata kapcsán a korábbi tanulmányomban feltételeztem, hogy a direkt tárgyat jelölő *ʔet* partikula és a határozott névelő *ha-* együttes használata az alábbi fordítási megfeleléseket mutatja, nyelvjárásonként elkülöníthetően: a halicsi karaimban *osol ol + ACC*, a troki karaimban *ol + ACC*, a krími karaimban *šol + ACC* (Olach 2013: 77–78),¹² vagyis a halicsi karaimban az *osol* és a krími karaimban a *šol* a héber direkt tárgyat jelölő partikula ekvivalenciájaként értelmezhető.

3. táblázat: A héber határozott névelő és a direkt tárgyat jelölő partikula fordítási megfelelései

Bibliai héber	Abrahamowicz Biblia	Troki karaim	Krími karaim
határozott névelő	<i>ol</i>	<i>ol</i>	<i>ol</i>
határozott névelő prefixummal kombinálva	-	-	-
direkt tárgyat jelölő partikula	<i>osol (+ ACC)</i>	<i>(ACC)</i>	<i>šol (+ACC)</i>
direkt tárgyat jelölő partikula + határozott névelő	<i>osol ol (+ ACC)</i>	<i>ol (+ ACC)</i>	<i>šol (+ ACC)</i>

Az újabb források, és egyéb szövegrészek azonban azt mutatják, felül kell vizsgálni ezt a hipotézist. Az újabb halicsi karaim fordításban, a másik elemzett fordítással egyezően, mindig megjelenik az *osol* 'amaz' mutató névmás a főnév előtt. A főnév ilyen esetekben jelölt a *+ni/+ny* tárgyeset ragjával, például Ter. 1: 25 *da osol ol tuvarny* [és amaz az barom:ACC] 'a barmokat'. A legkorábbinak tartott troki karaim fordításban, eltérően a korábbi feltételezéstől, megjelenik az *ošol* mutató névmás a szerkezetben, például Ter. 1: 27 *ošol ol adamny* [amaz az ember:ACC] 'az embert'. A krími karaim szövegek vizsgálatakor korábban feljegyzett *šol* mutató névmás pedig az idézett példákban nem mindenhol jelenik meg, tehát használata nem mondható rendszerszerűnek. Mindaddig, amíg a Manchesteri Bibliának sajátossága a *šol* használata, a Gözlevei Bibliában nem bukkan fel ez a névmás ebben a pozícióban.¹³

¹² A táblázat eredetijét, a 23. számú táblázatot lásd Olach 2013: 226.

¹³ Németh összehasonlító vizsgálata, melyben az 1720-as Bibliát a Gözlevei Bibliával veti egybe egyéb bibliai szövegrészek kapcsán szintén ezt az eredményt mutatja (2015: 108–109).

4. táblázat: A héber *'et* + *ha-* fordítási megfelelései

	Ter. 1: 1	Ter. 1: 21	Ter. 1: 25	Ter. 1: 27
Bibliai héber	<i>'ēṭ</i> <i>haššāmáyi</i> <i>m</i> DIR.OBJ- ég.DEF.N: MASC.PL. ABS	<i>wə'ēṭ kol-nēpēš</i> <i>haḥayyā^h</i> CONJ.DIR.OBJ- mind-lélek.N: BOTH.SG.ABS élő.DEF.ADJ:FEM. SG.ABS	<i>wə'eṭ-</i> <i>habbəhēmā^h</i> CONJ.DIR.OBJ- barom.N:FEM. SG.ABS	<i>'eṭ-hā'ādām</i> DIR.OBJ- ember.DEF.N: MASC.SG.ABS
Abrahamowicz Biblia	<i>osol ol</i> <i>keklerni</i> [amaz az ég:PL:ACC] 'az egeket'	<i>da osol bar ol tiri</i> <i>zanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lel- ket'	<i>da osol ol tu-</i> <i>varny</i> [és amaz az barom:ACC] 'és a barmot'	<i>osol ol</i> <i>adamny</i> [amaz az ember:ACC] 'és az em- bert'
Eszowicz Biblia	<i>osol ol</i> <i>keklerni</i> [amaz az ég:PL:ACC] 'az egeket'	<i>da osol bar ol tiri</i> <i>zanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lel- ket'	<i>da osol ol tu-</i> <i>varny</i> [és amaz az barom:ACC] 'és a barmot'	<i>osol ol</i> <i>adamny</i> [amaz az ember:ACC] 'és az em- bert'
1720-as Biblia	---	<i>da ošol bar ol tiri</i> <i>žanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lel- ket'	<i>da ošol ol tu-</i> <i>varny</i> [és amaz az barom:ACC] 'és a barmot'	<i>ošol ol</i> <i>adamny</i> [amaz az ember:ACC] 'és az em- bert'
Vilnusi Biblia	<i>ol köklerni</i> [az ég: PL:ACC] 'az egeket'	<i>da bar ol tiri žanny</i> [és minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lel- ket'	<i>da ol tuvarny</i> [és az ba- rom:ACC] 'és a barmot'	<i>ol adamny</i> [az em- ber:ACC] 'és az em- bert'
Firkovičius Biblia	---	---	---	---

4. táblázat (folyt.): A héber *’et + ha-* fordítási megfelelései

	Ter. 1: 1	Ter. 1: 21	Ter. 1: 25	Ter. 1: 27
Manchesteri Biblia	<i>šol kōkni</i> [amaz ég: PL:ACC] ’az egeket’	<i>da šol barča ol tiri žanny</i> [és amaz minden az élő lélek: ACC] ’és minden élő lelket’ ¹⁴	---	---
Gözlevelei Biblia	<i>ol gökni</i> [az ég:PL: ACC] ’az egeket’	<i>žumla ol diri žanny</i> [minden az élő lélek:ACC] ’és minden élő lelket’	<i>da ol tuvarny</i> [és amaz az barom:ACC] ’és a barmot’	<i>ol adamny</i> [az em- ber:ACC] ’és az embert’

2.2 Jelzői mellékneves szerkezetek

A jelzői mellékneves szerkezetek a héberben és a karaimban eltérést mutatnak. A bibliai héberben a melléknév követi a főnevet és nemben, számban, határozottságban egyeztetve van a főnévvel (Waltke – O’Connor 1990: 258–260). Ezzel szemben a karaimban a melléknév a főnév előtt áll és nem, szám, határozottság tekintetében jelöletlen (Csató 1994: 55, 60). Ezen különbség miatt kétféle fordítási stratégiát is találunk a karaim nyelvű bibliafordításokban. Egyrészt a fordító a forrásnyelv hű tükrözése érdekében héberes szerkezetet alkalmaz szövegében, vagyis a melléknév a főnév mögé kerül. Más esetekben viszont grammatikai áthelyezéssel módosítja a héberes szórendet a karaim nyelv szabályainak megfelelően.

A héber jelzői mellékneves szerkezetek fordításáról szóló cikkemben azt a következtetést vontam le az Abrahamowicz Biblia kapcsán, hogy általában törökös szerkezeteket használ a fordító, illetve amikor a szórend követi a héber eredetit, akkor az egyeztetés is megfigyelhető a karaim szövegben (Olach 2012: 195). Majd összehasonlítva az Abrahamowicz Biblia szövegét a Vilnusi Biblia és a Manchesteri Biblia szövegeivel azt állapítottam meg, hogy a Vilnusi Biblia is mutatja azt a sajátosságot, hogy a héberes jelzői mellékneves szerkezetek hű fordításakor nem csak a szórend, de az egyeztetés is megjelenik a karaim fordításban (Olach 2013: 227).

Általános tendenciákat tekintve elmondható, hogy a halicsi és a troki karaim fordítók gyakrabban készítenek a héber eredeti szöveghez rendkívül hű fordítást,

¹⁴ A példát Jankowskiék 2019-es kiadása alapján adom meg (4).

melyben a jelzői mellékneves szerkezetek tükrözik a héberes szórendet. Tehát a főnevet (pl. *dor* 'nemzedék') követi a melléknév (*ters* 'romlott' és *tornaqsy/tornaqšy* 'elvetemült'). A krími karaim fordításokban általában azonban törökös szórend figyelhető meg, például a *dävür/dävür* 'nemzedék' szót megelőzi a *ters* 'romlott' melléknév.

5. táblázat: A héber jelzői mellékneves szerkezetek fordítása héberes szórenddel

Bibliai héber MTörv. 32: 5	<i>dôr</i> nemzedék.N: MASC.SG.ABS 'romlott és elvetemült nemzedék'	<i>‘iqqēš</i> romlott.ADJ: MASC.SG.ABS	<i>ûpəʔaltōl</i> és elvetemült.CONJ.ADJ: MASC.SG.ABS
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>dor ters da tornaqsy</i> [nemzedék romlott és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
	Eszwowicz Biblia	<i>dor ters da tornaqsy</i> [nemzedék romlott és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>dor ters da tornaqšy</i> [nemzedék romlott és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
	Firkovičius Biblia	<i>dor ters da tornaqšy</i> [nemzedék romlott és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>ters dävür da qynğyr</i> [romlott nemzedék és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
	Gözlevei Biblia	<i>ters dävür da qynğyr</i> [romlott nemzedék és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
	CrK	<i>ters dävür da qynğyr</i> [romlott nemzedék és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
	CrEB	<i>ters dävür da qynğyr</i> [romlott nemzedék és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	

Azonban, ha a héber jelzői mellékneves szerkezet jelöletlen, akkor még a halicsi és a troki fordításokban is előfordul, hogy a fordító a törökök szórendet preferálja, például a 'balga és értelmetlen nép' – tulajdonképp "balga és nem-bölcs nép" – fordításában, Firkovičius kiadását leszámítva, az első melléknév *nek/deli/alčaq* megelőzi az *ulus* 'nép' főnevet.

6. táblázat: A héber jelzői mellékneves szerkezetek fordítása törökös szórenddel

Bibliai héber MTörv. 32: 6	<i>‘am</i>	<i>nābāl</i>	<i>wəlō’</i>	<i>ḥākām</i>
	nép.N:MASC.SG .ABS 'balga és értelmetlen nép'	balga.ADJ:MASC. SG.ABS	és nem	bölcs.ADJ: MASC.SG.ABS
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>nekes ulus da tivil uslu</i> [balga nép és nem okos] 'balga és értelmetlen nép'		
	Eszwowicz Biblia	<i>nekes ulus da tivil uslu</i> [balga nép és nem okos] 'balga és értelmetlen nép'		
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>nekes ulus da tüvül uslu</i> [balga nép és nem okos] 'balga és értelmetlen nép'		
	Firkovičius Biblia	<i>ulus nekaš da t'uvul' uslu</i> [nép balga és nem okos] 'balga és értelmetlen nép'		
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>deli ulus da usly dügil</i> [balga nép és okos nem] 'balga és értelmetlen nép'		
	Gözleveii Biblia	<i>alčağ ulus da uslu dügül</i> [balga nép és okos nem] 'balga és értelmetlen nép'		
	CrK	<i>deli ulus da uslu dügül</i> [balga nép és okos nem] 'balga és értelmetlen nép'		
	CrEB	<i>deli ulus da uslu dügül</i> [balga nép és okos nem] 'balga és értelmetlen nép'		

Ezzel szemben, amikor a héber jelzői mellékneves szerkezet határozott, többes számú és tárgyasetben áll, a halicsi és a troki karaim fordítók héberes szórenddel fordítják le a szerkezetet és jelölik a határozottságot, a tárgyasetet és a többes számot a mellékneven is. Emiatt a héber határozott névelő fordítási megfelelője, az *ol* 'az' névmás felbukkan a *jaryqlyq/jaryḥ* 'égitest' főnév és az *ullu* 'nagy' melléknév előtt is.¹⁵ Hasonlóképp, a többes szám jele (+*lar*) és a tárgyaset ragja (+*ny*) is megfigyelhető mind a főnéven, mind pedig a mellékneven. A krími karaim fordításokban a melléknév (*büjük/ulu* 'nagy') megelőzi a főnevet (*jaryq* 'égitest') és jelöletlen.

¹⁵ A Ter. 1: 16 versben eredendően a *jaryq/jaryḥ* szó 'fény, fényes'-t, a *jaryqlyq* pedig 'fény, fényesség, ragyogás'-t jelent, de a fordításban, az eredeti héber szöveghez és Károlí fordításához igazítva 'világító test'-nek fordítom (Baskakov et al. 1974: 235, 237). Szó szerinti fordításban tehát 'a két nagy fényt', 'a nagy fényt' és 'a kicsi/kisebbik fényt' lenne a karaim szöveg.

7. táblázat: A héber jelzői mellékneves szerkezetek egyeztetésének fordítása I.

Bibliai héber Ter. 1: 16	<i>ʔeʔ-šəne</i>	<i>hamməʔōrōʔ</i>	<i>haggəḏōlīm</i>
	OBJ-kettő.CARD: DUAL.CONST	égitest.DEF.N: MASC.PL.ABS	nagy.DEF.ADJ: MASC.PL.ABS
	'a két nagy világító testet'		
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>osol eki ol jaryqlyqlarny ol ullularny</i> [amaz kettő az fényesség:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a két nagy világító testet'	
	Eszwowicz Biblia	<i>osol eki ol jaryqlyqlarny ol ullularny</i> [amaz kettő az fényesség:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a két nagy világító testet'	
Troki karaim	1720-as Biblia	----	
	Firkovičius Biblia	<i>eki ol jaryhlarny ol ullularny</i> [kettő az fény:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a két nagy világító testet'	
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>šol eki ol ulu jaryqlarny</i> [amaz kettő az nagy fény:PL:ACC] 'a két nagy világító testet'	
	Gözlevei Biblia	<i>eki ol büjük jaryqlarny</i> [kettő az nagy fény:PL:ACC] 'a két nagy világító testet'	

8. táblázat: A héber jelzői mellékneves szerkezetek egyeztetésének fordítása II.

Bibliai héber Ter. 1: 16	<i>ʔeʔ-hammāʔōr</i>	<i>haggāḏōl</i>	<i>ʔeʔ-hammāʔōr</i>
	OBJ-égitest.DEF. N:MASC.SG.ABS	nagy.DEF.ADJ: MASC.SG.ABS	OBJ-égitest.DEF.N: MASC.SG.ABS
	'a nagyobbik világítótestet'		
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>osol ol jaryqny ol ullu</i> [amaz az fény:ACC az nagy] 'a nagy világító testet'	
	Eszwowicz Biblia	<i>osol ol jaryqny ol ullu</i> [amaz az fény:ACC az nagy] 'a nagy világító testet'	
Troki karaim	1720-as Biblia	----	
	Firkovičius Biblia	<i>ol jaryhny ol ullurahny</i> [az fény:ACC az nagyobb:ACC] 'a nagyobbik világító testet'	
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>šol ulu jaryqny</i> [amaz nagy fény:ACC] 'a nagy világító testet'	
	Gözlevei Biblia	<i>ol büjük jaryqny</i> [az nagy fény:ACC] 'a nagy világító testet'	

A halicsi karaim és a troki karaim fordításokban a melléknév *ullu* 'nagy' követi a főnevet (*aždağa/aždağa* 'vízi állat') és számban, esetben egyeztetve van az-al.¹⁶ A krími karaim fordításokban ismét törökös szórend látható, melyben a melléknév (*ulu/büjük* 'nagy') nincs egyeztetve a főnévvel (*aždahy* 'vízi állat').

9. táblázat: A héber jelzői melléknemes szerkezetek egyeztetésének fordítása III.

Bibliai héber Ter. 1: 21	<i>ʕet-hattannînīm</i> OBJ-vízi szörny.DEF.N:MASC.PL.ABS 'a nagy vízi állatokat'	<i>haggəḏōlīm</i> nagy.DEF.ADJ:MASC.PL.ABS
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>osol ol aždağalarny ol ullularny</i> [amaz az vízi állat:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'
	Eszwowicz Biblia	<i>osol ol aždağalarny ol ullularny</i> [amaz az vízi állat:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>ošol ol aždağalarny ol ullularny</i> [amaz az vízi állat:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'
	Firkovičius Biblia	<i>ol aždağalarny ol ullularny</i> [az vízi állat:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>šol ulu aždahylarny</i> [amaz nagy vízi állat:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'
	Gözlevei Biblia	<i>ol büjük aždahylarny</i> [az nagy vízi állat:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'

Más a helyzet az alábbi példában, ugyanis a fordítások egy részében a *kici/kiči* 'kis' jelentésű melléknév szerepel, míg a troki karaim Vilnusi Bibliában a *kiči* 'kis' jelentésű melléknév középfokú alakja (*kičiřak* 'kisebb') található. A bibliai héberben a melléknév fokozása nem feltétlenül jelölt morfológiailag, hanem csak a kontextusból következtethetünk a melléknév középfokú állapotára (Waltke – O'Connor 1990: 263–267). Érdeemes megjegyezni, hogy a különböző nyelvű for-

¹⁶ A karaim-orosz-lengyel szótár 'sárkány, 'kígyó' jelentést ad meg az *aždağa/aždağa/aždahy* szavaknál (Baskakov et al. 1974: 45, 46, 87, 88). Én a héber eredeti szöveg és az egyéb nyelvű fordítások alapján itt 'vízi állat' alakban fordítom.

dítások többsége ebben a bibliai versben középfokú mellékneveket használ, például a Károli Gáspár által készített fordítás is. Morfológiai szempontból a Vilnusi Bibliát leszámítva a karaim fordítások a héber eredeti alakot tükrözik.

Szórend tekintetében az eddigi megfigyeléseknek megfelelően a halicsi karaim és a troki karaim szövegekben héberes szórend látható, míg a krími karaim forrásokban törökös szórend.

10. táblázat: A héber jelzői mellékneves szerkezetek szórendi sajátosságainak fordítása

Bibliai héber Ter. 1: 16	<i>wəʕet hammāʕor</i> és-OBJ égitest. DEF.N:MASC.SG.ABS 'és a kisebbik világító testet'	<i>haqqāʕōn</i> kicsi. DEF.ADJ:MASC.SG.ABS
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>da osol ol jaryqny ol kici</i> [és amaz az fény:ACC az kicsi] 'és a kicsi világító testet'
	Eszwowitz Biblia	<i>da osol ol jaryqny ol kici</i> [és amaz az fény:ACC az kicsi] 'és a kicsi világító testet'
Troki karaim	1720-as Biblia	----
	Vilnusi Biblia	<i>da ol jaryhny ol kičirakni</i> [és az fény:ACC az kisebb:ACC] 'és a kisebbik világító testet'
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>da šol kiči jaryqny</i> [és amaz kicsi fény:ACC] 'és a kicsi világító testet'
	Gözlevei Biblia	<i>da ol kiči jaryqny</i> [és az kicsi fény:ACC] 'és a kicsi világító testet'

A Teremtés Könyvében van egy olyan jelzői mellékneves szerkezet, mely mind-egyik karaim fordításban török szórenddel jelenik meg *tiri/diri zan/žan* 'élő lélek'. Habár a héber kifejezés direkt tárggyal jelölt, a karaim szövegekben csak a főnév áll tárgyesetben.

A bibliai héber a jelzői mellékneves szerkezetek helyett gyakran birtokviszonyban álló főneveket használ (Waltke – O'Connor 1990: 255–256). A karaim fordítók ilyen esetekben interpretációt nyújtanak és mellékneves szerkezeteket használnak fordításaikban. Ezek a mellékneves szerkezetek minden esetben törökös szórendet mutatnak és a melléknevek (pl. *inamly/ynamly* 'húséges', *qajjam* 'örök' és *pir/bir* 'idős') nincsenek egyeztetve számban, esetben a főnévvel (*tenri/tangry* 'Isten' és *kisi/kiši* 'személy, ember').

11. táblázat: Törökös szórend a karaim fordításokban

Bibliai héber Ter. 1: 21	<i>wəʔet</i> kol-népeš és-OBJ minden-lélek. N:BOTH.SG.ABS 'és minden élő lelket'	<i>haḥayyā^h</i> élő. DEF.ADJ:FEM.SG.ABS
Haliczi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>da osol bar ol tiri žanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'
	Eszwowicz Biblia	<i>da osol bar ol tiri žanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>da ošol ol bar tiri žanny</i> [és amaz az minden élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'
	Vilnusi Biblia	<i>da bar ol tiri žanny</i> [és minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>da šol barča ol tiri žanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'
	Gözleveji Biblia	<i>žumla ol diri žanny</i> [minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'

12. táblázat: Birtokviszonyban álló héber főnevek mellékneves szerkezetekkel történő fordítása I.

Bibliai héber MTörv. 32: 4	<i>ʔēl</i> Isten.N:MASC.SG.CONST 'Húséges Isten'	<i>ʔēmūnā^h</i> húség.N:FEM.SG.ABS
Haliczi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>inamly tenri</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
	Eszwowicz Biblia	<i>inamly tenri</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>qajjam tenri</i> [örök isten] 'Örök Isten'
	Firkovičius Biblia	<i>inamly tenri</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>ynamly tangry</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
	Gözleveji Biblia	<i>ynamly tangry</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
	CrK	<i>ynamly tangry</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
	CrEB	<i>ynamly tengri</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'

13. táblázat: Birtokviszonyban álló héber főnevek mellékneves szerkezetekkel történő fordítása II.

Bibliai héber MTörv. 32: 25	<i>ʕim-ʔiš</i>	<i>šēbā^h</i>
	PREP- ember.N:MASC.SG.CONST 'a vén emberrel'	idős kor.N:FEM.SG.ABS
Halicsei karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>pir kisi</i> [vén ember] 'vén ember'
	Eszwowitz Biblia	<i>pir kisi</i> [vén ember] 'vén ember'
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>bir kišibyla</i> [vén ember:POSTPOS] 'vén emberrel' ¹⁷
	Firkovičius Biblia	<i>pir kiši</i> [vén ember] 'vén ember'
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>pir kiši</i> [vén ember] 'vén ember'
	Gözlevei Biblia	<i>pir kiši</i> [vén ember] 'vén ember'
	CrK	---
	CrEB	---

3. Összegzés

Az utóbbi években megsokszorozódott a karaim nyelvű bibliafordítások, bibliai szövegrészek kiadásainak száma, mely lehetővé teszi, hogy a szövegek elemzésével pontosabb képet kapjunk a karaim nyelvjárások történetéről, a fordítások egymáshoz való viszonyáról, az egyes fordítók által alkalmazott fordítási technikákról.

A bővülő karaim korpusz számomra is lehetővé tette, hogy korábbi vizsgálódásaim során levont következtetéseimet, felállított hipotéziseimet felülvizsgáljam és új megfigyeléseket tehessek. Ebben a cikkben két, korábban rendszerszerűnek tűnő markáns héber sajátosság – nevezetesen a határozott névelő és a jelzői mellékneves szerkezetek – karaim fordítását vizsgáltam meg újra. Az eredmények azt mutatják, hogy korábbi feltételezéseim nem voltak helytállóak, és a különböző fordítási megfelelések nem különíthetők el nyelvjárások szerint.

Továbbá korábban feltételeztem, hogy a prefixummal kombinált héber határozott névelő fordítása a karaim szövegekben a határozott névelő fordítási megfelelésének, az *ol* névmásnak az elhagyásával jár minden egyes karaim nyelvjárásban. Az új adatok azonban azt mutatják, hogy van olyan fordítás, ahol az *ol* mutató névmás ilyenkor is megtalálható. A Gözlevei Biblia elemzett részeiben ugyanis ezt látjuk.

¹⁷ Valószínűleg elírás *pir* helyett.

Amikor a héberben a direkt tárgyát jelölő partikula egy határozott névelővel ellátott főnév előtt áll, akkor a legrégebbi troki karaim bibliafordításban szintén felbukkan az *ošol* mutató névmás, mint ahogy az rendszerszerű a halicsi karaim fordításokban is. A korábbi megfigyeléseim során úgy véltem, hogy a krími karaim forrásokra is jellemző a *šol* mutató névmás használata. Ezt azonban már nem jelenthetjük ki így általánosítva, mert a Gözlevelei Bibliában a *šol* nem használatos ezekben a szerkezetekben.

Irodalom

- Baskakov, Nikolaj A. – Zajączkowski, Ananiasz – Szapszal, Seraja M. (1974), *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*, Moskva: Russkij Jazyk.
- Csató, Éva Á. (1994), On word order differences between Turkish and Karaim. *Dilbilim Araştırmaları*. Ankara: Hitit Yayınevi. 54–61.
- Csató, Éva Ágnes (2006), The smallest group of Turkic-speaking people. In: Çagatay, Ergun (ed.), *The Turkic speaking world. 2000 years of art and culture from Inner Asia to the Balkans*. Munich: Prestel Verlag. 384–403.
- Firkovičius, Mykolas (1998), *Karaj diñliliarniñ jalbarmach jergialiari*. 1 bitik. Ochumach üčiuñ kieniesada. Vilnius: Baltos Lankos.
- Jankowski, Henryk (1997), A Bible translation into the Northern Crimean dialect of Karaim. *Studia Orientalia* 28: 1–84.
- Jankowski, Henryk (2003), Position of Karaim among the Turkic languages. *Studia Orientalia* 95: 131–153.
- Jankowski, Henryk (2009), Translations of the Bible into Karaim. *Religion Compass* 3/4 2009: 502–523.
- Jankowski, Henryk. (2019), Introduction. In: Jankowski, Henryk – Aqtay, Gulayhan – Cegiołka, Dorota – Çulha, Tülay – Németh, Michał. (2019), *The Crimean Karaim Bible. Volume 1: Critical edition of the Pentateuch, Five Scrolls, Psalms, Proverbs, Job, Daniel, Ezra and Nehemiah*. (= *Turcologica* 119). Wiesbaden, Harrassowitz. IX–XXXIX.
- Jankowski, Henryk – Aqtay, Gulayhan – Cegiołka, Dorota – Çulha, Tülay – Németh, Michał. (2019), *The Crimean Karaim Bible. Volume 1: Critical edition of the Pentateuch, Five Scrolls, Psalms, Proverbs, Job, Daniel, Ezra and Nehemiah*. (= *Turcologica* 119). Wiesbaden, Harrassowitz.
- Jankowski, Henryk – Aqtay, Gulayhan – Cegiołka, Dorota – Çulha, Tülay – Németh, Michał. (2019), *The Crimean Karaim Bible. Volume 2: Translation*. (= *Turcologica* 119). Wiesbaden, Harrassowitz.
- Johanson, Lars (2002a), Structural factors in Turkic language contacts. London: Curzon.
- Johanson, Lars (2002b), Contact-induced linguistic change in a code-copying framework. In: Jones, Mari C. – Esch, Edith (eds.), *Language change: The interplay of internal, external and extra-linguistic factors*. (Contribution to the Sociology of Language 86.) Berlin, Mouton de Gruyter. 285–313.

- Johanson, Lars (2014), Written language intertwining. In: Bakker, Peter – Matras, Yaron (eds.), *Contact languages. A comprehensive guide. (Language Contact and Bilingualism 6.)* Berlin, Mouton de Gruyter. 273–331.
- Kowalski, Tadeusz (1929), *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Mickiewicz, Zacharjasz [= זכריה מיצכיוויץ] – Rojecki, Eljahu [= אליהו רואצקי] (transl.) (1889), ספר חמשה חומשי תורה מתורגם ללשון קדרי לבני מקרא קודש המורגלת בפי קהלות הקראים, הדרים בגלילות רוסיא. *Хамиша хумше тора, т. е, пятикнижие ветхаго завѣта, переведенное на караимское нарѣчје посредствомъ Захарія Михайлова Мицкевича и Илья Исаева Роецкаго*. Vilnius.
- Németh, Michał (2014), An early North-Western Karaim Bible translation from 1720. Part 1. The Torah. *Karaite Archives 2*: 109–141.
- Németh, Michał (2015), An early North-Western Karaim Bible translation from 1720. Part 2. The Book of Ruth. *Karaite Archives 3*: 49–102.
- Németh, Michał (2016), A Crimean Karaim handwritten translation of the Book of Ruth dating from before 1687. *Türk Dilleri Araştırmaları 26/2*: 161–226.
- Németh, Michał (in print), The Western Karaim Torah. A critical edition of a manuscript from 1720. (The Languages of Asia Series) Leiden–Boston: Brill.
- Olach, Zsuzsanna (2012), Bibliai héber jelzős szerkezetek fordítása halicsi karaimra. In: Gécseg, Zsuzsanna (ed.), *Lingdok 11. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. Nyelvtudományi Doktori Iskola. 183–198.
- Olach, Zsuzsanna (2013), A Halich Karaim translation of Hebrew biblical texts (*Turcologica 98*). Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Pritsak, Omeljan (1959), Das Karaimische. In: Deny, Jean – Grønbech, Kaare – Scheel, Helmuth – Togan, Zeki Velidi (eds.), *Philologiae turcicae fundamenta 1*. Wiesbaden: Steiner. 318–340.
- Shapira, Dan (2003), The Turkic languages and literatures of the East European Karaites. In: Polliack, Meira (ed.), *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources. (Handbook of Oriental Studies 1: 73.)* Leiden–Boston, Brill. 657–707.
- Shapira, Dan (2013), The Karaim translation of the Book of Nehemia copied in the 17th century's Crimea and printed in 1840/1841 at Gözleve, on the copyist of the manuscript, and some related issues. *Karaite Archives 1*. 133–198.
- Waltke, Bruce K. – O'Connor, Michael (1990), *An introduction to Biblical Hebrew syntax*. Winona Lake, Eisenbrauns.

Van-e az angolban mellékhangsúly?

Szigetvári Péter

Eötvös Loránd Tudományegyetem, ORCID 0000-0001-6045-2859¹

Many descriptions of English distinguish between primary, secondary, possibly tertiary, or even quaternary stress. This paper argues that such distinctions are unnecessary, in fact, any vowel in English is either stressed or unstressed, there is no other option. Besides its simplicity, such a hypothesis is supported by changes in stress prominence in phrases (the rhythm rule), as well as a number of phonological phenomena sensitive to stress, none of which make it necessary to distinguish between different levels of stress.

Keywords: word stress, stress degrees, English, vowel reduction, post-tonic stress

Kulcsszavak: szóhangsúly, hangsúlyszintek, angol, magánhangzósorvadás, poszttonikus hangsúly

A nyelvben (a világban) a tulajdonságok nagy többsége nem kétértékű, fekete és fehér, igen és nem, hanem két (vagy akár több) szélső érték közötti átmenet. Az agyunk viszont könnyebben dolgoz fel adatokat úgy, ha ezeket a tulajdonságokat valamelyik szélső értékükbe egyszerűsíti. Ezek az egyszerűsítések sokszor vezetnek tévútra, ami a világban komoly veszélyeket okozhat, a nyelvben szerencsére kevésbé.

Maradjunk tehát csak viszonylag ártatlan nyelvi példáknál, mondjuk a szavak szófajokba sorolásánál. Bizonyos szavak a főnévség és a melléknévség közötti skálának inkább az egyik vagy inkább a másik végére helyezhetőek, míg más szavak a kettő között vannak. A *bak* például egy főnévszerű főnév. Ez többek között abból látszik, hogy a középfokú alakja (*bakabb?*) alig használatos: a Szószablya (Halácsy 2003) nem is ad rá találatot. A *vad* viszont egészen melléknévszerű (*vadabb*-ból 498 találat), a *vak* pedig ilyen szempontból a kettő között van (6 *vakabb*). Ezek a különbségek leginkább a szavak jelentéséből fakadhatnak. Azonban még a legmelléknévibb *vad*-nak is van főnévi tulajdonsága. Mindhárom szót használhatjuk előzmény nélkül egy főnévi csoport fejeként: *bejött egy bak/vak/vad* (szemben mondjuk ezzel: *?bejött egy új*). A *vak* főnévszerűségét mutatja a többesszám, a birtok és a tárgyeset toldaléka előtti kötőhang is: *bakok/bakom/bakot*, *vakok/vakom/vakot*, de *vadak/vadam/vadat* stb. Azt mondhatjuk tehát, hogy a *bak* a főnévségnek sok, a melléknévségnek kevés (esetleg nul-

¹ Köszönettel tartozom a cikk számomra ismeretlen bírálóinak, az NKFIH-nak (119863 számú pályázat), továbbá Soros Györgynek.

la) jellemzőjével bír, a *vak*-ban több, a *vad*-ban pedig még több melléknéviség van, de mégis mindhárom szó használható prototipikus főnévi helyzetben, szemben az *új*-jal, ami nem. Mindezek ellenére a legtöbb nyelvtaníró (és az ilyesmin eltűnődő nyelvhasználó) igyekszik a *vak*-ot vagy a *bak*-kal a főnevek, vagy a *vad*-dal és az *új*-jal a melléknévek közé sorolni, vagy pedig a két esetet szétválasztani a *vak* főnévre és a *vak* melléknévre.

Hogy közelítsünk a témánkhoz, vegyük a hangokat, közelebbről a zörejhangozatokat. A zöngés–zöngétlen skálán több fokozatot különböztethetünk meg. Ezeket jellemezhetjük a zöngékezdettel és leírhatjuk betűkkel: nagyon zöngés [mb], zöngés [b], zöngétlen [p], nagyon zöngétlen [ph]. Sok nyelv leírásánál azonban csak zöngésről és zöngétlenről beszélünk (és erre jellemzően a *b* és *p* jeleket használjuk), részben függetlenül attól, hogy az adott nyelv adott hangja a skálán hol található. Az angol esetében például a [b]-t mindig *b*-nek, egyes [p]-ket *p*-nek, másokat *b*-nek elemzünk, míg a [ph]-t mindig *p*-nek (l. Szigetvári 2019). Hogy egy *b* vagy *p* egy adott környezetben hogyan jelenik meg, az természetesen megjósolható.

A magánhangzók esetében a nyelvállás felső–alsó skáláján helyezkedik el az *í-é-e-á* sor. Ebben az esetben azonban nem egyszerűsíthetünk a skála szélső (vagy bármelyik) értékeibe, mert itt a skála összes tagja egymással szembenáll, a különbségeik szavakat különböztetnek meg: *kín-kén-ken-kán*. Ez nincs így az angol zörejhangozatok esetében, ezért ott megtehetjük, hogy csak zöngésről és zöngétlenről beszélünk.

Az angol szóhangsúly sok leírása szerint (pl. Chomsky – Halle 1968, Halle – Vergnaud 1987, Wells 1990, Giegerich 1992, Burzio 1994) szintén skaláris tulajdonság, azaz egy-egy magánhangzó nem csak hangsúlyos vagy hangsúlytalan lehet, hanem a hangsúlyok között erőssorrend van, az egyik hangsúly erősebb a másiknál. Halle – Vergnaud (1987) például három, Wells (1990) viszont öt különböző hangsúly-szintet tart szükségesnek megkülönböztetni. Ladefoged (1975) rámutat, hogy felesleges az angol hangsúlynak ennyi szintjét feltételezni. Ebben a cikkben Ladefoged álláspontja mellett érvelek: elég a hangsúlyt egy skála két szélső értékébe egyszerűsíteni: egy adott magánhangzó az angolban vagy hangsúlyos, vagy hangsúlytalan. A feltételezett hangsúly-szintek egymástól megjósolható módon különböznek. Azonban Ladefogeddel szemben azt gondolom — és próbálom bizonyítani —, hogy bizonyos magánhangzók minden esetben hangsúlyosak. Ladefoged azt állítja, hogy a szó/mondat legerősebb hangsúlya az utolsó is egyben. Más jelek viszont arra mutatnak, hogy ez nem igaz, ez után is vannak olyan magánhangzók, amelyekre hangsúly esik.

Sok szerző, aki a hangsúllyal foglalkozik, a szótag tulajdonságának tartja a hangsúlyt (pl. Hayes 1995:49sk.). Halle – Vergnaud (1987:49, 61, 193) viszont amellet érvel, hogy a hangsúlyt ennél kisebb egységek, mégcsak nem is a magánhangzók, hanem a morák hordozzák, mert vannak nyelvek, amelyek meg

tudnak különböztetni egy az első felén hangsúlyos hosszú magánhangzót egy a második felén hangsúlyostól. Mivel az angol nem ilyen, a hosszú magánhangzók itt egységesen hangsúlyosak, és mivel magánhangzókra egészen biztosan hivatkozni kell egy fonológiai elemzésben,² szótagokra (és morákra) viszont nem feltétlenül, a hangsúlyt az előbbieik tulajdonságának veszem ebben a cikkben, szótagokról és morákról nem esik szó. Ennek megfelelően a hangsúlyjelet sem az adott szótag elé, hanem a hangsúlyt hordozó magánhangzó-jelre teszem, ahogy az a helyesírásban jelölt hangsúlynál megszokott.

1. A hangsúly és a magánhangzók

A hangsúly akusztikai jellemzőit nehéz pontosan meghatározni. Egy hangsúlyos magánhangzó lehet hangosabb, magasabb (vagy alacsonyabb) hangmagasságú, vagy hosszabb, mint egy hangsúlytalan, illetve ezeknek tetszőleges kombinációja. A beszéd hallgatója ezekből a jelekből következtet arra, hol a hangsúly (Ladefoged 1975:93).

Abból, hogy a hangsúlyos magánhangzó hangossága, hangmagassága vagy hossza eltér a környezetétől, következik, hogy a hangsúly viszonylagos, a hangsúlyos magánhangzó az előtte vagy utána állóhoz *képest* hangsúlyos. Ezért például az angol szótárak nem jelölik az egyszótagos szavakon a hangsúlyt, hiszen nincs mihez képest hangsúlyosnak lennie egy ilyen helyzetben álló magánhangzónak. A 16. lábjegyzetben ez ellen a gyakorlat ellen érvelek, vagyis azt állítom, hogy önmagában álló magánhangzó is lehet hangsúlyos vagy hangsúlytalan. A hangsúly feltételezett viszonylagossága abban is bizonytalanságot okoz, hogy ki mit tekint hangsúlyosnak. Ladefoged és vele együtt a britnek nevezhető hagyomány (Jones 1917, Gimson 1977) például a főhangsúly után már nem tartja hangsúlyosnak az azonos szón belüli hangsúlyokat (*atoll* [átol],³ *acrobat* [ákrəbat] 'akrobata') vagy a főhangsúlyt közvetlenül követő hangsúlyt még ösz-

² Az egyszerűség kedvéért „magánhangzónak” nevezem a szonórussági csúcsokat, azaz a szótagmagban található hangot. Az angolban itt mássalhangzók is előfordulhatnak, de csak akkor, ha nem esik ide hangsúly. Egyes nyelvváltozatokban akár a [r] is előfordulhat hangsúlyosan (*bird* [bá:d] vagy [bʁd] 'madár').

³ Nem adok fordítást azokhoz a szavakhoz, amelyek magyarul azonos alakban és jelentéssel megvannak. Éles ékezettel a fonetikailag erősebb, tompával a gyengébb hangsúlyt jelölöm. A magánhangzók átírására egységesen az **i**, **e**, **a**, **ə**, **o** és **u** jeleket használom, ezeknek főleg fonetikai részletességű variánsai (pl. **ɪ**, **ɛ**, **ɔ**, **ʊ**) helyett. A *fleece* és *goose* magánhangzóit Jones (1917) óta hosszú monoftongusnak szokás átírni, ezeknél visszatérek Sweet (1900) elemzéséhez: [ij]-nek, illetve [uw]-nak tekintem őket (l. még Lindsey 2012). A *near*, *square*, *force* és *cure* magánhangzóit viszont egységesen hosszú monoftongusnak veszem (Jones 1960, Upton 1995, Lindsey 2012, Szigetvári 2015), némiképp megelőlegezve a brit angolban jelenleg folyó hangváltozások várható eredményét.

szetett szavakban sem (*snowfall* [snéwfo:l] 'hóesés'), míg az amerikai szerzők némelyike mindenhol jelöli a hangsúlyt ([átòl], [ákrəbət], [snéwfo:l], Merriam-Webster 2019), mások meg hol igen, hol nem ([átol], [ákrəbət], [snéwfo:l], Kenyon – Knott 1953).⁴

Szóhangsúlyról tulajdonképpen félreértés beszélni. Amikor azt vizsgáljuk, hogy egy szóban mi hangsúlyos és mi nem, az adott szót jellemzően önmagában ejtjük ki. Ekkor azonban egy nagyobb intonációs egység prozódiaját tesszük rá: úgy ejtjük ki, mintha egy mondat lenne. Azaz ilyenkor nem a szó, hanem egy mondat hangsúlyviszonyait tapasztaljuk és vizsgáljuk (Ladefoged 1975:95). A továbbiakban tehát hangsúlyon nem az adott intonációs egység legerősebb hangsúlyát értem, hanem bármit, ami hangsúlyos *lehet*. De már most megjegyzem, hogy ez sem jó definíció, mert egyfelől vannak olyan hangsúlyos magánhangzók, amelyekre sohasem esik a mondathangsúly, másfelől megfelelő szövegkörnyezetben szinte *bármi* lehet hangsúlyos. Ezt az ellentmondást igyekszem a továbbiakban feloldani.

Az angolban — szemben a magyarral — a magánhangzó minősége, sőt a hangsúlyos magánhangzót megelőző mássalhangzó minősége és még az azt megelőző magánhangzóé is összefügg a hangsúllyal.⁵ Először az angol magánhangzórendszerrel és az egyes magánhangzók hangsúlytól függő eloszlásával érdemes megismerkednünk. Az 5.1. és 5.2. pontokban térünk vissza a mássalhangzókra, az 5.3. és 5.4. pontokban a hangsúlyos magánhangzót megelőző magánhangzókra.

A leíráshoz az angol magánhangzó-rendszernek egy minimalista elemzését alkalmazom. E szerint a kettőshangzók egy magánhangzó és egy siklóhang kapcsolatai (azaz nem kettőshangzók), tehát *try* [t+r+a+j] 'próbál', *new* [n+j+u+w] 'új', *woe* [w+ə+w] 'bánat'. A brit hagyomány szerint az \wedge jellel átírt magánhangzó pedig valójában az [ə] hangsúlyos változata, tehát *cut* [kát]'vág' (Szigetvári 2018). Az itt dióhéjban bemutatott elemzés mellett részletesen érveltem e folyóirat korábbi kötetében (Szigetvári 2017).

Az 1. ábrában bemutatott hat rövid és hat hosszú magánhangzó mellé egy-egy példaszót is adunk. Ezek a példaszavak az adott magánhangzók szokásos

⁴ Az idézett szótárakból csak a hangsúly helyét és erősségét veszem, az átírást az ebben a cikkben használthoz alakítom.

⁵ Még a magánhangzó után következő mássalhangzó is összefügg azzal, hogy esik-e hangsúly. a magánhangzónkra, bizonyos helyzetekben bizonyos mássalhangzók és mássalhangzó-kapcsolatok előtt mindig hangsúlyos a magánhangzó: például a *September* első magánhangzója hangsúlyos és nem is lehetne hangsúlytalan, a *December* első magánhangzóján viszont nincs hangsúly. Ennek részleteibe ebben a cikkben már nem megyünk bele.

„nevei” (pl. Wells 1982).^{6,7} Mivel a hagyományosan kettőshangzónak elemzett hangokat: [ij] (*fleece* ’gyapjú’), [ej] (*face* ’arc’), [aj] (*price* ’ár’), [oj] (*choice* ’választás’), [aw] (*mouth* ’száj’), [əw] (*goat* ’kecske’) és [uw] (*goose* ’liba’), itt egy rövid magánhangzó és a [j], illetve [w] kapcsolatának tekintjük, (1) alatt a teljes angol magánhangzó-készlet szerepel.

(1) Az angol magánhangzók

rövid			hosszú		
[i] <i>kit</i>	[ə] <i>strut</i>	[u] <i>foot</i>	[i:] <i>near</i>	[ə:] <i>nurse</i>	[u:] <i>cure</i>
[e] <i>dress</i>	[a] <i>trap</i>	[o] <i>lot</i>	[e:] <i>square</i>	[a:] <i>start</i>	[o:] <i>north</i>

A hosszú magánhangzók mindig hangsúlyosak, a továbbiakban tehát csak a rövidekkel foglalkozunk. Mivel nem teszünk különbséget a hagyományosan [ʌ] és [ə] jellel átírt magánhangzók között — ahogyan például Merriam-Webster (2019) sem tesz —, egy angol szóban bármelyik magánhangzóra eshet hangsúly.⁸ Azonban csak olyan magánhangzó jöhet szóba hangsúlyhordozóként, ami nem a szó végén áll, azaz mássalhangzó követi.⁹ A hat rövid magánhangzó közül egyedül az [ə] állhat szó végén, és ebben az esetben mindenképpen hangsúlytalan is. Mindig van hangsúly az alsó sor magánhangzóin, az [e]-n, az [a]-n és az [o]-n. Ez összefügg egy az angolban korábban működő szabállyal, ami a hangsúlytalan magánhangzókat redukálta (elsorvasztotta) [ə]-vé vagy [i]-vé: a *salad* ’saláta’ a korábbi [salad]-ból így lett a mai [saləd], míg a *village* ’falu’ [viladʒ]-ból [vilidʒ].¹⁰

⁶A jelentéseik: felső sor: ’készlet’, ’gyámfa’, ’lábfej’; ’közel’, ’ápoló’, ’gyógyít’; alsó sor: ’ruha’, ’csapda’, ’nagy mennyiség’; ’négyzet’, ’kezdet’, ’észak’.

⁷A brit angolból eltűnően van a hosszú [u:], a beszélők egy része összevonja az [o:] -val (*cure* [kjo:],) egy másik része az [ə:] -vel ([kjə:]). Ez a részlet számunkra itt érdektelen.

⁸Akik mindkét jelet használják (pl. Gimson 1977, Wells 2008, Kenyon and Knott 1953), a hangsúlyosra az [ʌ], a hangsúlytalanra az [ə] jelet, azoknak a [ə] mindig hangsúlytalan: pl. *butter* [bʌtə] ’vaj’, itt [bətə]. Ez a gyakorlat azonban következtelen, mert az [i] esetében nem különböztetik meg ugyanezek a szerzők a hangsúlyos és hangsúlytalan változatot: pl. *mimic* [mímik] ’utánoz’. Bolinger (1986) a kevés kivételek egyike, aki erre is, sőt a két [u]-ra is más-más jelet használ.

⁹A jelen elemzés szerint magánhangzót magánhangzó nem követhet egy angol szóban, hiszen magánhangzó előtt csak „kettőshangzó” fordulhat elő, azok pedig mind magánhangzó+mássalhangzó kapcsolatok.

¹⁰A franciából való átvételükkor ezeknek a szavaknak a hangsúlya a második szótagon volt, az angolban került át az elsőre, és ezt követte a magánhangzó-sorvadás: [salád] > [sálád] > [sáləd]; [viládʒ] > [víládʒ] > [vílidʒ].

A felső sor rövid magánhangzói előfordulhatnak hangsúlyosan és hangsúlytalanul is. A hangsúlytalan [i] gyakori a szóvégi palatális és veláris mássalhangzók előtt: *banish* [báni] 'száműz', *ostrich* [óstrit] 'strucc', *manage* [mánidz] 'kezel', *city* [sítij] 'város', *panic* [pánik], *viking* [vájkiŋ]. Egyéb környezetekben a hangsúlytalan [i]-t egyre többször felváltja a hangsúlytalan [ə]: *chicken* [tʃíkin] vagy [tʃíkən] 'csirke', *ticket* [tíkit] vagy [tíkət] 'jegy', *hatred* [héjtrid] vagy [héjtrəd] 'gyűlölet', *Horace* [hóris] vagy [hórəs] 'Horatius', *victim* [víktim] vagy [víktəm] 'áldozat' stb. A hangsúlytalan [u] előtt nyelvtörténeti okokból mindig palatális mássalhangzó vagy muta-cum-liquida kapcsolat áll (Szigetvári 2016). Ez a magánhangzó sok beszélőnél már csak [w] előtt fordul elő: *value* [váljuw] 'érték', *tribute* [tríbjuwt] 'elismerés', *influence* [ínfluwəns] 'befolyás'. Egyéb környezetekben ezt is felváltja az [ə]: *calculus* [kálkjuləs] vagy [kálkjələs] 'kalkulus', *fortunate* [fó:tʃunət] vagy [fó:tʃənət] 'szerencsés'.

Összefoglalva: a hat rövid magánhangzó közül három, [i], [ə], [u], hangsúlylyal és hangsúlytalanul egyaránt előfordulhat, igaz változó gyakorisággal, három viszont, [e], [a], [o], csak hangsúlyosan. A magánhangzó minősége tehát részben eldönti, hogy az adott helyen van-e hangsúly.

2. A magánhangzó-minőség állandósága

Az angol nyelv generatív leírásaiban (pl. Chomsky – Halle 1968) elsődleges szempont, hogy egy szó paradigmájában lehetőleg minden elem hangalakját ugyanabból az alaphangalakból vezessenek le. Erről az elemzők szinte csak akkor mondanak le, amikor nyilvánvalóan lehetetlen, pl. a *sok* és a *több*, vagy az angol *go* 'megy' és *went* 'ment' közötti jelentésbeli kapcsolat ellenére nem lehet elfogadható módon hangtani kapcsolatot felállítani.¹¹ A *go*-t és a *went*-et tehát külön-külön fel kell vennünk a lexikonba.

Ugyan a hangalakjaik meglehetősen különböznek, az *opaque* [əwɔpéjk] 'homályos' és *opacity* [əwɔpásətij] 'homály' között jelentésbeli és nyelvtörténeti megfontolások alapján hangtani kapcsolatot is feltételez egy generatív elemzés. Ehhez azonban az kell, hogy olyan, ún. lexikális szabályokat állítsunk fel, amelyek kapcsolatba hozzák a példánkbeli [ej]-t az [a]-val (továbbá az [ij]-t az [e]-vel, mint *lenient* [línijənt] 'könyörületes' *lenity* [lénətij] 'könyörületesség', az [əw]-t az [ə]-vel, mint *south* [sáwθ] 'dél' *southern* [sóðən] 'déli' stb.), valamint a [k]-t a [s]-vel (és a [g]-t a [dʒ]-vel, példa alább). Az első szabályt magánhang-

¹¹ Az ilyen, szuppletívnek nevezett paradigmák történetileg is úgy jönnek létre, hogy különböző szavak részparadigmái kiegészítik egymást: a *go* korábbi múlt ideje helyett egy másik ige, a *wend* múlt idejű alakját, a *went*-et kezdték használni a beszélők, míg a jelen idejű *wend* eltűnt. Ugyanígy a magyar *van* is egy másik ige, a *lesz* alakjait használja például a felszólító-kötő módban (*legyen*), infinitívuszként (*lenni*) vagy *-hat*-tal (*lehet*).

zó-eltolódásnak, a másodikat veláris lágyulásnak nevezi a szakirodalom. Az ilyen lexikális szabályok kizárólag akkor működnek, ha bizonyos toldalékok kerülnek egy szótó után, se toldalékolatlan, se másfajta toldalékkal ellátott szavakban nem. Tehát, míg a lexikális toldaléknak minősülő *-ity* vagy *-ic* előtt a többeli [ej]-ből [a] lesz:¹² *magus* [mɛjgəs] 'varázsló' *magic* [mádʒik] 'varázslatos'; ez nem történik meg más, nem lexikális toldalék előtt: *make* [méjk] 'csinál' *making* [méjkin] 'csinálva', ahol — példánk ezt is mutatja — a veláris lágyulás is elmarad, az alak nem *[méjsin]. Ráadásul a lexikális toldalékokkal nem minden esetben látjuk a magánhangzó-eltolódást: *base* [béjs] 'alap' *basic* [béjsik] (nem *[básik]) 'alap-'. És ugyanígy a veláris lágyulás is elmaradhat egy amúgy kiváltó lexikális toldalék előtt: *anarchy* [ánəki] 'anarchia' *anarchic* [ənáki] 'anarchikus'. Szótón belül veláris lágyulás sosem fordul elő, ott [ki] is, [si] is ugyanúgy megjelenhet: *kit* 'készlet', *sit* 'ül'.¹³

A lexikális szabályok valójában nyelvtörténeti változásokat kódolnak. Olyan hangváltozások ezek, amelyek több száz éve zajlottak le, de mára rég nem aktívak. A magánhangzó-eltolódás például a középső-angol és a modern angol határán folyt (a 15–16. században), ez előtt a *magus*, *make* és *base* szavakban tényleg [a:] állt, ahogy a generatív nyelvelírás a mögöttes alakot feltételezi, és ahogy a helyesírás a mai napig mutatja. A veláris lágyulás pedig még csak nem is az angolban, hanem a kései latinban kezdődött és ez öröklődött a francián keresztül az angolba: az *opacity* vagy a *magic* [i] előtti mássalhangzója már a legkorábbi franciában sem volt [k], illetve [g]. Egy igazi generativista még ennél is meszszebb képes elmenni. Lightner (1978: 18) szerint például kapcsolatot kell feltételeznünk a *cardiac* [ká:dijak] 'szív-' és *heart* [há:t] 'szív', a *gynecology* [gájnikólədʒij] 'nőgyógyászat' és *queen* [kwijn] 'királynő' vagy a *peril* 'veszély' és *fear* [fi:] 'félelem' párok szóeleji mássalhangzóik között is. Az indoeurópai hangváltozások ismerője a Grimm-törvényeket fedezheti itt fel. Erősen kétséges, hogy a mai angol nyelv fonológiájának a leírásában ilyen tényezők szerepet játszhatnak: a lexikális szabályok a lexikon részei, a fonológiához nincs köztük. Kaye (1995) hosszan érvel amellett, hogy nemhogy a Grimm-törvények, de a késő-latin veláris lágyulás vagy a magánhangzó-eltolódás sem lehetnek fonológiai szabályok. Azaz az *opaque* is és az *opacity* alak is benne van a lexikonban, nem lehet egymásból fonológiailag levezetni őket, a magánhangzó-eltolódás és a veláris lágyulás nem fonológiai szabályok. Azaz az [əwpéjk] és az

¹² Valójában egy mögöttes [a:]-t képzel itt el a generatív fonológia, ami egyfelől eltolódik [ej]-be, másfelől lerövidül [a]-ba.

¹³ Pontosabban váltakozást nem okoz egy feltételezett szótón belüli veláris lágyulás, hiszen itt csak a „lágyult” verzió létezhet: a *circle* [sɛ:kəl] 'kör' szóeleji [s]-e utoljára a latinban volt [k], ugyanúgy, mint az *opacity*-ban levő [s]. Viszont az utóbbival szemben a *circle*-ben sohasem hallunk [k]-t, ezért itt egy generativista sem feltételez ilyesmit.

[əwpásətij] szavakat külön-külön fel kell vennünk a lexikonba, nem vezethetjük le őket egymásból, vagy egy harmadik, a kiejtésben meg sose jelenő alakból.¹⁴

Ugyan erről Kaye nem beszél, nem más a helyzet a magánhangzó-sorvadással sem. Vegyük például a következő szópárt: *academy* [əkádəmij] 'akadémia' ~ *academic* [ákədəmik] 'tudományos'. A két szó közötti kapcsolatot a jelentésük mellett a helyesírás is erősíti, nem véletlen, hogy Chomsky – Halle így fogalmaz: „a mögöttes ábrázolás sok esetben nagyon hasonlít a bevett helyesíráshoz” (1968: 131). Azonban ha összevetjük a két szó hangalakját, azt találjuk, hogy a mássalhangzók azonosak — természetesen az utolsót kivéve — a magánhangzók viszont nem egyeznek meg, kivéve a tő végén, illetve a toldalékban — bár az sem egyértelmű, melyik meddig tart. (2) alatt az azonos hangok közé függőleges, a különbözők közé vízszintes vonalat húztunk.

(2) Az *academy* ~ *academic* hangalaki egyezése

ə	k	a	d	ə	m	i	j
—		—		—			—
a	k	ə	d	e	m	i	k

A generatív elemzés szerint az [əkádəm-] és az [ákədəm-] alakot is egy feltételezett, bár az utóbbi néhány száz évben senki által nem ejtett, illetve hallott, mögöttes [akadem-] alakból lehetne levezetni úgy, hogy egyszer ez, másszor az a magánhangzó sorvad [ə]-vé. Vegyük észre azonban, hogy a két szó viszonya hasonlít ahhoz, amit templatikus morfológiának neveznek. Ilyen viszonyokat a sémi nyelvekből ismerünk, ahol egy szó mássalhangzói és magánhangzói, sőt a szón belüli eloszlásuk is külön-külön jelentést hordoznak (pl. arab [madrasa] 'iskola' [madaris] 'iskolák', a [d-r-s] jelenti, hogy a szó a tanulással kapcsolatos, a magánhangzók és a magán- és mássalhangzók eloszlása pedig az egyes- és a többes számot jelzi, a [ma] csak azért azonos, mert egy prefixum). Hasonló helyzetet indoeurópai nyelvekben — köztük az angolban — is találunk, ablaut és

¹⁴ Egyik bírálóm megjegyzi, hogy az [a] ~ [e] és a [k] ~ [s] váltakozás viszonylagos rendszerességgel előfordul az angolban, ezért is jogos egymásból vagy egy közös ősből levezetni őket. Ez igaz, azonban a [p] ~ [f] váltakozás is ugyanígy előfordul, a már említett példa mellett előhozhatjuk a következőket: *piscine* [písajŋ] 'hal-' *fish* [fɪʃ] 'hal', *paternal* [pətə:nəl] 'apai' *father* [fá:ðə] 'apa', *penta-* [péntə] 'öt-' *five* [fájv] 'öt', *pyre* [pájə] 'máglya' *fire* [fájə] 'tűz', *port* [pó:t] 'kikötő' *ford* [fó:d] 'gázló' stb. Csak annyi a különbség, hogy ezek a párok több évezreddel, a [k] ~ [s] több, mint másfél évezreddel, az [a] ~ [e]-t tartalmazók viszont több évszázaddal ezelőtt különböztek el egymástól (minőségileg, mennyiségben már szintén jóval korábban). Tehát jól meg kellene indokolnunk, hogy ha ezeket a váltakozásokat különbözőképpen kívánjuk kezelni. Talán még nagyobb probléma, hogy fonetikaileg nem plauzibilisek az ilyen váltakozások.

umlaut néven szokás rá hivatkozni, igaz, ezek jellemzően csak egy magánhangzót érintenek: *sit* 'ül' *sat* 'ült', *full* [ful] 'telt' *fill* [fil] 'tölt'. Ahogy az angol *full* és *fill*, úgy a magyar *telt* és *tölt* között is létezik nyelvtörténeti és jelentésbeli kapcsolat. Ennek ellenére kétséges, hogy érdemes volna közöttük szabályalapú hangtani kapcsolatot is feltételezni.

A hangsúlytalan magánhangzók már említett sorvadása kizárólag lexikális toldalékolás esetén fordul elő. Ez már csak azért is így van, mert csak lexikális toldalékok tudják befolyásolni a hangsúly helyét a töben, ahogy azt az *academy* ~ *academic* példáján is láttuk. Ezek szerint tehát egy magánhangzó vagy sorvadt, vagy nem, ezt a fonológia nem tudja befolyásolni.¹⁵

Vannak olyan szavak, amelyeknek egy adott magánhangzója lehet sorvadt is és nem sorvadt is, ez a váltakozás azonban együtt jár azzal is, hogy hangsúly esik-e rá. A *direct* [dirékt] (vagy [dərékt]) 'közvetlen' első magánhangzója lehet sorvadt, de a szónak a [dàjrékt] alakja is létezik. Ez utóbbiban viszont hangsúly esik az első magánhangzóra is, amit az bizonyít, hogy előtagként (pl. *direct debit* [dàjrékt débit] 'közvetlen terhelés') erősebb lehet rajta a nyomaték, mint a másodikon. (A [-rékt]-re ezért tettünk tompa hangsúlyjelet, hogy jelezzük, fonetikailag kevésbé hangsúlyos, mint a két, éles hangsúlyjellel jelölt szomszédja. Az utolsó hangsúly a legerősebb, az első kevésbé, a középső még kevésbé az.) Ez a hangsúlyváltás, amelyet a 4. pontban részletesebben bemutatunk, a hangsúlytalan első magánhangzójú [dirékt]-tel nem fordulhat elő (az [dirékt débit], nem lehet *[dirékt débit]). Az ilyesfajta változatosság azonban nem rendszerszerű, például a *correct* [kərékt] 'helyes' szónak nincsen elől is hangsúlyos változata, és ezért a *correct answer* [kərékt á:nsə] 'helyes válasz' kifejezésben sem jelenhet meg hangsúly az első magánhangzón. Azaz itt a sorvadt és a nem sorvadt magánhangzójú *direct* egyrészt egyedi, csak erre a szóra jellemző változatosság (mint például az, hogy az *either* 'bármelyik' lehet [ájðə] is, [ijðə] is), másrészt együtt jár azzal, hogy a váltakozó magánhangzóra esik-e hangsúly. Mindebből az következik, hogy fonológiai jelenségek hatására nem változik meg egy angol magánhangzó minősége, a magánhangzó-sorvadás — a magánhangzó-eltolódáshoz és a többi lexikális szabályhoz hasonlóan — nem hangtani jelenség, hanem egy korábbi nyelvállapot maradványa, amit a lexikon őriz. Azaz az [əkədəmij] és az [ákədəmik] szavakat külön-külön fel kell vennünk a lexikonba.

¹⁵ Ha javaslatunknak megfelelően az [ə]-t megfosztjuk attól a különleges tulajdonságától, hogy csak hangsúlytalanul fordulhat elő, az [a] ~ [ə] vagy [e] ~ [ə] váltakozást is aggályosabb szinkrón fonológiai folyamatnak tekinteni. Ahogy a magánhangzó-eltolódásban, a sorvadásban is két egyenrangú magánhangzó váltakozik.

3. A hangsúly állandósága

Ugyan az előző pontban elmondottakból már következik, hogy hangsúlyt a fonológia nem tud megváltoztatni, azaz sem egy hangsúlytalan magánhangzót nem tud hangsúlyossá tenni, sem egy hangsúlyosat hangsúlytalanná, néhány speciális esetről még beszélnünk kell.

Az angol szavaknak egy zárt csoportja két alakban fordul elő. Az egyik, az úgynevezett erős alakjuk megfelel a szó fonológiai kritériumainak, a másik, a gyenge alak, nem feltétlenül, ez utóbbi önálló megnyilatkozásként nem is fordulhat elő (Anderson 2011:2004). Az érintett szavak mindegyike egyetlen magánhangzót tartalmazó funkciószó, segédige, névelő, elöljárószó, kötőszó vagy névmás, például *can* [kán] ~ [kən]/[kŋ] 'képes', *have* [háv] ~ [həv]/[əv]/[v] befejezettséget jelző segédige, *will* [wil] ~ [wəl]/[əl]/[l]/[l] jövő időt, szándékot kifejező segédige, *the* [ðij] ~ [ðij]/[ðə] 'a', *of* [óv] ~ [əv] '-nAk', *and* [ánd] ~ [ənd]/[ən]/[ŋ]'és', *you* [júw] ~ [juw]/[jə] 'te/ti' stb.¹⁶ Főnévnek, igének, melléknévnek nincs gyenge alakja. A [kán] hangalak lehet szó, történetesen létezik is ugyanilyen hangalakú főnév/ige 'konzerves doboz(ba csomagol)' jelentéssel, amelynek természetesen nincsen [kən] változata. Ugyan a [kən] is lehetne szó, persze csak akkor, ha a magánhangzója hangsúlyos. Épp ilyen alakú szó nincs, de van például *gun* [gəŋ] 'puska'. Természetesen a [kŋ] már véletlenül sem lehet szó, mert mássalhangzóra nem eshet hangsúly, még ha szótagalkotó is. A [júw] a *you* személyes névmás mellett a *ewe* 'anyajuh' főnév hangalakja is, a [jə] viszont nem szó, nem állhat önmagában, szóvégi magánhangzóra semmiképp nem eshet hangsúly. Ez az alak tehát csak egy másik szón csüngve létezhet, vagy proklitikumként, mint *you know* [jənəw] 'tudod', vagy enklitikumként, mint *see you* [sijjə] 'lát téged'. Egy funkciószó magánhangzója nemcsak elsovradhat, hanem akár teljesen el is tűnhet úgy, hogy a hátramaradó mássalhangzó még csak nem is szótagalkotó. Erre példa a *have*: *I have got it* [ájhəvgótit]/[ájvgótit] 'megkaptam', vagy a *will*: *you will get it* [júwwəlgétit]/[júwlgétit] 'meg fogod kapni'.¹⁷ Az, hogy egy funkciószónak van-e gyenge alakja vagy nincs, nem jósolható meg, ahogy az sem, hogy ha van, mi a gyenge alak. Az *of* -nak — feljebb láttuk — van, az *off* -nak nincs ([óf] 'el', *[əf]). A *the* -nek az erős [ðij] mellett a gyenge alakja [ðij] vagy [ðə], a nőnemű egyes szám 3. személyű személyes névmás *she* -nek viszont az erős [ʃij] mellett a gyenge alakja nem lehet *[jə], csak [ji] vagy [jij]. A 2. személyű birtokos névmás *your* lehet [jó:] és [jə], az egyes szám 1. személyű *my* -nak viszont egyes nyelvváltozatokban csak erős alakja

¹⁶ Figyeljük meg, hogy a [ðij] vagy a [júw] erős alak, a [ðij], [juw] viszont gyenge. Tehát nem felesleges egyszótagú szavakra is kitenni a hangsúlyjelet, mert az angolban ennek a funkciószavaknál jelentősége van.

¹⁷ Ezt a tényt a helyesírás is rögzíti: *I've got it, you'll get it*

van, [máj], gyenge nincsen, másokban van gyenge is, [mi]/[mij]. Ez tehát a funkciószavaknak egyedi, lexikális tulajdonsága, a gyenge alakokat nem fonológiai szabályok állítják elő.

A lexikálisan több alakú funkciószavak tehát nem képezik ellenpéldáját annak az állításnak, hogy egy angol szó nem veszítheti el a hangsúlyát. Amikor a funkciószó elveszíti a hangsúlyt, akkor már nem szó, hanem klitikum. Ezzel szemben az összetett szavakban ugyan jellemzően az első tag hangsúlya az erősebb, de a második tagé is megmarad, legalábbis a magánhangzó minősége erre utal: *snowman* [snəwmən] 'hóember', *blackboard* [blákbò:d] 'iskolai tábla'. A *postman* [pəwstmən] 'postás' ('posta+ember') nem összetett szó, itt a [mən] toldalék, hiszen ilyen alakú szó, legalábbis 'ember' jelentéssel nincs. A *cupboard* [kəbəd] 'szekrény' pedig egyetlen ragozatlan szótó. Hogy ez a szó eredetét tekintve összetételként indult (*cup* [kəp] 'kupa'+*board* [bò:d] 'deszka'), azt ma csak a helyesírása sugallja, sem a hangalakja, sem a jelentése nem enged ilyesmire következtetni.

Nemcsak az áll, hogy egy lexikálisan hangsúlyos magánhangzó hangsúlyos marad, de az is, hogy egy lexikálisan hangsúlytalan magánhangzó sem tud a későbbiekben hangsúlyt szerezni, legalábbis nem fonológiai szabályok által. Erre már a korábbi *correct answer* példája is utal. További példákat és egy látszólagos ellenpéldát a 4. pontban fogok hozni.

4. Többszörösen hangsúlyos szavak

Az imént láttuk, hogy egy összetett szóban mindkét szótó megtartja a hangsúlyát: *snowman* [snəwmən] vagy *blackbird* [blákbò:d] 'feketerigó'. Ha látszólag mégsem, akkor a hangsúlyt elvesztő tag nem szótó többé, hanem toldalék.

A *postman* [pəwstmən] tehát nem összetett szó, hanem egy toldalékoltszótó. A [mán] > [mən] nyelvtörténeti változás egy szótóból toldalékot hozott létre, ugyanez a [bò:d] esetében nem történt meg és szinkrón módon nem is történhet meg.

A *snowman* vagy a *blackbird* egyszerre egy szó és két szó, hiszen két szótó összetételei. Ezt az angol azzal jelzi, hogy az első tag hangsúlya erősebb, mint a másodiké. Ha két szó nem alkot összetett szót, akkor az erősebb hangsúly a második tagon van: *black bird* [blákbò:d] 'fekete madár'. Ez a különbségtétel más nyelvekre, így a magyarra is jellemző: a *feketerigó*-ban a *rigó*-n nincs hangsúly, a *fekete rigó*-ban van, amit a helyesírás mindkét nyelv esetén az egybe-, illetve különírással igyekszik — több-kevesebb sikerrel — jelezni.

Az angol abban viszont különbözik a magyartól, hogy jelentése és története szerint szételemezhetetlen szavakban is megjelenik mindkét hangsúlyminta. A (3)-beli második oszlopban két vagy több szóból álló kifejezéseket találunk. Ezek lehetnek összetett szavak, amelyek többnyire egybe vannak írva, (3a–d, h,

j, l) vagy nem, (3g, k, n), és lehetnek főnévi vagy igei csoportok, akár egy egész mondat, pl. (3p). Az első oszlop párhuzamos szavai viszont kivétel nélkül egyeleműek, legfeljebb lexikális toldalékokat vélhetünk felfedezni némelyikben, pl. (3k, q). Ennek ellenére mindegyik pár hangsúlymintája azonos.

(3) Hangsúlyminták

egy szó	több szó
a. Golan [gəwɫən]	snowman [snəwmən] 'hóember'
b. adverb [ádvə:b] 'határozószó'	blackbird [blákbə:d] 'feketerigó'
c. record [rékò:d] 'nyilvántartás'	airport [é:pò:t] 'reptér'
d. robot [rəwbòt]	rowboat [rəwbəwt] 'evezős csónak'
e. sardines [sà:díjnz] 'szardiniák'	halve beans [hà:vbíjnz] 'babot felez'
f. Pasteur [pàsté:]	black bird [blákbə:d] 'fekete madár'
g. acrobat [ákrəbət] 'akrobata'	vesper bat [véspəbət] 'simaorrú denevér'
h. apricot [éjprəkòt] 'kajsziarack'	chimney pot [tʃímnijpòt] 'kéményfedő'
i. Cameroon [kàməruwn] 'Kamerun'	greasy spoon [gríjsij spúwn] 'kifőzde'
j. ancestor [ánsəsətə] 'ős'	sandpaper [sándpəjpə] 'smirgli (homok+papír)'
k. amortize [əmə:tàjz] 'amortizál'	alarm clock [əlá:mklòk] 'ébresztő óra'
l. alligator [áligəjtə] 'aligátor'	watercolour [wó:təkələ] 'vízfesték'
m. sempiternal [səmpitə:nəl] 'örök'	absent-minded [əbsəntmájdíd] 'figyelmetlen'
n. accelerate [əksélərəjt] 'felgyorsít'	reception desk [risəpʃəndèsk] 'fogadó- pult'
o. aperitif [əpèrətíf]	remote control [riməwtkəntrewl] 'távirányító'
p. catamaran [kàtəmərán] 'katamarán'	Pat had a plan [pàtədəplán] 'Patnek volt egy terve'
q. semantician [səməntíʃən] 'szemanta'	above-mentioned [əbəvménʃənd] 'fent említett'

A (3) alatt látható összes példában két hangsúlyos magánhangzó van. Azt, hogy ezek közül melyik az erősebb, a több szóból álló kifejezésekben az dönti el, hogy a szavak együtt egy lexikai egységet alkotnak-e, tehát a lexikonból már egységként kerülnek elő (ezt nevezzük összetett szónak) vagy csak mondattani eszközök helyezik őket egymás mellé. Az előbbi esetben a hangsúly jellemzően az első, az utóbbiban az utolsó tagon van. Az első oszlop szavai viszont mind lexikai egységek, ezért itt nem tudjuk megjósolni, hogy a két hangsúly közül

melyik az erősebb. Annyit már láttunk, hogy ha a szót önmagában kiejtve a második hangsúly erősebb, akkor egy rákövetkező, szintén hangsúlyos szó előtt az erősebb hangsúly áttevődik az első hangsúly helyére. A szakirodalom ezt a jelenséget ritmusszabálynak, jambikus megfordításnak vagy hangsúlyeltolódásnak (*rhythm rule, iambic reversal, stress shift*) nevezi (Lieberman – Prince 1977). Példákat a (4) listában adok. Az átírásban ékezet nélkül hagyott magánhangzók hangsúlytalanok. Az utolsó éles ékezet a legerősebb hangsúly. A korábbi hangsúlyokat tulajdonképpen akár tompa, akár éles ékezettel jelölhetjük: az első erősebb, mint a második (és, ha van, harmadik), de gyengébb, mint az utolsó éles. Az ismétlődő elemeket a ~ jellel jelöljük.

(4) A ritmusszabály

- a. *sardine* [sà:díjn] 'szardínia', ~ *sandwich* [sá:díjnsándwidz] '~s szendvics'
- police* [pəlíjs] 'rendőr', ~ *station* [pəlíjstéjən] '~örs'
- b. *Pasteur* [pàsté:], *Institute* [pàstè:rínstítjűwt] 'P. intézet'
- de Burgh* [dəbə:g], *Institute* [dəbə:gínstítjűwt] 'dB. intézet'
- c. *Cameroon* [kàməruún] 'Kamerun', ~ *English* [káməruúnínglɪʃ] '~i angol'
- d. *sempiternal* [sèmpitè:nəl] 'örök', ~ *god* [sèmpitè:nəlgód] '~ isten'
- e. *intercontinental* [íntəkòntinèntəl], ~ *rocket* [íntəkòntinèntəlrókət] '~ rakéta'
- f. *BBC* [bɪjbjíjsɪj], *news* [bɪjbjíjsɪjnjúwz] 'BBC hírek'

A ritmusszabály lényege tehát az, hogy a szóban felcseréli a hangsúlyok erősségét: önmagában a *sardine* és *Pasteur* szóban a második magánhangzó hangsúlya erősebb, a *sardine sandwich*-ben, (4a), és *Pasteur Institute*-ban, (4b), viszont mindkét szó első magánhangzóján erősebb a hangsúly — a rájuk következő szóban természetesen még erősebb.¹⁸ Ezzel szemben ha az első magánhangzón egyáltalán nincsen hangsúly, mint a (4a) és (4b) második példáiban, akkor nincs csere, hiszen ha valami lexikálisan nem hangsúlyos, nem is lehet később sem azzá tenni (lásd még *correct answer*). Lexikális toldalékolásnál persze előfordul az is — sőt az a jellemző —, hogy hangsúly kerül egy az előző körben hangsúlytalan magánhangzóra: *Japan* [dʒəpán] 'Japán' *Japanese* [dʒəpəniʒ] 'japán', de ahogy korábban bemutattam, ez a váltakozás lexikális, a lexikonban szerepel a [dʒəpán] is és a [dʒəpəniʒ] is, a váltakozásért nem a fonológia felelős. Más szavaknál már teljesen elbizonytalanodnak a beszélők: *academic* [əkədəmɪk] 'tudományos' *academician* [əkədəmɪʃən], vagy [əkədəmɪʃən], vagy

¹⁸ Azonban ez is csak addig van így, amíg nem követi egy még erősebb hangsúly: a *sardine sandwich dinner*-ben ('~es vacsora') és a *Pasteur Institute party*-ban ('~beli estély') a korábbi erős hangsúly lesz a leggyengébb, most az első tagé erősebb, az utolsóé még erősebb.

[ákədèmíjən] 'akadémikus'; *electric* [iléktrik] 'elektromos' *electrician* [iléktríjən], vagy [ilèktríjən], vagy akár [èliktríjən], vagy [élèktríjən] 'villanyszerelő'. De ahogy a (3q) példában látjuk, még ebben az esetben sem feltétlenül történik meg a csere: *semantic* [səməntik] 'szemantika' *semantician* [səməntíjən] 'szemanta' (*[sèməntíjən] változat nincs).

A ritmusszabály előidézőjének a hangsúly-ütközést (*stress clash*) szokás tartani: akkor tolódik előre a hangsúly (pontosabban annak csak az erőssége), ha két egymás melletti magánhangzó hangsúlyos. A (4c–f) példák azt mutatják, hogy nehéz pontosan meghatározni, mit jelent itt az „egymás melletti” (l. Varga 2000). Az első tag tetszőleges hosszú lehet és tetszőleges számú hangsúly lehet benne, az ütköző hangsúlyok között állhatnak hangsúlytalan magánhangzók is, a csere akkor is megtörténik: a korábban legerősebb utolsó hangsúly a legelső hangsúlyos magánhangzóra kerül. Ez alól viszonylag következetes kivételnek tűnik az az eset, amikor egy szóban két egymás mellett álló hangsúlyt még egy (vagy több) hangsúlytalan magánhangzó követ: pl. *director's cut* [dàjrèktəzkt] ¹⁹ 'rendezői változat', *November rain* [nəwvémberéjn] 'novemberi eső', *Salvation Army* [sàlvéjfná:mij] 'Üdvhadsereg', *United States* [jùwnájtídstéjts] 'Egyesült Államok', *Armenian capital* [à:míjnijənkápitəl] 'örmény főváros', *unlimited happiness* [ənlímítid hápijnəs] 'határtalan boldogság' (Szigetvári – Törkenczy 2011, 2013). ²⁰ Ezzel kapcsolatban további empirikus kutatásokra van szükség, de tapasztalatom szerint az anyanyelvi beszélők intuíciói itt is sokszor elbizonytalanodnak: az *a semantician's job* 'egy szemanta dolga' vajon [əsəməntíjənzdzób] vagy [əsəməntíjənzdzób]?

Abban azonban egyetértés van, hogy a több szóból álló kifejezésekben hangsúly csak olyan magánhangzóra kerülhet, ami eleve hangsúlyos volt: pl. *princess* [prínsés] 'hercegnő' *princess Di* [prínsésdáj] 'Diana hercegnő', de *sincere* [sinsí:] 'őszinte' *sincere wishes* [sinsí:wíʃz] 'őszinte kívánságok'. Azaz a [sin]-re nem csúszhat át a hangsúly, mert ott lexikálisan nincs hangsúly. És mivel a hangsúlytalan [i] váltakozhat [ə]-vel, a hangsúlyos pedig nem, a *sincere* ejthető [sənsí:]-nek is, a *princess* viszont nem lehet *[prənsés]. Amennyiben egy két magánhangzós szóban a másodikik van az erős hangsúly, az első pedig [e], [a] vagy [o], akkor a ritmusszabály mindenképp előidézi a hangsúlyváltást: *Baghdad* [bàgdád] ~ *Baghdad airport* [bàgdádé:pò:t] '~i repülőtér', *Beirut* [bèjruwt] ~ [béjruwt-], *Bombay* [bòmbéj] ~ [bómbèj-] (a két utóbbi példában az

¹⁹ Érdekeség, hogy az online Cambridge szótár (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/director-s-cut>) a mi átírásunkat adja, de ejteni már [dirèktəzkt]-öt ejt. Ebben természetesen még kevésbé válthat a hangsúly helyet: ha az első magánhangzó hangsúlytalan, nem válhat hangsúlyossá.

²⁰ A *Westminster* [wèstmíntə] *Westminster Abbey* [wèstmíntərəbij] 'W. apátság' azért nem ellenpélda, mert önmagában is létezik a [wèstmíntə] alak.

airport betoldását az olvasóra bízom). Ez is azt bizonyítja, hogy ezekre a magánhangzókra mindenképp hangsúly esik.

Mivel az azonos hangsúlymintájú egy és több szóból álló szerkezetek ugyanúgy viselkednek a ritmusszabály szempontjából, a korábban említett különbség a *blackbird* [blákbè:d] 'feketerigó' és a *black bird* [blákbé:d] 'fekete madár' között semlegesülhet. Ugyanúgy ejtjük például a *black()bird's nest* [blákbè:dznést] szócsoportot, akár a 'feketerigó' akár a 'fekete madár fészke'-ről van szó. Ez a magyarban is így van: míg a *Fekete Péter* nevű kártyajáték nevében a *Péter*-en nincs hangsúly, egy ilyen nevű emberében azonban van, addig az a *Fekete Péter doboza* szerkezetben egyik esetben sincs, mindkét esetben a *Fe-* és a *do-* hangsúlyos csak (Varga 1994).

Az olyan szavakban, amelyekben legalább három hangsúly van és közülük, ha a szót önmagában ejtjük, az utolsó a legerősebb (ilyen az *intercontinental*, (4g), és a *BBC*, (4h)),²¹ a középső hangsúly sosem lehet erősebb sem az elsónél, sem az utolsónál. Ennek ellenére hangsúlyosnak kell tekintenünk, mert bármilyen magánhangzó állhat itt (az *intercontinental*-ben például [o]), nem csak a hangsúlytalan helyzetre jellemző trió ([i], [ə], [u]). Ezen túl egy olyan szó, mint a *BBC* tulajdonképpen három szóból áll, egy betű neve egy szó, tehát a középső *B* mint szó szükségképpen hangsúlyos, és a hangsúlyát nem veszítheti el. Ugyanez a helyzet egy mondatban is: *Jack loves Jill* [dʒákləvzdzíl] 'Jack szereti Jillt'. Ezért tehát ugyan ezekre a középső magánhangzókra jellemzően nem esik mondathangsúly, vagyis soha nem lehetnek erősebben hangsúlyosak, mint akár az előttük, akár az utánuk álló hangsúlyos magánhangzó, mégis hangsúlyosnak kell tekintenünk őket. Mindez teljesen párhuzamos a több szóból álló kifejezésekkel (mint a *black bird's nest*), ahol szintén hangsúlyosnak tekintjük a középső tagot — mert szó —, jóllehet ebben a szerkezetben sosem lehet rajta a legerősebb hangsúly.

Ugyanez érvényes a főhangsúly utáni hangsúlyokra: pl. *atoll* [átòl], *alcohol* [álkəhòl] 'alkohol', *Aristotle* [áristòtəl] 'Arisztotelész', *aristocrat* [áristəkrət] 'arisztokrata'. Mint korábban láttuk, a brit és az amerikai hagyomány egy része eltérően kezeli az ilyen szavakat, az előbbi nem, az utóbbi viszont hangsúlyosnak tekinti ezeket a magánhangzókat. Az előbb bemutatott érvek itt is állnak. Először is, épp ilyen hangsúlymintákat találunk összetett szavakban: *A-bomb* [éjbdəm] 'atombomba', *afterthought* [á:ftəθò:t] 'utógondolat', *Adam's apple* [ádəməzàpəl] 'ádámcsutka', *adding machine* [ádiŋməʃiŋ] 'pénztárgép'. Ezeknek

²¹ Nem csak betűszavakat találunk ebben a csoportban. Az egytagú példákban a legerősebb hangsúly bármelyik magánhangzón lehet, az elsón: *adumbrate* [ádəmbɹèt] 'felvázol', *demarcate* [dijmə:kèjt] 'lehatárol'; a másodikon: *asbestos* [əzbestòs] 'azbeszt', *transvestite* [trənzvéstəjt] 'transzvesztita'; vagy a harmadikon: *chimpanzee* [tʃimpənzij] 'csimpánz', *expertise* [èkspè:tíjz] 'szakértelem'.

második tagján lexikális hangsúly van. A magánhangzó minősége is arra utal, hogy ezek a magánhangzók (a tompa ékezetesek) hangsúlyosak, legalábbis ha elfogadjuk, hogy az [e], [a], [o] mindig hangsúlyos. A harmadik érvet az ilyen magánhangzók előtti mássalhangzó adja, erre a következő pontban térünk rá.

Említettem korábban, hogy valójában szinte bármelyik magánhangzóra eshet hangsúly. Ehhez az kell, hogy valamilyen félreértést tisztázzunk vagy előre igyekezzünk elkerülni. Magyar példánk esetében ha a tárgyalási univerzumunkban van egy Fekete János is, és fennáll a félreértés veszélye, akkor az *a Fekete Péter doboza* szerkezetben a *Péter*-re fog a legerősebb hangsúly esni. Ugyanígy, ha kiderül, hogy valaki a *black* (*bird*-öt mondjuk *black word* [blàkwé:d] 'fekete szó'-nak értette, akkor a *bird*-re kerül a hangsúly, akár feketerígóról, akár fekete madárról, akár bármelyiknek a fészkeről van szó. Az ilyen kontrasztív hangsúly témánk szempontjából azért érdektelen, mert mindent felülír, akár teljesen hangsúlytalan magánhangzóra is tehet hangsúlyt, ha az az ellenpontozás fókusza. Például az *it's not working, but it's workable* 'nem működik, de működhet' mondatban a két egymással szembeállított szó csak az egyébként hangsúlytalan toldalékában különbözik. Ezért a másodikat ejtethetjük [wə:kəbəl]-nek, a hangsúlyt egy lexikálisan hangsúlytalan, a hagyományos szóhasználat szerint sorvadt magánhangzóra téve.²² (Ugyanígy a magyar mondatban is hangsúlyozható a *-het* (Kálmán – Nádasy 1994: 413).) Akár még az is előfordulhat, hogy az itt nyelvtörténetinek beállított sorvadást is „visszacsinálja” a beszélő. Ha fennáll a veszélye, hogy félreértődik a *current* 'áramlat' és *currant* 'ribizli' valamilyen szövegkörnyezetben, hiszen alapesetben mindkettőt [kə̀rənt]-nek ejtjük, a nyelvtörténeti sorvadás felszámolta a különbséget közöttük, akkor az első ejthető [kə̀rént]-nek, a második [kə̀ránt]-nek, mintegy betűzéssel megkülönböztetve őket.

5. A hangsúlyra utaló egyéb jelek

Többször is utaltam már rá, hogy a hangsúlyos magánhangzó előtti mássalhangzóra is más szabályok vonatkoznak, mint a hangsúlytalan előttire. Itt nincs alkalmunk a mássalhangzókat érintő leníciós folyamatok teljességét áttekinteni, ezért ezek közül csak egyről, az ú.n. lebbentésről (*flapping*) lesz szó. A koronális mássalhangzók utáni [j] törlése is érzékeny a hangsúlyra, ezt a második alpont mutatja meg. A hangkivetés és a hangsúlytalan [juw] és [ju] váltakozása is azon múlik, hogy a következő magánhangzó hangsúlyos-e, ezekre is kitérünk.

²² Nem anyanyelvi intuícióm szerint ezt egy szóvégi [ə]-vel nem lehet megcsinálni, az ilyenkor kötelezően megnyúlna: *she's not an employee, but an employer* [implojé:] (*[implojé]) 'ő nem munkavállaló, hanem munkaadó'.

5.1. A lebbentés

Az amerikai és az ír angolra jellemző, de a britben is megjelenő folyamatban a [t] és a [d] különbsége eltűnhet, mivel hangsúlytalan magánhangzó előtt, magánhangzó és néhány szonoráns mássalhangzó után mindkét mássalhangzóból [r] lesz: pl. *utter* [ət̪ə] > [əɾə] 'kimond', *udder* [əd̪ə] > [əɾə] 'tőgy'. A szóvégi esetektől eltekintve (ezekről l. pl. Balogné Bérces 2008) a lebbentés csak hangsúlytalan magánhangzó előtt fordulhat elő: *Catullus* [kət̪əl̩s] (*[kəɾəl̩s]), *maternal* [mət̪ə:nəl] (*[məɾə:nəl]) 'anyai'.

Abból, hogy nem lehetséges a lebbentés az olyan szavakban, mint *atoll* [átòl], *latex* [léjt̪eks], *Wotan* [vəwtàn], azt a következtetést kell levonnunk, hogy ezekben a második magánhangzó is hangsúlyos. A magánhangzó minőségére nem hivatkozhatunk, ugyanis ez a különbség olyan magánhangzók előtt is megjelenhet, ahol a magánhangzó azonos: *city* [sítij] > [sírij] 'város', de *suttee* [sétij](*[sérij]) 'máglyahalált haló hindu özvegy', *magnetic* [magnétik] > [magnérik] 'mágneses' de *magnetism* [magnétizəm] (*[magnərizəm]) 'mágnesség'.²³ A *suttee*-nek van még ma is véghangsúlyos változata is: [sət̪ij], a szavak angolosításának egyik eszköze az, hogy a hangsúlyt egy korábbi magánhangzóra toljuk át. Ez olyannyira így van, hogy a *city*-ben is ez korábbi szóvégi hangsúly tolódott át az első magánhangzóra. De mivel ez jóval korábban történt, mint a *suttee*-ban, ami még ma is váltakozik, a *city*-ben már nincs nyoma a szóvégi hangsúlynak. Ennek az utolsó magánhangzója tehát teljesen hangsúlytalannak számít, és az előtte álló [t] lebbenthető. Ugyanezt a különbséget hosszabb szavakban is megfigyelhetjük: *cavity* [kávətij] > [kávərij] 'üreg', de *manatee* [mánətij] (*[mánərij]) 'lamantin'. Természetesen a *manatee*-nek is van [mánət̪ij] alakja is, és a franciából való átvételekor a *cavity*-nek is a végén volt a hangsúly.²⁴

5.2. A [j]-törlés

Egy másik, a hangsúlyra szintén érzékeny folyamat a [j]-törlés. Mivel itt is semlegesülésről, egy szembenállás felszámolásáról van szó, meglepő, hogy a törlés épp ott a gyakoribb, ahol kevésbé várnánk, hangsúlyos magánhangzó előtt

²³ Annak, hogy a lebbentés lehetetlen a *magnetism*-ben van olyan értelmezése is, hogy ez csak hangsúlyos magánhangzó után történhet, hangsúlytalan után nem (Bye and de Lacy 2008: 197). Azonban nincs lebbentés az *autism* [ót:tizəm] (*[ót:rízəm]) 'autizmus' szóban sem — míg az *auto* [ót:təw] vagy [ót:rəw]-ban van —, azt kell gondolnunk, hogy az *-ism*-beli [i] hangsúlyos.

²⁴ Figyeljük meg, hogy az angol helyesírás szó végén viszonylag következetesen *-y*-nal (illetve *-ie*-vel: *brownie* [bráwnij], ritkábban *-e*-vel: *acme* [ákmij] 'tetőpont') jelöli a hangsúlytalan és *ee*-vel a hangsúlyos [ij]-t.

(Szigetvári 2016). Számunkra itt csak annyi érdekes, hogy ez is megkülönbözteti a hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzókat. A jelenség még azzal bonyolódik, hogy a nem törölt [j]-k palatalizálhatják is az előttük álló alveoláris obstruentst (pl. *tube* 1: [tjúwb], 2: [tjúwb], 3: [túwb] 'cső'). Az 1. és 2. kiejtésben úgy vesszük, hogy van [j], jóllehet a 2.-ban szigorúan nézve nincs, a 3.-ban, bár hogyan nézzük, nincs.

A [j]-törlés csak mássalhangzó után fordul elő. Nem koronális (labiális, veláris, glottális) mássalhangzók után az angol ismertebb változataiban marad a [j]: *puma* [pjúwmə], *few* [fjúw] 'néhány', *music* [mjúwzik] 'zene', *cube* [kjúwb] 'kocka', *hue* [hjúw] 'színárnyalat'. Koronális mássalhangzók után, hangsúlyos magánhangzó előtt az amerikai angolban szinte minden [j] eltűnt: *tube* [túwb] 'cső' (vö. brit [tjúwb]/[tjúwb]), *dew* [dúw] 'harmat' (vö. brit [djúw]/[dʒúw]), *nude* [núwd] 'meztelen' (vö. brit [njúwd]/[núwd]), *suit* [súwt] 'öltöny' (vö. brit [sjúwt]/[súwt]), *lewd* [lúwd] (vö. brit [ljúwd]/[lúwd]).²⁵ Ha a hangsúlytalan magánhangzók előtti helyzetet nézzük, akkor jóval kevesebb esetben látunk [j]-törlést: *virtue* [və:tjuw] 'erény', *schedule* [skédʒuwl] 'menetrend', *Danube* [dánjuwb] 'Duna', *value* [váljuw] 'érték'. Ezért, legalábbis bizonyos mássalhangzó+[j] kapcsolatok elárulják, hogy az utánuk álló magánhangzó hangsúlyos-e: a *value* nem lehet *[váluw], a *virtue* *[və:tuw], a *schedule* *[skéduw], vagyis itt az utolsó magánhangzó hangsúlytalan, az *absolute* [ábsəlüwt] 'abszolút', *institute* [ínstitüwt] 'intézet', *residue* [rézidüw] 'maradék' utolsó magánhangzója viszont ezek szerint hangsúlyos. Ez a teszt nem koronális mássalhangzók esetén persze nem használható, azt nem árulja el, hogy az *argue* [á:gjuw] 'érvel' vagy a *Montague* [móntəgjuw] utolsó magánhangzója vajon hangsúlyos-e, vagy hangsúlytalan.

5.3. Hangkivetés

További szegmentális jele a hangsúlynak, illetve hiányának a magánhangzó-törlés. Csak hangsúlytalan magánhangzó törölhető és szinte kizárólag csak hangsúlytalan magánhangzó előtt történhet ez meg: *separate* [sépəɾət] >[séprət] 'különlön', de *separate* [sépəɾèjt] (*[séprèjt]) 'elkülönít'. A hangkivetést az is korlátozza, hogy milyen mássalhangzó vagy mássalhangzó-kapcsolat áll a kivetendő magánhangzó előtt és után, de ezekkel a szabályokkal itt nem foglalkozunk.

²⁵ Láthatjuk, hogy a koronális utáni [j]-törlés folyamata már a brit angolban is elindult. Az alveoláris obstruens és [j] kapcsolatok palatálissá olvadhatnak össze: [tjúwb], [dʒúw], *assume* [əs(j)úwm] vagy [əfjúwm] 'felvesz', *presume* [priz(j)úwm] vagy [prizúwm] 'feltételez'. Az amerikai változatban is megmenekült néhány szóban az előtte álló obstruensbe korábban beleolvadó [j]: *sure* [júɾ] 'biztos', *sugar* [júgəɾ] 'cukor', *mature* [mətfúɾ] 'érett'

A *separate* esetén két jelentésében összefüggő szó, egy melléknév és egy ige különbözik abban, hogy az utolsó magánhangzójuk hangsúlytalan vagy hangsúlyos. Más esetekben ugyanannak a szónak van több lehetséges hangalakja, és ezek is következetesen mutatják, hogy hangkivetés csak hangsúlytalan magánhangzó előtt történhet: *Lebanon* [lɛbənən], [lɛbnən], [lɛbənən] (de *[lɛbnən]) 'Libanon', *Lancelot* [lɑːnsələt], [lɑːnslət], [lɑːnsələt] (de *[lɑːnslət]). Elenyésző az olyan esetek száma, ahol egy nyilvánvalóan nem hangsúlytalan magánhangzó előtt találunk hangkivetést: *interest* [ɪntərəst], [ɪntrəst], [ɪntərəst], és — meglepő módon — [ɪntrɛst] 'érdek' (Wells 2008).²⁶

Ahogy a lebbentés esetén, itt is találunk azonos minőségű magánhangzó előtt eltérő kimenetelű helyzeteket. A *family* [fáməli] 'család' legelterjedtebb ejtése ma a hangkivetéses [fámli], ezzel szemben a *jubilee* 'jubileum', aminek a leggyakoribb alakja a [dʒúwbəli], de még előfordul a korábbi [dʒúwbəli] is, nem lehet *[dʒúwbli]. Az ilyen esetekben a szóvégi tompa hangsúlyjel tulajdonképpen a hangkivetés, lebbentés lehetetlenségét is jelzi.

5.4. A hangsúlytalan *U* megjelenése

Az utolsó jelenség, amit itt megvizsgálunk, a hangsúlytalan [u]-val kapcsolatos. Korábban láttuk, hogy ez a magánhangzó eltűnőben van, a [w] előtti előfordulásaitól eltekintve mindenütt felváltja az [ə] (*calculus* [kálkjuləs] vagy [kálkjələs] 'kalkulus').

A hangsúlytalan helyzetben álló [uw] ezzel szemben egyelőre stabil. Viszont hangsúlytalan magánhangzó előtt nem állhat hangsúlytalan [uw]: *postulate* [póstjulət] (*[póstjuwlət]) 'posztulátum'. Hangsúlyos magánhangzó előtt a [w] kieshet, de maradhat is: *postulate* [póstjuwlɛjt], [póstjulɛjt] 'posztulál', és természetesen ha kiesik a [w], az [u]-t is felválthatja az [ə]: [póstjələjt].

Ezek szerint abból, hogy a *botulism* [bótjuwlizəm] (vagy [bótjulizəm] vagy [bótjəlizəm]) 'botulizmus' szóban állhat [w], a *botulin* [bótjulin] (vagy [bótjəlin]) 'botulotoxin' szóban pedig nem, levonhatjuk a következtetést, hogy az első szó [i]-je hangsúlyos, a másodiké viszont hangsúlytalan.²⁷ Várakozásainknak megfelelően a *botulism* [i]-je nem válhat [ə]-vé, hiszen hangsúlyos, a *botulin*-é viszont igen, ez a szó ejthető [bótjulən] vagy [bótjələn] alakban is, mert a hangsúlytalan [i]-t felválthatja az [ə].

²⁶ Az egyik bírálóm hívja fel a figyelmet egy további esetleges ellenpéldára, Desirée Annette Weekes művésznevére: *Des'ree* [dézrej]. A kérdés az, van-e ennek a névnek ezzel váltakozó [dézərej] alakja is.

²⁷ Az *-ism* [i]-je már a *magnetism*, *autism* esetén is hangsúlyosnak bizonyult. A *botulism*-ben és általában az *-ism* végű szavakban Wells (2008) is jelöl az [i]-n hangsúlyt. Jones (1917) és Gimson (1977) még nem.

6. A főhangsúly utáni hangsúly

Többször is utaltam rá, hogy az angol hangsúlyjelölésnek két hagyománya van, a britnek (B) címkézhető nem jelöli a főhangsúly utáni hangsúlyokat, esetenként utalva arra, hogy a magánhangzó-minőség úgyis elárulja, hogy ott van valami (Wells 1990: 80), az amerikai (A) szerzők egy része viszont igen: *atoll* A [átòl], B [átol], *absolute* A [ábsə̀lùwt], B [ábsə̀luwt] 'abszolút', *aristocrat* A [áristə̀kràt], B [áristə̀krat] 'arisztokrata'. A két átírás oka tehát nem kiejtésbeli különbség, hanem két különböző átírási hagyomány. Mi szól az egyik és mi a másik mellett?

A B hagyomány kétségtelen előnye, hogy egyszerűvé teszi a legerősebb hangsúly megtalálását: az utolsó az. Ha a főhangsúly utáni hangsúlyokat nem tekintjük hangsúlynak, akkor triviálisan az utolsó hangsúly a főhangsúly. Az is igaz, hogy fonetikailag nem sok különbség van egy főhangsúly utáni hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzó között: a *botulin* és a *botulism* [i]-je csak akkor és abban különbözik, hogy az első ejthető [ə]-nek. Azonban a B hagyomány nem tud magyarázatot adni az előző pontban bemutatott négy jelenségre: (a) hogy miért nincsen lebbentés például az *atoll*-ban, amikor az *atom* [átəm] > [árəm] esetében ez lehetséges; (b) hogy miért nincsen [j]-törlés a *value* [váljuw] 'érték' szóban, amikor az *absolute*-ban ez lehetséges (sőt mára szinte kötelező); (c) hogy miért nem találunk hangkivetést a *separate* igében ([sépə̀rejt]), miközben a *separate* melléknévben ez lehetséges ([sépə̀rət] vagy [sép̀rət]); továbbá (d) hogy miért lehet a *postulate* igében [juw], míg a főnévi változatában nem. Ezeket a jelenségeket nem minden esetben lehet a magánhangzó minőségére fogni, hiszen láttunk olyan példákat (*city–suttee*, *magnetic–magnetism*, *cavity–manatee*, *botulin–botulism*), ahol azonos minőségű magánhangzók előtt eltérő viselkedést találunk.

A főhangsúly utáni hangsúlyok, mint láttuk, két folyamat eredményeképp jönnek létre. Egyrészt angolosabb, ha egy szónak az elején van a hangsúly: *champagne* [ʃə̀mpéjn] vagy [ʃə̀mpèjn] 'pezsgő', *garage* [gə̀rá:ʒ], [gə̀rà:ʒ] vagy [gə̀ridʒ] 'garázs'. Az óangolban kevés kivétellel minden szó első magánhangzója volt hangsúlyos, ezt a rendszert az angolt a 11. századtól kezdve érő francia hatás, valamint a latin hatása bontotta meg (Dresher – Lahiri 1991, 2005). Másrészt a ritmusszabály számtalan esetben egy szó első hangsúlyát teszi az adott szón belül erősebbé: *sardine* [sà:díjn] *sardine sandwich* [sá:díjnsə̀ndwɪdʒ] 'szardíniás szendvics'. Nem lenne nagyon meglepő, ha ennek a mintának a hatása lenne az, hogy sok angol szóban a ritmusszabály nélkül is a főhangsúly nem az utolsó, hanem egy korábbi hangsúlyos magánhangzóra esik: pl. *praline* [prá:líjn] 'praliné'.

7. Összefoglalás

A következő állításokat próbáltam meg alátámasztani ebben a cikkben:

1. a hangsúly hiánya korlátozza az adott helyen lehetséges magánhangzók körét: hangsúllyal bármelyik magánhangzó előfordulhat, hangsúlytalanul azonban csak három: [i], [ə], [u];
2. a hangsúly állandó: egy lexikálisan hangsúlytalan magánhangzó nem válik hangsúlyossá, egy lexikálisan hangsúlyos magánhangzó nem válik hangsúlytalanná;
3. a 2. pontból következik, hogy a magánhangzók minősége is állandó: a magánhangzó-minőséget változtató szabályok, a magánhangzó-eltolódás és a magánhangzó-sorvadás, nem szinkrón hangtani szabályok;
4. a 2. pontból az is következik, hogy a szavakban a hangsúlyos magánhangzók a lexikonban meg vannak jelölve;
5. a fonetikailag skaláris hangsúly fonológiailag bináris: vagy hangsúlyos egy magánhangzó vagy nem.

Egy többtagú kifejezésben a főhangsúly helyét morfológiai feltételek határozzák meg: *bláckbird*, de *blàck bírd*. Egy egytagú szóban viszont csak úgy tudjuk, hogy melyik a főhangsúly, ha az utána jövő hangsúlyokat nem, vagy más-hogyan jelöljük: *atoll* [átol] vagy [átòl]. Ezek után egyáltalán nem meglepő, hogy itt viszonylag nagy változatosságot találunk: *champagne* [ʃàmpéjn] vagy [ʃàmpèjn] 'pezsgő', *vaccine* [vàksíjn] vagy [vák síjn] 'oltóanyag', *magazine* [màgəzìjn] vagy [mágəzìjn], további példákat már feljebb is láttunk.

Ugyanakkor az, hogy a főhangsúly kijelölését nem a fonológia, hanem a morfológia, esetleg a szintaxis végzi — sőt a 4. pont végén láthattuk, hogy ezt még pragmatikai szempontok is befolyásolhatják —, arra utal, hogy elég, ha a fonológia azokat a magánhangzókat jelöli meg, amelyekre eshet a főhangsúly. Ez viszont bináris: egy magánhangzó vagy meg van jelölve (tehát hangsúlyos), vagy nem (tehát hangsúlytalan).

Irodalom

- Anderson, S. R. (2011), Clitics. In: van Oostendorp, M. – Ewen, C. J. – Hume, E., – Rice, K., (eds.), *The Blackwell Companion to Phonology*, volume 4: 2002–2018. Wiley-Blackwell.
- Balogné Bérces, K. (2008), *Strict CV phonology and the English cross-word puzzle*. VDM Verlag, Saarbrücken.
- Bolinger, D. (1986), *Intonation and its Parts: Melody in Spoken English*. Edward Arnold, London.
- Burzio, L. (1994), *Principles of English Stress*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bye, P. – de Lacy, P. (2008), Metrical influences on fortition and lenition. In Brandão de Carvalho, J. – Scheer, T. – Ségéral, P. (eds.), *Lenition and Fortition*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York. 173–206.
- Chomsky, N. – Halle, M. (1968), *The Sound Pattern of English*. Harper & Row, New York.
- Dresher, E. B. – Lahiri, A. (1991), The Germanic foot: Metrical coherence in Old English. *Linguistic Inquiry*, 22: 251–286.
- Dresher, E. B. – Lahiri, A. (2005), Main stress left in Early Middle English. In: Fortescue, M. – Jensen, E. S. – Mogensen, J. E. – Schøsler, L., (eds.), *Historical Linguistics 2003. Selected Papers from the 16th International Conference on Historical Linguistics, Copenhagen, 10–15 August 2003*. John Benjamins, Amsterdam. 75–85.
- Giegerich, H. J. (1992), *English Phonology: An introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gimson, A. C. (1977), *Everyman's English Pronouncing Dictionary* (14th ed.). Dent, London.
- Halle, M. – Vergnaud, J.-R. (1987), *An Essay on Stress*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Halácsy, P. (2003), *Szószablya*. <http://szotar.mokk.bme.hu/szoszablya/>.
- Hayes, B. (1995), *Metrical stress theory: principles and case studies*. University of Chicago Press, Chicago.
- Jones, D. (1917), *An English Pronouncing Dictionary*. J. M. Dent & Sons, London.
- Jones, D. (1960), *An Outline of English Phonetics* (9th ed.). Cambridge University Press, Cambridge.
- Kálmán, L. – Nádasdy, Á. (1994), A hangsúly. In: Kiefer, F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 393–467.
- Kaye, J. (1995), *Derivations and interfaces*. Longman, London & New York. 289–332.
- Kenyon, J. S. – Knott, T. A. (1953), *A Pronouncing Dictionary of American English*. Merriam-Webster, Springfield, Mass.
- Ladefoged, P. (1975), *A course in phonetics*. Harcourt Brace, Orlando.
- Lieberman, M. – Prince, A. (1977), On stress and linguistic rhythm. *Linguistic Inquiry*, 8(2): 249–336.
- Lightner, T. (1978), Generative phonology. In: Dingwall, W. O. (ed.), *A Survey of Linguistic Science*. Greylock Publishers, Stanford, CT. 1–32.
- Lindsey, G. (2012), *The British English vowel system*. <http://englishspeechservices.com/blog/british-vowels/>.

- Merriam-Webster (2019), Merriam-Webster.com Dictionary. Merriam-Webster Inc., Springfield, Mass.
- Sweet, H. (1900), *A New English Grammar: Logical and Historical*. Clarendon Press, Oxford.
- Szigetvári, P. (2015), The death of centring diphthongs in British English. In: Bloch-Rozmej, A. – Bondaruk, A. – Prażmowska, A. (eds.), *Spotlight on Melody and Structure in Syntax and Phonology*. Wydawnictwo KUL, Lublin. 287–303.
- Szigetvári, P. (2016), The curious case of Cj clusters in English. *The Even Yearbook*, 12:93–105.
- Szigetvári, P. (2017), Az angol magánhangzó-rendszer egyszerűbb, mint gondolnánk. *Nyelvtudományi Közlemények* 113:167–191.
- Szigetvári, P. (2018), Stressed schwa in English. *The Even Yearbook*, 13:81–95.
- Szigetvári, P. (2019), Ami erős és ami csak annak látszik: Az angol zörejangkapcsolatok új elemzése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, XXXI: 335–362.
- Szigetvári, P. – Törkenczy, M. (2011), A thistle, or how to tell a reduced vowel. In: Gárdos, B. – Ruttkay, V. – Timár, A. (eds.), *Rare Device: Writings in Honour of Ágnes Péter*. Department of English Studies, Eötvös Loránd University, Budapest. 503–513.
- Szigetvári, P. – Törkenczy, M. (2013), Szardiniás szendvics: Ilyen, olyan — amolyan? In: Frank, T. – Károly, K. (szerk.), *Az angol tudománya*. Eötvös Kiadó, Budapest. 262–270.
- Upton, C. (szerk), (1995), *Concise Oxford English Dictionary* (9th ed.). Oxford University Press, Oxford.
- Varga, L. (1994), Rhythmic stress alternation in Hungarian. *The Even Yearbook* 1994. 233–254.
- Varga, L. (2000), Approaches to rhythmical variation in English. *The Even Yearbook*, 4:153–178.
- Wells, J. C. (1982), *Accents of English*. Cambridge University Press.
- Wells, J. C. (1990), Syllabification and allophony. In: Ramsaran, S. (ed.), *Studies in the Pronunciation of English: A commemorative volume in honour of A. C. Gimson*. Routledge, London. 76–86.
- Wells, J. C. (2008), *Longman Pronunciation Dictionary* (3rd ed.). Pearson/Longman, Harlow.

Részlegesen spontán körülmények között keletkezett pletyka- szövegek pragmatikai szempontú vizsgálata

Szabó Martina Katalin^{1,2} – Szvetelszky Zsuzsanna¹

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, CSS-RECENS Kutatócsoport

² MTA-SZTE Mesterséges Intelligencia Kutatócsoport (RGAI)

The paper examines qualitative features of Hungarian semi-spontaneous gossip conversations from a pragmatic point of view. The findings are compared to results of previous research on gossip, conducted on literary texts. The paper points out that there are significant differences between the features of unstructured gossip conversations and gossip in literary texts. The main novelties of this research are on the one hand, that it analyses gossip in unstructured texts, and on the other hand, that it makes up for an important shortage in the analysis of Hungarian conversations. Namely, we are not aware of any paper examining gossip in Hungarian semi-spontaneous speech corpus from a linguistic perspective.

Keywords: gossip, Hungarian, pragmatics, corpus-based analysis, semi-spontaneous speech, discourse analysis

Kulcsszavak: pletyka, magyar nyelv, pragmatika, korpuszvizsgálat, félig spontán beszélt nyelv, diskurzuselemzés

1. Bevezetés¹

Dolgozatunk célja, hogy pragmatikai szempontból vizsgáljuk különböző körülmények között keletkezett, magyar nyelvű pletykaszövegek kvalitatív sajátosságait, és azokat a szépirodalmi pletyka vizsgálata alapján tett szakirodalmi megállapításokkal összevessük.

A pletyka számos diszciplína által megközelített, ám eltérő mélységben vizsgált és különféleképpen meghatározott jelenség (Kisfalusi – Takács 2018). Bemutatásában, definíciójában és a kutatási kérdések vonatkozásában is ellentmondásos területről van szó, holott a vizsgálat tárgya, mint egyetemes és komplex jelenség, konszenzuális meghatározást és kutatási módszertant kíván. A pletyka a humán kommunikáció egyik alapeleme, amelynek a kulturális evolúciójában jelentős módosulást figyelhetünk meg az emberi kommunikáció fejlődéstörténetében, a könyvnyomtatás, valamint az internet elterjedése következtében. Feltételezhetjük, hogy a nyomtatás előtt a legtöbb dologról pletykából értesült a közösség nagy része. A ma pletykának tekintett információk többsége akkor – validitásában bináris vagy spektrum-jellegű – hírként is értelmeződhetett. Ezzel

¹ A kutatást az Európai Kutatási Tanács (European Research Council), az Európai Unió Horizont 2020 kutatási és innovációs programjának keretében (ERC_CoG_2014_648693 sz. szerződésben) támogatta. Kutatásvezető: Takács Károly.

összhangban áll az, hogy a TESz alapján, a magyar nyelvre vonatkozóan a pletyka legkorábbi jelentése a 'szóbeszéd, mendemonda' volt (1705-től).²

A kutatók a pletykaszövegeket eddig javarészt a társadalomtudomány szempontjából vizsgálták. A szerényebb számú nyelvészeti-pragmatikai elemzés pedig alapvetően szépirodalmi szövegek alapján vonta le következtetéseit. Mindennek eredményeképpen a rendelkezésünkre álló tudományos megállapítások egyrészt a szociológia kérdéseire igyekeznek válaszolni, másrészt nem szerkesztetlen és beszélt nyelvi produktumok vizsgálatán alapulnak. Jelen kutatásunk újdonsága, hogy részlegesen spontán körülmények között keletkezett, hangzó szövegeket vesz górcső alá, azokat a szépirodalmi pletykaszövegek tulajdonságaival összeveti, és az elemzés során a nyelvészeti pragmatikai sajátosságokat helyezi a fókuszba. A részlegesen spontán fogalmat azért alkalmazzuk, mert – a szépirodalmi szövegektől eltérően – nem valamely szerző fiktív, szerkesztett szövegeit vizsgáljuk, ugyanakkor mindkét általunk elemzett korpusz szövegeinek rögzítésénél legalább néhány résztvevő tisztában volt a felvételek készítésével. (A korpuszokról részletesen l. lentebb, 4.) A vizsgálat hiánypótló a magyar nyelvű pletykaszövegek vonatkozásában. Nincs ugyanis tudomásunk olyan dolgozatról, amely a magyar nyelvű, nem szerkesztett, hangzó szövegek pletykáit nyelvészeti szempontból tárgyalná.

Dolgozatunknak nem célja, hogy részletesen elemezze a pletykadiskurzusokban alkalmazott pragmatikai eszközöket. Jelen munkánkban alapvetően azt vizsgáljuk, hogy a különböző korpuszokból származó szövegek milyen kvalitatív (így tartalmi és felépítésbeli) sajátosságokkal rendelkeznek, és mindezek, valamint a szövegek keletkezési körülményei között milyen összefüggések fedezhetőek fel. Emellett, amint azt már említettük, fontos cél az is, hogy feltárjuk az eltéréseket e diskurzusok, valamint a szépirodalmi szövegek vizsgálatán alapuló szakirodalmi megállapítások között. A dolgozatban meg fogjuk mutatni, a szerkesztett szövegek pletykadiskurzusainak elemzési eredményei messze nem vonatkoztathatók maradéktalanul a részlegesen spontán pletykaszövegekre, ugyanis e két szövegtípus között számos lényeges eltérés mutatkozik. Ily módon a szépirodalmi pletykaszövegek vizsgálati eredményei helyenként téves következtetéseknek adhatnak teret a nem szerkesztett szövegek sajátosságairól.

2. A pletyka fogalma, funkciója, helye a humán diskurzusban

A pletykakutatás területén a legtöbb kérdést felvető probléma az elemzési mód kiválasztása, valamint a fogalmi apparátus megadása. Az alábbiakban igyekszünk rövid összegzést adni a pletyka különböző megközelítési módjairól.

Az evolúciós pszichológia small-talk-elmélete a pletykát a kurkászással állítja párhuzamba (Dunbar 1996, Miller 2000, idézi Bereczkei 2003), Barkow

²Köszönjük a dolgozat névtelen bírálójának, hogy erre az adatra felhívta a figyelmünket.

(1992) pedig a lét- és fajfenntartásban betöltött szerepét hangsúlyozza. Ez a megközelítés összecseng Gluckman álláspontjával (1963, 1968), amely a pletyka pozitív funkcióit emeli ki. Gluckman (1963) alapján a pletyka célja a normaszegők és csoportthatárok pontosítása, illetve a kohézió létrehozása mások kizárása által (l. még Galántai és mtsai 2018). Ugyancsak a pozitív szerepet emeli ki az is, ha a pletykát a „hétköznapi társalgás”, azon belül a történetmondás vagy -elmesélés („story telling”) egyik alfajaként tekintjük (Ries és mtsai 2000). László (2005: 26) alapján az elbeszélés a társadalomban élő ember evolúciósan kialakult képessége a társadalmi élet létrehozására és működtetésére. “Azzal, hogy a beszélő egy múltbeli eseményről beszámol, közösségi eseményt teremt” (Andó 2006: 137). A történetmondás ugyanis ábrázolja a szereplők szociális viszonyrendszerét, megalapozza a közös tudást, deklarálja a csoport összetartozását (Andó 2006: 143) (vö. továbbá Austin megközelítésével (1990) is, amely alapján a konstatív nyelvhasználat is cselekvés).³

A fentebb elmondottak és a nyelvi udvariatlanság jelensége között ellentét feszül, amelyről fontos szót ejteni. A nyelvi udvariasság témája a pragmatikai irodalom egyik fókuszpontja (l. pl. Watts és mtsai 1992, Kadar – Haugh 2013), az udvariatlansággal azonban csupán kisszámú dolgozat foglalkozik, holott a humán interakció bizonyos típusaiban komoly szerepet tölt be (vö. Culpeper és mtsai 2003: 1545, Locherand – Bousfield 2008: 1–2, Kadar 2017). Culpeper (2008: 36) alapján az udvariatlanság olyan kommunikációs viselkedés, amely a *target*, azaz a tárgy vagy témaszemély homlokzatvesztését célozza, vagy legalábbis a *target* ezt a szándékot érzékeli (a homlokzatról l. Brown, Levinson 2008: 43). A homlokzat és a nyelvi udvariatlanság a pletyka szempontjából attól válnak érdekessé, hogy Brown – Levinson (2008: 43) szerint “mindenkinek a homlokzata azon alapul, hogy mindenki másét fenntartják, s (...) általában mindenkinek jól felfogott érdeke, hogy óvják egymás homlokzatát”. A kérdés tehát az, hogy amennyiben a homlokzat (az adott egyéné és mindenki másé) megóvása ilyen fontos szereppel bír, mi készítheti mégis az egyént arra, hogy – kockázatot vállalva – a nyelvi udvariatlanság eszközével támadást intézzon mások homlokzata ellen? Az ellentmondásosságra és a tisztázatlanságra mutat rá az is, hogy Brown és Levinson (2008: 79) magát a pletykát a pozitív udvariasság megnyilvánulási formájaként említik, amely a partner “pozitív homlokzatára irányuló orvoslásként” szolgál. A beszélő ugyanis ilyenkor a hallgató iránti barátság vagy érdeklődés jeleként “időt és fáradságot fordít arra, hogy együtt le-

³ Ehhez kapcsolódik, hogy az antropológia és az etnográfia kétértékűnek nevezi a pletykát, amely szerint azt egyrészt meghatározza az interperszonális szubjektivitás, másrészt beágyazódik a közösségi narratív tartalmak folytonosan változó hálózatába. Ez utóbbit több kontextus eltérő aktualitású átfedése alkotja meg (l. még a pletyka transzformációs folyamatainak megértéséhez támaszt adó, a kulturális evolúció megközelítésén alapuló eredmények: Sperber 2001, Tomasello 2002, Szvetelszky 2002, 2010).

gyen vele”, miközben közös platform állítására is lehetőséget nyit. Ismét más-hogy, de ugyancsak sajátos módon jelenik meg az udvariasság a pletykában az Eggins – Slade (1997) szerzőpárosnál, ahol a pletykáló felek konszenzuseresését motiválja (l. lentebb, 3). Jelen dolgozatunkban a problémát nem áll módunkban részletesen tárgyalni, ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy ezeknek az összefüggéseknek a megvitatása hiánypótló lenne.

A fentebbi kérdéskörön túl a pletyka pragmatikai szempontú vizsgálatának fontosságára mutatnak rá azok a szövegnyelvészeti megközelítési módok is, amelyek alapján valamely szövegtípus elemzésekor fontos, ha nem a legfontosabb szempontnak kell megtennünk a szöveg létrehozásának kommunikációs célját (a nyelvhasználat tevékenységként, funkcionálásként való értelmezéséről részletesen l. Mey 2001, Tomasello 2002, a tervek és célok hierarchiájáról Clarke – Argyle 1997: 602). Tátrai (2006: 158) szerint az a pragmatikafelfogás, amely a nyelvi tevékenység társadalmi, kulturális és kognitív feltételeivel egyaránt foglalkozik, könnyen hozzáfér a különböző nyelvészeti diszciplínákban, valamint a nyelvészeti határtudományokban felhalmozódó tudományos tapasztalatokhoz (l. továbbá Verschueren 1995, 1999: 1–16, Mey 2001: 6–11). Emellett mindezek a tudományágak is tudják hasznosítani a nyelvészeti szövegkutatás eredményeit.

Áttekintve azokat a nemzetközi kutatásokat, amelyek a pletykaszövegekkel nyelvészeti pragmatikai szempontból foglalkoznak, megállapítható, hogy a legtöbb vizsgálat – amint azt a dolgozat bevezetőjében (l. 1) már említettük – szépirodalmi szövegek elemzésén alapul (vö. Al-Hindawi – Abukrooz 2012, Al-hindawi – Mirza 2015, Abukrooz – Al-hindawi 2016). Így például Al-Hindawi és Abukrooz (2012: 29-35) Jane Austen *Emma* című regényének húsz részletét elemzi. Hasonló megoldást alkalmaz Al-Hindawi és Mirza (2015), amikor Richard Brinsely Sheridan komédiájában vizsgálja a pletykarészeket. A dolgozatok között – ritkábban, de – találni olyat is, amely filmszövegeket vesz alapul. Brusk és mtsai (2010) például két olyan vizsgálatot mutatnak be, amelyek során különböző filmrészletekhez kapcsolódóan vesznek fel kérdőíves adatokat. Mindezek a kutatások nyilvánvalóan értékes adalékul szolgálnak a pletykaszövegek pragmatikai vizsgálatához, és jelentős megállapításokat tesznek a pletyka kvalitatív és kvantitatív sajátosságairól egyaránt. Emellett olyan modellek kidolgozását is elvégzik, amelyek a pletyka felépítését, dinamikáját hivatottak bemutatni. Ugyanakkor nem tekinthetünk el attól, hogy e vizsgálatok tárgyai nem mellőzik sem a szerkesztettséget, sem a szerzői esztétikum igényének hatását. A kommunikációs aktus résztvevői kitalált személyek, és a diskurzusok tartalma is a mindenkori szerző alkotómunkájának az eredménye. Az ezek alapján született megállapításokról, valamint a kidolgozott modellekről tehát nem tudhatjuk, hogy eltérnek-e, és ha igen, mennyiben és milyen módon a (részlegesen) spontán beszédhelyzetekben, valós személyek által produkált pletykadiskurzusok sajátosságaitól (vö. Galántai és mtsai 2018).

Amint azt a bevezetőben (l. 1) is említettük, a pletykaszövegek hazai, nyelvészeti pragmatikai szempontú kutatása rendkívül hiányos. A legtöbb tanulmány inkább társadalomtudományi szempontból vizsgálja a jelenséget, mintsem nyelvészeti megközelítésben. Dobos Csilla (2012) dolgozata például a belső vállalati kommunikációban, kérdőív segítségével elemzi a pletyka szerepét. A kutatás során online felmérést végeztek, amellyel a belső vállalati kommunikáció jellemzőit kívánták meghatározni. A pletykát illetően ugyanakkor – az adatfelvétel jellegével és céljával összefüggésben – nem a nyelvészeti pragmatikai sajátágok feltárására törekedtek, hanem a gyakoriságuk, a hatékonyságuk, a (negatív és pozitív) hatásuk felmérésére, valamint a rágalmazással és a becsületsértéssel való összefüggéseinek a felismerésére. Mindezek okán a szerző megállapításai nem magukról a pletykaszövegekről, hanem a pletykával kapcsolatos vélekedésekről adnak információt.

Hámori (2006) dolgozata a társalgási műfajokkal, köztük a pletykával foglalkozik a társalgáselemzés vagy diskurzusanalízis szempontjait használva.⁴ A konverzációanalízis elsősorban a társalgás szerveződésére és szerkezetére koncentrál (vö. Hámori 2006: 158). A szerző egy-egy mintaszöveg alapján jellemzi a választott társalgási műfajokat a szituáció, a célok és beszédaktusok, a forma, a tematika és néhány egyéb pragmatikai sajátág szempontjából.

A pletykáról Hámori (2006: 169–172) a következő legfontosabb megállapításokat teszi: Megjelenhet önálló beszédeseményként, de lehet csupán egy beszélgetés része is. Összetett és nehezen meghatározható szövegtípus, bizonyos esetekben még az azonosítása sem egyértelmű. Az esetében a szituációnak és helyszínnek nincs meghatározó jelentősége (erre a későbbiekben még visszatérünk, l. 4, 5). Nincs közvetlenül megfogalmazható célja sem; kommunikációs céljai egybeesnek a történetelmondás vagy információközlés céljaival. Bár a szerző úgy véli, hogy lehet szociális funkciója – mint például közösségteremtő hatás vagy egyéb beszélői és hallgatói hasznok (így a jóléretsültség jelzése stb.) –, ezt csupán áttételesnek tekinti (Elemzésünkben nagy hangsúlyt fektetünk majd az interakciós célok vizsgálatára, l. 5.). A pletyka nem kapcsolódik egyetlen jellegzetes beszédaktushoz. Csevegő, bizalmas, baráti, kooperatív stílus jellemzi, szókincse szabad. Nincs saját, meghatározó szerkezete és terjedelmi kötöttsége.

Falyuna Nóra (2018) kutatása kimondottan nyelvészeti pragmatikai eszközöket használ a pletyka vizsgálatához. Internetes hírszövegek, az azokhoz fűzött kommentek, valamint mémek elemzését végzi, amelyhez Al-Hindawi és Mirza (2015) modelljét veszi alapul.

⁴ A szerző megjegyzi ugyanakkor, hogy “a fogalmak nem egyetlen nyelvészeti diszciplínát, hanem számos eltérő irányzatot foglalnak magukba; a legfőbbek között a beszélés néprajzát, a konverzációanalízist, az interakcionális szociolingvisztikát, az interkulturális szociolingvisztikát és a kritikai diskurzuselemzést lehet említeni, sőt néha idesorolják a pragmatikát is” (Hámori 2006: 158).

A hazai vizsgálatokat illetően azt látjuk tehát, hogy nincs egyetlen olyan dolgozat sem, amely a magyar nyelvű, nem szerkesztett, beszélt nyelvi diskurzusok pletykaszövegeit tenné vizsgálata tárgyává.

A fejezet további részében a *pletyka* meghatározásával, kritériumaival foglalkozunk.

Mindenekelőtt magunk a pletykát Petőfi S. (1997) alapján szövegtípusnak tekintjük. Petőfi S. megközelítésében a *szövegfajta* és a *szövegtípus* egymással nem ekvivalens fogalmak. A *szövegfajta* terminussal jelölt szövegosztályba azonos inherens sajátságú szövegek tartoznak, az egyazon *típusú* szövegek ugyanakkor nem inherens tulajdonságaik révén különülnek el. Az utóbbiakat ugyanis az adott kommunikációs helyzethez való viszonyuk határozza meg.⁵

Hámori (2006: 169–171) a pletyka definiálásához Ries és mtsai (2000: 2), valamint Keim (2001: 132) megközelítéséből indul ki, amelyek szerint egy harmadik személyről szól, és negatív értékelést tartalmaz. A szerző (Hámori 2006: 172–173) ehhez két jellegzetességet, illetve módosítást kapcsol: Egyrészt, a közölt (lehetőleg bizalmas) információnak a másik fél számára ismeretlennek kell lennie. Másrészt, meglátása szerint, bár a pletyka egyik jellemző vonása a negatív értékítélet megléte, ezt a sajátságot nem tekinti kizárólagosnak, csupán jellegzetesnek. Ezt támogatja az is, hogy Ries és mtsai (2000) az általuk elemzett beszélgetésekben maguk is találtak olyan részeket, amelyek „pletykának tűnnek, de nem harmadik, hanem első személyre (a beszélőre) vonatkoztak, számos esetben pedig nem találtak explicit értékelést” (vö. Hámori 2006: 169).

Hámori (2006: 172) mindezekből arra a következtetésre jut, hogy “egyes tipikus jellegzetességek erőteljes megjelenése már elég lehet egy adott kategória aktiválásához” (l. a prototípuselméletben a típus és a példány viszonyát, vö. Tolcsvai Nagy 1996: 37). Mindez ugyanakkor azt a kérdést veti fel, hogy hol húzódnak a pletyka határai. Hámori (2006: 173) a *fecsegés* és a *pletyka* között, a magyar nyelvű szövegek esetében a negatív értékítéletet teszi meg határvonalként, amely tulajdonképpen ellentmond korábbi megállapításának (l. fentebb), a *kibeszéléstől* pedig az új információ megléte különíti el (amely a fentebbiek fényében ugyancsak problematikus). Az is meggondolásra érdemes, hogy egyáltalán mit tekinthetünk új információnak. A közös visszaemlékezés során tudniillik az egyes résztvevők rendszerint különbözőképpen járulnak hozzá az emlék rekonstrukciójához (vö. Andó 2006: 121). A narrátorok gyakran felülírják egymás történeteit, tehát eltérő nézőpontból láttatják az eseményeket (Ochs és mtsai (1992) alapján Andó (2006: 148)). Ennek megfelelően a történet mint olyan a beszélő és a hallgató közös „megállapodásának” az eredménye (Polanyi 1979: 207). Amennyiben elfogadjuk, hogy egy ilyenfajta hozzájárulás, tehát a “nézőpontadás” is tekinthető bizonyos szempontból új információnak, a közös vissza-

⁵ Hámori (2006: 159) Kocsány (2002) alapján ugyancsak szövegtípusnak tekinti a pletykát.

emlékezések legalább egy részét is pletykaszövegnek kell tekintenünk. Hasonlóan vizsgálatra érdemesek azok a megnyilatkozások, amelyekben maga az említés ténye hatással lehet a target megítélésére, vagy másképpen a normaszegők és a csoporthatárok pontosítására, illetve a kohézió létrehozására mások kizárása által (l. fentebb), például a következő megnyilatkozások esetében: *van egy Volkswagenja* (vö. Andó 2006: 122); *mindig magassarkúban jár*. A példák elképzelhetőek olyan diskurzusban, ahol a partner számára a targetnek mindezek a sajátosságai ismertek, mégis abból a szempontból, hogy harmadik személyről szólnak, értelmezhetőek negatív ítéletekként, valamint módosulást idézhetnek elő a kapcsolatrendszerben, a pletykához hasonlatosak. (Az itt tárgyalt meghatározások bizonyos részleteire a későbbiekben még visszatérünk, l. 5.)

Az említett problémákat szem előtt tartva magunk a pletykát valamely, a diskurzus résztvevői által ismerhető szereplőről szóló, lokálisan interpretált, nem publikus, az adott csoport evidenciabázisához és konszervatív viszonypontjaihoz képest negatív (ettől függetlenül akár értékvtó) információként határozzuk meg. Ez utóbbi alatt azt értjük, hogy bizonyos információk egy adott kontextusokban negatív ítéletekként viselkedhetnek, míg más kontextusokban semleges vagy akár pozitívan értékelő közlések is lehetnek. Ez a meghatározás összhangban van a pletyka jellegzetességeinek feltárását célzó RECENS-kutatócsoportnak (<https://recens.tk.mta.hu/hu>) a nemzetközi bírálók által jóváhagyott, diszciplínafüggetlenül használt definíciójával is. A pletyka lényeges (de nem szükségszerűen meglévő) attribútumának tekintjük továbbá a terjedést, amelynek minden lépése során transzformációt tételünk (részletesebben l. Szvetelszky 2003, Hámori 2006: 170). A pletyka mint humán kommunikációs aktus interaktív ágenseket feltételez, a felek közötti információáramlás multilaterális, az egyén pedig multiplicitással jellemezhető, vagyis törekszik arra, hogy különböző kapcsolatokat alakítson ki (sokszor akár ugyanazzal a személlyel).

Amint azt a fentebbi meghatározásunk mutatja, kevés olyan kritériumot adtunk meg, amelynek megléte vagy hiánya esetében szükségszerűnek, vagy éppen kizártnak tekintjük, hogy egy adott diskurzust pletykaként kezeljünk. Úgy gondoljuk, hogy a pletykát mindenekelőtt a kommunikációs célja, azaz a funkciója felől kell megközelítenünk és azonosítanunk (részletesen l. fentebb a jelen fejezetben). Az elmondottak okait a 3. fejezetben példák segítségével tovább is tárgyaljuk (l. alább).

3. A vizsgálat eszköze és módszere

Vizsgálatunk anyagát két korpusz véletlenszerűen kiválasztott pletykaszövegei képezték. Az egyik adatbázis esetében, amelyet HuTongue-nak nevezünk, az adatközlők több napig tartózkodtak együtt és hangjukat ez idő alatt 24 órában

rögzítették.⁶ A résztvevők szabadon társaloghattak a rögzítés idején belül bármikor, bármiről és bármely résztvevővel vagy résztvevőkkel, továbbá a beszéd mennyisége sem volt korlátozva (vö. Szabó – Galántai 2018). Másképpen, a társalgások nem voltak kívülről kérdésekkel vagy témameghatározásokkal irányítva. Fontos azonban kiemelnünk, hogy ebben az esetben a résztvevők tudatában voltak a felvétel készítésének, továbbá a diskurzusok külső ingerektől elzárt környezetben keletkeztek (vö. Szabó – Galántai 2018). Az elmondottak okán a korpuszt, amelyet az MTA TK „Lendület” RECENS kutatócsoport leiratozott és annotált, részlegesen spontánnak tekinthetjük.

A másik adatbázisunkat, amelyre a továbbiakban Portik-korpuszként fogunk utalni, a következő sajtósájak jellemzik: A négy résztvevős beszélgetésre 2008. június 23-án került sor egy étteremben. A résztvevők politikai szempontból fontos személyek voltak (Laborc Sándor, a titkosszolgálat akkori főigazgatója, a jobbkeze, Glemba Zoltán, a találkozót összehozó Vajtó Lajos, Portik kísérője, valamint Portik Tamás, egykori olajos maffiózó), és a beszélgetés témája is politikai jellegű volt. Bizonyos, hogy Portikot nem tájékoztatták, hogy a találkozóról hangfelvétel készül. A rögzített felvétel volt az első megbeszélés Portik és a titkosszolgálat vezetője között. Azt egyikük sem titkolta, hogy a baloldal választási győzelmében érdekeltek, Portik ehhez ajánlotta fel a segítségét, médiakapcsolatait, valamint a rendelkezésére álló információkat (444.hu).⁷ A korpusz írásban rögzített anyaga, amely több társadalomkutató és nyelvész konszenzusával validált dokumentum, nyilvánosan megjelent, és munkánk során e lejegyzett változatot használjuk.

Mindkét vizsgálati korpusz annotációjában a pletykaszövegek önálló taget kaptak. Magunk ezeket a korpuszrészeket elemeztük a kutatás során.⁸

Szépirodalmi szövegeket a jelen kutatásban elemzési céllal nem választottunk, tekintettel arra, hogy viszonylag nagy mennyiségű szakirodalmi adat áll

⁶ A hanganyagot, amelyet egy szórakoztatóipari cég rögzített, kizárólag tudományos célokra adták át, teljes titoktartási kötelezettségvállalás mellett. Ezzel összefüggésben a jelen dolgozat példáiban is a neveket rendre más nevekkel helyettesítjük, továbbá bizonyos példák esetében a diskurzusnak csupán egy rövid részletét áll módunkban idézni, ugyanis több szöveg – a korpuszt jellemző sajtós tematika miatt – azonosíthatóvá válna a szövegek forrása.

⁷ Vizsgálatainkat az teszi lehetővé, hogy az Alkotmányvédelmi Hivatal honlapján megjelent közlemény szerint az “Országgyűlés Nemzetbiztonsági Bizottsága, 2013. április 16-án született állásfoglalására, valamint a Belügyminiszter utasítására tekintettel az Alkotmányvédelmi Hivatal, mint minősítő a minősített adat védelméről szóló 2009. évi CLV. törvény alapján a Portik Tamás és Laborc Sándor közötti találkozókon elhangzott dokumentumait felülvizsgálta, amelynek eredményeként azok minősítését megszüntette”.

⁸ Az annotálás során a 2. fejezetben ismertetett, pletykára vonatkozó elméleti alapvetéseinket követtük.

azok sajátosságairól a rendelkezésünkre. A dolgozatban – a már említetteknek megfelelően (l. 1) – azt célozzuk tehát, hogy a bemutatott két korpusz pletykadiskurzusait elemezzük, és azokat a szépirodalmi szövegek elemzésén alapuló szakirodalmi megállapításokkal ütköztessük.

A vizsgálatunk elvégzéséhez – a 2. fejezetben említett megállapításokon túl – a pletykaelemzések során eddig kidolgozott nyelvészeti pragmatikai modelleket vesszük alapul. A fejezet további részében ezért azoknak a dolgozat szempontjából fontos részleteit ismertetjük.

Al-Hindawi és Abukrooz (2012) alapján Eder és Enkes (1991) a pletykálás két állomását különböztetik meg. Az első lépcsőben történik a target azonosítása, valamint gyakran annak negatív értékelése. Ezt követi a pletykára adott válasz vagy a pletyka magyarázata, a következő lehetséges aktusokon keresztül: Egyrészt, a pletykáló részéről lehetséges, hogy összefoglalja vagy kiterjeszti a magyarázatot, amelyet az első lépcsőben adott. Másrészt, a diskurzus másik vagy többi résztvevője kiterjesztheti a pletykát azzal, hogy megerősíti, támogatja az első lépcsőben adott értékelést, esetleg a túlzás eszközével él, vagy épp ellenkezőleg, kifogást emel ellene. Mindez összecseng Andó (2006: 137) megállapításával, mely szerint a narratív kommunikációs formák konfliktusos és/vagy együttműködő helyzetet hozhatnak létre.

Eggins és Slade (1997: 284–298) az Eder és Enkes (1991) szerzőpárostól eltérően nem kettő, hanem három alapvető pletykaszakaszt különböztet meg. Az első lépés a harmadik személyre fókuszálás szakasza (*Third Person Focus* [TPF]), a második az igazoló viselkedés (*Substantiating Behavior* [SB]), majd a diskurzust a témaszemély pejoratív értékelése zárja (*Pejorative Evaluation* [PE]). Fontos rámutatni tehát, hogy e szerzők minden pletykadiskurzust negatívan értékelőként képzelnek el. Eggins és Slade (1997) alapján ez a három kötelező lépcső nem önállóan fordul elő, hanem opcionális elemek kapcsolódnak hozzájuk. Az igazoló viselkedés szakaszában például a partner gyakorta kér további információt a pletyka kezdeményezőjétől, amelyet opcionálisan követhet az, hogy a hallgató egyet nem értését fejezi ki a beszélő által közölt tartalommal szemben, másképpen, a target védelmére kel. A védelmi megnyilvánulást rendszerint a pletykát kezdeményező válasza követi. Következményként egyfajta megállapodás, kompromisszum alakul ki a partnerek között, ahol az egyik fél enged az álláspontjából. Al-Hindawi és Mirza (2015) alapján Eggins és Slade (1997) modellje az udvariassági elv szerepét (vö. fentebb, 2), valamint a kommunikációs felek közötti konszenzus keresésének a jelentőségét hangsúlyozza.

A pletykadiskurzus felépítésének talán legkidolgozottabb nyelvészeti pragmatikai modelljét Al-Hindawi és Abukrooz (2012) adja. A szerzők – Eggins és Slade dolgozatához (1997) hasonlóan – három alapvető lépcsőt különböztetnek meg: a kezdő szintet, a pletyka magyarázatának a lépcsőjét, valamint az értékelés szakaszát.

A kezdő szint két elemből áll, a pletyka kiváltásából, valamint a témaszemély azonosításából. A target azonosítása sokféle módon történhet, például jelzővel, amely az adott személy legfontosabb minőségi jegyét írja le, tulajdonnévvel, birtokos szerkezettel (pl. *a nagybátyám*) vagy akár töredékmondatokkal is. A pletyka kiváltása történhet úgy, hogy a kezdeményező megszólítja a kommunikációs partner(eke)t, majd a következő lehetőségek valamelyikével él: közli az információ forrását vagy az információadás okát, explicit vagy implicit módon ismerteti a viszonyulását a tárgyhoz, és végül, kritizálja a témaszemély viselkedését.

A második szint a pletyka kibontakoztatásáé. Ezen belül is több lépést különböztethetünk meg. Lehetséges, hogy a pletykáló explicit módon ismerteti a gondolatait, amelynek során különböző eszközöket alkalmazhat (pl. mondás, bizonygatás, vélemény, kívánság, kérdés stb.), vagy kiterjesztheti a pletykát társalgási implikaturák⁹ segítségével, esetlegesen magyarázatra vagy nyomatékosításra szolgáló trópusokon (pl. metafora, irónia stb.) keresztül. Végül megjelenhetnek a pletyka folytatására irányuló lépések, például további magyarázatok formájában. A szerzők (Al-Hindawi – Abukrooz 2012) – akárcsak Eggins és Slade (1997) (l. fentebb) – kiemelik az udvariassági stratégiák szerepét.

Az utolsó, harmadik lépcső az értékelés szakasza. Itt történik a pletykadiskurzus zárása, amely a partnerek konszenzusának megléte, illetve hiánya alapján pozitív vagy negatív lehet. Pozitív a zárás, ha a felek egyetértenek, illetve egymás iránti támogatásukat fejezik ki. Negatív azonban, ha a partner a feltárt információtartalmat a pletyakezdeményezővel ellentétben elfogadja, helyesli.

4. Hipotézisek

Első hipotézisünk az, hogy a részlegesen spontán beszélt nyelvi szövegekben levő pletyka jóval kevésbé szerkesztett, mint a szépirodalmi szövegeké. Ez a feltételezésünk már csak abból a tényből is szükségszerűen következik, hogy a részlegesen spontán hangzó szöveg maga is sokkal kevésbé szerkesztett. Ezzel összefüggésben a szépirodalmi szövegek vizsgálata alapján felírt pletykastruktúra – amely a legtöbb szerző esetében három lépcsős (l. fentebb, 3) – gyakran nem kimutatható, illetve a lépcsők nem különíthetőek el (miképpen a szociológiai, szociálpszichológiai vagy pszichológiai jelenségek sem írhatóak le tudományos igénnyel azok szépirodalmi vagy egyéb művészeti bemutatásukat elemezve, jóllehet bizonyos, hogy számos alkotó pontos látteletet ad a művészet eszközeit alkalmazva). Feltételezésünket támogatja Tolcsvai (2006: 74) megállapítása is, amely szerint a beszélt, párbeszédes szöveg prototipikusan kevésbé

⁹ A társalgási implikaturák a nem konvencionális implikaturák egy alosztályát képezik, amelyek a beszélgetés bizonyos általános jegyeivel kapcsolatosak, emellett maximaszegéssel és maximakihasználással járnak (részletesen l. Grice 1975).

szerkesztett és koherens, amellett, hogy “az eleje és a vége nem feltétlenül határozott”.

Az általunk vizsgált szövegek pletykáit a szerkesztettségük (szerkesztetlenségük) szempontjából skálafüggetlennek tételezzük, és ezzel összefüggésben a téma-kategorizációt mindig kontextusfüggőnek. A szerkesztettség skálafüggetlensége társadalomtudományi szempontból Mérei Ferenc utalás-fogalma (Mérei 1984), a társas alakzatok anyanyelveként értelmezett élmény-reprezentációs forma alapján értelmezhető. A kontextusfüggő témakategorizáció alatt azt értjük, hogy tulajdonképpen csupán az a biztos, hogy kiről pletykálnak az emberek, az azonban már nem mindig konszenzusos, hogy annak pontosan mely cselekedetéről vagy tulajdonságáról. Nem gondoljuk tehát, hogy a vizsgált szövegek pletykakezdeményezői mindig olyan pontossággal és kidolgozottsággal vázolnak fel egy deviánsnak tekinthető viselkedést, mint ahogyan ezt a szerkesztett szövegek alapján tételezzük a szerzők.

A fentebbiekkel összefüggésben azt feltételezzük tehát, hogy a nem szerkesztett pletyka több sajátságában, így strukturáltságában is eltér majd az eddigi leírásoktól. Mindemellett, mivel az eddigi vizsgálatok szerkesztett szövegek elemzésén alapultak, bizonyosan nem tárhatták fel a pletyka minden lehetséges jellemzőjét, eszközét. A jelen kutatás tehát olyan eredményeket hozhat a pletyka felépítésbeli és tartalmi jellegzetességeit illetően, amelyek eleddig ismeretlenek voltak a számunkra.

Úgyancsak feltételezzük, hogy a pletyka témafejlődésének a narratíván kívüli, fontos összetevői az azzal kapcsolatos reflexiók is, amelyek dinamikus váltokozása, egymásra épülése alakítja a diskurzus folyamatát. Ily módon a pletykaszövegek egy meghatározó részét nem maga a jelen nem levő személyről vagy személyekről szóló információ, hanem a közölt tartalomra vonatkozó ítéletek, reflexiók teszik ki. Úgy tekintünk a pletykára, mint egyikére azoknak a kommunikációs aktusoknak, amelyek alapvető feladata a viszonyrendszerek alakítása, a hálózatban levő elemek és azok kapcsolatainak a rendezése (l. fentebb).

Jelentősnek várjuk az öngazolási törekvést, ugyanakkor azzal is számolnunk kell, hogy a pletyka gyakran indirekt, rejtőzködő kommunikáció, összefüggésben annak társadalmilag stigmatizált voltával (a pletyka társadalmi megítéléséről részletesen l. többek között Solomon 1985, Noon, Delbridge 1993, Grant, Visconti 2006). Az öngazolási funkció részeként a pletyka mint narratívum mindig portré-fragmentum is. És fordítva: a portré-fragmentum a pletykadiskurzusba ágyazódva illetéknéppen inverz – a témaszemély jellemzéséhez viszonyító, vagy annak vonatkozásában komparatív – öngazolás. A pletykát tehát triadikus jellegűnek tekintjük, ahol a közlő(k), a befogadó(k) és a témaszemély(ek) triádjának mikrohálózata exponálódik a diskurzusban.¹⁰ Mindehhez kétségtele-

¹⁰ vö. a rezponzív fenomenológia által említett kitélt: „beszélgetés, amely vagyunk” (Waldenfels 1999).

nül elengedhetetlen, hogy a pletyka folyamatában – az ontogenetikus ritualizációt követően, ahol a résztvevők között konszenzusteremtő viszonypontok és kvázievidencia-bázisok jönnek létre – a fókusz ne maradjon mindig a pletyka tárgyán, hanem időről időre áthelyeződjön a kommunikációs résztvevőkre is. Azt feltételezzük tehát, hogy a diskurzusban a hálózati viszonyrendszer szervezését nem kizárólag a pletyka tárgyával kapcsolatos közlések szervezik aktívan, hanem magával a kommunikációban résztvevőkkel kapcsolatos – akár a reflexiókban adott – közlések is. Mindez a *nyelvi pozicionálás* fogalma alapján is indokolható (vö. Coward – Ellis 1977). A megközelítés szerint ugyanis a diskurzív folyamatok által az egyének “elhelyezik személyiségüket, kijelölik szerepüket, elsajátítják szociális pozíciójukat” (vö. Andó 2006: 138, l. még 2.).

Mindezekből a fentebb említett sajtóságokból következik az a feltételezésünk, hogy a vizsgálati anyagokban sok atipikus szövegpéldányt is fogunk találni, amelyeket szigorú kritériumok szerint vagy nem tekintünk pletykának, vagy elfogadjuk, hogy azok tágítják a pletyka mint szövegtípus határait (l. még 2.).

Ami a konkrét vizsgálati anyagainkat illeti, hipotézisünk szerint a két korpusz pletykadiskurzusainak sajtóságai – a szövegek eltérő keletkezési körülményeivel összefüggésben – nem lesznek azonosak. A HuTongue korpusz esetében a résztvevőknek a hálózat minél pontosabb megismerése elemi érdeke, ezért azt feltételezzük, hogy a pletyka fontos funkciójává válik az információközlés mellett az információszerezés is. Úgy gondoljuk tehát, hogy a pletyka kezdeményezése gyakorta nem közlési, hanem ellenkezőleg, informálódási szándékkal történik majd, és ez a motiváció látható mértékben befolyásolja mind a diskurzus tárgyát, mind annak struktúráját. A Portik-korpussszal kapcsolatosan azt feltételezzük, hogy a normaszegők és csoporthatárok pontosítása, a kohézió erősítése mások kizárása által, így a távol levő személy(ek) negatív értékelése, valamint az öngigazolásra, a pozitív önkép megrajzolására, illetve erősítésére való törekvés kiemelt szerepet fognak kapni a pletykadiskurzusok alakításában. Részben az utóbbi motivációval összefüggésben feltételezzük, hogy az értékelések forrása-ként a beszélő gyakorta valamely más, a saját személyén kívüli forrást jelöl meg, mentesítve magát az adott ítélet melletti elkötelezettség kifejezése alól (vö. homlokzatvédelem, l. még 2) (Azért csupán részben, mert úgy gondoljuk, hogy ennek a motívumnak az oka a hitelesítési szándékban is keresendő, l. a következő hipotézisünket). Emellett ugyancsak jól detektálhatóak lesznek azok az elemek, amelyek – a pletyka negatív társadalmi megítélésével összefüggésben – a közölt tartalom valóságalapját, valamint a pletykáló személynek a target iránti elfogulatlanságát igyekeznek igazolni.

Az elemzési részben (l. lentebb, 5), a dolgozat kereteit szem előtt tartva elsősorban azokra a sajtóságokra fókuszálunk, amelyek eltérést mutatnak a szakirodalmi megállapításoktól.

5. Vizsgálati eredmények

5.1 A HuTongue korpusz vizsgálati eredményei

A korpusz pletykaszövegeit megvizsgálva az egyik legszembeötlőbb sajátosság az, hogy a megkülönböztetett szintek (részletesen l. fentebb, 3) csupán ritka esetben különülnek el a szépirodalmi szövegekben látható módon. Ezekben a részlegesen spontán, beszélt nyelvi diskurzusokban ugyanis sem a kezdő, sem a kibontakoztató és a záró szakasz nem választható el élesen egymástól. A tapasztalat tehát igazolja a kezdeti hipotéziseinket (l. fentebb, 4). A szerkesztett szövegek elemzésére támaszkodó szakirodalmi eredmények alapján azt várhatjuk ugyanis, hogy a diskurzust a kezdeményező fél a témaszemély valamilyen formájú megjelölésével, és az arról közölt információval, esetlegesen értékelő véleményének kifejezésével kezdi. Ezt a kezdő szakaszt bontakoztatják ki, illetve építik tovább a beszélgetés résztvevői a következő lépésben. A korpusz vizsgálata alapján azt látjuk, hogy a részlegesen spontán diskurzusok pletykái szinte sohasem rendelkeznek jól elkülönülő kezdeményező szakasszal. Ez a sajátosság valószínűleg abból fakad, hogy a szövegek szerkesztetlenek, míg a kidolgozott pletykakezdés inkább a szerkesztett szövegek jellemzője. Továbbmenve, egyfajta hiposztazált pletykastruktúra, amely a „valós” pletykának nem sajátja.

Részletesebben vizsgálva a pletykadiskurzus kezdő lépéseit, a szerzők itt rendre a harmadik személyre fókuszálást, valamint a pletyka témájának az ismertetését említik (l. 3). Az általánosan elfogadott megközelítés szerint az első szakaszban a pletykakezdeményező megjelöli a témaszemélyt, valamint a partner tudomására hozza a pletyka tárgyát. Al-Hindawi és Abukrooz (2012) alapján a témaszemély azonosítása sokféle eszközzel történhet, azonban a HuTongue adatai arra mutatnak, hogy ez a részlegesen spontán beszélt nyelvi szövegekben jellemzően tulajdonnévvel valósul meg (1a). Kivételt csupán azok a ritkább esetek képeznek, ahol a partnerek tudják, mely személyről lesz szó, ezért nincs szükség a megnevezésre (1b).

- (1) a. Sajnálom azért a Sanyit most rohadtul.
- b. Kemény volt. Nem is néztem az arcára.

Az első szakasz második jellemző lépése, tehát a témaismertetés a korpusz szövegeiben nem jelenik meg olyan kidolgozottsággal, mint ahogyan azt a szépirodalmi szövegek elemzése alapján várhattuk, illetve amilyen példákat rá a szépirodalmi szövegekből hoznak a kutatók. A pletyka kezdeményezője nem feltétlenül ismerteti az információ forrását vagy az információadás okát, nem hozza explicit vagy implicit módon nyilvánosságra a hozzáállását a targethez vagy az információtartalomhoz, és ezzel együtt nem is kritizálja feltétlenül a témaszemély viselkedését. Ezen eszközök közül néhányat felfedezhettünk az (1) alatti példákban, ugyanakkor a HuTongue korpuszban gyakoriak a nagyon rövid

pletykakezdeményezések is, amelyek akár csupán egy vagy két szóval utalnak a pletyka tárgyára, például

(2) Lali bazdmeg.

A fentebb tárgyalt sajátságok a szövegek keletkezési körülményeiből is fakadhatnak: a résztvevők 24 óraban egyazon épületben, összezárva tartózkodnak, és viszonylag kevés olyan szituációban vesznek részt, amelyből néhányan kimaradnak közülük. Ily módon az olyan pletykadiskurzusok, amelyek új információk átadására irányulnak, viszonylag ritkán fordulnak elő. Helyettük a korábban együtt megtapasztalt események megbeszélése, közös értékelése lesz gyakori pletykatéma, azonban ezekben az esetekben értelemszerűen nem lesz szükség a tárgy pontos ismertetésére. Elegendő az, ha a pletyka kezdeményezője valamilyen képp utal rá, vagy kifejezésre juttatja azzal kapcsolatos értékelő véleményét – ahogyan azt a (2) alatti példában is láttuk. Ez a diskurzustípus nem feltétlenül tekinthető pletykának, amennyiben – a meghatározás szigorúan értelmezve – nem új információ képezi a közlés alapját. Megállapítottuk ugyanakkor, hogy a közös visszaemlékezés során a résztvevők különböző nézőpontjaikkal járulhatnak hozzá a diskurzushoz, ami pedig esetlegesen új információként is értelmezhető (1. fentebb, 2).

Még távolabb esnek a szakirodalmi megállapításoktól azok a diskurzusindítási típusok, amikor kezdő lépésként a témaszemély megjelölésén kívül más nem történik. Ebben az esetben a kezdeményező pusztán ráirányítja a figyelmet a targetre, azonban arról semmilyen további információt nem ad. Ez a típus a szakirodalomban egyáltalán nem jelenik meg. A szerzők ugyanis rendre azt feltételezik, hogy a pletyka elindítója a tárgyról, miután ráirányította a figyelmet, valamit (pl. forrást vagy véleményt) mindenképpen közöl. A HuTongue korpuszban azonban sok, ettől a sémától eltérő adatot látunk. Az egyik eset például az, amikor a kezdeményező kérdést tesz fel a partnernek a témaszeméllyel kapcsolatban (3a). Máshol csupán – tulajdonnévvel vagy valamilyen egyéb módon – azonosítja a témaszemélyt, és mellé semmilyen egyéb információt nem ad (3b).

- (3) a. Szereted a Mónit?
 b. - Hát az izé meg.
 - Igen.
 - De én tudod, cuki vagyok veled, sajnálom, meg minden, (...)

Ezekben az esetekben a pletyka kezdeményezője nem a saját álláspontjának kifejezésével indítja a diskurzust, amivel összefüggésben gyakran nem is azonosítható a pletyka a diskurzus kezdetén, csupán a későbbi megszólalások segítenek felismerni a kommunikációs célt.

A tapasztalatok értékeléséhez véleményünk szerint fontolóra kell vennünk két fontos sajátóságot. Egyrészt, amint arra korábban is utaltunk (l. 4), a pletyka, gyakori volta ellenére negatív társadalmi megítélésű, ellentmondásos jelenség. Ez már csak a nyelvi udvariassági alapelvől is következik (l. 2). Amint azt a 2. fejezetben tárgyaltuk, a pletykát a target homlokzatát fenyegető aktusként értelmezhetjük (vö. Culpeper 2008: 36). Ez azonban – az udvariassági alapelvvel összhangban – ellentétes az elvárt kommunikációs viselkedéssel, lévén, hogy Brown és Levinson (2008: 43) alapján minden egyén homlokzatának védelme minden más egyén érdekét is szolgálja. Akár emiatt is lehetséges tehát, hogy a beszélgetés értékítélet, illetve pontosabb témamegjelölés nélküli indítása egyfajta rejtőzködő aktus a diskurzusban. Másrészt, az értékelő vélemény fel nem tárása e kezdeti szakaszban taktikai lépésként is értelmezhető a diskurzus kezdeményezője részéről: a megoldás lehetőséget teremt a kezdeményező félnek arra, hogy még azelőtt megismerje partnere véleményét, álláspontját, mielőtt a sajátját a tudomására hozná. Ez egybevág Hámori (2006: 165) Sandig (1986: 40–41) alapján tett megállapításával, miszerint a társalgás kezdetén a szereplők “bemérik” a helyzetet és a kontextust, majd tapasztalataik alapján “egyfajta tervet képeznek”.

Ha a pletykadiskurzus további szakaszát tekintjük, a szakirodalom alapján a kezdeményező fél lesz az, aki a pletykát folytatja, ahhoz esetlegesen további részleteket ad (vö. Eggins – Slade 1997, Al-Hindawi – Abukrooz 2012). Ennek értelmében a kezdeményező e második lépcsőben azt az információtartalmat bontja ki, amelynek megtárgyalását a kezdő szakaszban elindította. A pletykálás folyamatában tehát a kezdeményezőnek kulcsszerepe van, és a diskurzus többi szereplője mindehhez partnerként kapcsolódik. A HuTongue szövegei alapján azonban még az sem biztos, hogy a kezdeményező a pletykálás folyamatában a saját nézőpontját egyáltalán kifejti. A pletykátartalmat gyakran a partner közli, sőt, az esetleges értékelő véleményt is gyakorta ő adja a diskurzushoz. Az ehhez hasonló beszélgetések célja valószínűsíthetően az, hogy a kezdeményező fél információt szerezzen a partner véleményéről, álláspontjáról, másképpen, partnere kapcsolatrendszerét feltérképezze.

E sajátóságot is részben a rejtőzködő jelleghez, valamint taktikai megfontolásokhoz kapcsolhatjuk (l. fentebb). Emellett a HuTongue korpuszban feldolgozott szövegek keletkezési körülményei is indukálhatják a jelenséget: A HuTongue esetében ugyanis – mint azt a hipotézisek kapcsán ismertettük (l. fentebb, 4) – fontos szerepet kap, hogy a kommunikációs felek minél gyakrabban, minél pontosabb és hitelesebb információt szerezzenek a partnerek kapcsolatrendszeréről, másokhoz való viszonyáról. Ezeknek az ismereteknek a megszerzése ugyanis a külső ingerektől elzárt környezetben a siker talán legfontosabb záloga lehet.

A fentebbiek is arra mutatnak, hogy a pletykaszövegek felépítését és tartalmi sajátóságait jelentősen befolyásolhatják az adott diskurzus keletkezési körülmé-

nyei és a kommunikáció célja, amely sajátágról a szakirodalom ugyancsak nem tesz említést.

Tovább vizsgálva a pletykadiskurzus második lépcsőjét, a szakirodalom alapján ebben a szakaszban mindig a harmadik személy cselekedetének vagy sajátágának a megtárgyalása történik, valamely valós vagy a beszélő által valósnak hitt információ alapján. A szerzők nem szólnak a fikciónak, a nyelvi humornak a pletykálásban betöltött szerepéről, illetve az abban rejlő lehetőségekről. Tekintünk a HuTongue korpusz következő részletét!

- (4) - (Sára) Meg úgyse fog hagyni, addig fog neked írogatni, meg küldi majd a rezgő figyelmeztetőket....
 - (Dani) Az már nincs messengerben.
 - (Sára) Meg majd nyomja így az izé hangüzeneteket.
 - (Viki) Hahó, hahó, Viki!
 - (Sára) Viki, hahó itt vagy?
 - (Viki) Mi, hogy van (...) de baj van? Szeretsz?
 - (Dani) Miért nem lájkoltad a képem instán?
 - (Viki) Ja, ja nem majd írja, hogy: szia, feltettem egy új képet instára, belájkolod?

A (4) alatti részlet egy olyan, több résztvevős diskurzusból származik, amelyben a partnerek egy elképzelt jövőbeli viselkedést írnak le, és ennek segítségével karikírozzák a témaszemélyt. Azt látjuk tehát, hogy a humor eszközeivel a target valamely tulajdonságára világítanak rá. Ily módon tehát nem egy már megtörtént eseményről beszélgetnek, a teljes beszélgetés fikción alapul, amely mégis lehetővé teszi a diskurzus résztvevőinek, hogy a témaszeméllyel kapcsolatosan értékelésüket kifejezzék. Kérdéses ugyanakkor, hogy az idézett korpuszrészlet valóban pletykának tekinthetjük-e. A jelen nem levő személy kritériuma megvalósul, és közvetett eszközzel ugyan, de annak negatív értékelése is megtörténik. Új információt azonban – már csak a fikció okán is – a partnerek nem közölnek egymással. Amennyiben elfogadjuk, hogy a pletyka mint szövegtípus megközelíthető a prototípuselmélet keretében (részletesebben l. 2) és a szöveget a funkció szempontjából elemezzük, akkor a vizsgált diskurzus – kevésbé tipikus – pletykának tekinthető.

A fikciónak és a humornak azért is lehet jelentős szerepe a pletykadiskurzusokban, mert indirekt, rejtőzködő aktusként jelenhet meg, mégis megtartva a kommunikációs célt. Emellett, miközben a közlések csökkenthetik a harmadik személy reputációját, az egyén saját reputációját egyidőben növelhetik is, lévén, hogy a partnerek szórakoztatása erősítheti az adott személy pozitív megítélését a csoporttagok körében. Ezzel egybevág, hogy Brown és Levinson (2008: 85) a viccet a pozitív udvariasság megnyilvánulási formájaként említik (az udvariasságról l. 2). Magyarázatuk alapján “a viccek, mivel a kölcsönös, közös háttéris-

mereteken és értékeken alapulnak, felhasználhatók ennek a közös háttérnek vagy ezeknek a közös értékeknek a hangsúlyozására”. A vicc, a viccelés tehát erősítheti az egy közösségbe tartozás élményét, a beszélők közötti pozitív kapcsolatot. Mindezek alapján a humorba burkolt pletykálással a beszélő „két legyet is üthet egy csapásra”.

Ugyancsak, egyszerre kétféle hatást gyakorolhatnak a hálózatra az alábbihoz hasonló korpuszadatok is:

- (5) (Antal) Én is valamikor kinn hagyom a csészémet, de akkor aztán később fogom és beviszem, odarakom a csetreshez. Nem szoktam magam után hagyni semmit.

Az (5) alatti példa olyan esetet mutat be, amikor a közlő expliciten nem a témaszemély deviáns viselkedését kritizálja, hanem annak negatív értékelését úgy végzi el, hogy egy pozitív ellenpéldát állít vele szemben – a saját viselkedését. A nem megfelelőnek tekintett cselekvés önmagára vonatkozó inverzét ágyazza tehát a diskurzusba. Mindez a tapasztalat jól illeszkedik ahhoz, amit a vizsgálatunk előtt feltételeztünk: A pletykát triadikus jellegűnek vártuk, ahol a közlő(k), a befogadó(k) és a témaszemély(ek) triádjának mikrohálózata bontakozik ki a diskurzusban, és ezzel összefüggésben a beszélgetés során a fókusz nem marad mindig a pletyka tárgyán (l. fentebb, 4). Az elemzett részlet egyetlen közléssel, reputációváltásra alkalmas aktus felhasználásával egyszerre két hálózati kapcsolatra is hatással lehet: amíg a témaszemély reputációját csökkentheti, a sajátját növelheti. Az elmondottak kapcsán felhívnánk a figyelmet a 2. és a 4. fejezetben már tárgyalt *nyelvi pozicionálás* fogalmára, amely szerint az egyén a diskurzív folyamatok által „helyezi el” személyiségét, illetve jelöli ki szerepét, szociális pozícióját (vö. Andó 2006: 138). Hasonlóan ide kapcsolható Ries és mtsai (2002: 2) megállapítása (l. 2), miszerint az általuk elemzett beszélgetésekben bizonyos részek „pletykának tűnnek”, azonban a beszélőre vonatkoztak (vö. Hámori 2006: 169).

A beszélői „én” előtérbe helyezésének további fontos előnye az, hogy segít „burkolni” a pletyka aktusát. Amint látjuk ugyanis, a diskurzus tárgyát expliciten nem is a témaszemély és az azzal kapcsolatos információ képezi. A beszélő tehát nem intéz nyílt támadást a target homlokzata ellen (l. fentebb, 2), a pletyka mégis célt ér, hiszen a róla szóló negatív értékelés kifejezésre jut. A jelen tanulmányban nincs módunk ettől részletesebben tárgyalni a kérdést, azonban a korpusz elemzése alapján úgy látjuk, hogy a beszélői önreflexiónak, illetve énképnek fontos szerepe lehet a pletykában a közölt tartalom szintjén is, ami további vizsgálatokat sürget.

Végezetül, tekintsük, hogyan jelenik meg a pletykadiskurzus záró lépcsője a vizsgálati anyagban!

Amint láttuk (l. 3), Al-Hindawi és Abukrooz (2012) alapján a pletyka kimenete lehet pozitív és negatív, attól függően, hogy a partnerek egyetértenek, illet-

ve konszenzusra jutnak, támogatásukat fejezik ki, vagy sem. Véleményünk szerint a modell e záró szakasz szempontjából két okból problematikus. Egyrészt, a HuTongue korpuszban számos esetben nem lehetséges *per definitionem* elválasztani a második és az utolsó lépcsőt egymástól, ugyanis nincs világosan elkülönülő diskurzuszáró rész. Másrészt, meglátásunk szerint nem feltétlenül lehetséges bizonyossággal eldönteni, hogy a kommunikáció a pletyka célja szempontjából sikeres vagy sem, pusztán az alapján, hogy a partnerek milyen reakciókat nyilvánítanak az adott diskurzus keretein belül. Mindenekelőtt, amint láttuk (1. fentebb), a diskurzus valamely résztvevője gyakorta egyáltalán nem is közli a véleményét. Ilyenek azok a diskurzusok is, ahol a kezdeményező csupán kérdést tesz fel, és a partner benyomásaira, megítélésére kíváncsi. Emellett a résztvevők érintkezésének hosszabb (akár longitudinális) megfigyelése, utánkövetése nélkül igazolhatatlan, hogy a pletyka valóban betöltötte-e a funkcióját, azaz bekövetkezett-e bármiféle változás a pletyka által érintett hálózatban, illetve a csoportszintű reflexióban megnyilvánuló hálózattudatot illetően (vö. Galántai et al. 2018).

5.2 A Portik-korpusz vizsgálati eredményei

A Portik-korpuszban, a diskurzusok struktúráját illetően megállapítható, hogy a szakirodalomban ismertetett lépcsők javarészt egyáltalán nem indikálhatóak. Ez a sajátosság a diskurzusok keletkezési körülményével szoros összefüggésben állhat: a kommunikációs folyamatban egy adott személyről vagy személyekről hosszabb beszélgetés zajlik, amelyben a témafejlődés alapján kisebb pletykaegységeket – a pletyka mikro- és makroszintjeit – különböztethetünk meg egymástól (vö. Tolcsvai 2006: 65).

A pletykadiskurzus kezdő szakaszát illetően megállapítható, hogy az információváró kezdeményezés típusa – amely a HuTongue korpuszban gyakran jelenik meg (1. fentebb, 5.1) – a Portik-korpuszra nem jellemző, a beszélgetés résztvevői tehát mellőzik a kérdezés, illetve “puhatolózás” eszközeit. Ezzel összefüggésben a korpusz pletykaszövegeiben jellemzők az értékelések a kezdeményező oldalán, ez ugyanakkor szembeötlő gyakorisággal sajátos módon történik: a diskurzusok jelentős részében értékelésnek a beszélő egy rajta kívül álló forrását jelöl meg. Tekintsük az alábbi példát! (A példában kövér szedéssel kiemeljük a vizsgálat szempontjából fontos részeket.)

- (6) Igen, és azt, azt... **beszélték**, igen, és hát azt **ecsetelték**, hogy a miniszterelnök urunk, a Gyurcsány Ferenc úr mennyire ellökhetetlen, merthogy... minden oldalról és hát mindent kibír... nem akarták dicsérni, de **nekem, úgy jött le, mint akit dicsérnek**, szóval...¹¹

¹¹ Ismételten meggondolásra érdemes probléma, hogy a részlet tekinthető-e pletykának a pozitív értékelés miatt, és ha igen, hogyan tudnánk azt indokolni, illetve összeegyeztetni a pletyka alapvetőnek tekintett kritériumaival (vö. 2).

Amint a részlet esetében látjuk, a targettel kapcsolatban kifejezett pozitív értékelés forrásaként nem a beszélő, hanem valamely más, itt meg nem nevezett személyek csoportja jelenik meg. E pletykatípus gyakori volta egybevág azzal a hipotézisünkkel, miszerint a Portik-korpusz pletykaszövegeiben a diskurzusok résztvevői igyekeznek igazolni a téma iránti elfogulatlanságukat, illetve burkolni saját értékítéletüket. Az elfogulatlanság igazolásának, valamint az információ hitelesítésének kiváló eszköze, ha az értékelés forrásaként a beszélő nem önmagát, sőt nem is csupán egyetlen személyt, hanem egy egész csoportot jelöl meg. Goffman (1959) homlokzatvédő funkciója miatt is kiemelendő, ugyanis mentesíti a beszélőt attól, hogy saját értékelő véleményét, ezáltal csoportbeli hovatartozását nyilvánosságra kellene hoznia, vagy legalábbis azt hangoztatnia kellene, önmagát is beléptetve a kommunikáció fókuszába. Továbbá, ahogyan a HuTongue kapcsán is láttuk (l. 5.1), a pletyka elfedésének a szándéka is készítheti arra a beszélőt, hogy ezzel az eszközzel éljen. Mindezen túl ez a megoldás, amikor a beszélő a forrást egy csoporttal azonosítja, a csoporthatárok pontosítását is szolgálja, amely pedig a pletyka fontos funkciója (vö. Gluckman 1963).

A tárgyalt pletykatípus újszerűnek tekinthető a pragmatikai szakirodalmi megállapításokhoz képest, ugyanis a szerzők rendre a pletykakezdeményezőtől származtatják az értékelést; olyan esetről, amelyben a pletykáló fél más véleményét közli, a szakirodalomban nem esik szó, jöllehet a közlés maga, valamint a tartalomnak a forrás értékeléséhez való kapcsolása önmagában is indirekt értékelésként értelmezhető.

Jegyezzük meg, hogy amíg a forrásmegjelölés a Portik-szövegekben kimondottan gyakori, a HuTongue korpuszra nem jellemző. Ebben bizonyosan annak is fontos szerepe van, hogy a HuTongue esetében a résztvevők a külső környezettől el vannak zárva, ily módon nincs külső forrás, amelyből mások megítéléséről információt szerezhetnének, és amelyre ily módon hivatkozhatnának. Ismételten azt látjuk tehát, hogy az egyes pletykadiskurzusok sajátosságai a szövegek keletkezési körülményei, illetve a kommunikációs célok, az egyes résztvevők motivációi alapján jelentősen eltérhetnek egymástól.

A fentebbihez hasonlóan gyakoriak a Portik-korpuszban azok a pletykatípusok, amelyekben a pletykáló az elfogulatlanságának az igazolására explicit módon törekszik, például

- (7) (...) az előző mondatomhoz csak annyit tennék hozzá, hogy **természetesen nekem nem az Attilával van, volt bármilyen konfrontációm, szó sincs róla, sőt, ellenkezőleg**, de tudjuk jól, hogy ott eltűnhetnek azon a tájékon esetleg vagy iratok nem biztos, hogy jó kezekbe kerülnek, vagy valami, tehát úgy gondolom egyáltalán.

A (7) alatti részlet esetében a beszélő nem csupán elfogulatlanságát, de a megfogalmazott értékeléssel ellentétes, pozitív viszonyulását is kifejezi a témaszemély irányában; még nagyobb hitelt adva ezzel az elmondottak igazságának. A fentebbihez hasonló adatok ugyancsak egybevágóan a hipotézisekben foglaltakkal, egyrészt az elfogulatlanság hangsúlyozásával, másrészt az abban megnyilvánuló öngazolási törekvéssel (l. 4). Ugyanakkor az udvariasság problémakörével is összefügghetnek (l. 2). Amint korábban tárgyaltuk (l. 2, 5.1), a pletyka homlokzatfenyegető jellegű, és a beszélő annak hangoztatásával, hogy nincs “rossz szándéka” a target felé, tehát nem kívánja a target homlokzatát fenyegetni, udvariassági stratégiát alkalmaz (vö. Brown, Lewinson 2008: 97) (l. még az olyan tipikus, rossz híreket vagy kritikát bevezető nyelvi eszközök, mint pl. *hogy őszinte legyek; nem szívesen mondom ilyet, de... stb.*).

Amint azt a hipotézisek ismertetésekor részletesen kifejtettük (l. 4), várakozásunk szerint a pletykaszövegek egy meghatározó részét nem maga a jelen nem levő személyről vagy személyekről szóló információk vagy ítéletek, hanem a közölt tartalomra vonatkozó reflexiók teszik majd ki. Mivel úgy tekintünk a pletykára, mint amelynek alapvető funkciója a viszonyrendszerek alakítása, a hálózatban levő elemek és azok kapcsolatainak a rendezése (Elias 1994, Gluckman 1968), a pletykadiskurzusban nem csupán a témaszemélynek vagy -személyeknek, illetve az azokról közölt tartalmaknak kell jelentős szerepet kapnia, hanem az adott diskurzusban részt vevő személyekről szóló információknak is. A Portik-korpuszra kifejezetten jellemzőek azok a diskurzustípusok, amikor a beszélő, jóllehet a témaszemélyről közöl információt (ez a pletykafeltétel tehát teljesül), a diskurzus célja nyilvánvalóan nem vagy elsődlegesen nem a harmadik személlyel kapcsolatos negatív értékítélet kifejezésre juttatása, hanem a beszélő személyének a pozicionálása a hálózatban, esetleg pozitív felértékelése, heroizálása. Tekintsük az alábbi példát!

- (8) (...) a jobboldali rendőrség az mindig **a céltáblájára tűzött** és mindig azt próbálja felém irányítani, hogy **én vagyok a főbűnös**, és **engem meg le kell tartóztatni**. Engem, én, én azért ... lep megpont a jobboldali rendőrség volt az, aki mondta, hogy erre és erre, ebbe és ebbe az irányba menjek és akkor, utána, **miután** – tegyük fel az ember – később, **eleget tettem, akkor megtámadták** (...)

A fenti részletben, bár a targetről negatív képet kapunk, a történet fókuszában mégis inkább maga a beszélő áll, a target áldozatának szerepében. Hasonló jelenség az is, amikor a beszélő nem önmagát, hanem a partnert mutatja be pozitív szereplőként, ugyancsak egy negatív harmadik fél kontrasztjában. Itt is szerepel tehát a diskurzusban egy jelen nem levő személy vagy személyek csoportja mint a pletyka feltétele, azonban itt sem az arról szóló információnak van érdemi szerepe, például

- (9) De nem szakmailag **támadtak téged** se, **a másik oldalról** sem szakmailag **támadtak** (...)

A fentebbiekhez hasonló esetekben a pletykaszöveg azon kritériumai tulajdonképpen teljesülnek, hiszen egy jelen nem levő témaszemélyről vagy azok csoportjáról van szó, és arról negatív információt kapunk. Ugyanakkor a közlő elsődlegesen vagy kizárólagosan nem ennek az információnak az átadására törekszik, hanem saját maga vagy a partner személyének a pozitív értékelése, „magasztalására”. A fentebbi megoldást pusztán a partnerről közölt pozitív információ alapján nem tekinthetnénk pletykának; ezek az esetek a harmadik személyről közölt negatív értékelés okán nevezhetőek pletykaszövegnek, és azért különösen figyelemre méltóak, mert a pletyka elvégzésével párhuzamosan, attól el nem választható módon egyben a „saját csoport” pozitív értékelése is megvalósul.

A pletykatípus tehát a hálózati viszonyrendszer szervezése közben egyszerre, egyetlen kommunikációs befektetéssel jelöli meg a normaszegőket és végzi el az öngigazolást, illetve a partner dicsérete még jobban távolítja a témaszemélyeket és erősíti a résztvevők közötti kohéziót. Azt is mondhatjuk, hogy egyetlen kommunikációs aktsussal a beszélő kétszeres manipulációt hajt végre a hálózatra vonatkozóan. A módszer jelölésére a *kettős pozicionálás* fogalmát vezetjük be. A fentebbi megállapítások összecsengenek a hipotézisekben foglaltakkal (1. fentebb, 4), és úgy véljük, hogy a szöveg keletkezési körülményei, illetve a beszélgetés célja a jelenség gyakoriságával szoros összefüggésben állhat.¹²

A tárgyaltakkal kapcsolatosan említsük meg azt az esetet is, amikor a beszélő a saját csoportjára vonatkozóan nem pozitív, hanem éppen ellenkezőleg, valamilyen negatív információt mond el, például

- (10) (...) hogyan lehet ránk bízni másoknak a titkait, hogy ha **mi a magunkéra nem tudunk vigyázni**.

A példa nem tekinthető pletykának, amennyiben az a feltétel nem teljesül, hogy a témaszemély jelen nem levő legyen. Egyéb tartalmi és funkcióbeli sajátosságuk alapján azonban hasonlóak ahhoz, amelyet pletykaként kezel a szakirodalom. A probléma körüljárásához mindenekelőtt azt kell megfontolnunk, hogy vajon mi okból közöl magáról a beszélő negatív értékítéletet. A Hesz (2017: 835–836) alapján olyan cselekmények, magatartásformák vagy tulajdonságok válnak elsősorban pletyka tárgyává, amelyek ellentétesek a helyi elvárásokkal, vagy azzal a nyilvános képpel, amelyet a pletyka tárgya magáról fenn szeretne tartani a közösségben (vö. Hannerz 1967: 37, Merry 1984: 278, Cox 1970: 88). Olyan információk ezek tehát, amelyeket az emberek rendszerint titokban szeretnének tartani (vö. Pietilä 2007: 6, Szvetelszky 2002: 35). Amennyiben a pletykáló a

¹² Köszönjük a dolgozat névtelen bírálójának, hogy felhívta erre a figyelmünket.

megosztott tartalmakkal arra kívánja készíteni a hallgatóságát, hogy átértékelje a pletyka tárgyának közösségi megítélését, és ezáltal – értelemszerűen pozitív irányba – befolyásolja a közösségben elfoglalt saját pozícióját (vö. Paine 1968, Cox 1970: 88, Wilson 1974: 101, Mészáros 2012: 123), hogyan értékelhetőek a negatív önreflexív közlések? Az önmegalázás, illetve a hibák, problémák bevallása ugyanis mindenképpen homlokzathelyettesítő aktusok, és továbbmenve ez annak is ellentmond, amit a homlokzat mindenkori feltétlen védelme kapcsán említettünk korábban (l. 2) (vö. Brown – Lewinson 2008: 43–44, 50).

Meglátásunk szerint ebben az esetben megoldást jelenthet, ha a hálózatok mikro- és makroszintű szerveződése felől vizsgáljuk a beszélgetést. A (10) alatti részletben a beszélő a szűkebb csoportját, az annak szerveződését, működését érintő problémát kritizálja, amely kritika a mikrohálózat rajta kívül álló elemeit is érintheti. Ebben a megközelítésben pedig a vizsgált példát pletykaszövegnek, vagy legalább a pletyka egy perifériális al- vagy rokonműfajának tekinthetjük. Amennyiben azonban a részletet úgy értelmezzük, hogy magára a beszélőre (vagy részben rá is) vonatkozik, úgy inkább a „kifecsegés” fogalomköréhez tartozóként kellene kezelnünk. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy a „kifecsegés”, valamint a pletyka egymáshoz képesti viszonya a szakirodalomban nem tisztázott, és további vizsgálatokat sürget.

Ahogy az a hipotéziseknél ismertettük (l. fentebb, 4), a normaszegők és a csoporthatárok pontosítására, illetve a kohézió létrehozására, illetve erősítésére irányuló törekvést különösen dominánsnak vártuk a Portik-korpusz pletykadiskurzusaiban. A fentebbi elemzések is ezt a feltevésünket támasztották alá, és ebből a szempontból különösen „beszédesekek” azok, a korpuszban gyakran előforduló megnyilatkozások, amelyek explicit módon utalnak, illetve kérdeznek a hálózati szerveződésre, például

- (11) (...) **én nem tudom eldönteni**, ma, most jelenleg, **hogya a Petőfi úr** nagy tisztelettel felé, hogy **ő most kivel van**. Mert **én azt hallottam**, hogy **ő** – ha szabad ilyet mondanom –, hogy **ő is a mi irányvonalunkat képviseli**, de, hát, de, hát...

A (11) alatti példához hasonló részletek a viszonyrendszerek feltérképezésére irányulnak oly módon, hogy e szándék elleplezésére semmilyen törekvést nem tesznek. Szembeötlő tehát, hogy a pletyka hálózatszervező és -megismerő funkciója a Portik-szövegekben kiemelkedő szereppel bír.

6. Diskusszió

Dolgozatunk célja az volt, hogy pragmatikai szempontból vizsgáljuk két, részlegesen spontán körülmények között keletkezett, hangzó szövegkorpusz pletykaszövegeit, és azok kvalitatív sajátosságait a szépirodalmi pletyka vizsgálata alapján tett szakirodalmi megállapításokkal összevessük.

Mint hangsúlyoztuk, a pletykaszövegek elemzése, a pletyka egyetemessége és a humán interakcióban betöltött szerepe ellenére a nyelvészeti kutatásban még perifériára szorult tárgy, és a kisszámú pragmatikai elemzés is szinte kizárólagosan szerkesztett szövegek vizsgálata alapján vagy kérdőívek segítségével vonja le a következtetéseit. Különösen ritkán találkozni pletykadiskurzusok elemzésével a magyar nyelv vonatkozásában.

Dolgozatunk nívója, hogy megállapításainkat részlegesen spontán nyelvi produktumok vizsgálata alapján tettük, a pletyka pragmatikai sajátosságaira fókuszáltunk, megállapításaink alapján összevetettük a valós nyelvi pletyka jellemzőit a szerkesztett szövegek vizsgálatán alapuló szakirodalmi megállapításokkal, és végül, hiányt pótolunk a magyar nyelvű pletyka kutatásának palettáján.

Ahogy a példák elemzésén keresztül megmutattuk, 1) a valós pletykaszövegekben többnyire nem indikálhatóak, illetve nem elválaszthatóak egymástól a szépirodalmi pletykát jellemző szerkezeti komponensek, 2) a valós pletykadiskurzusokban számos olyan megoldás, eszköz fellelhető, amelyről a szépirodalmi szövegek elemzése alapján a kutatóknak eddig nem volt tudomása, 3) a valós pletyka témáját és szerkezetét alapvetően meghatározza az adott szöveg célja és keletkezési körülményei, 4) a valós diskurzusok olyan sajátságokkal is rendelkeznek, amelyek még a pletyka mint diskurzustípus meghatározásával, illetve kritériumaival kapcsolatosan is további megfontolásra érdemes kérdéseket vetnek fel.

A kutatómunka egyik további – a fenti 4. megállapítással összefüggő – legfontosabb lépése, hogy a pletykaszövegek kritériumait görcső alá vegyük, és ezzel együtt megvizsgáljuk annak határterületeit, illetve más kommunikációs formákkal (pl. kifecsegés) való kapcsolatait. Mint dolgozatunk elején hangsúlyoztuk: jelen munkánknak nem volt célja, hogy a pletykadiskurzusok részletes elemzését elvégezze a bennük alkalmazott pragmatikai eszközök szempontjából. Ezzel összefüggésben az egyik következő kutatási lépésnek tekintjük, hogy ezt a feladatot az itt feltárt sajátságokra támaszkodva elvégezzük. További fontos célkitűzésünk, hogy elemzéseinket a kvantitatív szempontra is kiterjesszük, azaz ellenőrizzük a feltárt sajátságok egymáshoz képesti előfordulási arányait. Végül szeretnénk részletesen foglalkozni a metapragmatikai tendenciák és a pletyka mint szövegtípus összefüggéseivel, vizsgálataink során különös figyelmet fordítva a nyelvi udvariasság, illetve udvariatlanság problémakörére (Németh és mtsai 2015). Elemzésünket arra is kiterjesztenénk, hogy kimondottan a magyar kultúrában e metapragmatikai tendenciák alapján a pletyka milyen értékekkel bír.¹³

¹³ Köszönettel tartozunk a dolgozat névtelen bírálójának, hogy a kérdésre felhívta a figyelmünket.

Irodalom

- Allport, Gordon Willard (1977), *Az előítélet*. Gondolat, Budapest.
- Al-Hindawi, Fareed H. – Abukrooz, Hassan H. (2012), A Model for the Pragmatic Analysis of Gossip (On the basis of Austen's Emma). *Adab Al-Kufa Journal* 17. College of Arts: University of Kufa. 9–38.
- Al-hindawi, Faraad H. – Mirza, Ramia Fuaad (2015), A Pragmatic Study of Gossip in Richard Brinsely Sheridan's *The School for Scandal*. *International Journal of English Linguistics* 5 (4): 73–86.
- Abukrooz, Hassan H. – Al-hindawi, F.H. (2016), *The Pragmatics of Gossip in Some of Jane Austen's Novels*. LAP Lambert Academic Publishing.
- Andó Éva (2006), A beszélt nyelvi történetmondások elemzésének kognitív és funkcionális szempontjai. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 63. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 113–156.
- Austin, John L. (1990), *Tetten ért szavak*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest.
- Barkow, Jerome H. (1992), Beneath new culture is old psychology: Gossip and social stratification. In Barkow, Jerome H. – Cosmides, Leda – Tooby, John (eds.), *The Adapted Mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. Oxford University Press, New York. 627–637.
- Berezkei Tamás (2003), *Evolúciós pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen (2008), Univerzálák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: Síklaki István (szerk.), *Szöbeli befolyásolás. II. Nyelv és szituáció*. Typotex, Budapest.
- Brusk, Jenny – Artstein, Ron – Traum, David (2010), Don't tell anyone! Two Experiments on Gossip Conversations. In: *Proceedings of SIGDIAL 2010: the 11th Annual Meeting of the Special Interest Group on Discourse and Dialogue*, The University of Tokyo, September 24–25, 2010. 193–200.
- Coward, Rosalinda – Ellis, John (1977), *Language and Materialism*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Cox, Bruce. A. (1970), What is Hopi Gossip About? *Information Management and Hopi Fractions*. *Man* 5. 88–98.
- Culpeper, Jonathan (2008), Reflections on impoliteness, relational work and power. In: Bousfield, Derek – Locher, Miriam A. (eds.), *Impoliteness in Language Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. 17–44.
- Culpeper, Jonathan – Bousfield, Derek – Wichmann, Anne (2003), Impoliteness revisited: with special reference to dynamic and prosodic aspects. *Journal of Pragmatics* 35 (10–11)/10. 1545–1579.
- Dobos Csilla (2012), A pletyka szerepe a belső vállalati kommunikációban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* VII (1). 79–89.
- Dunbar, Robin (1996), *Grooming, Gossip and the Evolution of the Language*. Faber and Faber, London.
- Eggins, Suzanne – Slade, Diana (1997), *Analysing casual conversation*. Cassell, London.

- Eder, Donna – Enke, Janet Lynne (1991), The Structure of Gossip: Opportunities and Constraints on Collective Expression Among Adolescents". *American Sociological Review* 56. 494–508.
- Elias, Norbert – Scotson, John L. (1994), *The Established and the Outsiders. A Sociological Enquiry into Community Problems.* Sage Publications, London.
- Falyuna Nóra (2018), A pletyka pragmatikai megközelítése. In: Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika (szerk.), *Aszimmetrikus kommunikáció - aszimmetrikus viszonyok.* Szak Kiadó. 822–845.
- Galántai Júlia – Pápay Boróka – Kubik Bálint György – Szabó Martina Katalin – Takács Károly (2018), A pletyka a társas rend szolgálatában – Az informális kommunikáció struktúrájának mélyebb megértéséért a computational social science eszközeivel. *Magyar Tudomány* 2018/7. https://mersz.hu/hivatkozas/matud_f8924#matud_f8924
- Grant, Robert M. – Visconti, Massimo. (2006), The strategic Background to Corporate Accounting Scandals. *Long Range Planning*, 39, 361–383.
- Grice, H. Paul (1975), Logic and conversation. In: Cole, Peter –Morgan, Jerry L. (eds.), *Syntax and Semantics 3. Speech Acts.* Academic Press, New York. 41–58.
- Goffman, Erwing (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life.* Doubleday, New York.
- Gluckman, Max (1963), Gossip and Scandal. *Current Anthropology* (4), 307–316.
- Gluckman, Max (1968), Psychological, Sociological and Anthropological Explanations of Witchcraft and Gossip: a Clarification. *Man* (3) 20–34.
- Hámori Ágnes (2006), A társalgási műfajokról. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 157–181.
- Hannerz, U. (1967), Gossip Networks and Culture in a Black American Ghetto. *Ethnos*, 32, 35-59.
- Hesz Ágnes (2017), Mi a pletyka?, In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.), *Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére.* Kriza János Néprajzi Társaság; BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 831–844.
- Kadar, Daniel 2017. *Politeness, Impoliteness and Ritual.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Kádár, Dániel Z. – Haugh, Michael 2013. *Understanding Politeness.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Keim, Inken (2001), Klatsch und Tratsch als lustvolles Gruppenerlebnis. Eine ethnographisch-soziolinguistische Studie. In: Zsuzsanna Ivanyi (Hrsg.), *Gesprächsforschung: Tendenzen und Perspektiven.* Verlag Peter Lang, Frankfurt a. M. 131–153.
- Kisfalusi Dorottya és Takács Károly (2018), A pletyka és a reputáció összefüggései középiskolai osztályközösségekben. *Szociológiai Szemle* (28), 1, 83–104.
- Kocsány Piroska (2002), *Szöveg, szövegtípus, jelentés. A mondás mint szövegtípus.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Leech, Geoffrey N. (1983). *Principles of Pragmatics.* Longman Group Ltd., London.
- László János (2005), *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába.* Új Mandátum, Budapest.

- Locher, Miriam A. – Watts, Richard J. (2008), Relational work and impoliteness: Negotiating norms of linguistic behaviour. In: Bousfield, Derek – Locher, Miriam A. (eds.), *Impoliteness in Language Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice*. Mouton de Gruyter, Berlin. 77–100.
- Merry, Sally E. (1984), Rethinking Gossip and Scandal. In: Black, Donald (ed.): *Toward a General Theory of Social Control*. 1. Fundamentals. Academic Press, Orlando, 271–302.
- Mey, Jacob L. (2001), *Pragmatics. An Introduction*. Second Edition. Blackwell, Oxford.
- Mészáros Csaba (2012), Két szibériai falu kommunikációs rendszere: a pletyka. In: Czövek Judit – Dyekiss Virág – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Magyar Vallástudományi Társaság, Budapest, 115–133.
- Mérei Ferenc (1984). *Lélektani Napló I. Az utalás lélektana*. Művelődéskutató Intézet, Budapest.
- Németh Luca Anna – Kádár Z. Dániel – Michael Haugh (2015), Nyelvi udvariaság/udvariatlanság és metapragmatika. *Filológia.hu*. 6-7. évfolyam 1-4. szám.
http://www.filologia.hu/images/media/Onallo_cikkek_pdfben/Filologia_2015-16_1-4_4-27_NemethLucaAnna_KadarZDaniel_MichaelHaugh.pdf
- Noon, Mike – Delbridge, Rick (1993), News from behind my hand: gossip in organizations. *Organization Studies*, 14(1), 23–36.
- Ochs, Elinor – Taylor, Carolyn – Rudolph, Dina – Smith, Ruth (1992), Story-telling and a Theory-building Activity. *Discourse Processes* 15, 37–72.
- Paine, Robert (1967), What is Gossip About? An Alternative Hypothesis. *Man* 2. (2) 272–285.
- Petőfi S. János (1997), *Officina Textologica 1. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Pietilä, Tuulikki (2007), Gossip, markets and gender. How dialogue constructs moral value in post-socialist Kilimanjaro. The University of Wisconsin Press, Madison.
- Polanyi, Livia (1979), So what's the point? *Semiotica* 25. 207–241.
- Prasad, J. (1935), Psychology of Rumor: A Study Relating to the Great Indian Earthquake of 1934. *British Journal of Psychology* (26) 1–15.
- Ries, Klaus – Levin, Lori – Valle, Liza – Lavie, Alon – Waibel, Alex (2000), Shallow discourse genre annotation in Call Home Spanish. In: *Proceedings of the Second International Conference On Language Resources And Evaluation, LREC 2000*, Athens, Greece, 31st May-2nd June.
- Sandig, Barbara (1986), *Stilistik der deutschen Sprache*. De Gruyter, Berlin, New York.
- Solomon, Howard M. (1985), Stigma and Western Culture: a Historical Approach. In: Ainlay, Stephen C. – Becker, Gaylene – Coleman, Lerita. M. (eds.), *The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma*. Plenum Press, New York.
- Sperber, Dan (2001), *A kultúra magyarázata*. Osiris, Budapest.
- Szabó Martina Katalin – Galántai Júlia (2018), Egy magyar nyelvű spontán beszélt nyelvi korpusz (HuTongue) létrehozásának tapasztalatai. In: Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika (szerk.), *Aszimmetrikus kommunikáció - aszimmetrikus viszonyok*. Szak Kiadó. 22–31.
- Szvetelszky Zsuzsanna (2002), *A pletyka*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.

- Szvetelszky Zsuzsanna (2003), Ways and Transformations of Gossip. *Journal of Cultural and Evolutionary Psychology*. (1) 2, 109–122.
- Szvetelszky Zsuzsanna (2010), A pletyka pszichológiája. PhD értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusról - pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 63. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 211–232.
- TESz 3. = Benkő Lóránd (szerk) (1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Harmadik kötet. Ö-Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 63. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 64–90.
- Tomasello, Michael (2002), *Gondolkodás és kultúra*. Osiris, Budapest.
- Verschueren, Jef (1995), Pragmatic perspective. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola – Blommaert, Jan (eds.), *Handbook of Pragmatics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- Verschueren, Jef (1999), *Understanding Pragmatics*. Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.
- Waldenfels, Bernhard (1999): *Felelet arra, ami idegen. Egy reszponzív fenomenológia vázlata*. Gond, 20.
- Watts, Richard J. – Ide, Sachiko – Ehlich, Konrad (eds.) (1992), *Politeness in Language: Studies in its History, Theory and Practice*. Trends in Linguistics, Studies and Monographs, 59. Mouton de Gruyter, Berlin and New York.
- Wilson, Peter J. (1974), Filcher of Good Names: An Enquiry into Anthropology and Gossip. *Man* 9. (1) 93–102.

Források

444.hu
HuTongue korpusz

Ismertetések

Null Subjects in Generative Grammar. Diachronic and synchronic perspective.

Edited by Federica Cognola & Jan Casalicchio.

Oxford: Oxford University Press. 2018.

1. Az üres alanyok jelentősége a generatív nyelvelméletben

Rizzi 1982-es tanulmánykötetében közzétett, és azóta már világhírűvé vált elméletében az állítja, hogy az olasz időjeles mondatokban látszólag érvényét veszti az addig általánosnak gondolt elv, miszerint minden időjeles mondatnak lexikális alanyal kell rendelkeznie. Ez az elv Chomsky (1981)-es műve óta Extended Projection Principle (EPP)-ként, azaz *kiterjesztett projekciós elvként* (KPE) vonult be a generatív nyelvelmélet történetébe¹. Rizzi rámutat, hogy míg az angol, német és francia mondatokban valamilyen lexikális elemnek kötelező kitöltenie az alanyi pozíciót, az olaszban (és mint azóta már kiderült, más neolatin nyelvekben is) az alanyi pozíció üresen hagyható:

(1)	*_ Has telephoned.	(angol)
(2)	*__ Hat telefoniert.	(német)
(3)	*__ A telephoné.	(francia)
(4)	___ Ha telefonato.	(olasz)
(5)	___ Ha telefoneado.	(spanyol)
- ‘Telefonált.’

Rizzi (1982) az alany elhagyhatóságát azzal magyarázza, hogy ilyenkor az alanyi pozíciót egy láthatatlan, fonológiai tartalommal nem rendelkező, de szintaktikai és szemantika tartalommal felruházott névmás, a *pro* foglalja el, amely képes az igei egyeztetés formai kívánalmainak megfelelni. Rizzi (1982) az üres alanyok elméletének megalkotásával a világ nyelveit két nagy csoportra osztja fel: azokra, amelyek üres alanyt engedélyeznek (pl. olasz, spanyol, finn, orosz) és azokra, amelyek nem (pl. angol, német, francia, izlandi).

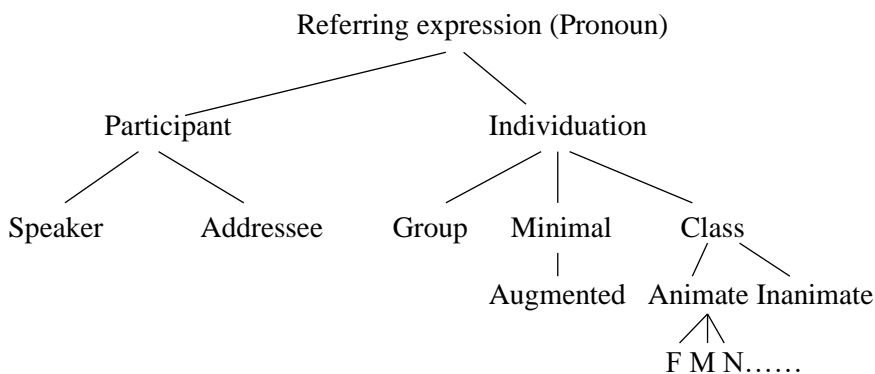
¹ EPP (Extended Projection Principle, Chomsky 1981) Clauses must have a subject. ‘A mondatoknak kell, hogy legyen alanyuk.’

1.1 Újabb megközelítések

Az *üres alany paraméter* (ÜAP) kezdeti sikere óta egyre több nyelvről bizonyosodott be, hogy engedélyezi az időjeles mondatok alanyának elhagyását (l. Jaeggli – Safir 1989, Haspelmath – Dryer – Gil – Comrie 2005). Ma már az üres alanyokat engedélyező nyelveket (ÜAE) további alcsoportokra osztják aszerint, hogy az üres alanyok mely fajtáinak előfordulását engedik meg az időjeles mondatokban (Roberts – Holmberg 2010). A négy fő csoport hierarchiát alkot, amelyben az *expletív üres alanyt engedélyező nyelvek* a legszigorúbbak, mivel csakis a meteorológiai intranszítív passzív mondatokban engedélyezik az üres alanyokat. A *részleges üres alanyt engedélyező nyelvekben* az individuális referenciájú alanyok csak bizonyos feltételekkel maradhatnak némák, a generikus referenciájú üres alanyok viszont soha nem lehetnek lexikálisak. A *következetes üres alanyt engedélyező nyelvekben* éppen fordított a helyzet: az individuális referenciájú alanyok mindig elhagyhatók, a generikus referenciájú alanyok sohasem. Végül a *radikális üres alanyt engedélyező nyelvekben* bármely argumentumot lehet individuális referenciájúként avagy generikus referenciájúként értelmezni.

Az üres névmási alanyok (és egyéb üres névmási argumentumok) mondattani viselkedésének egyik lehetséges megközelítése az ún. jegygeometriai elemzés, amely Harley – Ritter (2002) jegyelméletét terjeszti ki az üres névmásokra. Ez az elmélet a névmásokat olyan maximális projekcióknak (DP-knek) tekinti, melyeknek a feje bináris szintaktikai és szemantikai jegyek geometrikusan elrendezett halmazából épül fel. Minden jegy felvehet + vagy – értéket aszerint, hogy az adott jegy jelen van-e vagy nincs:

(6) *Harley – Ritter (2002) jegygeometriai elmélete*

Az 1. és 2. személyű névmások a beszédaktus résztvevőit jelölik, tehát itt a [participant] jegy [+] értéket vesz fel. A 3. személyű névmások jelöletei nem vesznek részt a beszédaktusban, tehát [-participant] jegyűek. A [group] jegynek az egynél több egyedet jelölő (plural dual, paucal) csoportos névmások esetében van jelentősége. Eszerint az egyes számú névmás [-group] értéket vesz fel, egyéb esetben [+group] jegyű névmással állunk szemben. Hasonlóan kell eljárni a minimális, az élő, valamint a nyelvtani nem jegyekkel is.

D'Alessandro – Alexiadou (2003) ezt a jegygeometriai megközelítést alkalmazza az olasz generikus és individuális referenciájú alanyok elemzésében. Amint azt többek között Holmberg (2005, 2010) valamint D'Alessandro (2007) is megfigyelte, az olaszban az individuális referenciájú névmások szabadon elhagyhatók az időjeles főmondatokban. Az ilyenfajta üres névmások jegygeometriája pontosan úgy épül fel, mint a lexikális névmásoké. A generikus értelmezésű alanyokat viszont csakis a SI generikus névmással fejezhetjük ki:

- (7) Da qui SI vede le montagne.
-től ez SI lát a hegy
'Innen az ember látja a hegyet.'

- (8) In Italia SI beve molto vino.
-ban Olaszország SI iszik sok bor
'Olaszországban az emberek sok bort isznak.'

(olasz, Cinque 1988)

Látható, hogy a SI generikus névmás egyaránt használatos inkluzív 'az ember' jelentésben, (7), és exkluzív 'az emberek' értelemben, (8). Ezen kívül, ha a SI személytelen névmás perfektív igealakkal együtt szerepel, akkor individuális referenciájú, t.sz. 1. személyű névmásként értelmezendő, (10):

- (9) In quell ristorante SI mangiava bene.
-ban az étterem SI eszik jól
'Abban az étteremben az ember jókat eszik.'

- (10) In quell ristorante SI è mangiato bene.
-ban az étterem SI van esz.PRTC jól
'Abban az étteremben jókat ettünk.'

(olasz, Cinque 1988)

Az olasz SI személytelen névmással kapcsolatos általános elképzelés az, hogy nincs szám/személy/nem jegye, ez teszi lehetővé az interpretáció váltakozását (Cinque 1988, Cabredo-Hofherr 2003, stb.).

D'Alessandro – Alexiadou (2003) jegygeometriai modelljében a generikus interpretációt mindig a [+GN] jegy jelenléte hívja elő. Mivel ezt az olvasatot csakis imperfektív aspektusú igék esetében kapjuk, a szerzők a [+GN] jegyet az ASP fejhez rendelik. Ha a [+participant] jegy is jelen van a mondatban, akkor generikus inkluzív olvasatot kapunk, ha nincs jelen, akkor generikus exkluzív értelmezést rendelünk a SI névmáshoz. Az individuális referenciájú SI esetében nem tételeznek [+GN] jegyet.

Krzek (2012) hasonló jegygeometriai megközelítést javasol a lengyel üres alanyok kezelésére. Elméletében a SIE_ę személytelen névmás maximális projekciója, a SIE_P felelős a lengyel generikus üres alanyok inkluzív vagy exkluzív értelmezéséért. Imperfektív aspektusú igék esetében generikus inkluzív értelmezést kap a mondat, míg perfektív igealakokkal individuális referenciájú, t.sz. 1. személyű értelmezést kapunk:

(11) W Krakowie sprzedawało się dużo kwiatów.
-ban Krakko elad.IMPFV.PAST REFL sok virág
'Krakkóban az ember sok virágot adott el' (habituális múlt)

(12) W Krakowie sprzedało się dużo kwiatów.
-ban Krakko elad.PERF.PAST REFL sok virág
'Krakkóban sok virágot adtunk el.' (aktuális múlt)

(lengyel, Krzek, 2012)

Frascarelli (2007) üres alanyokra vonatkozó elméletében abból indul ki, hogy immár a gazdag morfológiájú nyelvekben sem elegendő az egyeztető morfémák jelenléte az alany licenszálásához. Elméletében minden olyan olasz mondatban, amelyben a preverbális referenciális alany üres, feltételezni kell egy topikot, amellyel az üres alany koreferens. Felfogása szerint, a radikális ÜAE nyelveket az különbözteti meg a következetes ÜAE nyelvektől, hogy másképp teljesül bennük a *Topik feltétel* (Frascarelli 2007):

(13) *Topik feltétel* (Frascarelli 2007)

- i. A topik mezőben jelen lévő [+topik] jegy láncot alkot az üres alannal.
- ii. A topik egyeztetési relációban áll az ige valamely argumentumával.
- iii. Folytonos szerkezet esetén a topik pozíció lehet üres.

Míg a radikális ÜAE nyelvekben az igei egyeztető morfémák hiánya miatt csakis a topik képes licenszálni az üres argumentumokat, a következetes és részleges ÜAE nyelvekben mind az igei egyeztetésért felelős funkcionális fej, az AGR, mind pedig a topik alkalmas erre. Bár Frascarelli univerzális érvényűnek tekinti elméletét, annak általános magyarázó ereje egyelőre még nem nyert bizonyítást.

1.2. Az üres alany paramétere napjainkban

Az *üres alany paraméter*t gyakran kritizálják amiatt, hogy nem alkalmas a parametrikus váltakozások prognosztizálására (l. Newmeyer 2004). A kritériumok, amelyek alapján az emberi nyelveket különböző típusokba sorolták, nem állták ki az idő próbáját. E kritériumok alapján ugyanis az izlandinak ÜAE nyelvnek kellene lennie, hiszen előfordulhatnak benne üres expletívumok; a radikális *pro-drop* nyelvek közül pedig egyetlen egyben sem találunk gazdag igei egyeztetési morféma-rendszert, mégis megengedik az üres alany szinte minden típusát. Mindezek ellenére azt látjuk, hogy az üres alanyok elmélete rendkívül ösztönzőleg hatott számos olyan nyelv elemzésében, amelyeket azelőtt sohasem vizsgáltak ebből a szempontból.

A jelen kötet fő érdeme, hogy a már ismert ÜAE nyelvek tárgyalása mellett számos olyan tanulmányt közöl, amelyek eddig még nem, vagy csak kevésbé vizsgált ÜAE nyelvvel foglalkoznak. Helyet kapott a kötetben például a vietnámi expletív üres alanyokról szóló tanulmány, a közép-francia, valamint az ószláv üres alanyok vizsgálata, az olasz és német dialektusokban előforduló üres alanyok vizsgálata, valamint a lengyel és a skandináv üres alanyok elemzése.

2. A kötet egyes fejezeteinek rövid ismertetése

A bevezető fejezetben a kötet szerkesztői, **Federica Cognola** és **Jan Casalicchio**, áttekintik az üres alanyokkal kapcsolatos megközelítéseket. Rizzi (1982) eredeti elgondolásának ismertetése után kitérnek Jaeggli – Safir (1989) elméletére, valamint Alexiadou – Anagnostopoulou (1998) alternatív megközelítésére, majd Holmberg (2005) és Roberts – Holmberg (2010) ÜAE nyelvekkel kapcsolatos tipológiájára. Részletesen foglalkoznak Frascarelli (2007)-e diskurzus-szemantikai javaslatával, amely *Topik feltétel* néven vált ismertté, majd megemlítik Sigurðsson (2004), Cole (2009) és Barbosa (2009) javaslatait is e tárgyban.

A második fejezet szerzői, **Ciro Greco**, **Trang Phan** és **Liliane Haegeman**, a vietnámi köznyelv expletívumaival foglalkoznak:

- (14) Nó khong có ma.
EXPL NEG létezik szellem
'Nincsenek szellemek.'

(vietnámi)

Az expletívumok használata azért különös, mert számos más dél-kelet ázsiai nyelvhez hasonlóan, a vietnámi is radikális ÜAE nyelvnek tekintendő a szokásos kritériumok alapján, és ezekre a nyelvekre a lexikális expletívum használata nem jellemző. A szerzők szerint a *nó* expletívumnak [+specifikus] jegye van, és ezért jelenhet meg a kanonikus [Spec,TP] alanyi pozícióban.

A harmadik fejezetben **Ermenegildo Bidese** és **Alessandra Tomaselli** a német nyelvnek egy Észak-Olaszországban beszélt változatával, a cimbriai dialektussal foglalkoznak, amelyben az individuális referenciájú névmások soha nem lehetnek üresek, expletívumból ezzel szemben többféle is van:

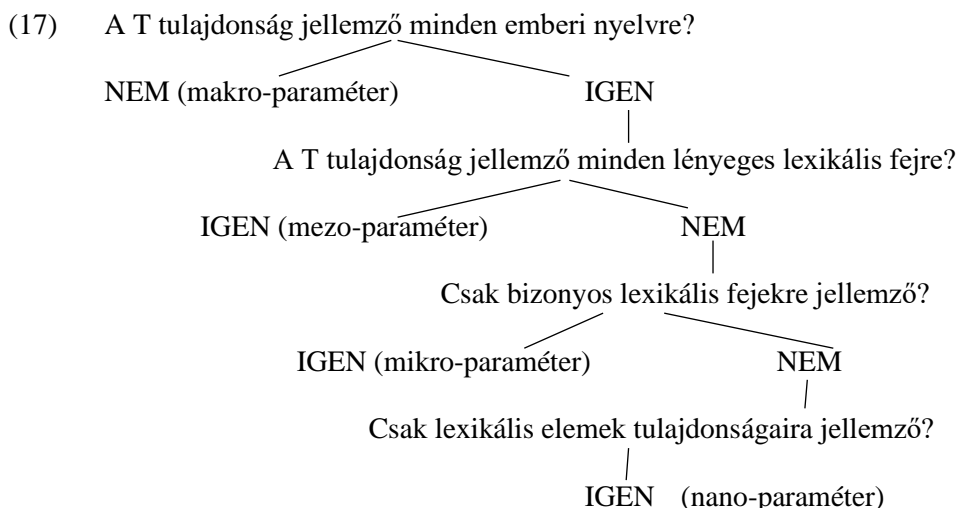
- (15) ‘Z snaibet haut.
EXPL havazik ma
‘Ma havazik.
- (16) Ber gloabst=to az=ta khemm atz Lusern?
ki gondolsz=te hogy=EXPL jön -be Lusern
‘Mit gondolsz, ki jön Lusernbe?’

(cimbriai német)

A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a cimbriai dialektusban a *pro*-ejtés a V2 szórend eltűnésével hozható összefüggésbe, és azt állítják, hogy a cimbriai dialektus fokozatosan halad az ÜAE nyelvek irányába.

A negyedik fejezetben **Michael Zimmermann** a közép-francia *pro*-ejtéssel foglalkozik középkori szövegek vizsgálata alapján. Annak ellenére, hogy üres expletívumok és más üres alanyok is előfordulnak a szövegekben, a szerző szerint a közép-francia nem sorolható az ÜAE nyelvek közé.

Az ötödik fejezet szerzője, **Theresa Biberauer** azt vizsgálja, hol helyezkedik el az *üres alany paraméter* (ÜAP) az *Elvek és Paraméterek* elmélet paramétereinek hierarchiájában. Különbséget tesz makro-paraméterek (pl. a VO/OV szórendi váltakozások paramétere) mezo-paraméterek (üres alanyt engedélyező nyelvek tipológiája), mikro-paraméterek (pl. egy nyelv dialektális váltakozásai) és nano-paraméterek (pl. az obliquus esetű alanyok paramétere) között:

Ennek megfelelően Biberauer rendszerében az Üres Alany Paraméter (ÜAP) a középszintű, azaz mezo-paraméterek között kap helyet.

Michelle Sheehan a hatodik fejezetben az üres alanyok egy másik nagy csoportjával foglalkozik: az időjel nélküli, infinitívuszi tagmondatok PRO alanyát vizsgálja az oroszban, az izlandiban és az európai portugálban. Ezekben a nyelvekben a kontroll-igék infinitívuszi tagmondatában előforduló PRO-nak saját, az antecedens esetétől eltérő esete van. A szerző szerint ez csakis úgy magyarázható, ha a hagyományos kontroll-szerkezeteken túl feltételezünk olyan kontroll-szerkezeteket is, ahol a PRO jegymozgatás útján kap esetet.

A hetedik fejezetben **Nerea Madariaga** az orosz kontroll infinitívuszi szerkezetek diakrón változásait vizsgálja. Azt állítja, hogy az óoroszban ezek a szerkezetek *pro* alanyt tartalmaztak, amelyeket a beszélők később már alanyi NP-mozgatás nyomaként, illetve redukált névmásként értelmeztek újra. A szerző szerint ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a korábban következetes ÜAE nyelvként viselkedő orosz ma már részleges ÜAE-nyelvként elemzik.

Verner Egerland a nyolcadik fejezetben olyan angol gerundiumos szerkezetekkel foglalkozik, amelyekben a gerundium üres alanyának antecedense az egész főmondat:

- (18) [CP [EventP Unprofitable enterprises are shut down]_i,
nem nyereséges vállalkozások vannak bezárva

[PRO_i resulting in unemployment]].
eredményezve munkanélküliség
'A nem nyereséges vállalkozásokat bezárják, ami munkanélküliséget eredményez.'

A kontroll mozgató felfogása nem alkalmazható az ilyen szerkezetek esetében. Javaslatára szerint az ilyen mondatokban a főmondati EventP kontrollálja a gerundium PRO alanyát.

Mara Frascarelli a kilencedik fejezetben két irányban is kiterjeszti topiklánc elméletét (l. Frascarelli 2007). Egyrészt az olasz 1. és 2. személyű üres alanyokra, másrészt a finnre. Ezt oly módon teszi, hogy bevezet egy interfész láthatósági feltételt, amelynek értelmében a részleges ÜAE nyelvekben a topik-láncnak legalább egy elemét láthatóvá kell tenni az LF/PF interfész számára. Így az üres alanyok licencálása mindét nyelvben kétféle módon történhet, és a részleges és következetes ÜAE nyelvek közötti különbségek minimálisra csökkennek.

Marta Ruda a tizedik fejezetben az angol, lengyel és kasub üres argumentumok elemzésével foglalkozik. A lengyel és a kasub üres argumentumok összehasonlító elemzésében rámutat, hogy bár mindkét nyelv bővelkedik igei inflexiókban, a lengyel az ÜAE nyelvek közé tartozik, a kasub viszont nem.

A tizenegyedik fejezet szerzői, **Helmut Weiss** és **Anna Volodina**, az ófel-német referenciális üres alanyokkal foglalkoznak. Azt állítják, hogy míg az ófel-német következetes ÜAE nyelv volt, a mai német dialektusok a részleges ÜAE típusba sorolandók.

Rosenquist a tizenkettedik fejezetben Frascarelli (2007) elméletének egy alternatíváját mutatja be. Álláspontja szerint azokban a nyelvekben, amelyekben az 1. és 2. személyű üres alanyok illetve a 3. személyű üres alanyok egyeztetése között éles törés tapasztalható, Frascarelli (2007) elméletét ki kell egészíteni Cole (2009)-es Distinct Agreement (azaz elkülönített egyeztetés) mechanizmusával. Ez a mechanizmus felelős az 1. és 2. személyű üres alanyok egyeztetéséért. Azokban az esetekben, amikor az elkülönített egyeztetési mechanizmust nem lehet alkalmazni, az üres alanyokat kontextuálisan kell értelmezni.

3. Tanulságok

A kötetből egyértelműen kitűnik, hogy az üres alanyok elmélete korántsem homogén, sem az ÜAE nyelveket elkülönítő jegyek, sem az elkülönítő mechanizmusok tekintetében, sőt még az egyes nyelvek adatainak értékelésében sem. Bár Rizzi (1982) elmélete jelentős változásokon esett át, univerzális érvényességét sokan vitatják (l. Alexiadou – Anagnostopoulou 1998). Ennek ellenére gyakorlati haszna felbecsülhetetlen. Az adatbázis kiszélesedésével kiderült, hogy az ÜAE nyelvek száma jóval meghaladja a nem-ÜAE nyelvek számát (l. Haspelmath és tsai 2005). Bár a kötet szerkesztői csendes melankóliával veszik tudomásul, hogy az üres alanyok elmélete inkohérens maradt, mégis, mint mondják, egy inkohérens elmélet is hasznosabb, mint ha nincs semmiféle elmélet. Kötetüket nem az üres alanyok átfogó elméletének kézzelfogható bizonyítékaként ajánlják az olvasó figyelmébe, csupán gondolatébresztő, vitaindító tanulmánygyűjteményként. E célt a kötet kétségtelenül el is éri.

Rövidítések

ASP	aspektus	PF	Fonológiai Forma
EPP	Extended Projection Principle	pro	üres névmás
EventP	esemény projekció	PRTC	participium
IMPFV	imperpektív igealak	REFL	visszaható névmás
KPE	kiterjesztett projekciós elv	TP	igeidő projekció
LF	Logikai Forma	ÜAE	üres alanyt engedélyező nyelvek
PERF	perfektív igealak	ÜAP	üres alany paraméter

Hivatkozások

- Alexiadou, Artemis – Anagnostopoulou, Elena (1988), Parametrizing AGR. *Linguistic Inquiry* 16: 491–539.
- Barbosa, Pilar (2009), Two kinds of subject pro. *Studia Linguistica* 63(1): 2–59.
- Cabredo-Hofherr, Patricia (2003), Arbitrary readings of third person plural pronominals. In: Matthias Weisgerber (ed.), *Proceedings of Sinn und Bedeutung*, University of Konstanz. 81–94.
- Chomsky, Noam (1981), *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.
- Cinque, Guglielmo (1988), On si constructions and the theory of arb. *Linguistic Inquiry* 19: 521–581.
- Cole, Melvyn (2009) Null subjects: a re-analysis of the data. *Linguistics* 47(3): 557–587.
- D’Alessandro, Roberta (2007), Impersonal SI constructions. *Agreement and Interpretation*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- D’Alessandro, Roberta – Alexiadou, Artemis (2003), Inclusive and exclusive impersonal pronouns. A feature-geometrical analysis. *Rivista di Grammatica Generativa* 27: 34–44.
- Frascarelli, Mara (2007), Subjects, topics and the interpretation of referential pro. *Natural Language and Linguistics Theory* 25: 691–734.
- Harley, Heidi & Ritter, Elisabeth 2002. Person and number in pronouns. A feature-geometric analysis. *Language* 78(3): 482–526.
- Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew – Gil, David – Comrie, Bernard (eds.) (2005), *The World Atlas of Linguistic Structures*. Oxford University Press, Oxford.
- Holmberg, Anders (2005), Is there a little pro? Evidence from Finnish. *Linguistic Inquiry* 36: 533–564.
- Jaeggli, Osvaldo – Safir, Kenneth (1989) (eds.), *The Null Subject Parameter*. Foris, Dordrecht.
- Krzek, Małgorzata 2012. *The syntax of impersonal constructions in Polish*. PhD dissertation. University of Newcastle.
- Newmeyer, Frederick (2004), Against a parameter-setting approach to language variation. In: Pica, P. – Rooryck, J. – Craenenbroeck, van, J. (eds.), *Language Variation Yearbook*. Vol. 4: 181–234. John Benjamins, Amsterdam.
- Rizzi, Luigi (1982), *Issues in Italian Syntax*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Roberts, Ian – Holmberg, Anders (2010), Introduction. In: Biberauer, T. – A. Holmberg – I. Roberts – M. Sheenan, *Parametric Variation*. Null subjects in Minimalist Theory. Cambridge University Press, Cambridge 1–58.
- Sigurðsson, H. Á. 2004. The syntax of person, tense and speech features. *Italian Journal of Linguistics* 16: 219–251. (Special issue edited by V. Bianchi and K. Safir)

DALMI GRÉTE

Független kutató, Budapest

Bölcskei Andrea, Farkas Tamás, Slíz Mariann (szerk): Magyar és nemzetközi névtani terminológia (Hungarian and International Onomastic Terminology)
International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Uppsala–Budapest, 2017. 189 o.

A *Magyar és nemzetközi névtani terminológia* kétnyelvű kötet, a teljes tartalma magyar és angol nyelven is olvasható; a nyomtatott verzió mellett elektronikusan, szabad hozzáférésű online kiadványként is elérhető: <http://mek.oszk.hu/17300/17322/17322.pdf>.

A kötet kettős kiadásban jelent meg, az International Council of Onomastic Sciences és a Magyar Nyelvtudományi Társaság közös gondozásában, megjelenését a Magyar Nyelvstratégiai Intézet támogatta. A kötetet terminológiai szempontból Fóris Ágota, a nemzetközi névtudomány szempontjából Milan Harvalík, a magyar névtudomány oldaláról pedig Bauko János lektorálta. A kötet időzítése nem véletlen, a 26. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus alkalmából jelent meg, annak apropóján, hogy ez a vándorkongresszus először került Magyarországon megrendezésre.

A kötet három előszóval kezdődik, amelyekből megismerkedhetünk a névtani kutatások háttérével, és a névtani terminológiai jegyzékekkel. Az első előszót Milan Harvalík, a Nemzetközi Névtudományi Társaság (ICOS) elnöke, a köszöntőt Tóth Attila, a Magyar Nyelvstratégiai Intézet igazgatója írta, végül pedig a három szerkesztő által írt előszót olvashatjuk.

A névtan a tulajdonnevek (ezen belül elsősorban a személy- és helynevek) tudománya, ezek gyűjtésével, vizsgálatával és közreadásával foglalkozik (9. oldal). Azonban nem öncélú tevékenység, számos tudományterülettel van kapcsolatban, pl. „nyelv-, a fordítás-, az irodalom-, a történet-, a jog-, a közlekedés- és a földrajztudomány, a térképészet, a könyvtár- és információtudomány, a hírközlés és tömegkommunikáció, a közigazgatás” (15. oldal). A pontos, szabatos névtani terminológiára tehát számos szakterületen szükség van.

A terminológia tudományában általánosan elfogadott alapelv (lásd pl. Unesco 2005), hogy pontos, szabatos terminológia nélkül szinte lehetetlen bármelyik tudományterületet művelni, mert ha a szakemberek ugyanarra a fogalomra eltérő terminusokat, vagy pedig ugyanazt a terminust eltérő jelenségekben használják, az komolyan akadályozza egymás pontos megértését, valamint az ismeretek átadását akár szakemberek, akár laikusok számára. Ez a névtani terminológia területén is így van: amióta a kutatások nemzetközi szinten folynak, igény van standardizált terminológiára. Egy tudományterület fejlettségét az is jelzi, ha van közmegegyezésen alapuló, egységes terminológiája. Ez nemzetközi szinten már megvalósult, hiszen léteznek többnyelvű névtani terminusjegyzékek, a jelen

kötet pedig több éves lemaradást pótol azáltal, hogy két ilyen jegyzékben található terminusok magyar megfelelőit tartalmazza.

Szintén az előszóból derül ki a kötetben található két terminológiai jegyzék háttere. Az ICOS (a Nemzetközi Névtudományi Társaság – International Council of Onomastic Sciences) 2002-ben tűzte ki célul egy névtani terminusokat és azok definícióit tartalmazó nemzetközi útmutató összeállítását. A projekt eredményeképpen létrejött egy háromnyelvű (angol, német, francia) terminuslista, ez alapján lehet a további nyelveken megalkotni az ekvivalenseket. Az ICOS magyar albizottsága 2011-ben alakult, és mostanra a magyar nyelvű terminusjegyzék is elkészült, a kötetben a 101–112. oldalon található.

A második terminológiai jegyzék az ENSZ Földrajzi Névi Szakértői Csoportja (United Nations Group of Experts on Geographical Names, UNGEGN) által kidolgozott soknyelvű terminusjegyzék magyar változata, a 125–177. oldalon. Mindkét jegyzék mellett a hozzájuk kapcsolódó többnyelvű terminusmutatókat is megtaláljuk a kötetben.

A terminusjegyzékek előtt két tanulmányt olvashatunk (szintén magyar és angol nyelven is) két szerkesztő tollából. Farkas Tamás 'Nemzetközi és magyar névtani terminológiai kutatások' című írása a névtani terminológiai munkák történetét, főbb irányait és területeit, valamint eredményeit mutatja be. Előbb a nemzetközi, idegennyelvű névtani terminológiai szótárakat, szójegyzékeket, projekteket ismerteti. Itt ismerhetjük meg az UNGEGN névtani terminológiai jegyzékének hátterét. A terminusjegyzék története az 1980-as években kezdődött, az első listát egy terminológiai munkacsoport bővítette közel 400 tétélessé. Az ENSZ hat hivatalos nyelvén jelent meg 2002-ben, azóta egy ún. Addendummal bővült. Az ICOS angol–német–francia nyelvű terminológiai jegyzékének első verzióját pedig 2005-ben, kibővített változatát 2011-ben adták ki, ma 70 terminust tartalmaz.

Farkas tanulmányának második része a magyar névtani terminológia történetével és jelenlegi kérdéseivel foglalkozik. A magyar névtani terminológiára először az 1970-es években összpontosult tudományos figyelem. Az akkoriban megfogalmazott elvek a névtani terminológiában ma is megállják a helyüket: „bizonyos fokú egységesítés (a stilisztikai vagy célszerűségi szempontú szinonimitás lehetséges megtartásával); a már konvencionálizálódott műszavak megtartása (szemben az elméleti nézőpontból indokoltnak látszó újításokkal); a jobban használható (rövidebb, kifejezőbb, jobban képezhető) terminusok preferálása”. (33. oldal) Ekkoriban a Magyar Tudományos Akadémián még létezett névtudományi munkabizottság, amely célul tűzte ki egy névtani lexikon elkészítését, ami azonban nem valósult meg. 1979-ben, a Névtani Értesítő című folyóirat elindulásával került újra napirendre a kérdés, de ekkor sem jutott el a megvalósítás fázisába az eszmecsere. A 2000-es években két rövidebb névtani szójegyzék látott napvilágot, de a magyar névtani terminológia tudományosabb vizsgálatára az ICOS terminológiai munkabizottság magyar alcsoportjának megalakulásáig

várni kellett. A kötet szerkesztőinek összefogásával készülhetett el a két legfontosabb nemzetközi névtani terminológiai jegyzék magyar változata. Az alkotók reményei szerint ezek a munkák egy magyar nyelvű névtani terminológiai szótár létrehozásához vezethetnek. A tanulmány a továbbiakban a magyar névtani szakirodalom áttekintését nyújtja, és ismerteti a legfontosabb magyar névtani terminológiai kérdéseket, kutatási területeket.

Bölcsei Andrea 'Két nemzetközi névtani terminológiai jegyzék magyar változata' című tanulmánya a két terminusjegyzék történetét és tartalmát, az azokat létrehozó szervezeteket és a magyar változatok kialakulását ismerteti. Ebből megtudhatjuk, hogy a két terminológiai jegyzék eltérő jellegű. Az ICOS 70 tételes jegyzéke „általánosságban a névtan tudományterületének alapvető, elsősorban a szűkebb szakmai kommunikáció során alkalmazott szakkifejezéseit” (49. oldal) tartalmazza, értelmező magyarázatokkal. Ez a jegyzék először angol nyelven jött létre el, és az angol alapján készítették el a francia és német verziókat. A magyar verziót szintén az angol jegyzék alapján, 2015-ben Bölcsei Andrea (Károli Gáspár Református Egyetem) szakmai felügyelete alatt egy károli hallgató készítette el. A tanulmány részletesen, példákkal szemlélteti az angol terminusok magyar megfelelőinek megtalálásakor felmerült problémákat, kérdéseket, és a rá adott válaszokat.

A terminológiában ugyanis alapelv, hogy terminusokat nem fordítunk, hanem megkeressük a célnyelvi ekvivalensét (Tamás 2015). Ehhez első lépésként azonosítani kell a fogalmat, amit a terminus jelöl (ebben a definíció van segítségünkre), majd meg kell keresni azt a célnyelvi terminust (ha van), amelyik ugyanezt a fogalmat jelöli a másik nyelven. Ha nincs ilyen célnyelvi terminus, azaz ekvivalencia hiányát tapasztaljuk, akkor vagy alkotunk egy új célnyelvi terminusjelöltet (akár tükörfordítással), vagy átvesszük az idegen szót (kölcsonszót), esetleg egy köznyelvi szóból hozunk létre terminusjelöltet, ez a terminologizáció. A jelen névtani terminológiai jegyzék magyar ekvivalenseinek megadásakor is ezeket az elveket követték az alkotók.

Az UNGEGN hatnyelvű (angol, arab, francia, kínai, orosz, spanyol) jegyzékéről háttérinformációként azt tudjuk meg a tanulmányból, hogy „a földrajzinév-egységesítési tevékenység során használatos nyelvészeti, földrajzi, térképészeti, dokumentációs és információtechnológiai vonatkozású” (49. oldal) terminusokat tartalmaz, kifejezetten a helynevek standardizálásán dolgozó szakemberek számára. A jegyzék eredetileg 375 terminust tartalmazott, a 2007-es Addendumban 12 új terminust adtak hozzá (valamint újra definiáltak hatot). A jegyzék idővel több nyelven is elkészült: a német, lengyel, koreai verziók után most magyarul is. Ez a projekt szintén Bölcsei Andrea vezetésével valósult meg a KRE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén, terminológia mesterszakos hallgatók munkájaként. Az elkészült jegyzéket aztán több különböző szakterület szakemberei lektorálták és látták el megjegyzésekkel, kiegészítésekkel, további magyar nyelvű példákkal. Ahol lehetett ugyanis, a megjegyzésben van magyar vonatkozású információ, illetve sok magyar példát is tartalmaz a jegyzék: pl. 017 EN *anthroponym* HU *személynév* (=

antroponima) Definíció: Személy neve. Példák: Alfred; ‘Alī; Johnson; Kossuth. A végső lektorálást Földi Ervin (a magyar Földrajzinév-bizottság korábbi elnöke) és Pokoly Béla (vezető tanácsadó, Földrajzinév-bizottság) végezte.

Az eredeti UNGEGN szójegyzék korszerű terminográfiai elvek mentén készült, „a terminológiai egységeket ezért kognitív, nyelvi és kommunikatív összetevőik bemutatása mentén írták le” (56. oldal), azaz a fogalomhoz és a terminushoz szorosan kapcsolódóan kezelték annak tényleges használatát és kommunikatív funkcióját. A magyar változat is igyekszik megőrizni ezt a szemléletet, ugyanakkor figyelembe kellett venni a magyar nyelv sajátosságait és terminushasználatának gyakorlatát. Egy angol terminusnak ugyanis több magyar ekvivalense létezhet, ezek sorrendjét a jegyzékben a magyarosság követelménye határozza meg: első helyen a magyar eredetű terminust találjuk, és mellette zárójelben, egyenlőségjel után látjuk az azonos jelentésű nemzetközi háttérű magyar szakkifejezést, pl. 017 *személynév* (= *antroponima*). Mindez azonban csak addig követendő elv, amíg a magyar eredetű terminus valóban a gyakoribb használatú a névtani szaknyelvben, ugyanis fordított esetben a gyakoribb, nemzetközi gyökerű terminus került első helyre, pl. 007 *allofón* (= *hangváltozat*).

Térjünk rá a két jegyzékre. Az ICOS terminusjegyzéke a 101–123. oldalon található, három oszlopba tördelve. Az első oszlopban az angol terminusok betűrendjét követve, sorszámozva találjuk meg a 70, vastag betűvel szedett terminust, a második oszlopban a szintén vastag betűs magyar terminusekvivalenciá(ka)t látjuk, a harmadik oszlopban szerepel a definíció, esetleg a használatra vonatkozó megjegyzés (önálló szócikk esetében) vagy pedig az utalás (utaló szócikk esetében): egy nyíl, maga a terminus vastag betűvel, utána zárójelben a sorszáma. A harmadik oszlopban szereplő nyelvi példákat dőlt betűvel szedték. A használatra vonatkozó megjegyzések vonatkozhatnak a magyar terminusra, vagy más nyelvekben használt ekvivalensekre is, pl. a 10 EN **choronym** HU **koronima** Definíciója: „Egy nagyobb földrajzi terület vagy közigazgatási egység tulajdonneve – pl.: Afrika; Szibéria; Finnország; Dalmácia; Toszkána; Bretagne; Stájerország; Kasztília; La Mancha. (Megjegyzés: Néhány nyelvben a nagyobb kiterjedésű lakott területekkel összefüggésben a →**macrotoponym** terminus adott nyelvű megfelelője használatos; a magyarban a **makrotoponima** általában a nagyobb kiterjedésű területek megnevezésére, s a településnevekre is használatban van. A magyarban a **koronima** terminus nem ismert, helyette a terminus által jelölt kategória alkategóriáinak a megnevezése vagy körülírás használatos a témától függően; pl. **kontinens neve, országnév, tájnév.**)”

Az angol betűrendes sorrend miatt indokolt volt a magyar terminusok szerinti kereshetőség érdekében magyar–angol mutatót készíteni a jegyzékhez. Itt a magyar terminusok betűrendjében találjuk a terminusokat; az összetett kifejezések elő- és utótagjuk szerint is be vannak sorolva. Ez után pedig egy négy nyelvű

mutató ismerteti az angol terminusok betűrendjében a német és francia ekvivalenseket (amelyek az eredeti ICOS jegyzékben szerepelnek).

Az UNGEGN terminusjegyzék (125–189. oldal) azonos, azaz három oszlopos szerkezetű, az angol terminusok betűrendjében szerepel a 375 terminus. Formázásában apró eltérés, hogy az első két oszlopban nincs vastag betűs kiemelés, csak a harmadik oszlopban van vastaggal szedve az utalószó. Ez alól csak a 100 EN *font* HU *font* (=betűtípus) a kivétel, amelynek harmadik oszlopában különféle betűtípusok nevei az adott betűtípussal vannak szedve. Ezt leszámítva a terminusjegyzék ugyanazt a szerkezetet és elveket követi, mint az ICOS jegyzéke. A lista után a magyar–angol mutató segít a keresésben, az összetett kifejezések itt is elő- és utótagjuk szerint is megtalálhatók. A terminusjegyzék egyértelműen névtani szakemberek számára készült, de általában nyelvészettel foglalkozók is találhatnak benne számukra érdekes jelenségeket, pl. 15 olyan névtani terminus van a jegyzékben (145–159 sorszámmal), amelynek az egyik tagja *language* (azaz *nyelv*).

Összességében megállapítható, hogy a kötet egyrészt hiánypótló jellegű, hiszen felzárkóztatja a magyar névtant a nemzetközi szintre azáltal, hogy e két névtani terminusjegyzék tartalmát magyarul közlésezi. Másrészt sokkal több ennél, hiszen az előszók és a két tanulmány bemutatja a névtani kutatások helyzetét nemzetközi és hazai szinten, valamint a két jegyzék szélesebb kontextusát, történetét. Azt gondolom, hogy a névtan és a terminológia iránt érdeklődők is haszonnal forgathatják, és nemcsak szakemberek számára hasznos és iránymutató, hanem az oktatásban is jól használható szakkönyvet tartunk a kezünkben. Hangsúlyozandó eredménynek tartom, hogy a két jegyzék a KRE terminológus hallgatóinak munkája, büszkék lehetnek arra, hogy a képzésük során sikerült maradandót létrehozniuk vezetőjük, Bölcskei Andrea segítségével. Külön kiemelendő pozitívum, hogy a papír kiadás mellett online, szabadon felhasználható verziót is közzétettek belőle, amiben könnyebb a keresett kifejezést megtalálni, és biztosan szélesebb körökhöz is eljut, mint a nyomtatott könyv.

Irodalom

- Tamás Dóra (2015), A fordító mint terminológus, In: Horváth Ildikó (szerk.) A modern fordító és tolmács. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 47–65.
- Unesco (2005), Guidelines for terminology policies. Formulating and implementing terminology policy in language communities. Unesco, Paris. [Magyarul: Terminológiai politikai irányelvek. A terminológiai politika kialakítása és megvalósítása különböző nyelvközösségekben. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): Terminológiastratégiai kihívások a magyar nyelvterületen. L'Harmattan, Budapest, 2018]

B. PAPP ESZTER

Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
TERMIK Terminológiai Kutatócsoport

**Voigt Vilmos: Finnugrisztika – filológia – folklorisztika.
Válogatott tanulmányok. Szerkesztette: Maticsák Sándor.
Studia Folkloristica et Ethnographica 70.**

Debreceni Egyetemi Kiadó – DE Néprajzi Tanszék, Debrecen,
2018. 530 o.

Reprezentatív válogatást jelentetett meg a Debreceni Egyetem Néprajzi és Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke 2018 decemberében: ötven tanulmányt Voigt Vilmos munkásságából. Mondhatnánk, hogy csepp a tengerből, hiszen a szerző publikációs jegyzéke mintegy 2500 tételt tartalmaz. Bizonyára nem volt könnyű dolga a szerzőnek és a szerkesztőnek, amikor dönteniük kellett a válogatásról. Az eredmény viszont magáért beszél. A szerző rendkívül szerteágazó munkásságából sikerült olyan kötetet összeállítani, mely tükrözi széleskörű érdeklődését, legendás nyelvtudásán alapuló olvasottságát és az emberi civilizációk alapos ismeretét az ókortól máig és a világ legtávolabbi zugáig. Nem utolsó sorban minden írás tanúskodik arról a kérérlhetetlen filológiai igényességről, mellyel a szerző nyomába ered egy-egy kérdés kiderítésének. Az életmű sokszínűsége ellenére a kötet tanulmányai mégis egységes, harmonikus egészet alkotnak. Egy-egy kiegészítő és egymásnak felelgető műveket olvashatunk, melyek bámulatba ejtik a nyelvészt, antropológust, folkloristát, vallás-, irodalom- és művelődéstörténészt egyaránt.

A kötetet végiglapozva egy rendező elv rögtön kitűnik: a művek eredetileg mind magyarországi vagy magyar nyelvű kiadóknál láttak napvilágot, azaz a szerző a magyar olvasónak szánt munkái között válogatott. Ebből következően a tanulmányok többsége magyar nyelvű. Egyetlen tanulmányt olvashatunk két idegen nyelven. Ebben a szerző azt a tényt járja körül és látja el a legrészletesebb filológiai apparátussal, mely szerint Vörösmarty „Szózat” című költeménye hatással lehetett J. L. Runeberg finnországi svéd költő „Hazánk” című versének megszületésére, mely versből később a finn nemzeti himnusz is lett. Ez a tanulmány angol és finn nyelven egyaránt olvasható a kötetben (357–372, 373–386).

A szerző és a szerkesztő bizonyára azt is szem előtt tartotta a válogatáskor, hogy egy egyetemi kiadványnak szolgálnia kell a felsőoktatást is. A kötetben szereplő művek kötelező vagy ajánlott irodalomként kapcsolhatók nyelvészeti, folklorisztikai vagy irodalomtörténeti stúdiumokhoz – egyúttal kutatómódszer-tani példaként is szolgálhatnak, vagy akár ötletet is adhatnak az ifjú tudóspalán-táknak. Voigt Vilmos ugyanis számos tanulmánya végén megfogalmazza, milyen újabb nyitott kérdésekhez vezetett el saját vizsgálódása, milyen irányban lenne érdemes folytatni a kutatást.

Az ötven tanulmány egy kötetben való szerepeltetése nagyban megkönnyíti a téma iránt érdeklődők életét. Ezek az írások eredetileg folyóiratokban, különféle könyvsorozatokban, konferencia- és tanulmánykötetekben vagy antológiák elő- és utószavaként jelentek meg, s most mind egy helyre kerültek. Sőt akadnak olyan tanulmányok is, melyek nyomtatásban itt jelennek meg először: például a Domokos Péter emlékkonferencián elhangzott előadás szövege a Kalevala 150 éves jubileumának finnországi megünnepléséről (247–252), vagy egy másik átfogó tanulmány szintén a Kalevaláról és annak magyarországi recepciójáról. Ez az írás eddig csak a Simoncsics Péter 60. születésnapjára készült CD-n volt olvasható (219–240).

Érdeemes felsorolni, mely folyóiratokban jelentek meg eredetileg a kötetbe beválogatott írások (abc-rendben): 2000, Antik Tanulmányok, BUKSZ, Csodaszarvas, Ethnographia, Filológiai Közöny, Finnugor Világ, Helikon, Iskolakultúra, Létünk (vajdasági folyóirat), Magyar Nyelv, Múzsák, Nyelvtudományi Közlemények, Rálátás (Bihar vármegye folyóirata), Theológiai Szemle. A felsorolásból kitűnik, hogy a klasszikus tudományos közlemények mellett Voigt Vilmos nem sajnálta az időt és energiát az ismeretterjesztésre sem. Abból a szempontból nincs különbség az írások között, hogy mindegyik igen olvasható, szinte szórakoztató. A messziről száraznak tűnő filológiai adatközléseken is átüt a felfedező szenvedélye, amint az igazság keresésének kalandos útját járja.

Az ötven tanulmány nyolc egységbe van csoportosítva: 1. Áttekintések (egy-egy tudományterület összefoglaló bemutatása, például a balti finn népek folklórja, a finnugor szemiotika vagy a lapp mesék), 2. Sámánizmus, ősvallás, hiedelmek, 3. A honfoglalás előtti magyar kultúra és ennek nyomai 4. A Kalevala, 5. Irodalomtörténet, 6. A modern világ, 7. Ismertetések, 8. Personalia. A válogatás időben lefedi Voigt professzor munkásságát: a kötetben szereplő két legrégebbi tanulmány 1964-ben jelent meg a Helikon folyóiratban (79–89, 500–502), a legújabb viszont 2018-ban még sajtó alatt volt (123–128).

A Nyelvtudományi Közlemények olvasóit talán a leginkább a 3. fejezet tanulmányai érdekelhetik, melyekben izgalmas szótörténeti kutatásokat olvashatunk többek között a magyar *lélek*, *vallás*, *áldozat* és *bűn* szavakról. Az etimológiai eredmények újragondolása mellett tág földrajzi, művelődés- vallás- és jogtörténeti kontextusban jelennek meg ezek a fogalmak. S közben mi is kapunk egy kedves fricskát: „A nyelvészek egyébként, minél pontosabb nyelvtörténeti adatokat tárnak fel, annál váratlanabb következtetésekhez jutnak” (183. l.)

A 6. fejezetbe (A modern világ) azokat az írásokat válogatta be a szerző, melyekből kiderül, hogy jól ismeri a tudomány legújabb eredményeit, legyen szó akár a közmondáskutatásról, a finnugor szemiotikáról (mely tudományágnak ő az egyik megalapítója), az oroszországi finnugor népek mai helyzetéről vagy a digitalizáció hozta lehetőségekről.

A lendületes stílusban megírt művek sok személyes utalást is tartalmaznak. A szerző természetesen a Personalia fejezetben közölt írásaiban a legőszintébb.

Ezeknek hősei ifj. Kodolányi János magyar és Felix Oinas észt néprajzkutató, Lauri Honko finn folklorista és Bereczki Gábor magyar nyelvész. Ezekből a visszaemlékezésekből képet kaphatunk a 20. század tudományos és kulturális életéről, közállapotairól.

Bizonyos szempontból összekapcsolható ez a kötet Simoncsics Péternek 2017-ben megjelent gyűjteményes kötetével (Nyelvészekről, nyelvészetről. 33 írás a Möbius-szalag másik oldaláról. Segédkönyvtár a nyelvészet tanulmányozásához 198. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2017. 256 l.). Mindkét szerző a diszciplínák határait feszegető, a világ jelenségeit időben-térben és szellemiekben egységben látó tudós, aki könnyen szót ért más, hasonlóan széles látókörű, nehezen beskatulyázható személyiségekkel. A két kutató hasonló gondolkozását mutatja az is, hogy mindketten felszólaltak azon a vitán, melyet a budapesti Olasz Intézet szervezett, amikor Angela Marcantonióknak megjelent az uráli nyelvcsalád létét kétségbevonó könyve. Voigt Vilmos felszólalásának kibővített változatát olvashatjuk jelen kötet 45–60. lapján „Vannak-e uráli nyelvek, uráli népek?” címmel.

A debreceni szerkesztők az eredeti tanulmányokat képekkel, könyvek címlapjainak másolataival illusztrálták. Így tették még befogadhatóbbá az adat- és gondolatgazdag írásokat.

CSEPREGI MÁRTA

ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények évente megjelenő szakfolyóirat, amely elsősorban az uralisztika, altajisztika, indogermanisztika, valamint az általános nyelvészet területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, finn, francia, német, orosz) nyelven is. A közlést cikkek esetében legalább kétszeres, recenziók esetében legalább egyszeres anonim lektorálás előzi meg.

Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme legfeljebb 1000 karakter lehet. Mellékeljenek továbbá 3–7 angol és magyar nyelvű kulcsszót is, valamint minden esetben egyértelműen tüntessék fel a szerző(k) elérhetőségét (ezt bizalmasan kezeljük), illetve munkahelyét (ez megjelenik az egyes kötetekben).

A kéziratokat az alább előírtakon kívül semminemű formázást nem tartalmazó, szerkesztetlen fájlként fogadjuk el a nyelvkozl@nytud.hu címen, .doc vagy .odt, valamint .pdf formátumban. A szükséges kiemeléseken kívül tehát ne legyen az elekt-onikus dokumentumban semmiféle formázás, továbbá ne használjanak automatikus számozást vagy kereszthivatkozást. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó fontfájl(oka)t (.ttf, .otf, .pfb, .pfm stb.) is kérjük. Ha a cikk tartalmaz grafikont, diagramot, képet vagy egyéb illusztrációt, mindenképpen mellékeljék ezeket, még hozzá a diagramokat, vonalas ábrákat szerkeszthető forrásukkal, adattáblájukkal együtt, a képeket, fotókat elektronikusan. Ezeknek, illetve az esetleges táblázatoknak a szélessége ne haladja meg a kiadvány szedéstükrének szélességét, azaz a 12,6 cm-t! Minden táblázatnak és ábrának legyen sorszáma, ez szerepeljen a táblázat felett található táblázaticímnek, illetve az ábrát követő képaláírásnak az elején, a folyó szövegben pedig jelenjék meg hivatkozás-ként.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, például: „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket a latin ábécé kisbetűivel különböztessük meg egymástól, például: „Korhonen (1981a, 1981b)”. Idegen nyelvű idézetek közlésekor, ha az nem angolul, franciául, németül vagy oroszul van, a cikk szerzője gondoskodjék a cikk nyelvének megfelelő fordításról.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központoszási jelek ne dőljenek! Az értelmi kiemelések ritkítással jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána []-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük. A cirill betűs írású személynevek, bibliográfiai leírások rögzítésére átbetűzést, azaz transliterációt használunk, tehát az egyes cirill betűknek feleltetünk meg latin megfelelőket, az aktuális kiejtéstől függetlenül. A nem egyértelműen átírandó betűpárok: д – d, е – e, ё – ë, ж – ž, и – i, н – n, т – t, х – h, ц – c, ч – č, ш – š, щ – šč, ь – ’, э – è, ю – ju, я – ja. Internetes források esetében vagy teljes URL-t, vagy teljes DOI-t kell megadni a hozzáférés dátumával együtt.

Példák szakirodalmi tételek leírására:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Míkola Tibor (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszórágózás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszórágózás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot arra, hogy a fenti követelményeknek meg nem felelő cikkeket korrekció végett visszaküldje a szerzőnek.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. A folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető meg:

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Számlaszám: MTA Nyelvtudományi Intézet 10032000–01731732–00000000
nyelvkozl@nytud.hu

Egy kötet ára: 3000 Ft, előfizetőknek 2500 Ft, illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euró, külföldi előfizetőknek 1–1 példány ára 25 euró.

Nyelvtudományi Közlemények is published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It can be ordered at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank)
232–90173–1738.
nyelvkozl@nytud.hu

A single volume costs €30 (in case of subscription €25).

Felelős kiadó: Prószéky Gábor
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Vider Plusz Bt.
Felelős vezető: Lunczer Sándor